

Айгүл ІСІМАҚОВА

**ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ
АЛАШ ҒЫЛЫМЫ**

**АЛМАТЫ
«ДӘСТҮР»
2015**

УДК 821.512.122.0

ББК 83.3(5Қаз)

I 89

**Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша жарық көрді**

I 89

Ісімақова А.

Тәуелсіздік және Алаш ғылымы: Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС; «Дәстүр», 2015. – 288 б.

ISBN 978-601-7505-06-6

Бұл кітапта Алаш ғалымдары А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан, Ж.Досмұхамедұлы, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабай, С.Сәдуақасұлы, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Иса Байзақов, М.О.Әуезов, Қ.Мұхамедханұлының әдебиеттанулық зерттеу еңбектері ХХІ ғасырдағы әлемдік әдебиеттану контекстінде жаңаша қарастырылған.

Аталған ғалымдардың әдеби зерттеулері Тәуелсіз кездегі қазақ ғылымына қажет екені айқын, сондықтан бұл кітап алаштанушылар мен көпшілік оқырманға да арналған.

Бұл зерттеуді қазіргі қазақ тілі мен әдебиетін, теориясын тереңдете оқытатын мектептерде, жоғары оқу орындарындағы филология және журналистика факультеттерінде арнаулы курстар мен семинарларда көмекші құрал ретінде пайдалануға болады.

УДК 821.512.122.0

ББК 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-7505-06-6

© Ісімақова А., 2015.

© «Дәстүр», 2015.

© «Қаратау КБ» ЖШС, 2015.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ

Қазақ тіліндегі тұңғыш ғылыми басылымдар ХХ ғасырдың басында жарық көргенін біз тек тәуелсіз кезде білдік. Оған дейін бәрін тек совет өкіметі тудырды деп келген едік. Ж.Аймауытұлы «Психология» (1926), М.Жұмабай «Педагогика» (1927), М.Әуезов «Новый аул. Русский букварь для казахских детей» (1929), Ә.Ермеков қазақтың тұңғыш есеп оқулығы, Ж.Ақпай құқық беру саласы бойынша тұңғыш ғылыми басылымдардың авторлары болып табылады.

Ұлт көсемі А.Байтұрсынұлының ағартушылықты қазақ халқын жарқын болашаққа бастаудың сара жолы деп білген. Оның «Алашорда» үкіметінің басшылары құрамында оқулықтар жөніндегі комиссияға сайланып, 1920-1921 жылдары Қазақстан Халық Ағарту Комиссариаты жанындағы Ғылыми-әдеби комиссияның төрағасы болды. Белгілі тарихшы К.Нұрпейіс бұл істі – Қазақ ғылым академиясының құрылған кезі деп санайды. 1921-22 жылдары Өлкелік халық Комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың төрағасы болып қызмет атқарды.

«Ұлт ұстазы» аталып, қазақ қоғамы мен мәдениетінің ілгері дамуына орасан зор үлес қосқан көсемдеріміздің бірі Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуы үшін көп және нақты еңбек сіңірген қайраткер. Ол өзінің 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында: *«Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі... Қазақ ішіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқу ісімен түзеледі»*, – деп жазып, оқудың қоғамды өзгертуші күш екендігін, әділетсіздіктің көбі білімсіздіктен туындап отырғандығын тап басып, дұрыс көрсетеді.

А.Байтұрсынұлы осы мақсатта «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914), «Әліпби» (1914), «Жаңа әліппе» (1926-1928), «Әдебиет танытқыш» (1920), «Баяншы» (1926) атты тұңғыш оқулықтарымен бірге Т.Шонанұлымен бірге «Оқу құралы» (1926-1927) деп аталатын әдістемелік оқу құралдарын жазды. Бұл басылымдар бастауыш мектепте оқытылатын қазақ тілінде оқу, жазу, ұлт тілі, ділі, ұлт тарихы, жағырапия,

шаруа-кәсіп, жаратылыс, т.б. ғылым салалары жайынан көп мазмұнды мағлұматтар беріп, балаларды оқыту ісі барысында маңызды рөл атқарды.

Сол кезеңдері Ахмет Байтұрсынұлының *«Жастардың оқу тәрбиесі түзелмей, жұрт ісі түзелмейді»* деген даналық сөзі қанатты қағидаға айналғаны белгілі. Қазақ халқының тарихындағы Шоқан, Ыбырай, Абай жүргізген отаршылдыққа оңдырмай тойтарыс беріп, қазақ баласын өз ана тілінде сауат ашуына негіз қалаған ұлттық білім беру ренессансының бастауы бола білген А.Байтұрсынұлы 15 әліппе-оқу құралдарының авторы екені айқын. Бұған қоса Т.Шонанұлымен бірге жазған үш «Оқу құралы» және бар. Сонда барлығы 18 кітап екені бүгін мәлім («Тіл құралын» есептемегенде).

Демек, А.Байтұрсынұлының әдістемелік-ғылыми еңбектері қазақ әдебиеттану, тілтану, әдістеме ілімінің тарихындағы тұңғыш ғылыми туындылар екені сөзсіз. Ұлттық ой-сананы оятып, халықты, оның ішінде жас балаларды білімге бұру мақсатымен жазылған атақты педагог, ағартушы Ыбырай Алтынсарыұлының «Қазақ хрестоматиясы» (1879), «Мәктубат» (1896) атты оқулықтары – қазақтарды орыс тілінде оқытудың бастапқы әдістемелік нұсқауларының алғашқысы.

Ыбырай Алтынсарыұлы мен А.Байтұрсынұлының оқу-құралдарына дейін де біршама оқу-құралдары жарық көрген. Атап айтсақ, «Жазуға үйрететін кнеге» («Букварь для киргиз». Қазан, 1892, 1894, 1908 жылы қайта басылған), «Қазақша букварь», (Нұрбаев. Уфа. 1916), «Әлифбе яки төте оқу» (И.Арабаев, Х.Сәрсекеев. Уфа, 1911), «Қазақша ең жаңа әліппе» (Малдыбаев. Қазан, 1912), «Қазақ баласына жәрдем. Қазақша әліппе кітабы» (С.Сырғалин. Қазан, 1913), «Үлкендер үшін әліппе» (Жиюшылар: Ш.Сарыбаев, Е.Қожантаев. Ташкент, 1921), «Европалықтар үшін екі жылдық оқу құралы» (К.Кемеңгеров. Қызылорда, 1929), т.б.

Аталған еңбектердің дені қазақ баласын орысша оқытумен байланысты болған. Орыс-қазақ мектебінде оқыту жұмысы Ушинский, Бунаков, Корф, Тихомиров, Паульсон, Вольпердің оқулықтары бойынша жүргізілген. Бұл оқулықтарды пайдалану орыс тілін білмейтін қазақ балаларына ауыр соқты. Сондықтан А.Байтұрсынұлы бастаған Алаш ардагерлері қазақ балаларын ана тілінде оқыту жөніндегі оқу-ағарту ісіне бір кісідей белсене атсалысты.

Атап айтсақ, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Ә.Ермеков, Ж.Ақпай, Қ.Жұбанов, Т.Шонанұлы, М.Жұмабайұлы,

М.Дулатұлы сияқты ұлт зиялылары өз халқының ана тілінде сауат ашуы үшін әр салада оқу-құралдарын жазды. Осы орайда А.Байтұрсынұлының белгілі педагог, әдіскер Т.Шонанұлымен бірлесіп жазған «Оқу құралы» хрестоматиялық еңбегінің ұлттық ғылым, әдебиеттану, әдістеме ілімі салаларындағы алар орны ерекше.

1927 жылы Қызылорда қаласындағы ҚССР-нің мемлекеттік баспасынан (5000 дана, 26 баспа табак) жарық көрген оқулық құнды еңбек ретінде бағаланып, сұранысқа сай бұдан кейін де бірнеше рет басылып, жарияланған. Бұл кітап 2004 жылы төте жазудан қазіргі қолданып жүрген қазақ әріптеріне түсіріліп, тұңғыш рет жарияланды.

Енді «Оқу құралы» оқулығының екінші авторы, А.Байтұрсынұлының шәкірті Т.Шонанұлы туралы мәлімет бере кетейік. Телжан Шонанұлы – тіл маманы, әдебиетші, тарихшы, дарынды педагог, әдіскер ғалым. Ол 1894 жылдың 17 желтоқсанында Торғай облысы, Ырғыз оязы, Аманкөл болысы, 4-ауылда (қазіргі Ақтөбе облысы, Ырғыз ауданы, Ұ.Құлымбетов атындағы кеңшар, Аманкөл ауылы) дүниеге келген.

1922-1937 жылдар аралығында Т.Шонанұлының бастауыш сыныптар мен жаңа сауат ашып жүрген ересектерге, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқи бастаған өзге ұлт өкілдеріне арналған кітаптары бірнеше рет қайта басылған. Бұл еңбектерінде Шонанұлы тіл дамыту, емле, хрестоматия, қазақ тілін оқыту методикасы секілді салаларды қамтыған. 1927 жылы Ахмет Байтұрсынұлымен бірігіп 412 беттік «Оқу құралы» атты оқулық шығарады. Т.Шонанұлының методикалық еңбектері А.Байтұрсынұлының «Баяншы», «Әліппе астары», «Нұсқаушы» сияқты еңбектерінің жалғасы іспеттес. Т.Шонанұлы «Жаңалыққа жетекші», «Диаграмдар – графиктер қандай болады» деген кітаптар мен «Орыстарға қазақ тілін үйрету әдісі жайында», «Ересектерді сауаттандыру әдісі», «Дауыстап оқытудың әдісі» атты бірнеше мақалалардың авторы. 1935 жылы әдіскерлер Ғ.Бегалиев, С.Жиенбаевтармен бірлесіп «Бастауыш мектептегі қазақ тілінің әдісі» деген көлемді еңбегі жарыққа шығады. Телжан Шонанұлының жеке өзі жазған оқулықтары да бар. Айталық, 1926 жылы ол жеке өзі орыс тілінде «Хрестоматия для малограмотных взрослых» атты оқулық жариялайды. 1930 жылы «Қазақстан оқу комиссариатының білім ордасы» яғни оқу комиссариатының қолдауымен «Сауаттан» атты оқулығы жарық көрген.

Т.Шонанұлының қазақ әдебиеттану саласындағы еңбектері

де әртүрлі тақырыптар мен жанрларды қамтитын сан қырлылығымен ерекшеленеді. Оны мақалаларының атынан да аңғаруымызға болады: «Сәкеннің тілі», «Халық ауыз әдебиеті», «Евгений Онегиннің аудармасы» сияты әдеби-сын мақалалары. Телжан Шонанұлының тарихшы екені де мәлім. Оның 1926 жылы Қызылордадан шыққан «Қазақ жер мәселелерінің тарихы» атты еңбегі 20-шы жылдардағы жер бөлу саясатына байланысты жазылған құнды еңбек.

Т.Шонанұлы замандастарымен бірге «Алаш» қозғалысына қатысып, қазақ халқын отарлықтан құтқаруға белсене атсалысқаны үшін репрессияға ұшырап, 1938 жылы ату жазасына кесілді. Әйелі Шаһзада да Телжан атылғаннан кейін араға тоғыз күн салып, халық жауы ретінде қазақ әйелдері арасынан алғашқы болып атылды.

«Оқу құралы» үлкен ІІІ бөлімнен тұрады: І-бөлім «Әдебиет, тұрмыс, еңбек» деп аталады. Бірінші тараушасы – «Тарих»; ІІ-бөлім «Ғылым» деген атпен берілген. Бірінші тараушасы – «Табиғат құбылыстары»; ІІІ-бөлім «Дүние» деп аталады.

Кітап «Дәйектемемен» ашылса яғни бұл бүгінгі «Алғысөзден» басталады. Кеңес цензурасы кітапты 7-бетіне дейін жойып жіберген. Дәйектеме 7-беттен басталатын болғандықтан ой үзіліп, құрастырушылардың айтпағы аяқсыз қалған. «...Бөлімі арқылы табиғат құбылыстарын басқаша түсіндіріп, түрлі ырым, ертегі, өтірік нәрселерге сенуді жою, табиғаттың керекті заңдарын түсіндіру, пайда, зиянын ұғындыру...» деп басталады.

XX ғасырдың бас кезінде жарық көрген «Оқу құралы» (Қызылорда, 1926-1927) сол кезде қазаққа жөн сілтеп, жастардың сауатын, дүниетанымын кеңейтуге әсер еткен құнды ғылыми басылым. Авторлар бұл кітаптың оқушыға қажеттілігін жете түсініп, тілін қарапайым, мазмұнын шұрайлы беруге тырысқан.

Авторлардың «Дәйектемеде»: *«Бұл кітап төрт аяғы тең шықты деген ой бізде жоқ. Соның үшін оқу-оқыту ісімен таныс адамдар бұл кітапты екінші рет басып шығарарда қай жерін қалай толтыру керек, қандай бөлімдер қосу керек екені жайынан жазушылардың тіке өзіне, я газет, журнал арқылы білдірсе алғыс айтамыз және байқатқан нәрселерін есімізде тоқып, түзетуге тырысамыз. Мұны әсіресе, бала оқытып, тәжірибе алатын мұғалімдер мен өшпелілердің құлағына көбірек саламыз»* – деуі, олардың бұл кітапқа әдістемелік тұрғыдан да биік талап қойғанын көрсетеді.

«Оқу құралының» мазмұндылығы бүгінгі хрестоматиялармен салыстырғанда ерекше екені айқын.

Мұнда география, зоология, биология, әдебиет, тарих, психология, т.б. ғылым салалары бойынша жан-жақты мәліметтер, терең білім беретін ғылыми, әлеуметтік, экономикалық, танымдық шағын әңгімелер, мақалалар жинақталған.

Материалдар негізінен әр сала мамандарының жазбаларынан алынған. Көпшілігі аударма болғанымен, көбіне аудармашының аты-жөні көрсетілмеген. Тек Живой Родниктен, Вагнерден, т.б. деп, түпнұсқаның қайдан алынғаны ғана аталған. Яғни бұл мәтіндерді «Оқу құралы» авторларының өздері аударуы мүмкін деген болжам туады.

А.Байтұрсынұлының әліппесіндегі мәтіндер шәкірт ұғымына лайықталып, танымал жазбаша және ауызша әдеби шығармалардан алынған, кейде арнайы жазылып не болмаса өзге тілдердегі жадығаттардан аударылған. А.Байтұрсынұлының оқу-әдістемелік еңбектерінің бәрі де баланың қабылдау, еске сақтау мүмкіндіктеріне сай шағын, қарапайым әрі түсінікті тілмен баяндалған.

Хрестоматия сынып сағатынан тыс, негізгі оқулыққа қосымша ретінде, мектепте алған білімді тереңдететін мақсатта жазылады. Оқулық нақты көркем шығармалар, халық әдебиетінен алынған үзінділерді талдайтын оқушы дүниетанымын кеңейтуге көмекші құрал бола алды. Дер кезінде жарияланып, ел сұранысына ие болған бұл еңбектің маңыздылығы, құндылығы әрине, ерекше.

«Оқу құралы» жинағының құндылығы – әр тақырыпқа байланысты суреттердің беріліп отыруы. Оқулықта сурет арқылы сөйлету әдісі басым екендігі байқалады. Суреттер әр мәтіннің мазмұнына сай бейнеленген. Танымдық түсініктер, әдеби-мәдени мұралар өмірлік тәжірибелер арқылы тереңдете берілген. «Әдебиет, тұрмыс, еңбек» атты бірінші бөлімде алғашқы адамдар қауымының тұрмыс-тіршілігі, құрал-саймандары, тұрмыстық пайымдаулары, үй жануарлары мен құстардың өмірі жайлы мағлұматтар топтастырылған.

Жалаң ғылыми ақпарат қана емес, тақырыпты тұрмыстық тәжірибе жағынан меңгеруге де аса көп көңіл бөлінген. Бұған «Жандықтардың жер жүзіне таралуы», «Жандықтардың жер жүзіне таралуына жел жәрдемші болады», «Кей жандықтардың қысты күні жан сақтауы», «Жандықтардың ашаршылықпен алысуы», «Жандықтың жауынан қорғануы», «Жандықтардың үй салуы», «Жандық пен өсімдіктің қоректенуі» атты мақалалар мысал бола алады.

Сондай-ақ, мәтіндерді тақырып жағынан топтастырудың

маңыздылығы мен тиімділігі бүгінгі тілі күрделі, жүйесіз оқулықтарға үлгі бола алады. «Оқу құралындағы» әрбір мәтін оқушының бір тақырып төңірегінде көптеген мәлімет, жан-жақты білім алуына толық мүмкіндік береді. Мәселен, «Құс», «Үй құстары», «Аққу, шортан, шаян», «Аңшы құстар», «Сауық құстар», «Сушыл құстар», «Кешпешіл құстар», «Орман патшасы», Орман құстары, «Түлкі мен қара шекпен», «Қиғырлар», «Күзен», «Аң мен құстардың аууы», «Құстардың маса, шыбын, қоңызды құртуы» сияқты мәтіндер арқылы оқушы жан-жануарлар, құстар, олардың тіршілігі жөнінде көптеген маңызды мәліметтер алады.

Мұндай ғылыми танымы мол ақпарат оқушының ой-өрісін, дүниетанымын жан-жақты кеңейтеді. Балалар үшін тақырыптар төңірегінде қойылған сұрақтарға жауап беру арқылы олардың сөйлеу, ойлау, сөйлем құрастыру, тақырыпты түсіну қабілеті артып, баяндау дағдысы қалыптасары анық. Айталық, қазақ халқының тұрмысына тән мал мен егіншілік, ауыл шаруашылығы туралы жазылған «Мал асырау қалай шыққан», «Құл ұстайтын құмырсқа», «Мал бағатын құмырсқа», «Алғашқы адамдарда егін егу қалай басталған», «Егінші құмырсқа мен бақшашы құмырсқа», «Сатемір», «Алғашқы егін көліктері», «Кедейдің кейістігі», «Жұмыртқадай бидай», «Қазақ шаруашылығы», «Қойшы» (Майлыұлы Бейімбет), «Жылқышы» (Жүсіпбек), «Көш», «Бай мен жарлы баласы» (Ы.Алтынсарыұлы) атты мәтіндер алғашқы қауым дәуірінен бастап, бүгінге дейінгі әртүрлі салалық тәжірибелермен әлеуметтік, қоғамдық, тұрмыстық, ғылыми деректермен және осы орайда жазылған тәлімдік-тәрбиелік, танымдық әңгімелермен толықтырылған.

Қазақ жеріндегі табиғи қазба байлықтар («Жер құйқасы», «Жер жексені», «Уақ тас, құм, саз», «Құм мен шарық тас», «Шыны», «Саз», «Тұз», «Шым тезек», «Тас көмір», «Күйе тас», «Мұнай», «Шойын, темір, болат», «Магнит тас», «Алтын», «Күміс») жайлы жан-жақты ғылыми мағлұмат беретін мәтіндер баланың түсіну қабілетіне сай, тартымды, танымды аталған асыл металдар қазақтың қай жерінде бар екені де айтылған. Қазақ халқының тарихын, ұлттық ерекшелігін көрсететін мәтіндер топтастырылып берілген. Тараулардың маңыздылығы мәтіндердің атынан да белгілі болып тұрады.

«Ғылым» атты екінші бөлімде танымдық негізде жазылған («Тіс», «Ас қазанымыз», «Тамақ жеу», «Қай кезде көп жейміз», «Сіңімді, сіңімсіз ас», «Талғау», «Асауыңа қарай жасауың», «Ас – адамның арқауы» тараушаларда нақтылана түскен.

«Өсімдік», «Өсімдіктің жер жүзіне таралуы», «Астық», «Өсімдік қалай өседі?», «Жапырақ», «Талас», «Ағаш», «Жандік пен өсімдіктің қоректенуі», «Ет пен шөп тамақ», «Өсімдіктің пайдасы», «Күн») туралы деректер, «Табиғат құбылыстары» атты тараушада топтастырылған («Жел неден болады?», «Қандай желдер болады?», «Дауыл», (Қаптағай), «Аспаннан жауған құмырсқа», «Аспаннан жаңбырдан басқа да жауатын нәрселер», «Ауа», «Неден өлді?», «Тұман мен бұлт», «Күн күркіреуі мен найзағай неден болады?», «Жаңбыр, бұршақ, қар», «Жаңбыр неткенде жауады?», «Қандай жаңбырлар болады?», «Шық пен қырау», «Су», «Судың дүние кезуі», «Тамшының тариқы», «Толқын», (Мағжан Жұмабай) «Шөл құдығы», «Жер іші», «Жер неге сілкінеді?», «Жер жүзінің өзгеруі», «Теректің сыйы» (Абай).

«Дүние» деген бөлімдегі («Дүние көлемдігі», «Жұлдыздар», «Құс жолы», «Күн», «Жер қайдан шыққан?», «Жердің домалақтығы», «Жер беті», «Күн мен түн», «Жыл уақыттары», «Жазғытұрым» (Жұмабайұлы Мағжан), «Күз» (Абай), «Ай мен күннің тұтылуы», «Құйрықты жұлдыз», «Ағынды жұлдыздар», «Бес үйрек», «Ыстық жақ», «Суық жақ», «Төрт түс», «Құбыланама», «Азия», «Еуропа», «Африка», «Америке», «Аустралия») тақырыптар, сөз жоқ, оқушының ойлау жүйесін, дүниетанымын кеңейтеді, ғылыми, күнделікті тіршілікте қажет қолданбалы практикалық ақпараттар береді әрі қызғылықты оқылады.

«Тарих» деп аталатын бірінші бөлімнің 1-тараушасында көшпелі түріктердің соғысынан бастап, «Ақтабан шұбырынды» (1723), 1916 жылғы көтеріліс, Октябрь төңкерісі, қос үкімет жүйесі, сол замандағы тарихи оқиғалар туралы толық мәліметтер ұлт тарихында өз орны бар Абылай, Кенесары, Наурызбай, т.б. ел билеуші хандар мен батырлар жөніндегі көркем мәтіндермен қатар берілген. «Өсімдік пен жандық» атты тарау «Бір түрлі үй» жұмбағымен ашылады.

«Ғылым» атты екінші бөлімде мал, егін, ауыл шаруашылығы, олардың шығу-тегі, қолданылуы, адам үшін пайдасы жөнінде мағлұматтар бар. Сондай-ақ күріш, шай, тері, мақта, қағаз, тұз, шыны, мұнай сияқты шикізаттардың шығу-тегі, өндірілуі, жасалу жолдары арнайы сөз болады.

Екінші бөлімнің 1-тараушасы «Табиғат құбылыстары» деп аталады. Табиғат құбылыстары мен заңдылықтарын, оның себебін, салдарын ғылыми тұрғыдан түсіндіруді мақсат еткен бұл бөлім материалдары жердің пайда болуы, ауа райы, жұлдыздар әлемі туралы танымдық дүниелерден құралған. Мысалы, «Жел неден болады?» атты мақалада: «сол жел

қайдан шығады? Сол желді қандай күш соқтырады? Сырапыл періште желді басқарып тұрады, желді соқтырып, соқтырмау Сырапылдың қолында дейді. Ғылым не дейді?». Әрі қарай ауа құрамы, оның физикалық заңдылықтарға байланысты сипаттары беріледі. Желдің түрлері, дауыл түрлері ғылыми ақпараттар берілгеннен соң Қаптағайдың «Дауыл» өлеңі келтірілген. «Қазақ даласы» атты ғылыми мақала Абайдың «Жаз» өлеңімен жалғасып жатыр. «Оңтүстік» деген мақала Б.Майлиннің «Жазғы кеш» өлеңі, М.Жұмабайұлының «Жазғы түнде», Абайдың «Күз», «Қыс», Міржақыптың «Жұт» өлеңдерінен түйінделген. «Жылқы» туралы мақала Абайдың «Аттың сынымен» жалғасқан. «Мысық» – «Қасқыр мен мысық» мысалымен, «Ит» – «Иттің достығымен», «Киік» туралы ақпаратты мақала Сәкеннің «Алтай» өлеңімен жалғасқан.

Үшінші бөлім «Дүние» деп аталады. «Оқу құралына» енген мәтіндердің берілу жүйесі, танымдық негізі М.Әуезовтің 1929 жылы жарық көрген «Новый аул. Русский букварь для казахских детей» атты кітабына жақын. Екі кітапта да танымдық ақпараттар тартымды, балаларға ыңғайлы таңдалған. Қоршаған орта, жан-жануарлар әлемі, жердің үсті мен астындағы заттар, әдебиет, тарих, табиғатқа қатысты әңгімелер, қазақтың ұлттық, тұрмыстық ортасы туралы құнды мәліметтер үлкен шеберлікпен баяндалған. М.Әуезов оқу мәтіндерін өзі жазса, А.Байтұрсынұлы мен Т.Шонанұлы кітаптағы басты үш тақырып аясында құнды, оқушының ойлауына сай мәтіндерді жинастырған.

«Оқу құралындағы» мақалалардың, көркем шығармалардан келтірілген үзінділердің, аңыздардың тілі жеңіл, мазмұны терең, көлемі шағын.

Жинақта жұмбаққа да ерекше орын берілген. Жұмбақ болғанда да кездейсоқ емес, арнайы дидактикалық мақсатпен қойылған мәнді жұмбақ. Мысалы, «Бұл кім?» деген жұмбақтың мәтіні қабылдауға жеңіл әрі баланы анасын құрметтеуге үйретеді. Осы нәзік жұмбақтан соң И.С.Тургеневтің «Торғай» атты қысқа әңгімесі беріліпті. Бұл да кездейсоқ емес. Анасын құрметтей білетін ақылды бала қорғансыз балапанның халіне де аяушылық білдіруі түсінікті жәйт. Балапанын қорғау үшін өзінен бірнеше есе үлкен итке ұмтылған торғай-ананың ерлігі оқушыға ой салары сөзсіз. Яғни бір ойды әртүрлі (жанрлық түрлермен – көркем әңгіме, жұмбақ, т.б.) түйіндеу бала ойының қалыптасуына жол ашады.

Осындай мысалдар «Оқу құралындағы» мәтіндердің

арнайы ретті жүйемен берілгенін дәлелдейді. Ол жүйе логикалық және мазмұндық байланысқа құрылған. Мәселен, 5-бетте Ыбырай Алтынсарыұлының «Өзен» атты өлеңінен кейін С.Т.Аксаковтың балаларға арналған «Ақ Еділдің тасуы» деген қысқа әңгімесі берілген. Тақырып Сәкен Сейфуллиннің «Жел қайықта» өлеңімен түйінделген. Үшеуінде де мазмұндық байланыс ортақ. Үшеуінде де толқынды, суды, өзен-көлдердің кереметін оқушыға көркем тілмен жеткізеді.

«Оқу құралындағы» көптеген мәтіндер – аудармалар. Бірінші бөлімдегі ғылым, табиғат құбылыстары жөніндегі еңбектердің де дені – аударма. Олардың қайсысын кім аударды дегенді нақты айту қиын, себебі кітапты жазғанда авторлар өздерін насихаттауды емес, балалардың пайымына ыңғайлы, тағылым берерлік жағын алға тартқан.

Оқулықтың тағы бір құндылығы – мақалалардың басым көпшілігі энциклопедиялық мазмұндылығында. Мәселен, «Шоқаннан» деп көрсетілген «Ерте замандағы қазақтың қару құралдары» атты мақалада көне замандардан бергі қазақтың жиі қолданатын қаруларына жеке-жеке сипаттама берілген. Олардың қандай материялдардан, қалай жасалғаны, қолданылу әдістеріне дейін мұқият түсіндірілген. Мәселен, қылыш пен мылтыққа қатысты «сапы», «селебе», «жеке ауыз», «қозгер», «күлдір мамыл», «шамғал» деген сөздер кездеседі. *«Кісе: кісеге жалғасы құты. Кіседе шақпақ, қорамсақ, болат, артық білте мылтық, майлайтын тоң май, білте тығатын мүйіз-шақша сақталған. Құтыда дәрі болған. Оған тете оқшантай жалғас қыл тұрған. Кісені шаптырып, әркім әліне қарай алтын, күміс я мыс шаптырған. Сүгіретте кісенің бұрынғы замандағы түрі салынған. Бұлардан басқа мергендер киіктің мүйізінен істелген «біразар» дегенге әзір оқ толтырып, мойнына салып жүрген. Біразар орыстың «патронташ» дегенінің орнына жүреді»* – деп, бүгінде ұмытылған бірнеше терминдерді тізбектеп, олар жайлы мол мағлұматтар беріп отырған. Әрбірінің суреттері көрсетілген. Жекелеген суреттердің соңына оның анықтамасы берілген.

XX ғасыр басында жарық көрген «Оқу құралы» шын мәнінде энциклопедиялық оқулық екендігі айқын. Мәселе білім беруде ғана емес, оны қабылдауға ыңғайлы етіп жүйелеуде. Бұл әрекеттер оқушының ойлау қабілетін жетілдіруге бағышталған. Өйткені басты мақсат – оқушыны білімді оймен қабылдауға, оны қорыта білуге үйрету.

Репрессияға ұшыраған кінәсіз «Оқу құралының» ендігі

екінші тағдыры қалай болар екен? Еркек, әйелдер ұстайтын камшының түрлері, құрық түрлері. Соғыс уақытында ұсталатын құралдар: қызылбасы, түркі, хиуалық, бұқары қайқы қылыштар болған. Қызылбасы қылыштарды «алдаспан» қылыш дейді. Қызылбасы қылыштарды қазақ «наркескен» деп өте қымбатқа санап ардақтаған. Бері келе қазақтар «сапы», «шапы» деп те айтады деген, Орта Азияда ұсталатын түзу қылыштарды да ұстаған, бірақ қазақ бұрын сапы ұстамаған. Пышақ түрлері: селебе, жеке ауыз; қанжар түрлері бүйде пышақ. Оқтың қабын «қорамсақ» деген. Мылтық түрлері: «қозгер», «күлдір мамыл», «шамғал».

«Оқу құралы» – қазақ елінің сауатты, отансүйгіш ұрпақ өсіруіне әбден лайық басылым екені айқын. А.Байтұрсынұлының: «*Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек*», – деген ойын іске асыратын кез келді деп ойлаймыз.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ДІНИ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Алаш зиялылары қандай істің басынан көрінді? Қазақ елінің біртуар перзенттері, ұлт азаттық қозғалысының басшылары, «Алаш» партиясының, «Алашорда» ұлттық кеңесінің, «Алашорда» үкіметінің негізін қалаушылар, мемлекет және қоғам қайраткерлері, ғалымдық пен көркемдік шығармашылықты ата-бабадан аманат етіп берілген мұсылмандықпен ұштастыра білген тұлғалар.

Алаш зиялылары Ө.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабай, Ж.Аймауытұлы, С.Сәдуақасұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Х.Досмұхамедұлы, т.б. өз замандастары сияқты алғаш сауатын ауылдың молдаларынан алған. Олар осы негізгі білімін мемлекеттік дәрежеде іске асырды, сондықтан Алаш қайраткерлері елге қызмет етуді ұлттың мүддесімен ұштастыра білді.

Алаш ардақтыларының жеке өмірлеріндегі белгілі оқиғаларға да мұсылмандық ұстаным тікелей арқау болды деуге толық негіз бар. Алаш зиялыларының ғұмыры, ғылыми, саяси істері мен көркем туындылары осыны дәлелдеп тұр. Бүгінгі тәуелсіз кездегі ғылым, алаш ғалымдарының еңбектеріндегі қазақ елінің мүддесін, ұлттың тілі, діні, ділін қорғайтын текті ойларды өзіне қажет етуде.

Ж.Аймауытұлы 1931 жылы, С.Сәдуақас 1933 жылы ең біріншілер болып ату жазасасына кесілген еді. Айдауда

жүрген «Оян, қазақ!» авторы М.Дулатұлы 50-ге бір ай қалғанда Ақтеңіздегі Сосновецк мекенінде науқастан қайтыс болған. Бірақ бұлар осыншама қысқа өмірінде бізге үлгі боларлық шаһидтік істердің басынан табылды. Аталған зиялылардың өмірі 1937-1938 жылмен тәмамдалады. Заманның өздерінің істеріне қауіпті екенін білген алаш зиялылары өз ұлтына қызмет етіп, қазақ мемлекеттігінің өз алдына дербес болып қалыптасуын аңсап өтті. Қазақтың тілін, дінін, ділін қорғауды олар басты ғылыми мақсат етіп алға қойды.

Алаш тұлғалары басқа біреулер сияқты кеңестік заманға ыңғайланбады. Әлихан Бөкейханнан басқасы Алаш партиясының шешімімен кеңес үкіметіне қызмет етуден бас тартпады, бірақ осы істі ұлттық мүддені, оның ғылымы мен білімін қорғауға пайдаланды. Тар жол тайғақ заманда олар қазақтың ата бабадан қалған дінін, ана тілін, ұлт тарихын жазып, ғылымын қалыптастырып береді. Сондықтан Алаш ғалымдарын Отаны үшін құрбандыққа саналы түрде барған шаһидтер деп санау қажет.

Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы басқа ұлт өкілдерімен некелескендері белгілі. Бұл да заман талабы еді. Ұлтшыл деп кінә тағылған қоғам қайраткерлері бұл іске баруға мәжбүр болған. А.Байтұрсынұлы өзі мешітте мұсылмандыққа арнайы оқытып алған Құдай алдында некелескен Бадрисафа Байтұрсын келіні кеңес кезінде де өмір бойы намазын оқып, мұсылманша киініп жүргені белгілі (І.Байтұрсынов. Алтын бесік. Қостанай, 1995). А.Байтұрсынұлының жары Бадрисафаның шын аты – Александра. ҚазКСР Жоғарғы Сотының 25.06.1990 жылғы 12.118 нөмірлі «Ақтау туралы анықтамасына» сүйенсек, Б.Бадрисафа 1878 жылы Орал өңірінде туған. Бадрисафа аталуына онымен некелескенде Ахмет Байтұрсынұлының жарына мұсылманша есім таңдап алуы себеп болған.

Ілияс Байтұрсынұлының «Алтын бесік» (Қостанай, 1998) атты кітабында Бадрисафаны Ахметтің туыстары «ақ келін» деп атағанын еске түсіріп, бұл атауға оның алтын мінезі толық сәйкес келгеніне тоқтала келіп: «бадрун» арабшадан «толған ай», ал «сафа» «кіршіксіз таза» деген ұғым екен¹. «Бадрисафа жеңгемнің арқасында бойыма күн санап әл бітіп, бірте-бірте адам қатарына қосылып, құлантаза сауығып алдым. Аллаға мың да бір алғысымды айтып жүрдім-ау... Бадрисафа көрікті еді. Мейірімді еді. Мұсылманша киініп жүретін. Намаз оқитын. Жұмсақ, майда сөйлейтін.

¹ Бектұров Ж. Ақиқаты осы еді. – Алматы: Ғылым, 1995. – 200 б.

Аханды «төрем» деуші еді»². Торғайлықтардың айтуынша: «Ахмет 1895 жылы Орынбордағы оқуын бітірген соң, ауылдың болыстық мектептерінде оқытушы болған. Осы тұста асыл жары Александрмен мәңгіге сөз байласа керек. Аманқарағай қорықшысының қызы Александра Ивановна Ахаңмен қол ұстасып Қостанайға келеді. Троицкіге барып, мешітте ақ некелерін қиғызады. Ахаң Александраның атын өзгертіп: «Бұл татар қызы еді», – деп, татарша киіндіріп, Бадрисафа Мұхаммедсадыққызы Байтұрсын келіні деп жаздырады. Ахаңның қалауымен Александра Бадрисафа атанып, мұсылман дінін қабылдайды. Зейнолла имамның қарауында жұбайын екі айға қалдырып, мұсылманшылықтың бүкіл шариғатын, қазақтың әдет-ғұрпын, салтын үйреткізеді. Бадрисафа намазға жығылады. Содан өле-өлгенше осы мұсылмандық қалпында қалыпты»³.

Ә.Бөкейханның жары Елена Яковлевна Севостьянова өмір бойы Бөкейхан болып өтті. Еврей ұлтының қызы қолынан келгенше Әлекеңнің басына түскен қиыншылықтарды бөлісіп, жан жары бола білді. Оған дәлел қызы Елизаветаны әкесінің ісін қорғауға үйретіп тәрбиелеуі еді. Елизавета Әлиханқызы – Смағұл Сәдуақасұлының жан жолдасы болды. Елизавета Әлиханқызы да ұлы Ескендір Смағұлұлын әкесінің алашшыл ісін жалғастырушы етіп тәрбиелеген. Әкесі мен атасынан жас қалған Ескендір он алтыға толмай 1941 жылы соғысқа жасын өсіріп көрсетіп аттанып, сонда қаза болған. «Совет үкіметіне қарсы болған жаудың ұрпағы» деген атақтан құтылудың бұл сол кездегі жалғыз бір жолы еді. Бұл да шаһидтік іс болар.

Ә.Бөкейханның: «Абай Құнанбаев», «Қара Қыпшақ Қобыланды», «Женщина по киргизской былине Кобыланды», «Батыр Бекет», «Мырза Едіге», «Роман бәйгесі», «Роман деген не?», «Ән өлең және оның құралы», «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», «Аңқау елге – арамза молда», «Қозы Көрпеш-Баян», «Ер Тарғын» атты зерттеулерінің негізінде ғалымның мұсылмандық көзқарастарының іске асуы айқын аңғарылады.

Әдебиетші ғалым Ә.Бөкейхан «Батыр Бекет» зерттеуінде қазақ әйелдерінің өз отбасын, жарын қорғаудағы істерін Ресейдегі декабристердің әйелдерінің ісімен салыстырып, қазақ қыздары о баста, атам заманнан осындай екендерін айғақтайды. «Батыр Бекет» атты зерттеуінде: «Бекет батырдың қатыны артынан айдалған батырды қуып барып,

² Бектұров Ж. Ақиқаты осы еді. – Алматы: Ғылым, 1995. 38-б.

³ Сонда, 200-б.

қашуға көмек қылып, батыр қашып елге қайтыпты. Орыс жұртында айдалған байына ерген қатын көп болады. Біздің әйеліміз жақсы деп, орыс жұрты мақтан қылады. Екі декабристің ханымдары – кнегиня Волконская һәм кнегиня Трубецкаяға орыстың ақыны Некрасов шығарған өлең бар: «Русские женщины» деген. Бұлар «каторжная работаға» айдалған ерлерін қуып барған. Бекеттің жырына қарағанда біздің қазақ әйелі де мақтануға жарайтын: *«Қабыл болып тілегі, Шернияздың түндігін Найзаменен ашады, Қанын судай шашады. Арадан күндер өткенде, Мұратқа сөйтіп жеткенде, Жасаған ием жар болып, Шернияздың ниеті Өз қанымен тынады»*⁴.

«Аңқау елге – арамза молда» (27.02.1900.) мақаласында Нұржан баласының қазақ: «қазынаға алым-шығын тартқаннан емес», «қазақ кедей ас беремін деп», «қазақ асты қойған күні байып кетеді» деген сөздеріне Ө.Бөкейханұлы қарсы пікір айтқан. «Һәр халықтың, Һәр түрлі өз рәсімі бар, мұсылман қазақ халқы қол қусырып, я құшақтасып амандасады. Россия халқы бөркін алып қол ұстасып амандасады. Бұл екі түрлі рәсімнің тұқымы бір. Осы секілді қазақ халқының асы дүниядағы халқының бәрінде бар»⁵. Астың берілу себебі осы тұста айтылады. Заманның ата-баба дәстүріненен қол үзу себебін Алаш ғалымы былай деп айғақтаған: «Осы күнде қазақ ата деп намысқа шаппайды, пайдасына шабады. Туысқан деп бір қостас болмайды, шаруа деп болады. Бұл себептен бұрынғыға қарағанда ас та қойылып барады. Қарқаралы оязында соңғы он жыл ішінде бір-ақ үлкен ас болды: Ағыбай батырдың. Бұл аста Қуандықпыз деп Қараөткел қазағы төбелес қылды»⁶.

Мәскеуде (1927-1937) он жыл үй қамауында болған Ө.Бөкейханның қолында құнды кітаптар болғаны мәлім. Бұлар қазақ халқының тарихи шежірелері, әдеби, діни кітаптар еді. Бұлардың тағдыры күні бүгін белгісіз. Өзі де алаштармен бірге қуғын көрген Жайық Бектұровтың Әлімхан Ермековтің айтуы бойынша Архангельскіде айдауда жүрген Ахмет Байтұрсынұлы Ө.Бөкейханға құнды қолжазбасын жіберген дейді. Ол туралы былай делінген: «Ахмет Байтұрсынов Архангельскіде айдауда жүреді, ешкім ешқандай жұмысқа алмайды. Өмір сүруі қиын соғады. Жас кезінде училищеде оқығанда әртүрлі қол өнерін үйренген екен, содан қасық, ожау, ойыншық жасап, базар маңында

⁴ Бөкейхан Ө. Таңдамалы. Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы. – Алматы, 1995. 327-328-бб.

⁵ Сонда, 335-б.

⁶ Сонда, 335-б.

басына күрке тігіп жатып, өлер-өлмес күн көреді. Ахаң осы бір ауыр жағдайын айтып, Мәскеуде тұратын Ә.Бөкейхановқа хат жазады. Аяулы Әлихан Нұрмахаммедұлы қызыл крест қоғамына барады. М.Горькийдің жұбайы М.Ф.Андрееваға арыз айтады. Сөйтіп, Архангельскіге жетпіс доллар жіберіп, Ахаң көмектеседі. Ақыры оны айдаудан босатырып алады. Ахаң әуелде атылуға кесілсе де, он жылға айыпталып, мерзімінен бұрын елге қайтады. Қайтып келгенде ол Ә.Бөкейхановқа бір қолжазбасын береді: «Бұл менің айдауда жүргенде жазған күнделіктерім. Сірә, бұрынғы еңбектерімнен құнды болуы керек, осының бір данасын сіз бірдене етіп бір жерге сақтаңыз. Бір данасын әйелімнің көрпесінің астарына тіктіріп қойдым» – депті. Ә.Ермеков көрпені «Стеганные одеяла» деп орысша айтты. Мен мұны өзімше «қабымалы көрпе» деп қазақшаладым. Әлімхан Әбеуұлы әңгімесін жалғастырып: «Көрпенің астарына тіккен қолжазба жоғалды ғой, ол көрпе түгілі, Ахаңның қазақ болып кеткен орыс әйелінің де ұшты-күйлі болғаны белгісіз. Ал ана Әлихан ағасына табыс еткен қолжазбасын мұқият іздесеңіздер табасыздар. Ол Ахаңның аманатын белгілі шығыстанушы ғалым, академик Сергей Федерович Ольденбургке (1863-1934) табыс етті.

Ольденбург ірі ғалым. Ол түркі тілдес елдердің тарихын, әдебиетін, мифологиясын жетік білген адам. Көп уақыт Ресей және Кеңес Одағы Ғылым академиясын басқарған ірі оқымысты. Ондай кісінің архиві жоғалмайды, мұқият сақталады»⁷, – дейді Ж.Бектұров. Сірә, Ахаң өзінің бұл қолжазбасын Ә.Бөкейхановқа Архангельскіден елге қайтпай тұрғанда жеткізсе керек. Біздің қазіргі тарихшыларымыз, әдебиетшілеріміз іздестірсе, Ахаңның бүгінгі ұрпақ білмейтін бір еңбегін тауып та қалар еді деген ойымыз бар. Осыны ғалымдарымызға, жазушыларымызға сүйінші сұрағандай әдейі құлаққағыс етіп отырмыз»⁸ – дейді өзі де кезінде қуғын-сүргін көрген Жайық Бектұров.

А.Байтұрсынұлының осы және «Мәдениет тарихы» мен «Әдебиет танытқыштың» «Нұсқаулық» атты II кітабының тағдыры әлі белгісіз.

Ресей мемлекеттік Думасының мұсылмандық фракциясын басқарған Санкт-Петербург масондар қоғамының мүшесі Әлихан Бөкейхан «Мұсылман сиезі» (1914) атты он бір мақалаларында Петербургте өткен мұсылман сиезіне (6-10.XII, 1914) қатысты сол кездегі дін мәселелерін нақты

⁷ Бектұров Ж. Ақиқаты осы еді. – Алматы: Ғылым, 1995. 12-13-бб.

⁸ Сонда, 12-13-бб.

көтерген. «Женщина по казахской былине Кобыланды» атты зерттеуінде Аналык туралы: «По естественному порядку вещей первой встречаем мать героя – Аналык. Одно ее имя – значащее «материнство» – изобличает в ней любящее материнское сердце и, нужно признать, дано ей не без умысла. Действительно, обрисовка ее отношения к детям ярко выдвигает на первый план самоотверженную ее любовь к ним в назидание, как видно, слушательницам, хотя, казалось бы, чувство материнской любви как естественное чувство женщины, не нуждается в воспитании и возбуждении. Жизнь, доставшаяся на долю Аналык, бывает уделом очень немногих ее соплеменниц и вызывает зависть у остальных...»⁹. «... Любовь, самоотвержение и служение – жизнь Аналык, и она не знает другой... Сначала Аналык жила интересами и волей родителей и любила их, а затем ее выдали замуж и она нашла в муже нового кумира для служения...

Аналык по характеру своему настоящая мусульманка, а потому и не ею самой приобретены те права и положение, которыми она заинтересовала нас... Идеал, озаряющий жизненный путь Аналык и ее сестер по вере, ясно очерчен в лице дочери Пророка (с.а.с.) бывшей замужем за четвертым халифом Алием. Дочь Пророка (с.а.с.) возгордась, как-то поссорилась с мужем. Узнав о семейных неурядицах своей дочери, пророк посылает ее к зятю Зенги Баба, посмотреть на образцовую жену. Фатима застает свою сестру в чисто убранном помещении полуобнаженной и тут же приготовленные кушанья – в одном блюде горячее, а в другом холодное, а так же запасенные сухую и зеленую палки. Оказалось, что сестра ее таким образом поджидала своего мужа святого Зенги-Баба... Это была ежедневная обычная встреча ею мужа, чтобы он безотлагательно мог, возвратясь домой, удовлетворить своему желанию отведать любое блюдо, горячее или холодное, своему гневу, отлупить жену в сердцах зеленой или сухой палкой... Раскаявшаяся после этого Фатима, спешит домой и лучшей женой встречает своего красавца-мужа – грозного льва Ислама. Аналык же в этом отношении безупречна. Она совершенно невинна приобретении своего блестящего положения»¹⁰.

Ә.Бөкейханның аудармаларына да мұсылмандық ұстаным арқау болған. Ә.Бөкейханның дінге көзқарасы оның Л.Н.Толстойдың «Сурат кафеханасы (Дін таласы)», «Ескі қырым сөзінен», «Пайғамбарға хат», «Қара қаным», «Азамат

⁹ Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы. – Алматы, 1995. 320-б.

¹⁰ Сонда, 320-321-бб.

Юсуф», «Герейдің ажалы», т.б. аудармаларынан анық аңғарылады. Әдебиетшінің ғибратты, мазмұны қауымға руханилығымен қажетті мәтіндерді таңдап алуы да тегін емес еді.

«Бауырым Дінше!» (Дінше Әбілұлына 23.07. 1923) деп басталатын хатында Ә.Бөкейхан былай деген: «Хатыңды алдым. Қуанып қалдым. «Шолпанға», «Темірқазыққа» неге мақала жазбайсың? Сендей білімі бар жазбаса, кім жазады? Не балаларға сабақ беріп, не журналға, газетке мақала жазып Алашқа қызмет қылмасақ, не қазақ тілінде кітап жазбасақ, өзге жол бізге бөгеулі ғой! Ғалихан»¹¹. Бұл Алаш ғалымының замандастарына және өзіне таңдап алуға мәжбүр болған азаматтық ұстанымы еді. Олай болса, білімін мұсылман Алаш ғалымдарының ғылыми мұрасын олар аңсаған Тәуелсіздік кезде пайдалана білейік.

ҚАЗАҚ ТЕРМИНДЕРІ – ҰЛТТЫҚ ҰҒЫМДАР ЖҮИЕСІ

Адамның мәдениеті неғұрлым төмен болса, тілі де сондай күй кешеді, оның сөздік азығы, бүгін филология ғылымы «концептсфера» деп атайтын түсінік шеңбері тек күнделікті тіршілікте қолданатын сөздермен шектеледі. Ой өрісіне қарай сөздік жүйесі де қарапайым болып қала береді. Осыдан жүз жыл бұрын «киргиз» деген ресейлік ұғымнан қазақ деген ұлт бар екенін ажыратып, оны мойындатқан Алаштың саяси элитасы Әлихан, Ахмет, Шәкәрім, Жүсіпбек, Қошқе, Халел, Міржақып, Мағжан, Сұлтанмахмұт ойларын Сәкен, Бейімбет, Ілиястар жалғастырып, ұлттық ұғымдардың сақталуын, қазақ елінің басқа тілдің жетегінде кетпеуін қадағалауды өздерінің басты азаматтық, ғылыми, кәсіби парызы деп санаған. Қазақтың зиялылары сол кездегі ғылыми тілді орнықтыру үшін арнайы оқу құралдар жазған. Мемлекет жұмысында жүрген, Ресейдің Мемлекеттік Думасының мүшесі болған қазақтың білімді ерлері ұлттық тілді қолдауға, оның абыройының үстем болуына атсалысып, нақты шаралар қолданған. Белгілі жазушы, қоғам қайраткері Жүсіпбек Аймауытовтың «Психология» (1926), ақын Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» (1927), жазушы Мұхтар Әуезовтің Казнаркомпростың ғылыми әдістемелік Кеңесінің

¹¹ Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы. – Алматы, 1995. 320 -б.

шешімімен «Новый аул. Русский букварь для казахских детей» атты оқулықтардың жариялануы соның айғағы. Себебі олар ұлттық мүддені қорғауды басты мақсат еткен. Өздерінің қысқа ғұмырларында ауылдан шыққан Алаш зиялылары ауыл баласы үшін тіл үйрену құралымен қатар, Отансүйгіштік туындылар да жазып үлгерген. Осы жолдан қайтпай, өз бастарын құрбандыққа тіккен.

Бүгінгі шенеуніктер сияқты Әлихан, Ахметтер тек өз қызметінің өсуін талап етсе, қаншама көркем туынды жазылмас еді! Ол қандай шығармалар? Міржақыптың «Оян, қазақ!» ұраны тумас еді, Ахметтің «Әдебиет танытқышы» мен азаматтық лирикасы, Жүсіпбектің «Қартқожа» мен «Ақбілегі», Ғұмар, Қошке, Мағжан, Шәкәрім, Халел, Сұлтанмахмұттың басты көркем шығармаларының жазылуы екіталай еді. Аталған әдеби мұраның жойылмай келе жатқанының сыры – ұлттық тілдегі рухани ұғымдардың жүйесі болғандықтан. Аталған тұлғалар сол кезде қазақ тілінің қолданылу аясын кеңейтуге күш салды, сондықтан әдебиетті, ғылымды, өнерді ұлттық тілде дамытуға тікелей атсалысты.

Терминдер мен ономастика ұлттың тарихи тәжірибесімен, оның діні, тілі, ділімен тікелей байланысты. Термин жасауға қатысқан Алаш зиялылары ұлттық түсінік, дүниетанымды сақтауды басты мақсат етті. Сондықтан ол кездің әдебиет пен тілді тану ұғымдары орыс, татарша емес, тек қазақша болды. Бұл олардың басты шығармаларының атауынан да аңғарылып тұр. Мысалы, Қартқожа сөзінің түсініктері: 1) Аймауытов романының аты; 2) бас кейіпкер есімі; 3) заман тудырған қоғамдық тип – ауыл баласы.

Бүгінгі кейіпкерін таба алмай жүрген замандастарымыз ауыл баласын неге жазбайды? Қай кезде де әдебиет өз уақытының көрінісін бейнелейді.

Вернадскийдің ноосфера, биосфера түсініктері іспеттес концептсфера түсінігін академик Д.Лихачев енгізді. Әр ұлттың өзіне басты болып табылатын мүддені қорғайтын термин түсініктер жүйесін ғалым осылай анықтайды. Бұл түсініктерден айырылып қалмау қажет. Себебі ұлттық тіл – күнделікті қарым-қатынас тілі ғана емес, ол ресми, саяси, күнделікті оқиғалардың таралуын қамтамасыз ететін құрал. Қазақ тілі ұлттық ұғымдар төңірегіндегі терминдермен көркемделгені абзал.

«Ұлт ұстазы» аталып, қазақ қоғамы мен мәдениетінің ілгерілей дамуына орасан зор үлес қосқан көсемдеріміздің бірі Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында:

«Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі... Қазақ ішіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқу ісімен түзеледі» – деп жазып, оқудың қоғамды өзгертуші күш екендігін, әділетсіздіктің көбі білімсіздіктен туындап отырғанын тап басып, дұрыс көрсетеді.

А.Байтұрсынұлының қазақша әліппе жасауы яғни араб алфавитінің негізінде ұлттық әліпбиге реформа жасап, өзгеріс енгізуі, қазақ тіл білімінің терминдерін алғашқы болып қалыптастыруы және оның негізгі салаларын: дыбыс жүйесін (фонетика), сөз жүйесін (морфология), сөйлем жүйесін (грамматика) тереңдей зерттеп, бірнеше оқулыққа арқау еткен еңбектері өз замандастары тарапынан лайықты бағасын алып қана қоймай, күні бүгінге дейін маңызын жойған жоқ.

«Ана тілі» деген терминді де А.Байтұрсынұлы ұсынғанын біз естен шығармағанымыз жөн.

Қазақ халқының әліппесі Алланың кітабы Құран әріптерімен үндес екенін дәлелдеп кеткен А.Байтұрсынұлының бұл ғылыми жаңалығының мәнін біз әлі толық мойындамай келеміз. Оның үстіне бұл ғылыми мәні зор, мұсылман елдеріне үлгі болатын бірден бір дәйек.

Бүгінгі ғалым-тілшілер қолданып келе жатқан лингвистикалық парадигмалар А.Байтұрсынұлынікі екені айтылмай, қолданылып келді. Оларды атап айтсақ: зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, сөйлем, қаратпа сөз, қыстырма сөз, леп белгісі, сұрау белгісі, т.с.с. «пән сөздері». Әрқайсысы сол өзі атауы болып тұрған категорияның мағынасын дәл білдіріп тұр. Бұлардың осыншама уақыт бойы, авторы аталмай, қолданылып келгені ғалымның ғылымға енгізген жаңалығының тарих сынынан өткен лингвистикалық дәлдігі және еңбегінің зая кетпегенінің тағы бір дәлелі.

Көріктеу, меңзеу, ауыстыру (метафора), кейіптеу, пернелеу, әсірелеу, шендестіру, дамыту, түйдектеу, сұрай арнау, зарлай арнау, жарлай арнау, теңеу, алмастыру (метонимия), қайталақтау, бүкпелеу, мінәжат, намыс толғау, т.б. 1926 жылы жарияланған «Әдебиет танытқышта» ұсынылған. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» (XІҮ-ХҮІ ғғ.) еңбегі: «Хақ жолындағылар тарихы» деп аталса, оның соңы «Алла Тағалаға мінәжәт айтумен» аяқталады. Кеңес кезінде өшірілген бұл мінәжәт жанры туралы мәлімет А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» ғана кездеседі. Бұлар бізге бүгін қажетті әдеби талдаулардың үлгісі емес пе?!

«Әдебиет танытқыш» деп атаудың өзінде үлкен мағына

бар. Әдебиет – сөз өнері болса, оны халыққа түсіндіріп, оның көркемдік ерекшеліктерін, адамгершілік, кісілік яғни имани, рухани сипаттарын таныту әдебиетшілердің, зерттеушілердің қасиетті парызы екенін А.Байтұрсынұлы осы екі сөзбен-ақ түсіндіріп кетті.

«Нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері. Бұл сөз өнері болады. Қазақша – асыл сөз, арабша – әдебиет, еуропаша – литература». Және оның басқа ғылымдардан айырмашылығын айта кетеді: «Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын, сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді».

«Әдебиет танытқышта» белгілі әдебиет терминдерінің қазақша баламасы көңілге қонымды әрі сәтті түрде қолданысқа енгізілген. Әр категория өзінің логикалық дамуы, қалыптасқан жүйесі бар түсінік ретінде айқындалады. Мысалы: «Байымдаманың зор мүшесі төртеу: бастамасы, ұсынбасы, баяндамасы, қорытпасы». Яғни әр тұжырымның ішкі заңдылықтары ашылып, парадигма ретінде дәлелденеді.

Қара сөз бен дарынды (көркем) сөздің айырмашылығын Ахмет Байтұрсынұлы нақтылап көрсетеді: «Қара сөз әдебиетте пікір, сүлде түрінде айтылады. Дарынды сөзде пікір сурет түрінде шығады яғни сүлде үстіне өң, ажар, жан, мінез, қылық беріліп, тұрпайы тұлға, түс, бітім, тірі нәрсе болып шығады. Сондықтан да дарынды сөз – көркем сөз деп аталып, қара сөздер – жалаң сөздер деп айтылады». Ғалым мұнымен шектелмей, осы екі түрлі сөзді қалай тануды, олардың дұрыстығын қалай айқындауға болады деген сауалдарға жауап береді: «Қара сөздің сынында пікір дұрыстығы, істің растық жағы тексерілсе, көркем сөздің сынында пікір дұрыстығының үстіне пікірге берілген сурет, сұлулық жағы да тексеріледі. Көркем сөзді әрі сүлде, әрі сурет – екі жағынан да тексеруге тиіс болғандықтан, оның сынында мынандай сұраулар боларға керек».

Ахмет Байтұрсынұлы ғылыми түсініктің негізін жалғастырып, нақтылай түседі. Демек, қара сөз «шығарманың сүлде жағының сыны» болса, көркем сөзге басқа міндеттер жүктеледі: 1. «Мазмұны дұрыс па? Мұрат қалып па? Кейіп қалып па? Бұл шығарманың сүлде жағының сыны. 2. Көркем сөз табына шын қосарлық сөз бе? Қиял жасаған тұрпаттар, ойдан үйлестірілген оқиғалар пікір санасына тура келіп, дұрыс суреттеп, өңдендіріп көрсете ала ма? Тілі өрнекті ме?

Әуезді ме? Лұғаты таза ма? Анық па? Қысқасы ойды өрнектеп, көрнектеп, суреттеп көрсеткендей тілінде шеберлік бар ма? Ақылдың аңдағанын, қиялдың меңзегенін, көңілдің түйгенін тілі дұрыс жеткізе алған ба?». Әдебиет теориясындағы стиль, әдеби тіл, талдау, көркемдік, сюжет деген категорияларды Ахмет Байтұрсынұлы осылай түсіндіріп кетті.

Көркемдік түсінігінің, көркем шығарманың белгілері қандай деген сауалға Ахмет Байтұрсынұлы екі түрлі талап қою керек екенін айтады: «Көркем сөзде екі тысқы, екі ішкі сын болады. Тысқы сындар: 1) Тілдің лұғатының сыныяғни тілдің дұрыстығы, анықтығы, тазалығы, дәлдігі, көрнектілігі, әуезділігі, өрнектілігі жағының сыны». Яғни шығарма тілінің стильдік ерекшеліктері, бүгінгі лингвистикалық талдауға сай тысқарғы жағын бөліп айтады. Ғалым бұдан ішкі сындарды бөліп алады демек, бұл әдебиеттану, әдебиет теориясының еншісі, теориялық талдаудың объектісін нақтылайды: 2) «Суретінің сыны: кестесін келтіріп, ұнасымды түрде үйлестіріп, суреттеуінің сыны. Ішкі сындар: а) Алынған мінез, айтылған қылық, көрсетілген қалып, жан жүйесінің жөнімен қарағанда, дұрыс, бүтін шығу, шықпауының сыны. ә) Өмір жүзінде айтылған нәрсенің болатындығының себебін дұрыс көрсеткен-көрсетпегенінің, адам қауымындағы қалып түзелу жағына әсер етерлік (пайда-зиян келтірерлік) қуаты бар-жоғының сыны. Көркем сөзді сынағанда, әдебиет түрінің осы төртеуі түгел жұмсалады».

Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыштағы» басты ойлары: 1. Әдебиеттің өз даму заңдылықтары бар екені және олар тікелей саясатқа, идеологияға байланысты емес екені жөніндегі тұжырымдар. Яғни «сөз өнері» деген термин «халықтың ежелден келе жатқан әдебиеті» деген ұғымды білдіреді. Оны «ауызша», «жазбаша» деп бөлудің өзі ойдан шығарылғаны екені айтылады. Әдебиеттің ресми жазба түрі бар деп бөліп-жару соцреализмнің ойлап шығарғаны болып шықты: бір әдебиетті жоғарылату үшін екіншісін төмендету керек болды. А.Байтұрсынұлы былай дейді: «Ауыз шығарманы «ауыз сөз» деп қана атап, жазба шығарманы «сыпайы әдебиет» деп танушылар бар. Бірақ қалай да асыл сөздің бәрі де тілдегі әдебиет есебіне жүріледі». 2. Әдебиетті өз категориялары арқылы түсіндіруге шақырады яғни «пән сөздері» басты міндет атқаруын басып айтады. Сонда зерттеу мағыналы болып шығып, зерттеушінің жалпылама көпсөзділіктен бас тартуына әкеледі. Бұл қағида дәлелсіз бос мақтаулардан да сақтандырады. 3. Зерттеушінің кітабына кең ауқымды ойлау қабілеті тән. «Біздің қазақ Еуропа әдебиетінен үлгі алмай, әдебиетін өз бетімен

жетілдіргенде, қазақ айтыс өлеңдері алаңға түсе-түсе барып, алаң алданышына айналып, айтыс-тартыс түрге түсетіні даусыз еді. Үлгіні өзге жұрттан алғандықтан, алаң әдебиеті бізде төтеннен шығып қалды». Бүгінгі әдебиеттанудағы «синкретизм», «типология», «әдебиеттердің қарым-қатынасы», «сюжеттердің ұқсастығы» деген мәселелер туралы «Әдебиет танытқышта» А.Байтұрсынұлы былай дейді: «Жер жүзіндегі жұрттардың түріндегі шығармалары бір-біріне көбінесе ұқсас келеді. Ондай ұқсас себебі: олар шыққан заманда халықтың бәрінің бір ананың қолында өскен балалар сияқты көрінгені, өнегесі, үлгісі бір болған». 4. А.Байтұрсынұлының пайымдауынша, көркемдік заңдылығы біреу ғана және ол барлық тілдегі әдебиеттерге ортақ. Демек, «адамның жан қоштау керегінен шыққан» әдебиет – «асыл сөз». Сондықтан, «Сөздің асыл болатын сырын білген адам сөзді сынап біледі». Өйткені: «Жүйірік аттың белгілі сипаттары сияқты асыл сөзде де белгілі сипаттар болады. Сөз сол сипаттарын дұрыс көрсетумен асыл болып шығады». Әдеби стиль, даралық стиль көркемдік шеберлік категорияларын ғалым осылай таныта түседі. 5. Ресей ғалымы М.Бахтиннің «роман теориясы» бойынша дүниежүзілік әдебиетте роман – ең соңғы жанр, сондықтан ол – сол тілдегі әдебиеттің жазу жүйесінің қорытылған нәтижесі ретіндегі жанр. Сондықтан роман өзіне дейінгі болған басты, керекті сөйлеу түрлерін жаңғыртып отыру қабілетіне ие. Демек, роман жанры осындай жан-жақты баяндау, жазу тәсілдерін, жазба естелігін, жадын (память жанра!) меңгеріп, өзінің оларды оята білу мүмкіндігіне орай басқа прозалық түрлерге әсер ете алады.

М.Бахтиннің «романизация стилия» деген тұжырымымен біз 1970 жылдары танысып, таң қалып жүрсек, А.Байтұрсынұлы бұл қағиданы сонау XX ғасырдың 20-жылдары түсіндіріп кетіпті. А.Байтұрсынұлы қазақ прозасының өзіне тән ерекшеліктеріне байланысты бұл құбылысты сол кезде былайша пайымдайды: «Ұлы әңгіме, ұзақ әңгіме, ұсақ әңгіме болып бөлінулері үлкен-кішілігінен ғана. Мазмұндау жүйесі бәрінде де бір, айтылу аудандарында айырма бар: ұлы әңгіме сөзі алыстан айдаған аттарша жайыла бастайды, ұзақ әңгіме жақыннан айдаған аттарша жайыла бастайды, ұсақ әңгіме мүше алып, оралып келе қоятын аттарша бастайды». Яғни басты мәселе «айтылу аудандарында» ғана екен. Романның көтеретін жүгін әңгіме де артуға болады екен. М.Бахтиннің «романдық стиль – повесть, әңгіме мен басқа жанрларға да үстемдік етеді» деген әйгілі қағидасын А.Байтұрсынұлы 1926

жылы, Ресей ғалымынан отыз жыл бұрын айтып, дәлелдеп қойған екен. 6. Романның стилінде қорытылып, жинақталатын ұлттық сөйлеу жүйесінің жанрлық түрлері туралы қағиданы («речевые жанры»), А.Байтұрсынұлының қазақ сөз өнерін талдай отырып айтқан пікірлерінен де ұшырастырамыз: «Ұлы әңгімеге жан беретін адамның ісі болғандықтан, мінезіне кейіп беретін тәрбие болғандықтан, тұрмысқа сарын беретін ұлы, кіші адамдардың ірілі-уақты істері болатындықтан, ол істер біріне-бірі ұласып, бір-біріне оралып, байланысып, шиеленісіп жатқандықтан, осының бәрін суреттеп шығару оңай емес. Мұны келістіріп, дұрыс пікірлеп, дұрыс суреттеп, уақиғаларды жақсы қиыстырып, сыйыстырып шығару көп жазушылардың қолынан келе бермейді.

Ұлы әңгіме жазушы көркем сөздің әуезе, толғау, айтыс – барша түрін де жұмсайды. Ұлы әңгіме жазуға үлкен шеберлік керек». Демек, роман стилін жүйелей келе, А.Байтұрсынұлы оны «айтылу түріне қарай: әуезе, толғау, айтыс» деп жіктейді. Бұл атаулардың негізін де аша түседі: «Әуезелеуші айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқары ғаламда болған істі әңгіме қылады. Әуезе – тысқы ғалам турасындағы сөз... Толғау – ішкергі ғаламның күйі. Толғау – іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі. Ақындық жалғыз өз көңілін, күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, күйіне салып, толғай алуда». Яғни «Сөйлеу жүйесінің мақсаты – сөйлеу жүйелерін меңгеріп, сөзден нендей нәрселер жасап шығаруға болатындығын көрсету» – деп түйіндейді А.Байтұрсынұлы. 7. Көркем туындыны талдағанда, оның ішіндегі осы көркемдікті тудыруға тікелей ат салысатын қатысушыларды А.Байтұрсынұлы былай деп анықтапты: «Асыл сөздің сипаттарын білу тыңдаушыға да қажет. Абайдан кейінгі сөзге талғау кіреді: айтушы да, тыңдаушы да сөзді талғайтын болды. Олай болғаны – Абай асыл сөздің нұсқаларын айқындап көрсеткенінің үстіне, аз да болса, асыл сөз сипаттарын айтып та, жұртты хабардар қылды. Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңінде жақсы өлеңнің сипаттары да, қазақ ақындары мен тыңдаушыларының жоғарыда айтылған асыл сөзді танымайтын надандықтары да айтылып, мағлұмат берілген».

«Әдебиет танытқыш» ғылымның әр саласы өзінің ғана «пән сөзінде» сөйлеуін, дәлелденуін, насихатталуын алға тартады.

Әр ұлт өкілі көзін ашқаннан бері жақсы мен жаманды, адал мен арамды, дұрыс пен бұрысты, оң мен солды өз тіліндегі мысал-тәжірибе арқылы тану керек. Бұл мәңгілік түсініктер

тек ана тілінде ғана санаға қонады. Бүгінгі балаларға арналған осы бағыттағы нақты бағдарламалар бар ма? Олар отбасында осындай мүмкіншілікке ие ме? Қазақтың ертегі, діни дастан, тарихи, батырлық жырларындағы руханилық бүгін ұрпаққа жетіп жатыр ма?

Совет кезінде қазақтың ұлттық тілінің үлгісі – Абай, Ыбырай, Шәкәрім, Ахмет, Жүсіпбек, Мағжан, Ғұмарлардың тілі қолданыста болмады. Себебі олардың шығармаларындағы түсініктер (Абайдың қара сөздеріндегі мұсылмандық терминдер) соцреалистік цензураға сай емес болды.

«Бисмиллаһи – рахман – рахим», «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деп басталатын шығармалар ұлттық дүниетанымның басты рухани қағидасы, басты тұжырымы екені сол жазылған тұста айқындалды.

Тәуелсіздік кезінде осы құндылықтардан тағы да айырылып қалуымыз Алаш ерлері мен келешек ұрпақ алдындағы күнә. Себебі қазақ тілінің түсініктерін Абай, Шәкәрім, Ахмет, Мәшһүр Жүсіп, Мағжан, Халел, Қошке, Ғұмар, Сұлтанмахмұт, Сәкен, Бейімбет, Ілиястар көркемдеп берген.

Қазақ тілі ғылым тілі емес деген нигилист математик құр айқай емес, өз саласы бойынша Әлімхан Ермековтей еңбек етсін. Бүгінгі оқулықтардың зардап шегуі де ғалымдардың осындай салғырттығынан туып отырған мәселе. Қазақ қазақша есеп шығармаған болса, осынау жерге қалай ие болған? Осының бәрін біле тұрып, бүгінгі ономастика мен терминдерге салғырттық таныту біздің ғалымдығымызға, биліктің Отансүйгіштігіне сын.

Неге осы күнге дейін Павлодар атауы қазақшаланбайды? Ресей отарлау саясатының белгісін өзгертпей отырғанымыз ұлттық санамызға сын. Павлодарға неге Қаныш Сәтпаев есімін қимаймыз? Бетпақдала мен Сарыарқаны жаяу кезіп, мыс, жез, алтыны бар жерлерді анықтап, Каспийдегі мұнай барын картаға түсірген, бірақ еңбегінің жемісін көрмей кеткен қазақтың аяулы ғалымына бүгінгі біз қарыз емеспіз бе?!

Неге Алматының орталық көшелері тәуелсіздік қаһармандары Кенесары мен Махамбет есімінде емес? Алматының бір бұрышында Шәкәрім, Сұлтанмахмұттар бар екені белгілі...

Тәуелсіздік алғалы 2 мүшелге аяқ басты. Кезінде саясатқа сай өзгертілген ұлттың әдеби, мәдени, ғылыми мұрасы түпнұсқаларына сай басылып, қайта шығарылып келеді. Алғаш білімін ауыл молдасынан алған Алаш зиялыларының тілі қазақтың ғылым тілінің биік деңгейін көрсетті. Бүгін соны игеріп, іске асырудың орнына қазақ ономастикасы мен терминдерін репрессияға ұшыратып алмайық.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ

Теоретик Ахмет Байтұрсынұлының таза ғылыми зерттеулермен шектелмей, оның күнделікті сұранысты өтейтін оқулықтар жасау арқылы да пайда әкелуге мән беруі яғни сол ізденістердің нәтижелерін қолданыстан шықпайтын өміршең оқулықтар арқылы қалың бұқара игілігіне асыруы – білім беру саласындағы тамаша іскерліктің үлгісі. Ұлт тіліне лайықталып реформаланған араб таңбаларын латыншаға ауыстырудың тиімділігі жоқ деген пікір айтқан А.Байтұрсынұлы бастаған зиялы топқа «ұлтшыл», «пантюркист», «панисламист», «советке қарсы» деген айыптар таңылды.

Араб жазуы тікелей ислам дінімен байланыстырылып, ғалымның сан жылғы еңбегі жоққа шығарылды. Уақыт көрсеткендей, латын жазуының да тағдыры ұзаққа бармады. А.Байтұрсынұлының Құран әріптерінен тұратын, ғылыми негізі дәлелденген «жаңа емлесін» латын әріптерімен, одан кейін кириллица таңбаларымен алмастыру халқымыздың сан ғасырлық ескерткіштері болып табылатын бағалы жазба мұраларынан қол үзіп қалуымызға әкеліп соқты.

Қазақ халқының әліппесі Алланың кітабы Құран әріптерімен үндес екенін дәлелдеген А.Байтұрсынұлының бұл ғылыми жаңалығының мәнін біз әлі толық мойындамай келеміз. Оның үстіне бұл ғылыми мәні зор, мұсылман елдеріне үлгі болатын бірден бір дәйек.

Қазақ тіл ғылымының теориялық негізін орнықтырған А.Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттануының дамуына мұрындық болған іргелі ғылыми зерттеулердің авторы. Бұл тұста ең алдымен ауызға «Әдебиет танытқыштың» ілінетіні – заңдылық.

«Қазіргі қазақ тіл біліміндегі секілді қазақ әдебиеттануындағы әдеби терминдердің басым көпшілігінің баламаларын ойлап тапқан да Ахаң: Көріктеу, меңзеу, ауыстыру, алмастыру, кейіптеу, пернелеу, әсірелеу, шендестіру, дамыту, түйдектеу ... – осылардың бәрінің түп-тамыры Ахаңда жатыр. Мұхтар Әуезовтің «Ахаң түрлеген ана тілі» дейтін әлдиінің әдебиет аясындағы бір нақты да затты көрінісі – осы». Демек, «Әдебиет танытқыштың» ең басты бағалылығы – осылайша әдеби терминдерді қазақша қалыптастырғандығы» – дейді академик З.Қабдолов.

1926 жылы жарияланған «Әдебиет танытқыш» әдебиеттану,

оның ішінде әдебиет теориясы саласында қазақ тілінде жарық көрген тұңғыш ғылыми еңбек екені даусыз. «Әдебиет танытқыш» деп атаудың өзінде үлкен мағына бар. Әдебиет – сөз өнері болса, оны халыққа түсіндіріп, оның көркемдік ерекшеліктерін, адамгершілік, кісілік яғни имани, рухани сипаттарын таныту әдебиетшілердің, зерттеушілердің қасиетті парызы екенін А.Байтұрсынұлы осы екі сөзбен ғана түсіндіріп кетті.

Әдебиет деген не? Бұл сауалға бүгін дайын жауап бар ма? Осы орайда академик З.Қабдолов былай дейді: «Ахаң жоқта біздегі әдебиет теориясы басы жоқ кеуде секілді еді. Ал, басы жоқ дене бола ма? Қайтейік, болады деп келдік... Бүкіл дүниежүзілік әдебиет теориясында «Арнау» деген бір-ақ түр; шауып шықса, бұған «Шешендік сұрау» қосылып қана аздап ажарлануы мүмкін. Ал, қазақ поэзиясында Ахаң осының үстіне үш түр (сұрай арнау, зарлай арнау, жарлай арнау) қосып, құбылтып, тотының түгіндей құлпыртып әкетеді. Әдеттегі дәстүр жалғастығының заңына орай осы үш түрлі арнауды әрқайсымыз өзімізше пайымдап, қисындап, кейде тіпті қиыннан қиыстырып, біз де (Жұмалиев те, Ысмайылов та, Қабдолов та) кітаптарымызға кіргіздік. Бірақ, амал не, бұл жаңалықты тапқан Ахаң екенін кезінде ашып айта алмай, Қажекеңе сілтеме жасауға мәжбүр болдық...» [1. 72].

Қазақ өлең құрылысының теоретигі академик З.Ахметов «Әдебиет танытқыштың» құндылығын былай деп анықтады: «Әдебиет танытқышта» негізінен поэтика, стилистика, өлең құрылысына қатысты мәселелер көбірек сөз болады. Автор үлкен тілші-ғалым болғандықтан, оның қазақ поэзиясының ерекшеліктерін осы мәселелерге байланысты тексеріп талдайтыны түсінікті. Автор поэзия тілінің бейнелілігін, сөз қолдану тәсілдерін мұқият зерттеп, теңеу, ауыстыру (метафора), алмастыру (метонимия), шендестіру, арнау, қайталақтау, дамыту, бүкпелеу секілді ұғымдарды әдеби термин ретінде қолданады. Сөйлемдердің синтаксистік топ болып бірігуін, «оралым», «қайшы оралым» деген сияқты түрлерін ажыратып көрсетеді. Қазақ өлеңінің ырғақтық құрылыс-жүйесін айқындай, бунақ, тармақ, шумақ ұғымдарын қалыптастырады [2.64]. Демек, қазақ өлең құрылысының, қазақ әдебиет теориясының басты терминдерін Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырған екен.

«Әдебиет танытқышта» бұл орайда көркем сөздің тектері мен түрлері «адамның жан қоштау керегінен шыққан» нәрселерге жатқызылады. «Нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері. Бұл

сөз өнері болады. Қазақша – асыл сөз, арабша – әдебиет, еуропаша – литература»... Және оның басқа ғылымдардан айырмашылығын айта кетеді: «Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын, сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді».

«Әдебиет танытқышта» белгілі әдебиет терминдерінің қазақша баламасы көңілге қонымды әрі сәтті түрде қолданысқа енгізілген. Әр категория өзінің логикалық дамуы, қалыптасқан жүйесі бар түсінік ретінде айқындалады. Мысалы: «Байымдаманың зор мүшесі төртеу: бастамасы, ұсынбасы, баяндамасы, қорытпасы» яғни әр тұжырымның ішкі заңдылықтары ашылып, парадигма ретінде дәлелденеді.

Қара сөз бен дарынды (көркем) сөздің айырмашылығын Ахмет Байтұрсынұлы нақтылап көрсетеді: «Қара сөз әдебиетте пікір, сүлде түрінде айтылады. Дарынды сөзде пікір сурет түрінде шығады яғни сүлде үстіне өң, ажар, жан, мінез, қылық беріліп, тұрпайы тұлға, түс, бітім, тірі нәрсе болып шығады. Сондықтан да дарынды сөз – көркем сөз деп аталып, қара сөздер – жалаң сөздер деп айтылады». Ғалым мұнымен шектелмей, осы екі түрлі сөзді қалай тануды, олардың дұрыстығын қалай айқындауға болады деген сауалдарға жауап береді: «Қара сөздің сынында пікір дұрыстығы, істің растық жағы тексерілсе, көркем сөздің сынында пікір дұрыстығының үстіне пікірге берілген сурет, сұлулық жағы да тексеріледі. Көркем сөзді әрі сүлде, әрі сурет – екі жағынан да тексеруге тиіс болғандықтан, оның сынында мынандай сұраулар боларға керек».

Ахмет Байтұрсынұлы ғылыми түсініктің негізін жалғастырып, нақтылай түседі. Демек, қара сөз «шығарманың сүлде жағының сыны болса, көркем сөзге басқа міндеттер жүктеледі: «1. Мазмұны дұрыс па? Мұрат қалып па? Кейіп қалып па? Бұл – шығарманың сүлде жағының сыны. 2. Көркем сөз табына шын қосарлық сөз бе? Қиял жасаған тұрпаттар, ойдан үйлестірілген оқиғалар пікір санасына тура келіп, дұрыс суреттеп, өңдендіріп көрсете ала ма? Тілі өрнекті ме? Әуезді ме? Лұғаты таза ма? Анық па? Қысқасы ойды өрнектеп, көрнектеп, суреттеп көрсеткендей тілінде шеберлік бар ма? Ақылдың андағанын, қиялдың мензегенін, көңілдің түйгенін тілі дұрыс жеткізе алған ба?». Әдебиет теориясындағы стиль, әдеби тіл, талдау, көркемдік, сюжет деген категорияларды ғалым осылай түсіндіріп кетті.

Көркемдік түсінігінің, көркем шығарманың белгілері қандай деген сауалға Ахмет Байтұрсынұлы екі түрлі талап қою керек екенін айтады: «Көркем сөзде екі тысқы, екі ішкі сын болады. Тысқы сындар: 1) Тілдің лұғатының сыны яғни тілдің дұрыстығы, анықтығы, тазалығы, дәлдігі, көрнектілігі, әуезділігі, өрнектілігі жағының сыны». Яғни шығарма тілінің стильдік ерекшеліктері, бүгінгі лингвистикалық талдауға сай тысқарғы жағын бөліп айтады. Ғалым бұдан ішкі сындарды бөліп алады, демек, бұл әдебиеттану, әдебиет теориясының еншісі, теориялық талдаудың объектісін нақтылайды: 2) «Суретінің сыны: кестесін келтіріп, ұнасымды түрде үйлестіріп, суреттеуінің сыны. Ішкі сындар: 1) Алынған мінез, айтылған қылық, көрсетілген қалып, жан жүйесінің жөнімен қарағанда, дұрыс, бүтін шығу, шықпауының сыны. 2) Өмір жүзінде айтылған нәрсенің болатындығының себебін дұрыс көрсеткен-көрсетпегенінің, адам қауымындағы қалып түзелу жағына әсер етерлік (пайда-зиян келтірерлік) қуаты бар-жоғының сыны. Көркем сөзді сынағанда, әдебиет түрінің осы төртеуі түгел жұмсалады».

Ахмет Байтұрсынұлы теориялық талдаудың, әдебиеттің, көркем сөздің басты мақсатын жоғарыдағы тұжырымның соңғы сөйлемінде қорытынды ретінде түйіндейді. Бүгінгі әдебиеттанудағы аксиологиялық әдістің мән-жайын ғалым осылай алға тартады. Демек, тек маңызды, ұлағатты көркем сөз ғана сынға түсуі абзал. Және оның тысқы және ішкі сынға түсуіне лайықты көрнекті түрі мен ұлағатты мазмұны болуы шарт. Бүгінгі әдебиет теориясындағы «мазмұнды түр» – «содержательная форма» деген категорияның сырын Ахмет Байтұрсынұлы осылай түсіндірген.

Қазақ әдебиет теориясының басты терминдерін, түсініктерін А.Байтұрсынұлы сонау ХХ ғасырдың 20-жылдары анықтап берген. Бұл өз алдына мойындалып отырған ғылыми факт, бірақ басты ой «Әдебиет танытқышта» ұсынылған жаңа концепцияда. Ол біздің бүгінгі сұранысымызды өтеуге керекті эстетикалық тұжырымдарға сай.

Ғалымның «Әдебиет танытқыштағы» басты ойлары: «Әдебиеттің өз даму заңдылықтары бар екені және олар тікелей саясатқа, идеологияға байланысты емес екені жөніндегі тұжырымдар. Яғни «сөз өнері» деген термин «халықтың ежелден келе жатқан әдебиеті» деген ұғымды білдіреді. Оны «ауызша», «жазбаша» деп бөлудің өзі ойдан шығарылғаны айтылады. Әдебиеттің ресми жазба түрі бар деп бөліп-жару соцреализмнің ойлап шығарғаны болып шықты: бір әдебиетті жоғарылату үшін екіншісін төмендету

керек болды. А.Байтұрсынұлы былай дейді: «Ауыз шығарманы «ауыз сөз» деп қана атап, жазба шығарманы «сыпайы әдебиет» деп танушылар бар. Бірақ қалай да асыл сөздің бәрі де тілдегі әдебиет есебіне жүріледі».

Әдебиетті өз категориялары арқылы түсіндіруге шақырады яғни пән сөздердің басты міндет атқаруын басып айтады. Сонда зерттеу мағыналы болып шығып, зерттеушінің жалпылама көп сөзділіктен бас тартуына әкеледі. Бұл қағида дәлелсізбосмақтаулардандасактандырады. Көркемдікәлемнің күдіреті тікелей жазушының ішкі рухани бостандығымен байланысты екенін айтып, осы орайда Абайдың, Мағжанның шығармаларын мысал ретінде келтірудің бүгінгі мәні керемет емес пе? «Әдебиет танытқыштағы» біз бүгін ұмытқан діндар дәуір жанрларының атаулары: мінәжат, намыс толғау деген түсініктердің өзі ой салады.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» (XIV-XVI ғғ) еңбегі: «Хақ жолындағылар тарихы» деп аталса, оның соңы «Алла Тағалаға мінәжат айтумен» аяқталады. Совет кезінде өшірілген бұл мінәжат жанры туралы мәлімет «Әдебиет танытқышта» ғана кездеседі. Бұлар бізге бүгін қажетті әдеби талдаулардың үлгісі емес пе? Зерттеушінің кітабына кең ауқымды ойлау қабілеті тән. «Біздің қазақ Еуропа әдебиетінен үлгі алмай, әдебиетін өз бетімен жетілдіргенде, қазақ айтыс өлеңдері алаңға түсе-түсе барып, алаң алданышына айналып, айтыс-тартыс түрге түсетіні даусыз еді. Үлгіні өзге жұрттан алғандықтан, алаң әдебиеті бізде төтеннен шығып қалды». Бүгінгі әдебиеттанудағы «синкретизм», «типология», «әдебиеттердің қарым-қатынасы», «сюжеттердің ұқсастығы» деген мәселелер туралы «Әдебиет танытқышта» ғалым былай дейді: «Жер жүзіндегі жұрттардың түріндегі шығармалары бір-біріне көбінесе ұқсас келеді. Ондай ұқсас себебі: олар шыққан заманда халықтың бәрінің бір ананың қолында өскен балалар сияқты көрінгені, өнегесі, үлгісі бір болған».

А.Байтұрсынұлының пайымдауынша, көркемдік заңдылығы біреу ғана және ол барлық тілдегі әдебиеттерге ортақ. Демек, «адамның жан қоштау керегінен шыққан» әдебиет – «асыл сөз». Сондықтан «Сөздің асыл болатын сырын білген адам сөзді сынай біледі». Өйткені: «Жүйрік аттың белгілі сипаттары сияқты асыл сөзде де белгілі сипаттар болады. Сөз сол сипаттарын дұрыс көрсетумен асыл болып шығады». Әдеби стиль, даралық стиль көркемдік шеберлік категорияларын ғалым осылай танытады. Ресей ғалымы М.Бахтиннің «роман теориясы» бойынша дүниежүзілік әдебиетте роман – ең соңғы жанр, ол сол тілдегі әдебиеттің жазу жүйесінің қорытылған

нәтижесі ретіндегі жанр. Сондықтан роман өзіне дейінгі болған басты, керекті сөйлеу түрлерін жаңғыртып отыру қабілетіне ие. Демек, роман жанры осындай жан-жақты баяндау, жазу тәсілдерін, жазба естелігін, жадын (память жанра!) меңгеріп, өзінің оларды оята білу мүмкіндігіне орай басқа прозалық түрлерге әсер ете алады.

М.Бахтиннің «романизация стилия» деген тұжырымымен біз 1970 жылдары танысып, таңғалып жүрсек, А.Байтұрсынұлы бұл қағиданы XX ғасырдың 20-жылдары түсіндіріпті. А.Байтұрсынұлы қазақ прозасының өзіне тән ерекшеліктеріне байланысты бұл құбылысты сол кезде былайша пайымдайды: «Ұлы әңгіме, ұзақ әңгіме, ұсақ әңгіме болып бөлінулері үлкен-кішілігінен ғана. Мазмұндау жүйесі бәрінде де бір, айтылу аудандарында айырма бар: ұлы әңгіме сөзі алыстан айдаған аттарша жайыла бастайды, ұзақ әңгіме жақыннан айдаған аттарша жайыла бастайды, ұсақ әңгіме мүше алып, оралып келе қоятын аттарша бастайды». Яғни басты мәселе «айтылу аудандарында» ғана екен. Романның көтеретін жүгін әңгімеге де артуға болады екен. М.Бахтиннің «романдық стиль – повесть, әңгіме мен басқа жанрларға да үстемдік етеді» деген әйгілі қағидасын А.Байтұрсынұлы 1926 жылы, Ресей ғалымынан отыз жыл бұрын айтып, дәлелдеген.

Романның стилінде қорытылып, жинақталатын ұлттық сөйлеу жүйесінің жанрлық түрлері туралы қағиданы («речевые жанры») А.Байтұрсынұлының қазақ сөз өнерін талдай отырып айтқан пікірлерінен де ұшырастырамыз: «Ұлы әңгімеге жан беретін адамның ісі болғандықтан, мінезіне кейіп беретін тәрбие болғандықтан, тұрмысқа сарын беретін ұлы, кіші адамдардың ірілі-уақты істері болатындықтан, ол істер біріне-бірі ұласып, бір-біріне оралып, байланысып, шиеленісіп жатқандықтан, осының бәрін суреттеп шығару оңай емес. Мұны келістіріп, дұрыс пікірлеп, дұрыс суреттеп, уақиғаларды жақсы қиыстырып, сыйыстырып шығару көп жазушылардың қолынан келе бермейді. Ұлы әңгіме жазушы көркем сөздің әуезе, толғау, айтыс барша түрін де жұмсайды. Ұлы әңгіме жазуға үлкен шеберлік керек». Демек, роман стилін жүйелей келе А.Байтұрсынұлы оны «айтылу түріне қарай: әуезе, толғау, айтыс» деп жіктейді. Бұл атаулардың негізін де аша түседі: «Әуезелеуші айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқары ғаламда болған істі әңгіме қылады. Әуезе – тысқы ғалам турасындағы сөз... Толғау – ішкергі ғаламның күйі. Толғау – іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі. Ақындық жалғыз өз көңілін, күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін

танып, күйіне салып, толғай алуда». Яғни «Сөйлеу жүйесінің мақсаты – сөйлеу жүйелерін меңгеріп, сөзден нендей нәрселер жасап шығаруға болатындығын көрсету», – деп түйіндейді А.Байтұрсынұлы.

Көркемтуындыны талдағанда, оның ішіндегі осы көркемдікті тудыруға тікелей атсалысатын қатысушыларды ғалым былай деп анықтапты: «Асыл сөздің сипаттарын білу тыңдаушыға да қажет. Абайдан кейінгі сөзге талғау кіреді: айтушы да, тыңдаушы да сөзді талғайтын болды. Олай болғаны – Абай асыл сөздің нұсқаларын айқындап көрсеткенінің үстіне, аз да болса, асыл сөз сипаттарын айтып та, жұртты хабардар қылды. Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңінде жақсы өлеңнің сипаттары да, қазақ ақындары мен тыңдаушыларының жоғарыда айтылған асыл сөзді танымайтын надандықтары да айтылып, мағлұмат берілген».

Ғалым еңбектерінен сыпайылық (корректность!) пен әдебиетті танытуға бейімделген жоғарғы этикалық деңгей есіп тұр. Талдаулар, жүйелеу тәсілдері осы ғылыми мақсатқа қызмет атқаруға бағындырылған. Оның тек «пән сөзінде» сөйлеуі мен әдебиет теориясының негізін салып кеткендігін біз бүгін мойындауымыз қажет. А.Байтұрсынұлы әдебиет теориясының терминдерін, талдау жүйелерін қазақша күмбірлете сөйлетіп, ғылыми тілдің деңгейін сол кезде көтеріп тастағанын біз бүгін мақтаныш ете аламыз. Ұлтына, еліне, ғылымға, әдебиетке арымен беріліп, оған адал қызмет еткен А.Байтұрсынұлы еңбегінің Қазақ елі тарихында алатын орны айрықша зор екенін 26 жасар замандасы М.Әуезов былайша тұжырымдапты: «Ақаңның бұрынғы айтқан сөзін әлі қазақ баласы ұмытқан жоқ, өлеңіндегі белгілі сарын әлі ескірген жоқ. Әлі күнге қазақ даласының күшті сарыны болып, Арқаның қоңыр желімен бірге есіп шалқып жатыр. Бұдан он-он бес жыл бұрын: *«Алаштың үмбетінің бәрі мәлім, Кім қалды таразыға тартылмаған»*, – деп Ақаң айтса, біз де осы күнде соны айтамыз. Айналып келіп таразыға тартылған, сыннан өткен деп Ақаңның ғана ардақты атын атаймыз...

Ақаң ашқан қазақ мектебі, Ақаң түрлеген ана тілі, Ақаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран, «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты – біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын»³. Бұдан артық айта алмаспыз. Бұл ұрпақ бірінің қадірін бірі біліп, бір-бірін сыйлап, бағалай білген. Бұл шынайы иманды тектіліктің үлгісі екені сөзсіз. А.Байтұрсынұлының жазықсыз жазаға ұшырап, айыпталуына орай қайта құру кезеңіне дейінгі уақытта оның еңбектерін пайдалануға тыйым салынып, оның

аты да аталмай, ілуде еске алына қалса, тек мансұқталумен келді. Қайта құру мен жариялылық заманы орнағаннан кейін жүзеге асырылған ақтау шараларына байланысты А.Байтұрсынұлы мұрасы қайтадан халқының игілігіне айналды. Қазіргі өмірімізді Алаш арыстарынан мирас болған еңбектерсіз көзге елестетудің өзі мүмкін емес.

«Жаздым сөз жаным ашып Алашыма» деген өлеңнің жалғыз тармағына сыйғызылған ұран Отан алдындағы адалдықтың жарқын өнегесін көрсеткен Ахмет Байтұрсынұлының қажырлы күрес және шығармашылық жолының Темірқазығы болып табылатыны оның кез-келген еңбегінен, тіпті сөйлемінен де аңғарылатыны айқын.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Кабдолов З. Ахаңның әдеби қисындары // Көзқарас. – Алматы: Рауан, 1996.
2. Ахметов З. Бүкіл қазақ «Ахаң» деген // Ұлттың ұлы ұстазы. – Алматы, 2001.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШЫ» ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ӘДЕБИЕТТАНУ

«Әдебиет танытқыш» 1926 жылы жарық көрді. 1937 жылдан бері тыйым салынып, 1989 жылы ғана ғылыми айналымға қайта оралды.

Қазіргі компаративистиканың XIX ғасырдың ортасында дүниеге келгені белгілі. Оның келуіне гуманитарлық білім саласында маңызды жаңалықтар ықпал еткені сөзсіз – салыстырмалы мифология мен салыстырмалы грамматика. Бүгін осы салыстырмалы әдіс тек әдебиеттану емес, саясатта (ООН, НАТО), экономикада (ЕЭС), мәдениет теориясы (постмодернизм, пост-колониализм, мультикультурность) салаларының басты әдісіне айналды. Аталған салалар дүниежүзілік қауымдастықтың маңызды мәселелерін шешуді ғана қажет етеді. Сонымен қатар олар әдебиеттану компаративистикасына жаңа терминдерді де ұсынады. Бұл терминдер жаңа, бірақ шынында да солай ма? Салыстырмалы әдебиеттану әдістемелігіне қандай жаңалықтарды алға тартады?

Бүгінгі салыстырмалы әдебиеттану – компаративистиканың басты қағидалары, жаһандану, интертекст, мәдениеттер диалогі. Осы үш терминге назар аударайық. Әдебиетшілерге осы түсініктердің шеңберін анықтау қажет-ақ. Терминдер тарихын байқасақ, кейбір жағдайда аталған сөз өз нысанасын жоғалтып алады не болмаса керісінше, атауы басқа атқа ие болып, бұрынғысын тіпті

ұмыт қылады. Мысал ретінде ресей әдебиетшілері интертекст – интертекстуальность деген әдебиет теориясының терминін қарастырады (И.Шайтанов). Екіншісі – «жаһандану-глобализация» термині. Аталған терминдер өзінің бұрынғы нысанынан айырылып, жаңа түсінікке ие болған және бұл жағдайда бұрынғы атауларын ұмытып кеткендей.

Терминнің үстемдігі бүгінгі гуманитарлық ғылымдардың ерекшелігі болып табылады. Терминологияны пайдалану қолданушының ғылыми ортаға қатыс екенін көрсеткендей болады, оның ақпараттан мәліметті екенін, оның мәтінінің ғылымилығын айқындайтындай сияқты. Бірақ көбіне бұл алдамшы құбылыс. Бұны байқау үшін терминологиялық жүйенің негізін білу қажет. Бүгінгі қолданылып жүрген «дұрыс» терминдерді қолдану біліктілік болып көрінуі сондықтан.

Әдебиеттануда соңғы жылдары көп қолданылып келе жатқан термин «интертекст». Бұған дейін Конрад, Жирмунский, Сәтбаевалар бұрын қолданып келген әдеби байланыстар түсінігі осы терминді қамтиды ма?

Ойланып қолданылған термин зерттеу нысанын теориялық тұрғыдан түсіндіреді. «Интертекст» сөзін қолданушыдан гөрі «Әдеби байланыстар» туралы сөйлеуші мәдениеттің бірлігін басқаша көреді. Интертекст терминін 1967 жылы постструктурализм теоретигі Ю.Кристева енгізгені белгілі. Бұл постмодернистік әдебиетті талдау үшін қолданылатын басты терминдердің бірі. Бүгінгі әдебиеттануда тек мәтінді талдау үшін ғана емес, бүгінгі адамның постмодернистік сезімінің көрінісі ретінде де қолданылып келеді. Кристева бұл терминді М.Бахтиннің 1924 жылғы «Проблема содержания, материала и формы в художественном творчестве» еңбегін меңгеру арқылы туғанын жасырмайды. Бахтиннің басты ойы – әдебиеттің өмір сүруі суреткердің өз кезінен басқа, оған дейінгі және оның кезеңіндегі әдебиеттермен тұрақты байланыста, диалогта болуы, жазушының оған дейінгі әдеби түрлермен көбіне бейсаналы түрде пікірталаста болуы. Бахтиннің осы «диалогынан» Кристева таза формалық, формалистік, тек әдебиет саласымен шектелетін мәтіндер диалогын бөліп алып атайды – интертекстуалды. Структуралды және постструктуралды терминдер – әдебиет саласындағы (Р.Барт, Ж.Лакан, М.Фуко, Ж.Деррида, т.б.) ойлау жүйесінің ерекшелігін алға тартады яғни адам санасы жазылған мәтінмен бірдей. Осының негізінде маңайымыздың бәрі тек мәтін ретінде қарастырылады: әдебиет, мәдениет, қоғам, тарих, адам.

Осы орайда А.Байтұрсынұлы «Қазақтың Бас ақынында» (1913) былай деген: *«Сөзі аз, мағынасы көп терең»... «Не нәрсе жайынан жазса да, Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан*

болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды да сынайды... «Басқа ақындар аз білімін сөздің ажарымен толтыруға тырысқан. Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, әр нәрсені бар қалыбын сол қалыбынша дұрыс айтуды сүйген. Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда, «мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайышылыққа кемшілігі болар», – деп, тайсақтап тартынбаған. Хақиқатты хақиқат тануға, тереңнен сөйлеуге, бойына біткен зеректіктің үстіне, Абай әртүрлі Европа білім иелерінің кітаптарын оқыған» [1. 141].

Бүгін аңғарғанымыздай терминдер өзінің авторларын тез ұмытады. Көп жағдайда терминді кім бірінші қолданып, енгізгенін табу қиынға соғады. «Интертекст» сөзін Юлия Кристева айтқаны белгілі, бұл туралы жиі айтылады да, бірақ Кристева кейін осы терминнің басқаша қолдануынан бас тартқаны туралы айтыла бермейді. Себебі термин өз нысанынан айырылып, мүлдем басқаша мағынаға ие болып кеткен. А.Байтұрсынұлының терминдерінің көбін атын атамай қолданып келдік: пән сөзі, әдебиет танытқыш, көсем сөз, асыл сөз, лұғат қисыны, әуезе, әліптеме, байымдама, т.б.

1966-1967 жылдары Кристева Бахтин идеяларын Батыс Европаға таныстырды. Бахтиннің басты ойын түсіндіру үшін Кристева «интертекстуальность» терминін қолданады. Осыған орай Ю.Кристева былай дейді: *«Любой текст строится как мозаика цитаций, любой текст – это впитывание и трансформация какого-нибудь другого текста. Тем самым на место понятия интерсубъективности встает понятие интертекстуальности»* [2.167]. Бұл дәйексөзден термин Бахтиннің диалогизм ойын түсіндіру үшін дүниеге келгені анық көрінеді. Бахтиннің ойынша диалог сөйлеу жанрларының (речевые жанры) арақатынасын анықтау үшін қажет, себебі әрбір сөйлем (айтылыс – высказывание) тек басқа сөйлемдер контекстінде ғана дүниеге келеді. Бұл туралы Кристева роман туралы диссертациясында былай дейді: *«Чтобы изучить структурирование романа как трансформацию, мы будем рассматривать его как Диалог нескольких текстов, как текстовый диалог, или, лучше, как интертекстуальность»* [2. 454]. Осы орайда «Әдебиет танытқышта» әдебиеттің міндеті былай түсіндірілген: *«Адамның жан қоштау керегінен шыққан нәрселер». Екеуіне жұмсалатын өнер түрін А.Байтұрсынұлы анықтап береді – «тіршілік үшін жұмсалатын тірнек өнері болады, соңғы нәрселерге жұмсалатын өнер – көркемшілік үшін көрнек өнер болады»* [1. 151]. Көрнек өнерін А.Байтұрсынұлы беске бөліп қарайды: сәулет, сымбат, кескін, әуез, сөз өнері.

«Нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері – бұл сөз өнері болады (қазақша асыл сөз, арабша әдебиет, европаша литература). Сөз өнері деген тұжырымды теоретик М.М.Бахтин ғана қолданғаны белгілі («Эстетика словесного творчества»). Сөз өнері түсінігі халық әдебиетін тұтас құрылым ретінде

және соған сәйкес ғылыми мазмұнды қамтиды. Басқа өнерлерден сөз өнері қалай ерекшеленеді? Бұған да А.Байтұрсынұлы нақты жауап берген: «Өнердің ең алды сөз өнері деп саналады. *«Өнер алды қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадарында сөз өнері атқара алады, қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты, я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын, сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнер өзге өнердің қолынан келмейді»* [1. 251]. А.Байтұрсынұлы мысал ретінде Абайдың әйелді сымбаттауын («Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, аласыз қара көзі нұр жайнайды!»); Абайдың күзгі күнді суреттеуін («Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан»); Мағжанның толқынды кескіндеуін («Толқыннан толқын туады, толқынды толқын қуады»). Абайдың ән мен күйді сөзбен сипаттауын келтіреді: «*Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа, адам ойы түрленіп ауған шақта. Салған ән көлеңкесі сол көңілдің, тақтысына билесін ол құлаққа... Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар, Үннің тәтті оралған мәні оятар!*».

Сөз өнерінің әдебиеттануда мазмұны ғана беріледі. Себебі: «*Қара сөз табынан түрін айыру керек. Тап жағынан бірге сөз түр жағынан бөлек кетуі ықтимал. Көптен бері жұртта қалыптанған түрлерін алғанда, Қара сөз: 1) әуезе, 2) әліптеме, 3) байымдама болып үшке бөлінеді. Әуезе түрлері (айтылу түріне қарай): 1) шежіре, 2) заманхат, 3) өмірбаян, 4) мінездеме, 5) тарих, 6) тарихи әңгіме. Әуезе – болған уақиғаны бастан-аяқ болған түрінде, ретінше мезгілін, мекенін көрсете мазмұндап, мағлұмат беру»* [1. 250].

Әліптеме (суреттеу): «*Бір нәрсенің тұрпатын реттеп айтып, әлібін суреттеп шығару әліптеме болады. Дүниедегі түрлі нәрселердің, түрлі адамдардың, түрлі күйлердің бәрін де әліптеуге болады. Бірақ әліптеме сөзбен суреттелетін табиғат жүзінде яки өнер жүзінде назар түсірерлік көрнекті нәрселер ғана»* [1. 247]. А.Байтұрсынұлы әліптеу тәртібін, әліптеу жоспарын, әліптеу түрлерін анықтайды. Әліптеу түрлері (көзделген мақсатқа қарай): 1) пәнді әліптеу, 2) сәнді әліптеу деп бөлінеді. Пәнді әліптеу: 1) Жалқылау әліптеу, 2) Жалпылау әліптеу. Біз бүгін общее и частное деп қолданып жүрген әдеби түсініктер. 3) жол әліптемесі.

Байымдама (зейіндеме): «*Көсе сөзбен жазылған шығарма бір пікірді қуаттап, толықтырып баяндаса, баяндауын түрлі сипаттармен дәлелдесе, ондай шығарма байымдама деп аталады»* [1. 251].

«*Әуезе, әліптеме түрлі сөздермен дүние әңгімесі бітпейді. Әуеземен әліптеме дүниедегі жаратынды, жасанды нәрселердің өздерімен, олардың әдістерімен, жай-күйлерімен ғана таныстырады. Дүниедегі нәрселердің барлығын, олардың қалай өмір шегетінін*

танумен білім тәмам болмайды. Өйткені дүниедегі нәрселердің бәрі сабақтас, іліктес, құрмалас; ол сабақтас, іліктес һәм құрмаластығы белгілі себептер бойынша болып, себеп жүзіндегі белгілі бір заңға мойынсұнып, сол заңның жолынан бұрылмайды. Ол заң табиғат заңы, ол заң жолы табиғат заңының жолы» [1. 252].

Диалог түсінігінің түп төркінін А.Байтұрсынұлы М.Бахтиннің еңбегі төңірегінде, бірақ әлдеқайда ертерек осылай пайымдап берген. А.Байтұрсынұлы мен М.Бахтин үшін әдебиет адамзаттың мәңгілік сауалдарына жауап іздеу. Себебі: «Нәрселер арасында қандай сабақтастық, іліктестік, құрмаластық бар екенін ашу жағын, олардың бар болуы қандай себептермен, қандай заң бойынша екендігін айыру жағын байымдап, ғалым адамдардың шығарған сөздері пән шығарма деп аталады. Пән шығарманың асылы байымдама болады. Сондықтан пән шығарманың жалпы аты да байымдама болады». А.Байтұрсынұлы байымдаманың зор мүшесі төртеу: бастамасы, ұсынбасы, баяндамасы, қорытпасы» деп анықтап береді. Байымдама түрлері: пән, сын (екі тысқы, екі ішкі сын), шешен сөз, көсем сөз.

Ал «Дарынды сөзге» қатысты сөйлеу жанрларын А.Байтұрсынұлы былай деп анықтап берген. «Дарынды сөз деп ақын тілді шығармаларды айтамыз» [1. 259]. Себебі: «Қара сөз көбінесе ғалымдардың, шешендердің сөзі болатындығы Қара сөз түрлерінен анық көрінді. Дарынды сөз олай емес, ақындардың, арқалылардың сөзі болады». Қара сөз бен көркем сөздің айырмасын А.Байтұрсынұлы осылай анықтап береді. Кристеваның бүгінде роман – бірнеше мәтіндердің диалогі дегенін А.Байтұрсынұлы әдебиеттің, көркемдіктің, тілдің жүйелі пікіралысуы деп «Әдебиет танытқышта» пән тілінде қазақша түйіндеп беріпті.

Көркем сөздің басты ерекшелігі қандай? деген сауалға «Әдебиет танытқышта» былай делінген: «Ақындар ғалымдар сияқты болған уақиғаны, яки нәрсені болған күйінде, тұрған қалпында бұлжытпастан айтып, дұрыс мағлұмат беріп, қақиқаттауға тырыспайды, тұрған нәрсе тұрған күйінде, болған уақиға болған күйінде ақынға өте үйренішті, жай қалыпты, жабайы көрінеді. Оның бәрін ақындар өз көңілініше түйіп, өз ойынша жсорып, өз ұйғаруынша сүгіреттеп көрсетеді. Сол өзі ұйғарған түріндегі ғаламды (көркемдік әлем) сөзбен көрсетуге бар өнерін, шеберлігін жұмсайды, сөйтіп шығарған сөзі көркем сөзді шығарма болады» [1. 259].

Бүгінгі әдебиеттанудағы роман «мозайка цитаций», интертекстуальность, «сөйлеу жанрларының» диалогы, сайысқа түсуі деген тұжырымдар «Әдебиет танытқышта» қазақша былай негізделген және тек қазақ әдебиетіне қатысты ғана емес: «Ақындықтан шыққан сөзді, яғни көркем лебізді шығармаларды, үлгілі жұрттар айтылуына қарай үшке бөледі: әуезеленіп айтылуына қарай, 2) толғанып айтылуына қарай, 3) ғамалданып айтылуына қарай» [1.

259]. М.Бахтинше халық әдебиетін (ауызша, жазба түрлерін бір!) біртұтастық деп түсінген А.Байтұрсынұлы осы ретте «қазақ ауыз әдебиетінің шығармалары айтылу түріне қарай бөлінбей, тұтыну орнына қарай бөлінеді», – деп тұжырымдаған. Совет әдебиеттануы осы уақытқа дейін бәрін фольклор деп бірыңғай қарастырған.

«Қай халықта да болсын, жазу-сызу білмеген заманы болған. Сондықтан ертегі сияқты өтірік өлеңдер қай халықта да болса бар» [1. 260].

«Ауыз шығарманы (анайы әдебиетті) ауыз сөз деп қана атап, жазба шығарманы (сыпайы әдебиетті) ғана әдебиет деп танушылар бар. Бірақ қалай да асыл сөздің бәрі де тілдегі әдебиет есебінде жүріледі. Қай тілдегі әдебиетті болса да сөз қылғанда, шығармаларын сөз қылмай өтпейді. Сөйлеу жүйесінің мақсаты сөйлеу жүйелерін білдіріп, анайы тілдегі асыл сөздердің түрлерімен таныстырып, сөзден нендей нәрселер жасап шығаруға болатындығын көрсету. Сондықтан сөйлеу жүйелерін білдіргеннен кейін, қазақтың анайы әдебиетінен бастап, тілдегі бар шығармалардың түрлерімен таныстыру қажет болады» [1. 268].

Бүгінгі «диалог нескольких текстов, текстовый диалог» түсінігінің төркіні «Әдебиет танытқышта» былай түсіндірілген: «Әдебиет сөзін тәртіптеп, тапқа бөлу керек. Жұртынан шыққан олар ауыз сөзді де айтылу түріне қарай негіздік 3 тапқа бөлген: 1) әуезе, 2) толғау, 3) айтыс» (эпос, лирика, драма). Мәселе тегінде емес, айтылу түрінде.

Әуезе – «Әуезелеуші айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқарғы ғаламда болған істі әңгіме қылады. Ескерту. Тысқарғы ғалам деудің мәнісі – адамда екі ғалам болады: ішкі ғалам, тысқы ғалам. Ақыл, көңіл, қиял сияқты, адамның рухына қараған жағы ішкі ғалам болады да, онан басқалары – басқа адамдар, мақұлыктар, нәрселер, бүтін дүние тысқы ғалам болады. Әуезе тысқы ғалам турасындағы сөз. Ақын әуезе түрінде сөйлегенде, уақиғаның ішінде өзі болып, басынан кешірген адамша сөйлемей, тек сыртта тұрып бақылап, уақиғаға көз салған адамша, қатта біреуден естіген адамша айтады. Уақиғаны бұлайша түрде айтып көрсету тысқарғы түрде айту болады. Сондықтан әуезе көркем өздің тысқарғы түрлісі болады. Бірақ әуезеге алынған уақиға болғандықтан және де ол уақиғаға айтушы өзінен көрік беріп шығарғандағы сөзі әуезе болады» [1. 260].

Толғау – «Толғағанда айтатын нәрсесін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. Толғаушы ақын әуелі көңілінің күйін – мұңын, мүддесін, зарын, күйінішін, сүйінішін айттып, шер таркату үшін толғайды; екінші, ішкергі ғаламында болған халдарды, нәрселерді тысқа тысқа шығарып, басқаларға білдіріп, басқаларды сол көңілінің күйіне түсіріп, халін түсіндіру мақсатпен толғайды. Толғау, қысқасынан айтқанда, іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның

тартатын күйі. Ақындық жалғыз өз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, күйіне салып толғай алуда.

Әуезе – тысқарғы ғаламның жыры, толғау – ішкергі ғаламның күйі деп екі айырғанымызбен, екі ғаламның ісінің арасында зор іліктік бар нәрсені танығанда, сол тануымыздың өзін екі жақты болатындығын жоғарыда «Қара сөз», «Дарынды сөз» деген бапта айтылды» [1. 260]

Айтыс-тартыс түрлері әдебиеттің бір түрі екендігі: «Айтыс-тар-тыста ақынның айтқан әңгімесін естімейміз, уақиғаның өзін, уақиғада болған адамдардың өздерін көреміз. Уақиға көз алдымызда болып, адамдардың тіршілік жүзінде айтысып-тартысып өмір шеккенін көреміз. Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенінше амалдап, қайратына қарай қару қылып алысқаны, арбағаны, қуанғаны, жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, күйінгені, жауласқаны, дауласқаны, бітискені, жарасқаны өмір жүзіндегідей көрініп, көз алдынан өтеді» [1. 340].

«Әдебиет танытқышта» сөйлеу жанрлары да нақтыланған: «Ақын адамдарын жасап, ауыздарына сөздерін салып, істейтін істерін дағдылап, ал істей беріндер деп, өзі ғайып болып кеткен сияқты, айтыс-тартыста ақынның өз тарапынан еш нәрсе сезілмейді. Әуезеде (әңгіме) уақиғаны сөйлеу, айтыс-тартыста ақын өзі сөйлемей, өзгелерді сөйлетіп, айтыстырып, тартыстырып жіберіп, өзі бейтарап болып, тек қызығына қарап отырып қалған сияқты болады. Мұнда өткендік жоқ, осы уақытпен көрсетіледі. Әуезе (әңгіме) ақын айтқанынан өткен уақиғаның әңгімесін естиміз; айтыс-тартыста уақиғаны біреудің айтқанынан естіп білеміз. Көзбен көріп те білеміз. Әуезе мен айтыс-тартыс арасындағы зор айырыс осы» [1. 340].

Басында ғылыми орта Бахтинді тек Достоевский мен Рабленің зерттеушісі ретінде қабылдаған, бірақ ол осы шығармашылықтар арқылы өзінің адам мен әлем туралы түсінігін білдірді. Диалог Бахтиннің негізгі басты ойы: *«Жизнь по природе своей диалогична. Жизнь – значит участвовать в диалоге»* (Эстетика словесного творчества. М., 1979. с.318.). Диалог арқылы адам тұлға боп қалыптасады. Карнавал тұлғаны топтың заңына бағындырады. Диалог – таңдау мен еркіндік. Карнавал топтың тәртібіне бағынуды міндеттейді. Диалог – мағына мен реттілік, карнавал – хаос пен былық, аласапыран. Диалог Бахтин үшін – тартыс, дау, қақтығыс, сондықтан диалог – әртүрлі дауыстардың дауы. Осыған орай «Әдебиет танытқышта» былай делінген: *«Айтыс-тартыс пен толғау арасында да айырыс зор. Айтыс-тартыста ақын өз тарапынан еш нәрсе сөйлемегендіктен, өзі сезілмей тек қиялынан туған адамдар бәрін істеген сияқты болып көрінеді дедік. Толғау ақынның ішкі ғаламының сөзі болғандықтан, мұнда да сөзімен өзі көрсетіп отырады. Толғауда ақын қабағын қарс жауып, қайғырып тұр-*

ған күйінде де, беті гүл-гүл жайнап, қуанып тұрған күйінде де, сүйінген күйінде де, күйінген күйінде де, тарыққан, зарыққан, жабдыққан күйінде де, шаттанған, марқайған, масайраған күйінде де көріп отырамыз. Айтыс-тартыста ол жоқ» [1. 341].

«Айтыс-тартыс пен әуезе (әңгіме) екеуінің арасы толғау мен айтыс-тартыс екеуінің арасынан жақынырақ. Үйткені бірі уақиғаны айтып білдірсе, екіншісі уақиғаны көзге көрсетіп таныстырады. Екеуі де тысқы ғаламның хабары, тысқы ғаламның өзі. Бұлай дегеннен айтыс-тартыс тысқы ғаламның сөзі деп те түсіну керек емес. Асылында, айтыс-тартыс ішкі ғалам мен тысқы ғаламның түйіскенін көрсететін сөз түрі» [1. 341].

Бүгінгі дүниежүзілік әдебиеттануда екі бағыттың анық пікірталасы бар: постмодернистік (бүгін басымдау) және традиционалистік бұған қарама-қарсы. «Әдебиет танытқыш» пен М.Бахтин еңбектері осы екі бағыттың тоғысқан мысалы, сондықтан бұл іргелі зерттеулерді бүгін игеру өзіміз үшін қажет.

Ц.Тодоров 1970 жылдардан бері структурализмнің жұлдызы болып келе жатқан француз әдебиеттанушысы («Поэтика прозы», 1971; «Поэтика», 1973); «М.Бахтин: диалогический принцип»). Ц.Тодоровтың пікірінше – өркениет – мәдениеттердің қақтығыс-тартыстары емес, керісінше, тарих – адамзаттың жалпы тағдыры (К.Леви-Стросс. «Каолиция культур»). Ц.Тодоров соңғы жылдары осы ойға тек тарихилық қана емес, саяси-идеологиялық контекст қосты. Структурализм – идеологиялық саясатқа қарсы туған қозғалыс (марксизмге). (Леви-Стросс, Якобсон, Соссюр). Томашевскийдің «Әдебиет теориясы» мағынасын пайдаланғанын жасырмайды. 1970 жылдары Бахтинді француз тіліне бірінші аударған Тодоров.

Бүгінгі гуманитарлық ғылымнан оның мамандығына сай және сонымен қатар кең қауымға түсінікті болуы талап етіледі (білім нарығына қатысу үшін!). Әдебиет – адамды танудың бір ғана амалы, ол әрбір қауымның түсінуіне қолайлы, оқырманның санасын оятуға дайын екенін «Вопросы литературы» журналының соңғы санындағы сұхбатта еске салады. А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышта» әдебиет – «адамның жан қоштау керегінен шыққан нәрсе» екенін алға тартады. Осы орайда бүгінгі әдебиеттануға қажет ой айтады. Себебі: «Сөз өнері адам санасының 3 негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау, көңіл ісі – түю, талғау» [1. 154]

Интертекстуальность термині Бахтиннің диалогизмін түсіндіру үшін дүниеге келгені осылай нақтыланады. Неге он жылдан кейін Кристева бұл терминнен бас тартты? Ю.Кристеваның докторлық диссертациясында (1974) ғалым осы атаған терминнен бас тартады. Романға қатысты Кристева бұл жанрлық түрді күрделі

белгіленген жүйе ретінде қарастырады. Осының себебінен роман бірнеше таңбалы жүйелердің қайта құрылуының арқасында қалыптасатынын былай тұжырымдайды: «Термин «интертекстуальность» обозначает переход (transposition) одной (или нескольких) знаковых систем в другую, но так как этот термин часто понимается в банальном смысле «изучения источников», то я предпочитаю другой термин – транспозиция». Осылай Кристева өзі енгізіп, кейін бас тартқан интертекстуальность термині авторынан тыс (авторы берген мағынадан тыс) өмір сүріп келеді. Бүгінгі әдебиеттануда бұл тек түпнұсқаны анықтау ретінде қолданылып келеді. Дегенмен, бұл термин қазіргі компаративистиканың басты түсініктерінің бірі болып табылады. Осы термин орныққаннан кейін компаративистиканың негізгі шарттары да өзгере түсті, көбін осы термин жойды деуге де болады. Мәтіндер арасындағы байланыстың болуы арнайы ғылыми мақсатты қажет етпейді. Себебі мәдени кеңістіктегі мәтіндердің еркіндігі онсыз да түсінікті, тіпті авторы жоқ мәтіндер бар деп саналады. Интертекстуальность – бүгінгі компаративистиканың басты түсінігі, саналы түрде өзіне постмодернистік көзқарастардың жүгін көтеріп алушы термин.

Бүгінгі қазақ зерттеушілерінің атеистік совет кезіндегі жазушылардың шығармаларынан адамзатқа тән мәңгілік сауалдардың шешімін табуы әрине шындықтан алыс. Олай болса, әр кейіпкер Хауа ана мен Адам ата болып кемелдене беруі де күлкілі ғой, бірақ бұл интертекстуалдық тәжірибе алға тартатын талдау жүйесі.

Негізінде салыстырмалы зерттеу күрделі дәлелдеулерді қажет етеді, оның басты мақсаты мәдени байланыстарды түсіндіру, ұғу, ұғындыру.

Салыстырмалы поэтика мәдениеттің жаңа ерекше түсінігі арқылы қалыптасты, бұның негізіне миф зерттеушілердің тек европалықпен шектелмеуі, оның тууына грамматика мен этнографияның XIX ғасырдың бірінші жартысындағы жетістіктері әсер еткені түсінікті. Сол кезде әлемнің жаңа құрылуын ұғындыратын термин пайда болды, ол әлемдік тарих (Weltgeschichte).

Бүгін саясаттан шығып, қоғамдық ғылымның әр саласына жар салып еніп жүрген термин «жаһандану». Әлем әдебиеті ("Weltliteratur") сөзін тұңғыш Гете қолданғанын ескерсек, бүгінгі «жаһандануға» байланысты мәселелер сол кездің өзінде де болғаны мәлім. Әлем біртұтас болып көрініп, кейін қайтадан бөлшектенуге дайын тұруы тарихтан да белгілі. Бүгін кейбір тарихшылар жаһандануды әлемнің бұрын болмаған – «ұлттардың жойылуынан» кейінгі кезі деп болжауда. Бұлайша ойламайтындар бүгінгіге қарсы, кертартпалар яғни бұрынғы «темір тордың» ұстанушылары деп жазалануда. Бірыңғай жаһанданудың белсенділері әр кезде бізге дейін де болғаны түсінікті.

Қалай болғанда да, дүниежүзілік мәдениеттің бірлігі ұлттықтан бас тартуды ұсынбайды, керісінше «ұқсас еместердің бірлестігін»

көздейді. Орыс мәдениетінде «почвенник – беспочвенник – русофил – славянофил» деген түсініктер болғанын ескерсек, бәрі орнына келгендей. Белсенді жаһандану бүгін Батыс Европада саяси сабырлық болып саналмайды. Біз болсақ бұл ұғымды жалау ғып, кешегі ұранды бүгінгі үрей ғып та жүрген жайымыз бар.

Ресей әдебиеті мен мәдениеттанушылары «Алға, жаһандануға!» емес, керісінше «Алға, глокализацияға!» деген ұран жариялауда («Вопросы литературы», – 2014. № 2). Н.Высоцкаяның «Транс-культура или культура в трансе» атты мақаласында бүгінгі компаративистиканың басты талабы кездесу – «локусы встреч» – байланыс нүктелерін сөз ету екені негізделеді. «Локус» термині – топос сөзін еске салады. Локус – локальный деген сөзден қысқартылып алынған, кең ауқымды деген сөзге карама-қарсы мағынаны қамту үшін. Басты мақсат – мәдени байланыстың қай жерде және қашан пайда болғанын анықтау, қандай жаңа сарынның дүниеге келгені, оның бірнеше рет қайталануы арқылы топосқа айналғаны тұжырымдалған.

Адамзат тарихының тұтастығы ұлттық мәдениеттің жойылуын қажет етпейді – бұл ой бүгін айтылып отырған жоқ. Бүгін жаңа деп жар салып жүрген ойларымыздың көбі баяғыда айтылып қойған екен. Байқасақ, ол ой бүгінге ғана қажет мүддені көздеу үшін қайта оралғандай. Осы орайда, Гете мен Эккерман екеуінің әңгімелерінде (31.01.1827) бәрімізге белгілі дүниежүзілік әдебиеттер дәуірдің басталуы еске түседі. Неге екені белгісіз, біз бұл тұжырымның басын тастап, тек соңына мән беріп қолданып келеміз. Себебі, ойдың басы бізге де ұнауы мүмкін емес: «Национальная литература сейчас мало что значит, на очереди эпоха всемирной литературы» (аудармашы Ю.Ман). Біз Гетенің өз кезеңінің неміс жазушыларының ұлттық біржақты кішіпейілділігіне наразылығын осылай білдіргенін ескеруіміз қажет. Гете мәдениетті әлемдік құбылыс деп түсінген, сондықтан замандастарының біржақты ұлтшылдығына наразылық білдірген. Осындай полемикалық жайда туған Гетенің ойын туған контекстінен бөліп алып, бүгінгі бағдарламалық ұран қылу әрине, аңқаулық болар еді.

Дегенмен бүгінгі компаративистикалық зерттеулердің бағдарламалары шектен шығатын біржақтылыққа ұрынуда. Тар, тек әдебиетке мағынаға қарсы кең мәдени үрдіс пайда болды. Бұл әдіс-амал бойынша, әдебиетті тек мәтін деп жариялау және осы мәтіндік амалды бүкіл мәдени кеңістікке жаю мақсат болып көзделеді. Осы тұрғыдан семиотикалық мәтіндік бүкіл сөйлем жанрларының табылаты болып табылып, басқа мәтіндердің ерекшелігін жоятын, бұзатын күш болып саналады. Осылай нақты ерекшелік жалпылықтың құрбанына ұшырауда.

Бүгінгі саяси сабырлықтың негізі – тікелей мәдени теңдікті көздеу яғни жекешеліктің жойылуын ұйғаруда.

Интертекстуальность термині негізінде жеке авторлықты жоқ-

ка шығарғанындай жаһандану да жеке, дара ұлттық мәдениетті жөнсіз, жарамсыз етіп санайды. Әрбір «өзімдікі» деген «бөтенге», қастасатын (жаулас) деп күмән тудыруда. Осындай біржақтылықтарға қарсы тұратын ғылыми деректер бар екені жоғарыда А.Байтұрсынұлы мен М.Бахтин еңбектерінде бар. Бүгінгі компаративистиканың жаңа жол табуына әсер ететін зерттеу – М.М.Бахтиннің белгілі диалог түсінігі мен «Әдебиет танытқыштағы» өнердің, әдебиеттің басты мақсаты, міндеті, асыл сөздің қажеттілігі. Диалог теориялық тұжырымы тек Ресейде ғана орнықпағаны мәлім. Ресей әдебиеттануында дүниеге келген бұл теорияның негізгі бастауының бір шегі Германия, антикалық дәуірде деп белгіленсе, бір жағы орыс мәдениетінің ежелден келе жатқан сипаты. Тарихи жағдайына сай орыс мәдениеті басқа мәдениеттерден өз ерекшелігін анықтауға мәжбүр болған. Бұл ғылыми негіздің А.Веселовский еңбектерінде «өзі» мен «бөтеннің» қарым-қатынас байланыстары арқылы өнімді болуы дәлелденіп те қойған (1863). А.Байтұрсынұлы былай дейді: *«Жер жүзіндегі жұрттардың түріндегі шығармалары бір-біріне көбінесе ұқсас келеді. Ондай ұқсас болатын себебі, олар шыққан заманда халықтың бәрінің, бір ананың қолында өскен балалар сияқты, көргені, өнегесі, үлгісі бір болған. Ол уақытта қай халықтың да болса табиғат бауырында болып, табиғат тауқыметінде тұрып, табиғат қабағына қарап өмір шеккен»* [1. 264].

Көркемдік әлемінің айтушы – мәтін – тыңдаушы деген үшбұрыштан тұратыны туралы «Әдебиет танытқышта» былай делінген: *«Асыл сөздің сипаттарын білу тыңдаушыға да қажет. Абайдан кейін сөзге талғау кіреді. Айтушы да, тыңдаушы да сөзді талғайтын болды, олай болғаны – Абай асыл сөздің айқындап нұсқаларын көрсеткеннің үстіне, аз да болса асыл сөз сипаттарын айтып та жұртты хабардар қылды. Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңінде жақсы өлеңнің сипаттары да, қазақ ақындары мен тыңдаушылардың жоғарыда айтылған асыл сөзді танымайтын надандықтары да айтылып, аз да болса мағлұмат берілген (Абайдың сол өлеңін оқу), сөйтіп, асыл сөздің сипаттарын білу жалғыз ақындарға емес, әр адамға керек, жақсы сөздің сипаттарын білген адам сынай білмекші; сынай білуден сөз талғауы күшеймекші. Олай болған соң, асыл сөздің басты-басты сипаттарын білу сөйлеу жүйесінің ең керек бөлімінің бірі болады»* [1. 325].

Бүгінгі әдебиетшілердің Батыс пен Шығыс екі бөлек, қатысы да шамалы дейтіндерге А.Байтұрсынұлы былай дегендей: *«Қазақтың сындар әдебиеті Европа үлгісімен келе жатыр. Және сол бетімен баратындығы да байқалады»* [1. 325].

А.Веселовский ұлттық ерекшелік – болмысты жоғары бағалайды және оның басқаның әсеріне қарсы тұра алатынын, «бөтенді» жоймай, жоққа шығармай, оны қорытып алып өзіне пайдалысын

ажыратып алатынын алға тартады. «Бөтен» ұлттық мәдениеттің қозғалысын, дамуын жылдамдатуға себеп бола алады. Веселовскийдің сюжеттер кездесуі теориясында әрине әртүрлі мәдениеттердің тоғысуы бар екені де түсінікті. Сондықтан осы ретте М.Бахтиннің сөзі қажет – мәселе бөлуші емес, шекараларды қосушы, біріктіруші диалогизм керек-ақ: *«Внутренней территории у культурной области нет: она вся расположена на границах, границы проходят повсюду, через каждый момент ее, систематическое единство культуры уходит в атомы культурной жизни, как солнце отражается в каждой капле воды. Каждый культурный акт, существенно живет на границах: в этом его серьезность и значительность; отвлеченный от границ он теряет почву, становится пустым, заносчивым, вырождается и умирает»*.

«Әдебиет танытқышта» былай делінген: «Қазаққа жазу дінмен бірге келген» [1. 305]. (Шортанбай, Ақмолда). Жазба әдебиетті 2 дәуірге бөледі: 1) діндар дәуір, 2) ділмар дәуір. «Діндар – діншіл деген мағынада, ділмар – тілшең деген мағынадағы сөздер» [1. 308]. Зерттеуде дүниежүзілік әдебиеттанулық компаративистикаға тікелей қатысты пікір берілген: «Қазақ әдебиетінің діндар дәуірі де халық әдебиетін дамытып, күшейтуден туған дәуірлер емес, басқа жұрттардың әдебиетінің әсерінен туған дәуірлер. Діндар дәуір әдебиетімізге араб, парсы әдебиетінен үлгі алып, соларға еліктегеннен пайда болған. Ділмар дәуір орыс әдебиетінен өнеге көріп, үлгі алып, соны еліктеуден пайда болып отыр. Мұндай бір жұрт екінші жұрттан әдебиет жүзінде үлгі алу жалғыз бізде ғана болған іс емес, барша жұрттың басында болған іс. Осы күнгі әдебиеттің түп үлгісі грек жұртынан алынған. Грек әдебиетінен үлгіні Рум алған, Европадағы басқа жұрттар алған. Біздің орыс та әдебиет үлгісін Европадан алып отыр, біз орыстан алып отырмыз» [1. 307]. А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышта» асыл сөздің әлемдік мәдениетке тән қасиеттерін қазақ ұлттық әдебиет сөз жүйесіне сай түсіндірген. Біз үлгіні орыс әдебиетінен, олар Европадан алғанын анық аңғартады.

Абайдың қазақ әдебиетіне әкелген реформасын А.Байтұрсынұлы былай берген: «Қазақ ақындарының өздерінің де, сөздерінің де міндері, кемшіліктері, жаман әдеттері өнерпаз Европа жұртының сындар әдебиетін көргеннен кейін байқалып, көзге түскен. Сонан кейін ғана Европа әдебиетінен тұқым алып, қазақ әдебиетінің сүйегін асылдандырып, тұлғасын түзеушілер шыға бастаған. Қазақ әдебиетінің асылдануына әсіресе әсері күшті болған Абай сөздері. Абаймен қатар басқалар да шыққанымен, олар асыл сөздің жаңа сипатын Абайдай айқын көзге түсерлік етіп көрсете алған жоқ. Сондықтан қазақ әдебиетінің сындар дәуірі Абай сөздерінен басталады» [1. 324]. Себебі: «Сындар дәуір деп – қазақ әдебиетінің сынды болған яғни сын арқылы шығып, әдеміленген мағыналы сөз:

бір мағынасы сыны бар деген сөз болады да, екінші мағынасы мінсіз, толғаулы, сипатты деген болады. Бұл сөздің екі мағынасының екеуі де қазақ әдебиетінің соңғы кездегі жаңа дәуірін дұрыс сипаттайды. Сын тез құрылмай, әдебиет сөзі сындар болып (мінсіз болып) шыға алмайды» [1. 323].

«Әдебиет танытқышта» әдебиеттің бас кейіпкері – адамға тән жалпы пенделік сипаттар, типическое деген ұғым былай түсіндірілген: «Мінездері ұқсас, бірыңғай, бір кейіпті адамдарды кейіптес дейміз. Мінездің белгілі бір түріне кейіп беретін адамдарды кейіпкер дейміз. Жомарттық, сараңдық, батырлық, қорқақтық, түзіктік, бұзықтық – бұлар қай жұртта да болатын мінездердің жалпы кейіптері. Сондықтан мұндай мінезді адамдар жалпы кейіпкерлер болады» [1. 329]. Яғни бұлар дүниежүзілік әдебиеттің басты кейіпкерлері.

«Сөз талғау» тарауында А.Байтұрсынұлы ақын тілі мен әншейін тіл арасындағы айырмашылығын анықтайды: «Әншейін тіл көбінесе сөздің дұрыстығын, анықтығын, тазалығын, дәлдігін талғайды» [1. 265]. Ұнамды, өнді болу үшін талғаудың қоятын келесі шарттары аталады: сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл (лұғат) анықтығы, тіл дәлдігі, тіл көрнектілігі. Бүгінгі стилистика және әдеби өңдеу түсінігі осылай берілген.

Тіл көрнектілігіне қажет көріктеу, меңзеу, теңеу (әншейін теңеу, әдейі теңеу), ауыстыру, әсерлеу, бейнелеу, алмастыру, кейіптеу, бернелеу, әсірелеу, мегзеу, әсерлеу (лептеу): арнау, қайталақтау, шендестіру, дамыту, түйдектеу, бүкпелеу, кекесіндеу.

«Тіл (лұғат) әуезділігі» тараушасында А.Байтұрсынұлы стиль мен стилистиканың, ритмика, аллитерация, ассонанс, т.б. сияқты түсініктерді тоғыстырады: «Әуезділік деп сөз турасында айтсақ, сөздің ішіндегі дыбыстардың үндері құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз; сөйлеу турасында айтсақ, сөйлеу ішіндегі сөйлемдерінің үндері құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз» [1. 200].

А.Байтұрсынұлы шығарманың екі жағын анықтауды қажет деп санайды: 1) шығарма түрінің ғылымы, 2) шығарма тілінің ғылымы. Бүгінгі әдебиеттану осы екеуін де қажет ететіні анықталды.

«Әдебиет танытқыштағы» талдаулар, жүйелеу тәсілдері, «пән сөздерінің» сол кезде қазақша қалыптасуы бүгінгі әдебиеттануға қажет ғылыми мұра екені аян.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. I т. – Алматы: Елшежіре, 2013. – 384 б.

2. Крестева Ю. Слово, диалог, роман // Избранные труды: Разрушение поэтики. – Москва: РОССПЭН, 2004.

«ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШТАҒЫ» ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ

Ахмет Байтұрсынұлының қазақ елінің тарихында зор бетбұрыс жасаған өзгерістердің ұйытқысы болғаны баршаға мәлім. Ұлт ұстазының жан-жақты қоғамдық-саяси қызметі мен ел тарихында алатын орнын көрсету тарихшылар еңбектерінде оң шешімін тапқан.

Орынбор қаласына жер аударылып, бақылауда жүрген А.Байтұрсынұлы жеке еркіндігінің осыншалық шектелуіне қарамастан, патша өкіметінің қазақ халқын экономикалық тұрғыдан ғана емес, әлеуметтік-рухани жағынан да отарлау саясатына, халық санасының жойылуына, оның діні, тілі, ділінің қорлануына қарсы нақты істердің басында болды.

Баршаға белгілі себептермен тәуелсіздігінен айырылған еліміздің ұзақ уақыттан кейін мемлекеттік құрылымға ие болуының алғашқы мүмкіндігі пайда болған шақтарда асқан көреген де білгір саясаткер екендігін танытқан А.Байтұрсынұлына қазақ халқы мәңгі борыштар.

А.Байтұрсынұлы атқарған қоғамдық қызметтің бір саласы – қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинау, баспаға дайындау, жарыққа шығару болды. Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап, оны жарыққа шығарудың мән-маңызын жете ұғынып, өздерінің міндеті деп санаған азаматтардың сапына XIX ғасырдың соңында қосылған А.Байтұрсынұлы 1895 жылы «Тургайская газетаның» № 39 санында «Киргизские приметы и пословицы» деген мақала жариялайды.

1923 жылы Мәскеу қаласындағы Ұлттар комиссариатына қарасты Күншығыс баспасынан жарық көрген «Ер Сайын» жырын баспаға дайындаған – А.Байтұрсынұлы. Бұл кітап Г.Н.Потаниннің 80 жасқа толуын құрметпен атап өту үшін дайындалғандықтан, оның беташары ретінде А.Байтұрсынұлы қаламынан шыққан «Г.Н.Потанинге тарту» өлеңі берілген. Соңында «Қыр баласының» яғни Әлихан Бөкейханның мерейтой иесін қазақ оқырмандарына жете таныстыру үшін атақты орыс ғалымының өмірбаяны, ғылыми қызметі, халқымызға сіңірген ерен еңбегі жайында баяндаған көлемді мақаласы және «Ер Сайын» жырының жиналуы, жыр мазмұны жөніндегі қысқаша түсініктеме-мәліметі келтірілген.

Ахмет Байтұрсынұлы жинап, сұрыптап, бастырған асыл сөз үлгілерінің екінші бір топтамасы – Мәскеуде жарияланған «23 жоқтау» (1926). Оған енген туындылар белгілі тарихи тұлғалардың өмірлері мен қызметтерінен хабар береді. Қазақтың 4 ғасырлық тарихын көркем сөзбен бейнелеген бұл жоқтаулар Тәуелсіздік кездегі ғылымға қосылған аса құнды мәтіндер.

А.Байтұрсынұлының совет өкіметіне деген көзқарасы осылай айғақталған. Басқалар ұрандап жатса, А.Байтұрсынұлы мен Ә.Бө-

кейхан ата-баба жоқтауын алға тартқан. А.Байтұрсынұлы сол кездегі Ресей ориенталистерінің көпшілігімен іскерлік байланыста болғаны, мысалы, А.Е.Алекторовпен жүздескені мәлім.

Ғалым қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін өзі айтқандай, «ел аузындағы тілді» жетік білгенінің арқасында музыка өнеріне қатысты мағлұматтардың да кейінгі ұрпаққа жетуіне атсалысқан.

А.Затаевич 1925 жылы Орынборда шыққан «Қазақ халқының мың әні» деген кітабында Ахмет Байтұрсынұлының қазақ әндерін жақсы білетіндігін әрі шебер домбырашы болғанын, оның өзіне етене таныс Торғай, Ақтөбе, Бөкей Ордасы, Қарқаралы өңірлерінде айтылып келген әндерді қағазға түсіруге көмектескенін, бірнеше күйді өзі орындап бергенін жазған: *«Но мог ли я проити равнодушно мимо тех сокровищ, которые так неожиданно передо мною открылись? Культурному миру они до сих пор оставались совершенно неизвестными, а между тем их уже коснулась гибельная рука вымирания! Нужно было спешить с записью того, что еще осталось целым! Понятно, что довести эту громадную работу до конца можно было только при помощи целого ряда сведущих и сочувствующих ей лиц. Из них я особенно себя считаю обязанным. А.Байтұрсынову и А.Н.Букейханову, высоко компетентными указаниями и пояснениями которых я лично руководствовался»* [2. 22].

Қазақ тілі ғылымының теориялық негізін орнықтырған А.Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттануының дамуына мұрындық болған іргелі ғылыми зерттеулердің де авторы. Бұл тұста ең алдымен, ауызға «Әдебиет танытқыштың» ілінетіні – заңдылық.

А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыштың» «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі» атты тарауында қара сөз бен көркем сөздің аражігін айқындаған. Сөйлеу түрлерін әдебиетші былай деп бөлген: «Жалаң лебізбен айтылған сөзді ғана сөйлеу дейміз де, көрнекі лебізбен айтылған сөзді жырлау – толғау дейміз... Жалаң лебізді сөздерді Қара сөз деп, көрнекі лебізді сөздерді дарынды сөз деп атау қолайлырақ.

Осы тұста әдебиетші «бүгінгі әдебиеттану да айтылып жүрген «сөйлеу жанрлары» түрлерін айқындап береді: «Асылына қарағанда, «Қара сөз» деген мен «сөйлеу» деген екеуінің мағынасы бір болып, «дарынды сөз» деген мен «жырлау», «толғау» дегеннің мағынасы бір болып, бірінің орнына бірі айтыла береді. Қара сөзді шығармалардың да, дарынды сөзді шығармалардың да түрлерінің өлеңдісі, өлеңсізі болады [1. 241].

А.Байтұрсынұлы «сөз несімен өзіне назар аударады» дегенге былай дейді: «Сөздің асыл болуы – ұнауымен. Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, сөз мағына жағының күштілігімен жағады. Сөз көркемдігі әуезінің әдемілігі мен кестесінің келісті болуынан табылады» [1. 241].

Осы екі түрлі сөз жүйесінің айырмашылығы туралы: «Сөзді жалаң түрінде айтқанда, күш көбінесі зейін жағына салынып, пайым терең, мағына күшті, пікір дәлелді болып, айтылған сөз адамның ақылына қонуы пікір дәлелді болып, айтылған сөз адамның ақылына қонуы көбірек кезделеді. Сөзді көркем түрінде

айтқанда, күш көбінесе қиял мен қиыс (түйіс) жағына салынып, сүгіреті толық, меңзеуі мерген, қисыны қызық болып сөз әсерінің күшімен көңілге ұнауы көбірек көзделеді». Себебі «Сөз ақылға қонады шындығымен, көңілге ұнайды өңі үйлестігімен, өң үйлесуін жарастық, келістік дейміз. Келістік – көрік негізі» [1. 242].

Ғалымның келесі тұжырымдары да бүгінгі әдебиеттануға қажетті болып табылады: «Жалаң сөз нәрсені тиіс жағынан алып, пайым бойынша сөйлейтін шындық сөзі, шын әңгіме болады. Көркем сөз нәрсені түйіс жағынан алып, қиял бойынша сөйлейтін, шын емес, шығарғы әңгіме болады. Көркем сөз – көңіл тілі, жалаң сөз – зейін тілі. Жалаң сөз – зейін байлығына қарайтын нәрсе, көркем сөз – қиял байлығына қарайтын нәрсе. Жалаң сөз дүниені тұрған калпында алып айтады. Көркем сөз дүниені көңілдің түйген, қиялдың меңзеген әлпіне түсіріп айтады» [1. 243].

Көркем сөз несімен көркем? Оның басқадан ерекшелігі неде? Оған былай делінген: «Көркем сөз – айтқанын ақыл табуынша дәлелдеп, мәністеп, қақиқат түрінде айтады. Көркем сөз – айтқанын қиял меңзеуінше бейнелеп, әліптеп, көбінесе ұйғару түрінде айтады, жалаң сөз дүниеде шын болған, шын бар нәрселерді әңгіме қылады. Көркем сөз болуға ықтимал деген нәрселерді де алып сөз қылады; қатты қисынын келтіріп, болмаған нәрсені болғанға, жоқ нәрсені барға ұйғарып сөз қылады. Қисынын келтіріп, қиялдан тугызып әдемі әңгіме шығару ақындық дарыған адамның ғана қолынан келеді. Жалаң сөзді Қара сөз делініп, көркем сөздің дарынды сөз деп аталу мәнісі осыдан» [1. 243].

Бұл ойын А.Байтұрсынұлы нақтылай түседі: «Қара сөз – жаратынды, тиіс ғалам тұрасындағы әңгімеде, дарынды сөз ұйғарынды түйіс ғалам тұрасындағы әңгіме». «Тиіс ғалам тұрасында сөйлегенде, жай күйінде жабайы тілмен тиісін айтамыз. Түйіс ғалам тұрасында сөйлегенде, көңіл түюінше өң беріліп, дем беріп, көрнекі тілмен айтамыз. Бірақ тиіс ғалам тұрасында сөйлегенде де айқындық үшін ажарлау керек болса, жалаң лебіз орнына көрнекі лебіз жұмсалады». Ең басты айырмашылық былай деп берілген: «Дарынды сөз адамның ойына өң береді, көңіліне күй түсіреді, Қара сөзден адам тек ұғым алады» [1. 244].

Ахмет Байтұрсынұлының келесі пікірі де тек тәуелсіздік кезде ғана дамытылды. «Әдебиет танытқыштың» «Жазу әдебиет» тарауында ғалым біз күні бүгін мойындамай үрейленіп келген қағиданы дәлелдеп береді: «Қазаққа жазу дінмен бірге келген... Қазақтың өлеңді сөзді сүйетін мінезін біліп, дінді халыққа молдалар өлеңмен үйреткен» [1. 305].

Жазба әдебиетті екі дәуірге бөледі: 1) діндар дәуір; 2) ділмар дәуір. Діндар – «діншіл» деген мағынада, ділмар – «тілшен» деген мағынадағы сөздер» [1. 306]. «Діндар дәуір әдебиетімізге араб, парсы әдебиетінен үлгі алып» соған еліктегеннен пайда болса, «ділмар дәуір орыс әдебиетінен өнеге көріп, үлгі алып, соған еліктеуден пайда болып отыр» [1. 306].

Бұл құбылыс тек қазақ емес, «барша жұрттың басында болған іс». А.Байтұрсынұлы жазу әдебиетті үшке бөледі: 1) ертек (әңгіме); 2) толғау; 3) айтыс-тартыс: «Жазу әдебиетінің ертек түріне кіретін сөздері – ауыз ертек, ертек жыр, тарихи жыр, мысалдар сияқты сөздер. Толғау табына кіретін ауыз толғау, жоқтау сияқты көңіл күйінен шығатын сөздер. Айтыс-тартыс табына кіретін сөзден түрі ауыз әдебиетте жоқ: ... айтысы бар да, тартысы жоқ» [1. 307]. Бұл ғылыми мағлұматтар аса құнды теориялық негіздер болып саналады.

Совет әдебиеттануы діндәр дәуірі болғанын жоққа шығарған кезде А.Байтұрсынұлы қазақ әдебиетінің шынайы даму жолдарын осылай анықтап бергені тәуелсіздік кездегі ғылымға қажетті құнды мағлұмат.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. Т.І. – 384 б.

2. Затаевич А. 1000 песен казахского народа. – Алматы: Дайк Пресс, 2004.

ҚАЗАҚ БИЛЕРІНІҢ ШЕШЕНДІК СӨЗ ӨНЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ «ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШ» (1926)

А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышта» былай деген: «Көсем сөзбен жазылған шығарма бір пікірді қуаттап, толықтырып баяндаса, баяндауын түрлі сипаттармен дәлелдесе, ондай шығарма байымдама деп аталады» [1. 252].

Байымдаманың зор мүшесі төртеу дейді А.Байтұрсынұлы: «Байымдаманың зор мүшесі төртеу: 1) бастамасы, 2) ұсынбасы, 3) баяндамасы, 4) қорытпасы. Бастамасында әңгіме болатын нәрсе туралы басқалар тарапынан айтылған пікірлер барлығын із жоқтығын айтады. Оны айтпай бастауға да жазушы ықтиярлы. Сондықтан бастаманы қалай бастау жазушының ықтиярында десек те болады. Ұсынбасында әңгіме болатын пікірімен таныстырады.

Баяндамасында алынған нәрсе баяндалады: оның турасында айтылған пікірлерге дәлелдер, сипаттар келтіріледі.

Қорытпасында айтылған пікірлердің із маңызы қайта айтылады, із пікірлерден шыққан нәтиже айтылады. Пікірді мәністеу, дәлелдеу, сипаттау баяндамасында болатындықтан, баяндама байымдаманың нағыз дендем бөлімі болады» [1. 253].

Осының ішінен ғалым сипаттау түрлерін айқындап береді: «1) Мәністеу, дәлелдеу сипаттау бар. 2) Керек пікірді, яки нәрсені басқа соған ұқсас нәрселермен салыстырып сипаттау бар. 3) Керек пікірді қостайтын, қуаттайтын мысалдар келтіріп сипаттау

бар. 4) Белгілі адамдардың айтқан иә жазған пәтуаларын келтіріп сипаттау бар. 5) Қаралатын пікірге қарсы пікірдің нашарлығын, яки қателігін көрсетіп сипаттау бар» [1. 253].

Алаш мәдениеті мен сөз өнері теоретигі байымдама әдістерін, түрлерін, олардың әрқайсысының жөнін анықтап берген. Қара сөз байымдаманың қатыспайтын шығармасы болмайды. «Сондықтан байымдама түрлерін көрсеткенде, байымдама жағы басым шығармалардың түрлерін ғана көрсетуге болады.

Байымдама жағы басым шығармалар толып жатыр. Оларды негізгі ұлы белгілермен айырғанда мыналар болады: 1) пән (ғылым), 2) сын, 3) шешен сөз, 4) көсем сөз» [1. 256]. Шешен сөздің қоғамдағы жөні туралы Ә.Бөкейхан, Х.Досмұхаммед, С.Сәдуақас, Қ.Кемеңгерұлы да жазған. Алаш зиялылары шешен сөзді саяси пікірталас пен ғылыми еңбектерінде пайдалана білді. Оған дәлел мақалалары мен баяндамалары. Алаш ғалымдары шешен сөздің ата-баба дәстүрі екенін түсініп қана қоймай, бұл гибратты мұраны әрі қарай дамытушылар.

«Әдебиет танытқышта» А.Байтұрсынұлы шешен сөзді байымдаманың бір түрі ретінде айқындаған: пән (ғылым), сын, шешен сөз, көсем сөз. Ол туралы былай делінген: *«Шешен сөз қара сөз шығармалардың бөлек бір түрі емес, бұ да байымдама болады»* [1. 257]. Шешен сөздің байымдамадан ерекшелігі байымдамада оны жазушы негізгі пікірін баяндап, түрлі дәлелдермен сипаттап түсіндіреді.

Шешен сөз туралы былай делінген: *«Шешен сөзде айтушының мақсаты – баяндап, сипаттап түсіндірумен қоймай, пікіріне нандыру, сендіру, ұйыту, бұйыту, иман келтіру болады. Оны істеу үшін шешендер жай байымдаушыларша айтқан сөзі адамның ақылына қону жағын ғана көздемейді, сөз қана, жанға әсер етіп, арбау сияқты адамның ойын да, бойын да балқытып, билеп алып кетуге ыждаһат етеді»* [1. 257]. Шешен сөздің құрылымын қарастырып оның ішінен А.Байтұрсынұлы бір бөлімін бөлек сөз етеді: *«Сондықтан шешен сөздің «қыздырма» яки «қоздырма» деген айрықша бөлімі болады. Оның қызметі адамның жүрегін билеп, жүйесін босату, қанын қыздыру, намысын келтіру, арқасын қоздыру.*

Шешен сөздің бұл бөлімі пікірді дәлелдеп, сипаттап, мәністен болғаннан кейін келеді. Үйткені пікірді баяндап, түсіндіріп, дәлдеп, сипаттап, ақыл жағы қанағаттанғаннан кейін жүрек жағына әсер етіп, бойын балқыту жеңіл болады» [1. 258].

Шешен сөздің – ата-баба сөзінің жанрлық стилі қандай деген сауалға келесі сипаттама берілген: *«Осы айтылған мақсаттарға қарай шешен сөздің тілі уытты, лепті, әсерлі, қанды қайнатып, жүрек тулатып, естен айырып, ерікті алып кететін күшті, көрнекті, сәнді, мәнді тіл болады»* [1. 258]. Әр түсінікке ғылыми негіз беріп отыратын А.Байтұрсынұлы шешен сөздің структурасын – құрылымын да анықтап берген: *«Шешен сөздің зор мүшелері бесеу: а) баста-*

масы, ә) ұсынбасы, б) мазмұндамасы, в) қыздырмасы, г) қорытпасы» [1. 258].

Бұл теориялық негіздемеден кейін әдебиеттанушы ғалым шешен сөз түрлерін анықтап берген: «Шешен сөздер бес түрлі болады: а) шешендер жиынды аузына қаратып, нандырып, сендіріп, мемлекет ісіне қарар шығарту мақсатпен сөйлегенде, саясат шен сөзі деп аталады. ә) Шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау, иә қаралау мақсатпен сөйлегенде сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздерді билік шешен сөзі деп аталады. б) Біреудің халық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошеметтеп сөйлеген шешеннің сөзі қошемет шешен сөзі деп аталады. в) Білімділердің, ғалымдардың пән мазмұнды сөйлегені білмір шешен сөзі деп аталады. г) Дін жайынан сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі – уағыз деп аталады» [1. 258].

Бұл тарауша соңында: *«шешен сөзі мысалдарын нұсқалықтың 28, 29-шы нөмірінен қара»* делінген. Өкінішке орай бұл хрестоматиялық нұсқаушы совет кезінде А.Байтұрсынұлы репрессияға ұшыраған кезде жоғалған.

А.Байтұрсынұлы сонымен қатар шешен сөз бен көсем сөздің ара-жігін ажыратып берген: *«Көсем сөз шешен сөз сияқты әлеуметке айтқанын істету мақсатпен шығарылатын сөз. Шешен сөзден мұның айырылатын жері – шешен сөз ауызбен айтылады. Көсем сөз жазумен айтылады. Көсем сөз әлеумет ісіне басшылық пікір жүргізетін сөз болғандықтан да көсем сөз деп аталады. Көсем сөз кезіндегі әлеуметке керек іске мұрындық болып, істету ыждаһатымен айтылады»* [1. 258].

Халел Досмұхаммедұлы шешен сөздің халық өмірінің әлеуметтік, құқықтық, саяси негізін ұстанушы болғанын «Аламанда» айқындап берген. Осы тұрғыдан С.Сәдуақас, Қ.Кемеңгерұлы, М.Жұмабай шешен сөз иелері туралы нақты ғылыми негізді тұжырымға келген. Қазақ билері – Төле, Қазыбек, Әйтекемен қатар әр қазақ ауылында осы шешен сөз иелерінің болғанын анықтап қана қоймай, олардың халық тағдырына қатысты әлеуметтік міндеті аталған Алаш зиялыларының еңбектерінде айқындалған. Әр қазақ ауылында болған ақсақалдар сөзі – сол ауылдың құқығын қорғайтын шешен сөздер екені ерекше айтылған.

Совет кезінде мұндай аталы сөз айтатын ақсақалдардан қазақ ауылы айырылғаны да анық. Дегенмен күні бүгін әр ауылда сөз бастайтын, сөзіне тоқтата білетін ғабратты сөз иелері әлі де бар. Бұрынғы ата-бабалар сөзінен айырмашылығы – сөздерінің нәрі аз-дау, себебі көбі атеистік санадан шыққан. Дегенмен бүгін бұрыңғы ата-баба сөзі жаңғыра түсуде.

Қазыбек би есімі халыққа қазақ пен қалмақ арасындағы шапқыншылық кезінде екі елдің арасына бітімші-бүтінші болған батыл елші, парасатты мәмлегер ретінде мәлім. Халық аңызына

карағанда, Қазыбек (14 жасында делінеді) Тайкелтір би бастаған қазақ елшілерінің құрамында қалмақ ханы Қоңтәжіге барып, батылдығымен әрі сөзге шешендігімен ерекше көзге түскен. Қазыбектің табандылығы мен тапқырлығының арқасында ғана осы сапарда қазақ елшілері теңдікке жетіп, қалмақ шапқыншылары байлап әкеткен адамдарын, айдап әкеткен малдарын қайырып алып қайтады. Осы жолы Қазыбек «Қаз дауысты Қазыбек» деген құрметті атаққа ие болады. Қаз дауысты Қазыбектің бұл ерен елшілік еңбегі туралы Шоқан Уәлиханов «XVIII ғасырдың батырлары туралы тарихи аңыздар» атты мақаласында былай дейді: «Үш жүздің батырларынан сіз кімді артық көресіз» деп Абылайдан сұрағанда ол былай деп жауап беріпті: «Бізге дейінгі екі кісіге таңқалуға болады. Олар тоқсан туысын тұтқыннан құтқарып алған Қаракесек Қазыбек және тағы да сондай өзінің тұтқында кеткен адамдарын босатып алған Уақ Дербісәлі. Біріншісі Қалданның өз алдына барып босатып алған, ал соңғысы өз ауылында жатып дұшпанын қорқытып алдырған».

Қазыбектің сыртқы саясат қазақтың ежелгі көршісі орыс елімен де татулық, достық қатынасты жақтағанын бейнелейтін аңыз әңгімелер мен жазба деректер бар. Халық шежіресі бойынша, Қазыбектің Бекболат, Қазымбет, Базаргелді, Барқы, Сырымбет деген бес ұлы, Мақан есімді бір қызы болған. Қазыбек қайтыс болғанда, осы қызы жоқтау айтқан екен: Өсиет қылдың қазаққа, Сарыарқа деп қонысың: *«Қалмақ, сартпен жауласпа, Болмасын дедің жұмысың. Өнерсіз өскен ел едің, Біреу саған жау болса, Паналауға жарайды, Мынау көрші орысың. Орыспенен жауласпа, Есінде болсын бұл ісім»* [2. 31-32].

Қазыбек бидің бұл сөздері күні бүгін қажет екені де анық. Қазыбек биге бір адам: «кім жақын, не қымбат, не қиын?» деген үш сұраққа жауап беріңізші деп қиылып отырып алыпты. Сонда Қазыбек былай деп жауап қайтарған екен: 1. Тату болса, ағайын жақын, Ақылшы болса, апайың жақын. Бауырмал болса, інің жақын, Инабатты болса, келінің жақын. Алдыңа тартқан адал асын, Қимас жақын – қарындасың. Сыбайлас болса, нағашың жақын. Адал болса, досың жақын. Еркелейтін немерең жақын. Өз ұрпағың – шөберең жақын. Жан серігің жас кезіңнен, Бәрінен де әйелің жақын. 2. Алтын ұяң – Отан қымбат, Құт берекең – атаң қымбат. Аймалайтын анаң қымбат. Мейрімді апаң қымбат. Асқар тауың – өекң қымбат, Туып өскен елің қымбат. Кіндік кескен жерің қымбат, Ұят пенен ар қымбат. Өзің сүйген жар қымбат. 3. Арадан шыққан жау қиын. Таусылмайтын дау қиын. Шанышқылаған сөз қиын. Дәл осындай жағдайда, Пана болмас өз үйің. Жазылмаса дерт қиын, Іске аспаған серт қиын. Ақылыңнан адасып, Өзің түскен өрт қиын. Тентек болса ұл қиын, Не істеріңді біле алмай, Ашиды сонда бас, миың [2. 40-41].

Халықтың этикасы, тәрбиесі, парасаты, рухы, құқығы мен әлеу-

метшiлдiгiн асыл сөз түрiнде сүйектен өтетiндей нақтылап айта алатын шешендiк сөздерде ата-бабамыздың ұрпағына айтқан ақылдың үнi бар, қазақ халқының бастан кешкен қасiреттi тарихы бар, келешекке деген үмiтi мен иманы тұр. Олай болса, бүгiнгi тәуелсiз қазақ елiнiң құдiреттi, ғибратты рухани құралын пайдалана бiлейiк, қолдануға жол ашайық.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. 1 том. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
2. Ел аузынан. – Алматы: Жазушы, 1958.

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН: АЛАШ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК

*«Қырағы, қия жазбас сұңқарым-ай!
Қажымас, қашық жолға тұлпарым-ай!
Үйілген өлексені өрге сүйреп,
Шығармақ қыр басына, іңкәрiм-ай!»*

А.Байтұрсынұлы

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан (1866-1937) – қоғам қайраткері, қазақ халқының тұңғыш саяси «Алаш» партиясын ұйымдастырушы, ұлттық Алашорда үкіметінің төрағасы, ғұлама ғалым, ормантанушы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, саясаткер, көсемсөз шебері. XX ғасыр басындағы қазақтың зиялы ортасын жарып шыққан мемлекет қайраткері, ұлт-азаттық қозғалыстың серкесі, әдебиетші Ә.Н.Бөкейхан – Алаштың саяси элитасының қалыптасуына тікелей әсер еткен тарихи тұлға. Саяси репрессияға ұшыраған ғалымның шығармашылық мұрасына 1988 жылға дейін тыйым салынды, сондықтан Әлихантану тәуелсіздік кезеңінде ғана басталды. Алғашқы әлихантанушылар: Х.Оралтай, К.Нұрпейісов, М.Базарбаев, М.Қойгелдиев, Р.Нұрғалиев, С.Аққұлұлы.

Ә.Бөкейхан мұрасы орыс және қазақ тілінде жазылған зерттеулік мәні басым ғылыми еңбектердің мәскеулік баспаларда жариялануы – авторға деген құрмет қана емес, зерттеу еңбектерінің қажеттілігін мойындау. Ғалымның негізгі, басты еңбектері қазақ халқының мемлекеттігіне, ішкі-сыртқы саясатына, тарихына, экономикасына, мәдениетіне, әдебиетіне, тұрмыс-салтына, ру-тайпалар шежіресіне, қазақ жерінің отарлануына арналған. Бұл – ұшан-теңіз энциклопедиялық мағлұматы мол ғылыми мұра.

Геродоттан тартып, қытай, ұйғыр, ресей деректерін меңгерген еңбектері Ә.Бөкейханның ұлттық тарихымыздың тұңғыш зерт-

теушісі екенін де дәлелдейді. Ғалымның Абайға арналған мүнә-хибі (1905), әдеби зерттеулері, хаттарында келтірілген әдеби, құнды мағлұматтары оны тарихи негізді ұстанған, мәдениет пен әдебиетке тарихилық тұрғыдан қарауды нұсқаған әдебиетші екенін анық аңғартады. Осы ретте «Қазақ өлкесінің тарихи тағдыры және мәдени өркені» («Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи», 1903) атты зерттеуінің орны ерекше. Мұнда қазақ жерінің мыңжылдық тарихы, мекендеген рулардың, асыл ерлердің қалдырған заттық, рухани ескерткіштері, сәулет өнері зерттелген. Ө.Бөкейхан – қазақ сөзінің қалай шыққандығы жөніндегі аңызды келтіріп, «қырғыз» деп орыстар таңған атаудың қате екенін дәлелдеп берген тұңғыш тарихшы. Сонымен қатар Ө.Бөкейхан Кенесары хан қозғалысы туралы («Материалы к истории султана Кенесары Касымова. Воспоминания кара-киргиза Калигула Алибекова о последних днях К.Касымова. под ред. проф. Поливанова и доктора Х.Досмухамедова». Ташкент, 1923) тұңғыш зерттеудің авторы.

Қазақ тарихындағы ұлт-азаттық қозғалысы туралы маңызды ақпараттардың бірі осы екені де айқын. Тарих ғылымы қалай, кімнің қолында кетеді-ау деген оймен Әлихан Бөкейхан өзі естіген мәліметтерді қазіргі ұрпақ үшін жазып қалдырған. Бұны азаматтық, ғалымдық парызын алға тартқан ердің еңбегі деп ескеруіміз керек. Зерттеуші өз тарапынан артық ештеңе қоспаған. Оның бұл оқиғаға берген бағасы алғы сөзінде тұр. Қалай болғанда да бір кезде тарихшылар қажет етеді-ау деген ниетпен жазылғаны анық. Екіншіден, қазақтың соңғы ханы Кенесары не үшін, кім үшін соғысқаны, ұлты үшін құрбандыққа ұшырағаны, қандай жауыздыққа кезіккені тарихи мәлімет ретінде анықталынған. Ғалым қырғыз баяндаушысының ғана сөзін берген. Оның сөзі автордан бөлектеніп тұр, себебі бұл – ғылыми дерек.

Әлихан Бөкейхан есімі кеңес кезінде «буржуазиялық ұлтшылдықтың» синонимі ретінде аталмады. Оның мұрасы көп жылдар бойы шаңға көміліп, мұрағатта жатты. Ө.Бөкейхан – Ресейдің І Мемлекеттік Думасының және мұсылман халықтары съезінің депутаты, IV Мемлекеттік Думаның мұсылман фракциясының бюро мүшесі, Санкт-Петербург масоны, қазақтың XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысының негізін салушысы әрі көсемі, қазақтың тұңғыш саяси Алаш партиясының ұйымдастырушысы, Ұлттық Алашорда автономиялы өкіметінің төрағасы, ғұлама ғалым, ормантанушы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, жазушы, аудармашы, шебер көсемсөзші.

Ө.Бөкейхан 1866 жылы Қарқаралы уезі, Тоқырауын болысы, Тоқырауын өзені бойындағы 7-ші ауылда дүниеге келген. Қазіргі Қарағанды облысы, Шет ауданы, Қаратал ауылы Ө.Н.Бөкейхан есімімен аталады. Ататегі Шыңғыс ханнан келе жатқан төре тұқымы. Көкжал Барақ ханның баласы Бөкейхан – қазақтың таққа отырған

соңғы хандарының бірі. Ә.Бөкейханның ататегі, туған жылы туралы мағлұмат 1995 жылы жарық көрген «Ә.Бөкейхан. Таңдамалы» [1] атты кітаптың алғы сөзінде толық қамтылған.

Алғашқы білімді Ә.Бөкейхан жергілікті молладан алған: «Жасынан зерек, алғыр өскен Әлиханды әкесі 1879 жылы Қарқаралыға апарып, жергілікті молданың қолына оқуға береді» [1. 5]. Бастауыш мектепті бітіргеннен кейін, ол Қарқаралыдағы үш жылдық училищені бітіреді. 1886 жылы ол Омбыдағы 4 жылдық техникалық училищеге қабылданады. Бұдан кейін ол Санкт-Петербургтағы императорлық Орман институтына түсуді көздеп, Омбы техникалық училищесінің директорына өтініш хатпен барады. Ә.Бөкейханның лақап аттары: «Қыр баласы», «Сын степей», «V», «Киргиз степняк», «Туземец», «Қ.Б.», «Ф.Б.», «А.Б.».

20 жасында Санкт-Петербурға келген Ә.Бөкейхан студенттік өмірді бекер өткізбеген. Англияның Оксфорд университетінің «Орта Азияны зерттеу қоғамы» өзінің «Қазақтар 1917 жылға дейінгі орыстар туралы» атты кітабында «Ә.Бөкейхан жас күнінде орнықты революционер, социалист болды және «Зар заман» атты орыстарға қарсы әдеби топтың мүшесі болды» [1. 10].

Қазақтың тағдыры, білім мен мәдениет қажеттілігі, елі үшін қызмет ету сияқты Ә.Бөкейханның басты ойы студент кезінде басталады. Елін мәдениеті биік, озық елдер қатарынан, оның тұрмысын, әдебиетін, білімін көтеруді мемлекет қайраткері өзіне басты мақсат етіп қойған. Сондықтан Ә.Бөкейханның ресей жандармериясының «саяси сенімсіздердің қара тізіміне» алынғаны да тегін емес. Бұл тізімде ол патша өкіметі күйреп, кеңес өкіметі орнаған жылдары да – 1937 жылдың 27 қыркүйегінде «халық жауы» болып атылып кеткенге дейін жалғасты. Орман институтын ойдағыдай бітіріп, Ә.Бөкейхан 1834 жылы Омбыға оралады. Осы жерде қоғам, саяси қайраткер, әдебиеттанушы, ғалым ретінде шыныға түседі. Патшалық тәртіптің қуғын-сүргініне де ұшырап, екі рет заңсыз абақтыда отырды.

Тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген жоғарыда аталған кітаптың «Ә.Бөкейхан – ормантанушы, ғалым, экономист», «Ә.Бөкейхан – қазақтың мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қойған бірегей ғалым, «Ә.Бөкейхан қазақ өлкесінің ауыл шаруашылығын өркендетуге де елеулі үлес қосқан азамат», «Ә.Бөкейхан – қазақтың тұңғыш энциклопедисі», «Ә.Бөкейхан – қазақ және орыс тілдерінде қатар жазған публицист», «Ә.Бөкейхан – көркем аудармашы», «Ә.Бөкейхан – тұңғыш абайтанушы» атты тараушаларында белгілі әдебиетшілер М.Базарбаев пен С.Аққұлұлы ғалым Ә.Бөкейханның жан-жақты білім иесі болғандығын анықтап берген.

Әдебиетшінің басты ұстанымы: «Қазақтың ұлт болып өркеніетті ел қатарлы өмір сүруі үшін ең алдымен, халықтың санасезімін оятатын жағдай тудыру керек, қазақтың ұлттық тілін,

әдебиетін өрістетуге керек. Өз әдебиетін қалыптастыруда табысқа жеткен халық қана азат өмір сүре алады» [1. 16]. Сондықтан Ө.Бөкейхан қазақ ауыз әдебиеті мұраларын жинау, оларды бастыру және әдебиеттану мен көркем аудармаға саналы түрде еңбек еткен. Қазақ зиялыларына осы тұрғыдан да көшбасшы бола білген тұлға Ахмет, Міржақып, Шәкәрім, Мағжан, Ғұмар, Көкбай, Жүсіпбек, Халел, Жаһанша, Мұхамеджан, т.б. зиялылардың басын қосқан. «Ө.Бөкейхан фольклоршы болған. Ол қазақ эпосы мен фольклорын ғылыми тұрғыдан зерттеген тұңғыш ғалым еді» [1. 16], – деп жазылған Оксфорд университетінің жинағында.

Әдебиетші Ө.Бөкейханның пайымдауынша, халықтың ауыз әдебиеті мұраларынан үлгі алмай ұлттық әдебиеттің өркендеуі мүмкін емес. Ө.Бөкейханның Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Әбубәкір Диваев, Г.Н.Потанин, А.Байтұрсынұлымен қатар ауыз әдебиеті үлгілерін жинауға кірісуінің де себебі сондықтан. Ө.Бөкейхан жинаған нұсқаларын өңдеп, ғылыми түсініктерін жазып, бірнеше кітап шығарды. Олар: В.В.Радлов жазып алған «Қозы Көрпеш–Баян сұлу» (Мәскеу, 1924), «Ер Тарғын» жырының Марабай ақыннан жазып алынған нұсқасы (Мәскеу, 1923), А.Байтұрсынұлымен бірігіп жинап, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін өзі дайындаған қазақтың 4 ғасыр тарихы бар «Жиырма үш жоқтауы» (Мәскеу, 1926) мен «Ер Сайын» (Мәскеу, 1925) жырлары.

Әдебиетші Ө.Бөкейхан – халық мұрасын жинаған әрі оны зерттеген ғалым. Осы жұмыстары туралы Сорбонна университетінің ғалымдары былай деген: «Оның «Қыр баласы» деген лақап есіммен жариялаған қазақ эпосы туралы тамаша зерттеулері отандастарының сана-сезімін оятуда зор маңызы болды» [1. 5].

Ө.Бөкейханның ең тұңғыш әдеби зерттеуі – «Женщина по киргизской былине «Қобыланды» «Түркістан уәлаятында» шыққан (9-10 мамыр, 1899). Бұл зерттеуде негізгі ғылыми түсінік берілген: «Памятники народного творчества киргиз разнообразны по содержанию и форме и значительны по количеству. Они частью собраны, частью остаются незаписанными. Во главе их стоят эпические и лирические песни. Эта богатая народная поэзия киргизов сохраняется устно, передаваясь от предков к потомкам через певцов-баянов, называемых «жыршы», «өлеңші», «ақын». Отличительную черту киргизской поэзии составляет лиризм» [1. 119]. Жырдағы тарихи оқиғалардың, тұлғалардың тектілігі, олардың ғасырлар бойы ауыздан-ауызға көшіп сақталуы, әрбір ақын-жыраудың өз заманының ерекшеліктерін – өзіндік тіл, көркемдік айшықтарын, өзінің көзқарасын сақтау сипаттары болғанын да зерттеуші атап өтеді. Бұл теориялық тұжырымды ғалым былай деп анықтаған: «Каждая эпическая песня носит на себе отпечаток субъективной личности слагателя с его взглядами на жизнь и с его стремлениями и идеалами, и вместе с тем, отличается нас-

колько это возможно, исторической правдивостью» [1. 319]. Өлең құрылысы да арнайы сөз болады: «былины более древнего происхождения отличаются и большей содержательностью и красотой стройного стиха».

Зерттеуші «Қобыландыдағы» әйел кейіпкерлер – Аналық, Қарлыға, Құртқа, Көклән кемпір туралы өз пікірлерін келтірген. Жыр мәтініне сүйене отырып, әрқайсысының суреттелген оқиғаларға байланысты қызметін жіктеп талдап береді. Ә.Бөкейханның сол кездегі әртүрлі басылымдарда жарық көрген 14 әдеби зерттеулері белгілі. Бұлар: Ш.Құдайбердіұлының «Қалқаман–Мамыр» дастаны, М.Тұяқбаев бастырған «Қара қыпшақ Қобыланды батыр» жырының нұсқасы, Ә.Диваевтың жинаған «Мырза Едіге» жыры туралы талдаулары, «Роман бәйгесі», «Ән, өлең һәм оның құралы», «Роман деген не?» және т.б.

Ә.Бөкейханның тұңғыш абайтанушы екені де даусыз. Әдебиетші Абай шығармашылығын жаңа ұлттық әдебиеттің басы деп түсіндірген ғалым бұл асыл мұраны жинап, халыққа таратуды міндет деп санаған. Абайдың есімі мен шығармашылығын орыс қауымына алғаш рет паш еткен де – Ә.Бөкейхан. Ол Абайдың лирикасын еуропалық үлгілерімен тең қойды. Абайдың қайтыс болуына бір жыл толуына байланысты жазылған «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы» мүнәһиб-мақаласы күні бүгінге дейін абайтанудың тұңғыш басты зерттеуі болып табылады. Әдебиетші Ә.Бөкейханның атсалысуымен Абайдың тұңғыш жинағы 1909 жылы сол кездегі Ресей астанасы Санкт-Петербурда жарық көрді.

Абайтанушы Ә.Бөкейхан мақаласын елге таныту мақсатында орысша жазған: «Абай, как это покажут его стихи, представлял недюжинную поэтическую силу и составляет гордость казахского народа. Еще не было казахского поэта, так возвысившего духовное творчество народа, как Абай. Чудные его стихи, посвященные четырем временам года (весна, лето, осень, зима) сделали бы честь знаменитым поэтам Европы» [1. 310].

Ә.Бөкейхан «Мұсылман сиезі» атты мақаласында мәселені әдебиеттегі мысалдарымен тұжырымдаған. Ғибраттық дәстүрдің жалғасын осылай яғни әдебиетті саяси полемикада пайдалана білген. М.Дулатұлының «Бақытсыз Жамалы» сюжетін шарифат пен адал сезімнің үлгісі ретінде Абай өлеңдерімен нақтылайды. Сол кездегі іс-қағаздар татарша жазылған шешімге Ә.Бөкейхан қарсы шығып, қазақ тілі Абай, Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан тілі екенін алға тартады: «*Осылардай ақыны бар, бір жерде тізе қосып отырған бес миллион қазақтың тілі қалайша жоқ болады? Ғұмыр жүзінде біздің қазақ тілі өз бәйгесін алар: Абай, Ахмет, Міржақып, Шәкәрім, «Тарғыннан» һәм өзгелерден көрініп тұр ғой!*» [1. 284].

Абайтанудың бастауы Ә.Бөкейханның 1904 жылы Абайдың

қайтыс болуына байланысты жазылған қазанама-мақаласы болып табылады. Бұл мақала Семейдің «Семипалатинский листок» газетінде 1905 жылы қараша айында жарияланды. Абайға арналған мүнәһиб мақаласын Ө.Бөкейхан орыс тілінде жазған. Басты мақсат – ақын шығармашылығын көпшілікке, басқа жұртқа насихат үшін. *«Абай скончался на 60-м году своей жизни. Он родился в год змеи в 1845 году и умер в год зайца в 1904 году»* [1. 307]. Зерттеуші ақынның шын есімі Ибраһим-Авраам екенін айта кетіп, шешесі Ұлжан қойған Абай есімі ел ішінде мойындалғанын алға тартады. Абайдың руы тобықты екені, бабасы батыр және би Ырғызбай екені, атасы Өскембайдың да әділ би болғаны айтылады. Әкесі Құнанбайдың Қарқаралы аға сұлтаны болғаны, оның басқа рулар ішіндегі абыройы мойындалғанын еске салады. Меккеге барғаннан кейін Құнанбай қажы атағына сай өмір кешкен екен. Абайдың анасы Ұлжан атақты Бошан Бертіс бидің ұрпағы екені айтылған.

«Абайдың қандай ресми білімі болды» деген сауалға осы мақалада тұңғыш рет нақты мәлімет берілген. Он жастан он екіге дейін Абай ауылда оқып, 12 жаста Семейдегі Ахмет-Риза молданың медресесіне түскен. Онда жүріп орыс мектебінде 3 айдай оқып, 14 жасында білімді доғарған: 4 жыл медресе, 3 ай орыс мектебі. 15 жасында әкесіне көмекші болған. Жиырма жасында атақты шешен атанған Абай елге белгілі болды. Исламның күшеюі Абайды араб, парсы, түркі тілдерін меңгеруге жетеледі. Осы тілдегі кітаптарды оқып, Абай молда дәрежесіндегі мұсылмандық білім алған. 14 жасынан өлең жазған Абай бұған аса мән бермеген. Дала тектілері үшін әнші, ақын болу ұятты саналып, олар ортасынан бірдебір «бақсы», ақын шықпағанын мақтан еткен. Абай кейін осындай абыройдан айырылған ақындарды өлеңді ақша, күн көріске жұмсағандары үшін кінәлаған [1. 308].

1880 жылы Абай саяси қуғындалған Гросс, Михаэлиспен танысады, бұлар арқылы орыс әдебиетін меңгереді. Осы ретте Ө.Бөкейхан Абай оқыған кітаптардың тізімін атап кетеді: Спенсердің «Тәжірибелері», Льюистің «Позитивтік философиясы», Дрепер «Еуропаның ақыл-ойының дамуы», И.Г.Чернышевскийдің «Современниктегі» мақалалары, Лермонтов, Пушкин, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков-Щедрин, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писарев туындылары.

Әдебиетші Ө.Бөкейхан Абайдың бала оқытуға ерекше мән бергенін айтуды да жөн санайды. Оның Әбдірахманды Тюменьдегі училищеге, одан Петербордағы технологиялық институтқа, Михайловскідегі артиллериялық училищеге түсіруді қалағанын, бірақ Әбдірахман науқастан 1895 жылы қайтыс болғанын да нақтылайды. 1904 жылы 14 майда Абайдың сүйікті ұлы Мағауия қайтыс болады. Қатты қайғырған Абай елмен араласуды доғарып, сөзден де тыйылады. Мағауияның қырқынан кейін өзі де бұл өмірден

өтеді. Ә.Бөкейхан Абай шығармашылығын еуропалық ақындар дәрежесіне көтеріп, мұндай қазақ ақыны бұрын болмағанын ескертеді. Екі мүшел жас айырмашылығы бар Ә.Бөкейхан Абай шығармаларының Тұрағұлмен қатар бірінші шығарушысы болғаны да осы мақаладан белгілі болады [1. 310].

«Жаңа кітаптар» атты мақалада Ә.Бөкейхан Е.П.Михаэлиске арналған кітапты сөз етеді. Е.П.Михаэлистің көмегімен Абай орыс классикалық әдебиетімен танысқаны нақтыланған. Орыс ғалымының Алтай, Тарбағатай таулары туралы мақалалары, ғылымға қосқан нақты үлесі сөз болған. Осы мақаланың соңында төмендегідей өлең жолдары берілген: *«Уай! Сен денеде аз күн қонақ, заман жоқ тұруға, өмір шолақ, жас мезгіл екі айналмас, мойнын бұрмас, жұмыс ет – оқтай зырлап, қардай борап»* (Қыр баласы). Бұл Ә.Бөкейханның ғылыми ұстанымы еді. Осы бетте Сәбит ("Қазак», № 103) деген сілтеме берілген [1. 311].

«Қара қыпшақ Қобыланды» атты зерттеуіне Ә.Бөкейхан «сын» деген анықтама қойған («Қазак», № 126-129. 1915). Бұл тек бір жырдың талдауы емес, рухани мәдениет пен көркем әдебиеттен мол мағлұмат беретін зерттеу. Абайдың өлеңге қойған талаптарын эпиграф ретінде алға тартқан Ә.Бөкейхан: *«Міне, осындай тілге жеңіл, жүрекке жылы, теп-тегіс жұмыр келген айналасы» деген Абай сынына жарасымды өлең мынау беттерде көрінеді*» [1. 316], – деп оларды атап өтеді. Осы орайда Қобыланды батырдың қалмақ Қазан ханын алғаны, Алшағыр хан мен Көбікті ханды жеңгендегі ерліктері, Тайбурылдың өнері мен сипаты, жер-су аттары, т.б. қазақтың руханилығын дәлелдейтін үзінділер талданған.

Зерттеуші «Қобыландының» қазақ тілінде басылған тұңғыш жыр екенін ескертеді. «Женщина по киргизской былине «Кобыланды» атты мақаласында Ә.Бөкейхан эпикалық, лирикалық өлеңдер туралы кәсіби мағлұматтар береді. Сонымен бірге жырдағы әйелдің образдарына арнайы тоқталады. Кейіпкердің анасы Аналық – халықта бәйбіше атанғаны, ерінің ерекше сыйына ие болғаны, бірақ бала көтермегені айтылады. Ерінің екінші әйел алудан бас тартуы Аналық уайымын нығайта түседі. Ұлғайған жасқа келген Аналық баладан күдері үзіліп, Алладан, әулиелерден ерінің істері үшін кешірім сұрауын өтінеді. Әдебиетші Аналықтың сүйген еріне адал болуы, бұл істің маңыздылығын түсіндіре білгені, оның осыншама махаббат пен сыйға қалайша ие болғанының сырын түсіну үшін нақты талдауларға барады. Аналық о баста ата-анасына ізгілікті болып қызмет етті, кейін күйеуіне де осылай адал болды. Ә.Бөкейхан бұл арқылы өз замандас әйелдерінің сол кезеңдегі отбасындағы бақытсыздығының себебін түсінуге тырысады. «Өмірді білмейді ме, әлде басқа қандай біз білмейтін сыр бар ма?» деген сауалды қояды. Мақаланың соңында зерттеуші Аналықтың нағыз мұсылман болғанын, осының негізінде ғана шынайы бақытқа иеленгенін айқындайды.

Мұсылман әйел үлгісін әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан Мұхаммед Пайғамбардың (с.а.с.) қызы Фатима тұлғасынан көреді. Оның Әлиді құрметтеуіне себеп болған Зеңгі бабамен байланысты тарихты еске салады. Деректерде Баба Түкті Шашты Әзіз әулие Аналық үшін Алла тағалаға жалбарынып, ұл мен қыз сұрағанын, әулиенің басына түнеген Аналыққа оның Алла тағалаға құлшылық етуін нұсқайды. Ұлы Қобыланды мен күйеуінің тілеушісі Аналық – ана мен жардың үлгісі. Қарлығаштың тууы, есеюі, ағасына қамқоршы, күйеуіне адал болуы; Қобыланды мен сұлу, рухани таза, ақылды Құртқаның бірінші кездесуі; оның түсінде Баба Түкті Шашты Әзізден аян алуының жөні – осының бәрі жырдың сюжетін нақты әдеби талдау арқылы анықтайды. Мұсылман Құртқа ерін жолынан тоқтата алмайды. Мұсылмандық пен батырлық, руханилық пен қара күштің тоғысуы Қобыланды мен қалмақ қызы Қарлыға істері арқылы қарастырылған. Бұл – қазақ әдебиеттануында бұрын-соңды болмаған ғылыми жүйелеудің үлгісі. Адалдық пен сезім, мұсылмандықтың шарттары мен пенденің, әйелдің, ананың сезімі осы ретте жан-жақты айқындала талданады.

Ә.Бөкейхан жырдағы *«жақсы өлеңдердің қосағына көп дәмсіз өлеңдер қосақталған»* [1. 316], – деп, олардың жөнін тізіп көрсетеді. Зерттеуде әр өлең жолының беті нақтыланған.

Зерттеуші «Қобыланды» кітабының сыртында берілген батырдың суретіне де қатысты пікірін білдіріп кетуді жөн санайды. Жырда бейнеленген Тайбурыл: (Астындағы Тайбурыл; Елбекелбек жортады; Ерні төмен салынып, қара терге малынып). Бұл жер қазақтың «ат ерінді, ер мұрынды» деген мақалға сай» еді деп, кітаптың сыртында берілген сурет мүлдем басқаша екенін айыптайды. Ол туралы әдебиетші былай деп жазады: *«Кітаптағы ат – орыстың «тяжеловоз» деген жүк аты; шабандығы өгіздің салмақ алдында; жал-құйрығы құшақ айғыр. Жырдағы шын Тайбурыл азбан. Кітапта суреті салынған боз айғырдың бірде-бір мүшесі, жылқылығынан басқа, Тайбурылға ұқсамайды»* [1. 317]. Сондай-ақ, Ә.Бөкейхан жырдағы Қобыланды тұлғасына кітаптағы суреті де сай емес екендігін айғақтайды: «Кітап бетіндегі суретте Қобыланды бір нашар бақалшы болып салынған. Қазақтың мақалы бар: «Ат ерінді, ер мұрынды» деген. Суреттегі Қобыланды батыр мұрнынан айырылып тұштыып тұр». Әдебиетші суреттің қайдан алынғанына дейін анықтап береді: *«Орыстың үш батырын салған Васнецов шебердің картинасы бар. 5 тиынға сатылады. Осы батырлардың суреттеріне қарасақ, Қобыланды батырға мінгізген боз айғыр Добриня Никитиштікі, Қобыланды батырдың өзі Әлеше Поповиш, күн салып қарауы Илие Муромес көрінеді. Бұл менің жоруым рас болса, «Қобыландыны» басқан басқарма адасқан. Бұл – ұят. Мұны мәдени жұрттарда «ұрлық» дейді»* [1. 317]. Бұл сынды зерттеуші кітапты қайта басқанда ескерілсін деген

ниетпен айтады, себебі: «Тайбурылды тяжеловоз айғырға айыр-бастағанға қазақ көзі ұялады».

Әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан осы зерттеуінде академиялық үлгіге сай жырдағы жер-су аттарын бөлек берген және олардың беттері көрсетілген. Бұл не үшін істелгені туралы да мағлұмат берілген: «Қобыландыны қайта басқанда, мұндағы жер-су һәм кісі аттары әліппе тәртібімен кітаптың аяғына қайта басылса һәм шыққанда кітаптың қайсы бетінде қайсы сөз бар екені көрсетілсе, біріншіден, кітап тәрбиелі болар еді. Екінші – бұл жырдан қазақ тарихына жем іздеген адамдарға оңай болар еді. Еуропада мұндай кітаптар сол ретпен басылады. Анау Географический общество басқан Шоқан кітабы осылай басылған» [1. 317-318].

Әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан Ә.Диваевтың құрастыруымен Ташкентте (1922) басылған «Батыр Бекет» («Темірқазық» журналы. № 1, 1923, шығарушы Н.Төреқұлов), «Мырза Едіге» басылымдары туралы да арнайы мақала жазған. «Батыр Бекетті» талдай отырып, Ә.Бөкейхан батырдың әйелінің көмегімен елге қайтқанына орай өзі білетін тарихи мәліметті алға тартады: «Орыс жұртында айдалған байына ерген қатын көп болады. «Біздің әйеліміз жақсы» деп орыс жұрты мақтан қылады. Екі декабристің ханымдары – княгиня Волконская һәм княгиня Трубецкаяға орыстың ақыны Некрасов шығарған өлең бар: «Русские женщины» деген. Бұлар каторжная работаға айдалған ерлерін қуып барған. Бекеттің жырына карағанда, біздің қазақ әйелі де мақтануға жарайтын: «Қабыл болып тілегі – Шернияздың түндігін найзаменен ашады, қанын судай шашады. Арадан күндер өткенде, мұратқа сөйтіп жеткенде, жасаған ием жар болып, Шернияздың ниеті өз қанымен тынады» [1. 328]. Бұл үзіндіде әдебиетші Ә.Бөкейхан әйел бейнесінің типологиялық байланысын анықтап, тұлғалық, кісілік қасиеті ортақ екенін айғақтайды. Ол үшін декабристердің орыс әдебиетіндегі бейнелеуін алға тартуы бұл ретте өте орынды болды.

Ә.Бөкейханның «Роман бәйгесі» атты мақаласы Есенқұл қажының бәйге жариялауына арналғанымен, «өзге мәдени жұрттардың бұл сияқты бәйгесінен бір-екі ауыз сөз жазайын» [1. 329] – деп басталады. Бәйгеге 18 миллион қазына қалдырған швед инженері Альфред Нобель сыйлығының 3 жылда бір берілетіні туралы оның: «Проценті (өсімі) хукімет, химия, дәрігерлік, роман жазып озғанға, адам баласының танушылығы жолына аса өнер қылғанға берілсін» [1. 329] – дегені айтылады. Л.Н.Толстойдың бұл бәйгеден: «Мен ақша алмаймын, адам баласын хайуан жолына сүйреп отырған – қазына жиган құмарлық» [1. 329] – деп бас тартқан сөзін әдебиетші Ә.Бөкейхан еске салуды жөн деп санайды.

Әдебиеттанушы М.Дулатұлының «Бақытсыз Жамалынан» басқа романның жоқ екенін айта кетіп: «Әлде болса кітаптарды сыншы болам деген кісіге поштамен жіберіп, жылдам қайтаруын сұрап,

бұлардан сын мақаласын жиып, мұны кісі саны аз, жазушы басы құраулы Семей (Шәкәрім бар), Орынбор (Ахмед, Мир Якуб бар), Тройскінің (Бахытжан, Мұхамеджан бар) бірінде комитет қарашаны дұрыс» [1. 329] – деп ұсыныс жасайды.

«Роман деген не?» («Қазақ», № 48, 1914) деген мақаланың әдебиеттанулық негізі, берер кәсіби мағлұматы зор. Әдебиетші Ә.Бөкейхан роман деген сөздің мағынасын түсіндіреді. Зерттеушінің пайымдауынша, бұған роман тілінің тікелей қатысы бар, себебі, «Роман деген сөздің мағынасы мынау. Осыдан 150 жыл бұрын Италия французды билеп тұрған заманда екі тіл қатысып, ортадан дара тілі туған. Осы тілмен франсуз жазушылары сол заманның кемшілік, таршылығын көрсетіп кітап жазған һәм кітаптарын роман тілімен жазған үшін «роман» деп атаған. Сонан бері, міні, XVIII ғасыр осы мақсұд, осы мағынамен һәр нәсілдегі, һәр діндегі халық өзінің өмірін өзінің ана тілімен жазып келе жатыр. Сол жазған кітапты роман деп атап кетті. Романның басталуына XVIII ғасыр дедік. Сонан бері һәр халық романды өте қадір тұтып, жоғары ұстап, гүлдетіп, жасартып, көп кітаптар шығарып келеді [1. 329].

Мақаланың атына сай романға қатысты жанрлық ерекшеліктер де айқындалған: «Романның ішкі мағынасы: тіршіліктің жарық һәм күңгірт жағын бейне өзіндей етіп суреттеп, адамның өзіне көрсету. Роман – адамзаттың өмірін, дәуірін бұлжытпай көрсетуші баға жетпес айна. Роман суреттеп көрсетеді: я бір адамның, я бір нәсілдес, бір тілдес халықтың өмірін яки бір қалыптағы заманның қатардағы жәмәғатын, я қилы-қилы замандарда болып өткен халықтардың өмір халін» [1. 330]. Осы ретте әдебиетші Ә.Бөкейхан көркем сөздің негізгі міндетін де алға тартады: «Романның асыл мақсұды: адамзаттың мінез-хұлқын түзетпек, кемшілікті, қараңғылықты адамзаттан құмақ. Мұнан мұрад, ол адам баласына үйретінді үлгі, тәрбие бермек» [1. 330].

Әдебиеттанушы өз кезінің романдарының мазмұнын сөз етеді: «Осы заманда роман жазылады: тұтас халықтың, буын-буын елдің, патшалықтың, мәжілістің жайлары, адамның білім-өнерін, шаруа тұрмысын» баяндауын еске салады. Зерттеуші: «Әнглиеде Вальтер Скотт, Чарльз Диккенс, Уилием Теккерей, орыста Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Толстой һәм басқалар», – деп бөліп қарастырады. Л.Н.Толстойды осы топтың ішінен бөліп алып, оның «данышпандық һәм хәкімдік жағынан «Соғыс һәм татулық» деген романын адамзатқа үлгілі» екенін атап айтады.

Ә.Бөкейхан романның стильдік ерекшелігі туралы да нақты теориялық мағлұмат береді. Себебі, «Мұнда Толстой алуан-алуан адамның мінез-құлқын бірін қалдырмай тізіп, адам өмірінің жіңішке қылдай жерін суреттеп көрсетеді. «Соғыс һәм татулық» романында бар: патша да, міністр де, төре де, офитсер де, солдат та, кәсіпшілер де, саудагерлер де, байлар да, қызметшілер

де, егінші де, мұғалім де, шәкірт те, би де, пәсір де, еркек те, әйел де, бала да, кәрі де, жас та. Осылардың бар өмірі, мінез-хұлқы, әділдік-зорлығы, артық-кемі, күшті-әлсізі, бәрі де көз алдыңа келіп тұрғандай елестейді. Романды түсініп оқыған адам әлгі айтқанның бәрін көреді, сондықтан роман – өмір айнасы» [1. 330] – деп түйіндейді әдебиетші. Л.Толстой «Адамның көзі – оның жанының айнасы» деп санаса, Ә.Бөкейхан романды өмір айнасы деп, бүгінде мәні зор теориялық батыл әдебиеттанушылық тұжырымды осы мақалада жасаған.

Әдебиетші Ә.Бөкейхан қазақта бұрын роман жоғын айтып, қазақтың бірінші романы Мир Якуб Дулаттың «Бақытсыз Жамалы» (1910) екенін атап өтеді. Сонымен бірге зерттеуші оның «басқа озық жұрттардыкімен салыстыруға болмайтынын», «өз бойымызға лайықтап, мұны қазақ әдебиетінде тәуір қызметке санаймыз» деп анықтай түседі. Аталған теориялық тұжырымына сай әдебиетші Ә.Бөкейхан романның талдауын да өмір шындығына жүгіндіреді. Қазақтың сол кездегі «малға, партияға қызығып, қыздарын жастай күйеуге беру жайы бар екенін, ысырапқа ақша шашып, жақынымен араздасу, қызын сүймегеніне жылатып ұстап беру, бұған шыдай алмай қыз теңін көкsep қайғыға бату бар» екенін атап өтіп зерттеуші романның сюжеттік жүйесін анықтайды. Романның негізгі мазмұны туралы зерттеуші былай дейді: «Ата-анадан күдер үзген соң, өз теңімен қашар бар, ахырында хорлық көру бар. Мұнда бар: шала сауатты молда да, жаңа мұғалім де, бар мұнда ақсақал да, би де, болыс та, тілмәш та, орыс та, өтірік куәлік бергіш указни молда да. Мұнда бар һәр түрлі әйелдер, бозбалалар, ойын-сауықтар. Осылардың мәрхәмәті, зорлық-зомбылығы, қазақтың рәсімі көрсетілген. Мұнда партия да, партияға құмарлар да, ел арасын бұзушы кулар да, барымта да бар. Қабағын салбыратып, еңсесі түсіп, топтан мұңайып Сәрсембай да келе жатыр...» [1. 330]. Әдебиетші соңғы сөйлемде Сәрсембай образының негізгі қырларын теңеу арқылы ашып, кейіпкердің тексіздігін аңғартады.

Мақала соңында әдебиетші Ә.Бөкейхан романның тәрбиелік мәнін алға тартады: «Енді түсіндік, роман көпке арналған кітап екенін; көптің кітабы болса, һәрқайсымызға тиісті, міндетті романды тесе қарап, телміре оқып, мінез-хұлқымызды түзеп, романнан халіміз жеткеніне тәрбие алу керек». Себебі ғалымның ойынша, қазаққа «өнер-білім керек, онан да керегірегі – тәрбие. Қанша оқысақ та, тәрбиеміз кем болса, хасиетіміз аз» [1. 330]. Осылай әдебиеттанушы көркем сөздің рухани-парасаттық күшін, үлгіліліні баяндауын басып айтқан.

«Ән, өлең һәм оның құралы» («Қазақ», № 67, 1914) атты мақалада әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан өлеңнің табиғаты, оның теориялық негізі, қажетті құралдары туралы нақты мағлұматтар береді. Әннің адам жанына тигізетін әсері туралы, оның жанрлық ерек-

шелігін Ә.Бөкейхан былай деп нақтылайды: «*Ән адамның бар ет-тамыр, сүйек-сүйегін қозғайды, бәрін ерітеді, елжіретеді; (өлең айтып, ән салғанда біреуді аңдысаң) көрмеймісің, жүзінің құбылғанын, бетіне қызарып қан құйылғанын, көрмеймісің, көзінің жанарынан, байқаусызда шығып кеткен дауысынан тағы жым-жырттана қалғанын...*» [1. 330].

Өнердің, көркем сөздің, әннің адам жанына тигізетін әсерін, одан алатын ләззатын мақала авторы осылай нақтылап берген. Әдебиетші Абай айтып кеткен: «Туғанда дүние есігін ашады өлең, өлеңмен жер қойнына кірер денең» деген белгілі қағиданы жалғастырып, Ә.Бөкейхан бұл тұжырымды өзінше дамытады: «Жаңа туған бала жылау әні, солқылдау әнімен дүнияға амандасады. Адам жан шығар алдында арпалысып: «*А-а-а*», – деп ән салып дүниямен хоштасады. Осы екі бас ән, ақтық әннің арасында адам бірін көтеріп, бірін созып өлең қосып, бір өлеңді бір өлеңге қосарлап, іштен шерін шығарып күйін тарқатады» [1. 330].

Адамның көңіл күйі туралы ұғым Абай, Шәкәрім шығармашылықтарында орын алса, бұл түсініктің теориялық негізін А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышта» ашып береді. Әдебиетші Ә.Бөкейхан үшін іштегі шер, күй, адам жаны, көңілі – бірін-бірі толықтырушы ұғымдар. Көркем әдебиеттегі адам психологиясының өзгеруін бейнелейтін осы түсініктер екенін әдебиетші осы мақалада нақтылап береді: «Адам көңілдегісін алғаш сөзбен қияды: ән салып, өлең айтып, домбыра шертіп, қобыз ойнайды – адамның жайын, сезімін, жүрегін қозғайды, тиіп өтіп елжіретеді, бусандырады, буынын алады». Ә.Бөкейхан қазақтың өлеңінің айтылуына да мән береді: «*Бірге мағлұм көрнеу тұр: ән, өлең, сыбызғы, домбыра, қобыз – бәрі бір мағынада... Кімге мағлұм емес, кімге анық емес ән-өлең, оның аспаптары адам жүрегіне, сезіміне, күйлеріне һәрдайым барша уақытта құдіретті бір сайман – адамды қозғайды, көтереді, басады – тыныштайды, жайлайды...*» Ғалым өлең түрінің қасиетін аша түседі: «*Ән-өлең өтім етеді, қозғайды жанды, сезімді, ет-тән тамыр тарамыстарға шейін кеулейді, адамға ғайрат береді*» [1. 330].

Әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан тек қазақ емес, жалпы өлеңнің құралы, оның қажеттілігі туралы сөз етеді. Оның адам өміріндегі мәнін анықтап, себептерін атап өтеді. Ә.Бөкейханның пайымдауынша: «*Ән-өлең, күй – адамның анық тілі, шын тілі, көпке бірдей ұғымды тіл – бұл тіл жанға хас, жүрек тілі, сезім тілі, күй тілі: неше түрлі рақат татқан адам жаны осы тілмен сөйлейді, һәр түрлі үндерді осы тілмен сұлулап, майлап қояды, қуаныш-шаттық рақатын сыртқа білгізеді, адам мехнатын, ауыр ісін жеңілдетеді, қайғы-хафасын шығарады, мауқын басады. Сол себептен, ән-өлең – адамның қараңғы жер астына кіргенше шейін айырылмас досы, жолдасы*» [1. 331].

Ғалымның бұл әдеби-теориялық ойларды жалғыз бір ру, ел, ұлт шеңбері емес, бар халыққа тән өлеңнің теориялық негізі екені анық. Және «кейбір халық өлеңін қайғылы-мұңлы қылып қалдырған, кейбір халық өлеңін жанды, тірі қылып, шаттықпен көтеріңкі қылып қалдырған: мұңды – Фин, жанды – Италия», – деп толықтырады. «Қаратаудың басынан көш келеді» өлеңін мысалға келтіре отырып, зерттеуші: «қазақтың бұрынғы қиыншылық, таршылық хафаға түскенін мұң қылып көрсетіп тұр», – деп анықтайды.

Мақаланың келесі бөлімінде әдебиетші Ә.Бөкейхан өлеңнің қасиеті туралы «ақындар, данышпандар» айтқан сөздерді келтіруді де жөн санайды. «Гете келтіреді», «Шопенгауэр сөйлейді», «Бетховен айтады» деген пікірлер Мартин Лютер мен Абайдың сөздерімен тұжырымдалады. Аталған пікірлер Ә.Бөкейханның әдеби-мәдени танулық ойларының биік дәрежесін нұсқайды.

Дүниежүзілік теориялық ойларды ғалым қазақша түсінікті етіп тұжырымдаған. *«Гете келтіреді... ән, өлең шертіп ойнау – ең жоғарғы өнер – әлде не нәрсе салынса, ішекке не ойналса, сол нәрсе жоғары шығып көтеріледі, ағарады, хасиеттенеді», «Шопенгауэр сөйлейді: өлең, ән, күй салу баршамыздың қазынамyzдың (қозғалу, сезу, тебіренуді) бәрін жоғары жасап, жоғары жаратуға зор бір құдіретті сайман: өлең, ән, күйдің күші – ән қуаты сондай күшті, сондай терең – бұл барлық жаралыс тұрмысын көрсетеді, өзге өнерлер құр көлеңкесін ғана көрсетеді. Жүрек жанына орнаған дақты сол күймен ғана сыртқа шығарады»* [1. 331]. Аристотельдің катарсис ұғымын әдебиетші қазақша пайымдап, өлең талдау арқылы өз түсінігін осылай алға тартады.

Шопенгауэр ойын әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан қазақша, мұсылманша да түсіндіреді: *«Мәрхамат, шафқат, рахат, мехнат, шаттық-реніш, ғайрат, хафалық, зар, мұң, күйініш – бәрін де жүректе қандай болса, солай қылып көрсетеді»*.

Көркем сөздің, өлең өнерінің қасиеті туралы Ә.Бөкейхан былай деп анығын береді: *«Бетховен айтады: ән, өлең, күй сондай ашық түрлі жарық тіл, ондай қылып данышпан да, хәкім де айтпайды. Ол адамның жол салушысы, жол басшысы – бұл жол бір ғана сонау биік, жоғары білім ғаламына шығатын жол, ол ғалам адам баласына сезіледі, бірақ денесімен адамзат бара алмайды. Ән, өлең, күй құдірет ғылымымен әбден сырлас»* [1. 331]. Осы зерттеуде Ә.Бөкейхан көркем сөздің, әдебиеттің негізгі міндетін нақтылап береді. Ол үшін ғалым Мартин Лютер пікіріне жүгінеді: «Мартин Лютер – ән, өлең, күй адамның ғибрат берушісі, адамның ақылын оятып, молайтып, қорытып беруші ең жақсы ақылшысы – жіңішкелікке, төменшілікке, бірлікке, татулыққа, сүйіспеншілікке ең бірінші оқытушысы, үйретушісі». Себебі Ә.Бөкейханның пайымдауынша: *«Ән өлең, күй – ең сенімді үн, бұл үнмен адам мехнаттын, рақатын, ғайратын, шафқатын, сүйіспеншілігін билейтін,*

қайғы-қасіретін Құдайға тапсырады, жеткізеді». «Ән, өлең, күй – аспандағы періште тілі, бұрынғы жерде болған Пайғамбарлар тілі; ән, өлең, күй – Алланы тануға үлкен себепкер» [1. 331]. Бүгін біз жауабын іздеп жүрген «Әдебиет не үшін қажет?» деген сауалға әдебиетші осындай анықтама берген екен. М.Лютердің бұл пікірін Ә.Бөкейхан бекер алға тартпаған: «Қазақтың ақындары да ханның қаһары, судың зәһірінен ән салып, өлең айтып, күй тартып, басын өлімнен құтқарғандар да бар», – дей отырып, жоғарыдағы теориялық ойларын Абайдың сөздерімен тұжырымдаған. «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлең жолдары жоғарыда келтірілген болжамдардың қорытындысы іспеттес екені әрине, сөзсіз.

Дүниежүзілік әдебиеттанулық пікірлерді келтірген Ә.Бөкейханның оның ортақ түйінін Абайша қазақша келтіруді үлгі етіп көрсеткен. Осыншама маңызды әдеби-теориялық ой мен ғылыми тұжырымдары бүгінгі қазақ әдебиеттануына қажет, ғылыми ғибрат.

Ә.Бөкейхан жазған Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі» атты кітабына жазған пікірі, тек пікір ғана емес, аталған мәселе бойынша тың деректер беретін ғылыми сипаттама. Аталған кітаптың қазақ шежіресінің тұңғышы екені аталып, бұл кітаптың кейінгі зерттеулерге де арқау болары да айқындалған. Ғалым сол кездегі беделді зерттеулерге сүйене отырып, (История человечества. Всемирная история. Г.Пельмольт; Записки Западно-Сибирского отдела ИРГО 1902. Омск), Шәкәрім еңбегінен қыпшақ, керей руларына қатысты мәселелерді анықтайды. Аристов пен Шәкәрімде ортақ түрік-қазақ шежіресіне қатысты жағдайлар айғақталған. Кемшілік ретінде: «*Шаһкерім де Аристовша жазып өткен. Осы күнде бұл шежіреде аталған жерлер қай патша қол астында, қай гүбернеде, Шаһкерім жазып өту керек еді*» – деп ескертеді. *Шаһкерімнің Ахмет ханды қалмақтар Алаш деп атағанына қатысты Ә.Бөкейхан былай деп келіспеушілік білдіреді: «Бұл қалай? Алаш деген біздің қазақ сөзі. Алаш қалмақ қойған ат болса, қалмақ өз тілінен қоятын жөні бар емес пе?»* [1. 333]. Бұл сөздің қалмақ сөзі емес екенін алға тартқан зерттеуші келесі мәліметті келтіреді: «Ақмола облысы, Бағаналы-Балталы деген найман жайында, Қаракөңгір бойында сырлаған кірпіштен салған екі бейіт бар: Алаша, Жошы хан атты. Бұрынғы уақытта бұл өзенге тама да жайылатын еді. Бағаналы-Балталы тама бұл Алаша хан, Жошы хан бейіттері турасында не біледі?». Ғалым қолдауымен қоса Шаһкерім алдына нақты сауалдар қойып, тарихи мағлұматтардың анықталуын талап етеді.

Ә.Бөкейханның «Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі» атты кітабына жазған пікір-мақаласы («Қазақ» № 12, 1913) жарияланған. Шәкәрімнің өз кітабына берген бағасымен әдебиетші келіспейді. Шәкәрімнің: «Бір Алла, бергеніңе сансыз шүкір, Қалған жоқ зая болып қалған фікір. Бітірдім түрік-қазақ

шежіресін, Болса да кемшілігі, қисық бүкір» деген сөздеріне әдебиетші мынадай пікір білдіреді: «Шаһкерім өзі «бүкір» дегенімен, шежіресі – бала оқытқан молданың қолында болатын кітап. Түркі халқы әр рудан қосылып, екі түрік ағайын болғысы келсе, бір жерін қанатып, қандарын сүтке яки қымызға қосып ішеді де: «Қаны қосылған қазандас болдың», – дейді. Оны «анда» дейді. Біздің қазақта «құда – анда» дегендегі «андасы» осы сөз» [1. 332]. Шәкәрімнің: «600 жылдан бері мұсылман жұртына кірген керейіт яғни керейлер тіпті ескі замандағы кіреш таңбасын салады» деген пікірін Ө.Бөкейхан толықтырады. «Еуропа шежіресін жазушылар» деп басталатын ойын ол былай жалғастырады: «Осы күнгі Жетісуда көшіп жүрген керейді сектенің софылары христиан дініне қаратқан екен» [1. 332].

Ахмет хан кім? Алаша хан деген атты кім берген? «Алаш» сөзі кімдікі деген даулы мәселеге Ө.Бөкейхан өз пікірін айтады: «Алаш деген – біздің қазақ сөзі. Алаш қалмақ қойған ат болса, қалмақ өз тілімен қоятын жөні бар емес пе?» [1. 333]. Осы ретте әдебиетші Ө.Бөкейхан Қаракеңгір бойындағы «сырланған кірпіштен салынған ескі екі бейіт бар: Алаша, Жошы хан атты» деген уәж келтіреді. Осыған орай газет оқырмандарын пікір алысуға шақырады. Әдебиетші Алаш сөзіне мұқият болуды меңзейді, тарихи тұлға Алаша хан туралы деректерді де сүзгіден өткізуді жөн деп санайды. Бұл – күні бүгін біздің тарихшылар да бір пікірге келе алмай жүрген мәселе. Осы ретте әдебиетшілер Ө.Бөкейхан мен Шәкәрімнің әдеби мәтіндерден келтірілген деректерді тарих ғылымында қолданулары ғылыми негізді екенін айғақтап тұр. Бұл – арнайы зерттеуді қажет ететін мәселе.

Ө.Бөкейхан халық ауыз әдебиеті үлгілерінің жазылып, баспадан шығуына үлкен қызмет атқарған. В.В.Радлов атымен «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» нұсқасы Мәскеуде (1924) жарық көрген. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» көп мағыналы, түрік жұртын сипаттайтын әдебиет қорының таңдамасы: «Алтын шыққан жерді белден қаз!» деген. «Қозы Көрпеш – Баян сұлудың» неше түрін жинап, салыстырып баспақпыз. Бұл алдыңғы мектептегі балалар оқуға басылды. Қыр баласы» [1. 339], – деген алғысөзі бар.

Әдебиеттанушы бұл жырдың бар нұсқасын тауып анықтауды ғылыми міндет етіп қояды. Өкінішке орай тек осы нұсқасы ғана жарық көрген.

Марабай ақынның «Ер Тарғын» жырын тұңғыш рет бастырған да – Ө.Бөкейхан (1923). Жырдың соңына әдебиетші өз тарапынан ғылыми түсініктеме береді: ««Ер Тарғын» – Қара қыпшақ Қобыланды, Ер Сайын, Манас қатарлы қазақ-қырғыз жырының бірі. Бұл жырды В.В.Радлов жазып алған. Мен Қара сөзбен жазған жерлерін қысқартып, өлеңмен жазған жерлерін өңдедім» [1. 364]. Тарғынның кім екені туралы келесі мағлұмат бар: «Ер Тарғынның

барған елі қырық сан Қырым, төбелескені – Торғауыт пен қалмақ. Қырымның елінде жүріп, Тарғын Торғауытты алады, ноғайлының елінде жүріп қалмақты шабады, қырады» [1. 364]. 1438 жылы Қырым Алтын Ордадан бөлініп, өз алдына хандық болған. Қырымның бірінші ханы Хажы Герей (1437-1466) хан болды. 1783 жылы Қырымды орыс алып, хандық жоғалды. *1437-1783 жылдар арасында Қырымда 35 хан болған. Бұлардың ішінде ер Тарғыннан қашып барған Ақша хан жоқ»* [1. 364]. Бұл түсініктемеде мол тарихи деректер мен мағлұматтар келтірілген: Ноғай, Мамай, Едіге, Ақша хан, Алтын Орда құрамы, т.б. жер-су аттарына байланысты.

«Кітап сыны» (Қартқожа) («Еңбекші қазақ», 04.11.1926) атты мақалада әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан Ж.Аймауытұлының «Қартқожа» романына пікір берген. Бұл шығарманың роман екенін зерттеуші: «Жүсіпбектің бұл романы қазақ әдебиетіндегі бірінші роман десек қателескен болмаймыз. Бұдан бұрынғы қазақ тілінде болған романдар тұрмыстың бір-екі құбылысын ғана суреттейтін романшықтар еді. «Қартқожа» – толық роман. «Қартқожада» тұрмыстың көп пернелері басылып, көп құбылыстары суреттеледі. «Қартқожада» ұйқылы-ояу тыныш шақ емес, талас-тартыс шағы, тарих жаңадан жазылатын қасиетті шағы суреттеледі: қазақты патша билеп, мықты-осалды жанышқан заман, қазақ баласының хат тануға зар болып кіретін мектеп таба алмай зарыққан заманы, қазақ басына қара күн туып, қазақ шаруасы кырылған 1916 жыл, қиянгезшілік соғысы, февраль өзгерісі, қазақтың Ұлт үкіметі (Алаш Орда), октябір өзгерісі, Кеңес үкіметі, Кеңесті Қазақстан... барлығы «Қартқожада» тегіс суреттеледі» [1. 367], – деп дәлелдейді.

Романның совет кезіндегі жаңа талаптарға сай екенін Ә.Бөкейхан былай арашалайды: «Мұның үстіне, «Қартқожада» – бастан-аяқ қазақ елінің жайы, көзге жақсы көрінбейтін көмескі тап жігі айқын ашылып отырылады. Кітаптың ұзын бойында бай мен кедейдің, құл мен қожаның, жеуші мен желінушінің, төре мен қараның, би мен шаруаның тілектерінің қайшылануы суреттеліп отырады».

Романның стилі, жазу ерекшелігі туралы әдебиетші Ә.Бөкейхан: «Бүгінге дейін біздің оң өзгерісшіл тап жігін айырам деуші жолдастарымыздай, білімнің кемдігінен, я ұлтшылық бойына сіңіп қалғандықтан, қазақ елінің тап жігін айқындап алып, суреттей алған жоқ еді. Я әрі, я бері кетіп, жүйесіз жерге пышақ салып жүреді. Жүсіпбек дөп сермеді, пернелі, әдемі сөз: тап жігін әдемі суреттеді. Бұл ретте де «Қартқожа» бірінші роман. Кеңеске шын қараушы қазақ жастарының сүйісініп оқитын романы» [1. 367], – деп анықтама береді.

Әдебиеттанушы осы пікірін нақтылап береді. Осы тұстағы «тіркемі» термині өте орынды қолданылған: «Қартқожадағы» оқиғалардың тіркемі (сюжет – А.Ісімақова) дөп дұрыс: бірінен-бірі тізіліп шығып отырады. Сөзі ғана тіл алтын зердің жібіндей жаратылыс,

қоғам құбылыстары аса әдемі суреттелген: оқушыны ару анадай жетелеп, еліктіріп, бұйданы іріктірмей өкше бастырып отырады).

Орыс әдебиетімен жете таныс ғалым «Қартқожаны» биік бағалайды. Осы орайда романдағы кейіпкерлерге берілген есімдердің тегін еместігін алға тартып: «Мұндай әдет орыстың данышпан жазушысы Достоевскийде болатын. Мәселен, Достоевский: тағы бір жоғалған адамшылық туралы «мұжықтар шулап келе берді» деп әңгімелеріне ат қоятын. Жүсіпбек «Уайым күшейді», «Қабар берді», «Бұлт қоюланды», «Қош, аман бол!», «Мәңгі аңсау» дегендер сияқты әңгімелеріне жұмбақ ат қойып отырады», – деп пайымдайды. Осы тұрғыдан Ж.Аймауытұлы романының әлі зерттелмегенін ескерсек, әрине, әдебиетші Ә.Бөкейханның бұл пікірі өте құнды. Сондықтан да ол Ж.Аймауытұлының романын талдаумен шектелмей, оның қазақ әдебиетіндегі алатын орнын да анықтап беріпті: «*Қартқож*а» – маңызды кітап. *Талдап сын жазғанда, көп уақыт, көп еңбек керек қылады. Еуропаның көркем әдебиет жазушыларының кітаптарындай, Пушкиннің «Онегин» деген кітабындай, «Қартқож*а» қазақ әдебиетінің тарихында зор өріс алатын кітап... Сондықтан «Қартқожаны» жастардың бәрі оқу керек. «Қартқожа» мектептерде де орын алысты» [1. 367].

Ә.Бөкейхан «Кітап сыны» (Ж.Аймауытұлы «Психология») мақаласында Ж.Аймауытұлының «Психология» (Ташкент, 1926) кітабына пікір жазған. «Бұл кітап жаңаша жазылған», – деп ескертеді. «*Жүсіпбек кітабын шама келгенше жеңіл тілмен жазған. Мұндай жеңіл тілмен жазуға зор ұсталық керек. Мағынасы терең нәрсені қанша жеңіл тілмен жазсаң да, жайлап, асықпай ойлап оқуды керек қылады*» [1. 368].

Ә.Бөкейханның рецензия жанрында жазылған «Всеволод Иванов» (Қыр баласы, «Жаңа мектеп», № 3-4, 1927) атты мақаласы орыс жазушысының әңгімелерінің қазақ тіліндегі жинағына білдірген кәсіби әдебиеттанулық пікірі. Кітап атауы: «Төрт әңгіме». Мәскеу, 1927. – 64 б. Қазақшалаған Мағжан». Әдебиетші Ә.Бөкейхан әңгімелердің сюжетін емес, басты тақырыбы болып табылатын үзінділер келтірген. Бұл үзіндіден Мағжан аталған әңгімелерді неге аударғаны, жазушының қазақ оқырманына қажет тақырып тапқаны белгілі болады. Осы мақалада Ә.Бөкейхан мұндай мазмұнды туындыны «сырлы әдебиет» деп бағалайды. Сырлы – көркем және ерекше астыртын, саяси маңызды сыры бар деген мағынада. Ғалым теориялық тұжырымды кейін дамытып береді: «*Бұл кітапты жазған орыста сырлы әдебиетте бәйге алған жаңа жазушының бірі. Жазғаны – жаңада ел басынан кешірген ақ пен қызылдың соғысы мен елде болған ашаршылық. Әңгімедегі жазылған жер – Семей мен Жетісу, ондағы қазақ пен казак-орыс*» [1. 368].

Көркем аударманың сапасы туралы әдебиетші мәтіннен келтір-

ген келесі үзінділермен тәмамдаған: «Темірбай аяғынан шығып кеткен атын қарап жүріп шаршап, қарағанды паналап ұйықтап қалады. Бір топ казак-орыс екі қазақты айдап, қарағанға келіп, Темірбайдан 25-30 таяқ жерде екі қазаққа көрін қаздырады». «Темірбайдың миын ә дегеннен бері бұрғыдай бұрап, шаяндай шағып отырған ойы мынау: «Бұлар орды не үшін, кімге, неге қазып жатыр?» Міне, осы ой қазір жазғытұрым тасыған өзендей тасып өсіп, Темірбайды билеп алды. Өзен басып су астында қалған жағадағы талдың анда-санда қылт етіп көрініп-көрініп кететін басындай – ауылы, малы, ұлы туралы ой анда-санда бір соғып кетеді. Темірбайдың басы айналып, көзі қарауытып кеткендей болды. Казак-орыстың қолындағы – мылтық. Жерді тырнап жатқан екі күрек, иығына ақ бірдеңе жапсырып алған төре. Осылардың бәрі әп-сәтте біріне-бірі қосылып, ертегіде айтылатын жеті басты жалмауыздың қияпатына кіріп, Темірбайдың тап алдына келіп, іріген ауыздан шіріген лебін бұрқ еткізіп: «*Екі жаяу қазір атылмақ!...*» – дегендей болады». *Мағжан осылайша қазақшалайды*» [1. 368]. Соңғы сөйлемде Ә.Бөкейхан Мағжанның аудармасына қанағат білдіргенін көрсетеді. Сол кездегі қазақ әдебиеттануының басты мақсатын мақаланың соңғы сөйлемінде білдірген: «Бұл кітапты мектептің кітапханасында ұстап, хат білетін қазаққа кәпәрәтіп арқылы таратса оң болады».

Әдебиетші Ә.Бөкейхан Абай мен Шәкәрім бастаған көркем мәтіннің аударма дәстүрін жалғастырды. Бұлар жай аударма емес, ғалымның өз тарапынан қосылған толғау-пікірлерімен ерекшеленіп тұрған аударма мәтіндердің жөні ерекше. Бұл аудармаларға әдебиетшінің жан тебіренісі, ақыл-парасаты толық сіңген. Ә.Бөкейхан көркем аудармашы ретінде Л.Н.Толстой, А.П.Чехов, Д.М.Мамин-Сибиряк, Ги де Мопассан, үнді, түрік тектес Қырым халықтарының әдеби шығармалары, Антика дәуірінің әдеби туындыларын тәржімалаған.

«Сурат кафеханасы» («Дін таласы») (Л.Н.Толстойдың «Суратская кофейня» әңгімесінің аудармасы («Қазақ», № 1-4, 1913) атты көлемді әңгіменің басты ойы – жүз жылдан кейін де бүгін біздің дінге қатысты сауалдарымыздың тоғысуы екен. Басқа аудармаларында Л.Н.Толстойдан, А.П.Чеховтан деп көрсетілсе, бұл мәтіннің кімдікі екені айтылмаған. «*Үнді жерінде, Сурат қаласында кафеханасы бар еді. Сонда талай жерден, талай елден адамдар кез болып, ұшырасатын еді*» [1. 371]. Осылай басталған әңгімеде діннің озығы, Тәңірге, Құдайға құлшылық, діндердің айырмашылығы, т.б. Алла мен адам арасына қатысты иман, пенделік мәселелері қамтылған. Үнді жеріндегі бұл кафеханаға Иранның бір ғалымы кіріп келеді: «Бұл ғалым «Тәңірінің тәңірлігін анық танып білемін», – деп көп әуре болған адам еді. ... Көп оқып, көп жазып, көп ойлап ақылы ауысқан, ойы шатысып ақырында, Құдайға тіпті

илануды қойған. Мұнысын Иран патшасы біліп, қол астында тұрғызбай қуып жіберген». Шатасқан ғалым «өзінің миының шатасқанын сезбей, барша ғаламды билеуші, ұлықтың ұлығы, дананың данасы Құдайды жоқ қылмақ болған». Апыын ішіп алып, құлына: «Ей, оңбаған құл! Сен қалай ойлайсың, Құдай бар дейсің бе?» – деді. Құлы: «Құдай бар, – дей келе: – Міне – Құдай! – деп беліне қыстырған ағаштан бір кішкене нәрсені суырып алып көрсетеді екен: *«Жан болып жаратылғанда мені сақтайтын осы. Біздің жұрттың табынатын біздің жақта әулие ағаш бар. Мынау нақ соның бұтағынан істелген»* [1. 371], – деді. Осы көрініс отырғандарға қалай әсер етті? Әңгіменің негізгі сюжеті осыны көрген адамдардың қойылған сауалға берген жауаптарымен дамиды: «Оларға қожасының сұраған сауалы да, құлының қайырған жауабы да таң көрінді». Бұл диалогке бірінші болып араласқан брахма дініндегі біреу құлдың сөзін естіп шыдап тұра алмай: «Әй, жарым ақыл, бейшара! – деді. – Құдайды адам беліне қыстырып жүре ме? Қандай кісінің беліне қыстыруға сыяды деп ойлауға мүмкін бе? Өзің не айтып отырсың? Құдай брахма емес пе? Ол – барша ғаламды жаратқан, барша ғаламның ұлығы. Сондықтан дүниедегі істердің қалпы өзгерілген жоқ. Оларды сақтап, пана болушы жалғыз құдай, хақ Құдай – Брахма». Бұған қарсы алыпсатар Иһуди (Иса Пайғамбардың он екі шәкіртінің бірі – түсініктеме Ө.Б.) сөйлейді: «Жоқ, сен олай деме! Хақ құдайды танитын жұрт брахмалар емес. Құдай пана болып сақтайтын Брахман емес. Шын Құдай – Ибраһим, Ысқақ, Якия пайғамбарлар таныған Құдай. Ол Құдай пенде болады. Жалғыз-ақ өзінің Исраил жұртына дүние жаратылғаннан бері Құдайдың қалаған жұрты да, сүйген жұрты да біздің жұрт. Ақырында бізді дүниежүзіне адастырып, тоздырып жібергені сүйген жұртын әншейін бейнет беріп сынамақ үшін. Осылай деп Иһуди жылап жіберді».

«Бұны естіген италияндық біреу Иһудке айтты: «Дұрыс емес мұның! Сенің айтуыңша, Құдайда гәділдік жоқ боларға керек. Бір жұрттан бірін артық көру Құдайдың гәділдігіне лайық емес... Сендерге Тәңірінің қаһары түсіп, отансыз һәр жерге тозып кеткендеріңе сендердің осы күнде діндерің жойылып, тұқымдарың көбейіп өспек түгіл, күннен-күнге азапқа ұшырап бара жатыр. Құдайда артық я кем көрушілік жоқ. Бірақ сауап табатын жол жалғыз-ақ біздің римдік католик дінінде. Одан басқа дінде сауап жоқ» [1. 371].

Бұның сөзін «сонда отырған протестант сұрланып: *«Қалайша сіз жалғыз сауап жол өздеріңде дейсіңдер? Жадыңызда болсын, сауап табатын Ғайсаның Інжілімен ғана қалағандар»* [1. 371]. Бұл дауға Суратта «қызмет ететін бір түрік» кіріседі: «Нағыз хақ дін біздікі», – деп бекер айтасындар. 600 жыл болды Інжіл қалып, Құран келгеніне. Сауап ең ақырғы пайғамбар Мұхаммед жолында. Өздеріңіз айтып отырсыздар ғой: *«Иһуди діні нашар»*, – деп,

– нашарлығынан тіпті жайылмай, тұқымы азайып, құрып бара жатыр», – деп. Ислам дінінің артықтығы емес пе – Еуропа, Азия, тіпті Қытайда да жайылып бара жатыр... Сауап табады жалғыз-ақ ақырғы пайғамбар Мұхаммедке иланған адам» [1. 372].

Кафехана іші қызу пікір таласқа ұласты: «Олардың ішінде һәр діннің һәр түрлі мәзһабынан адамдар бар еді... һәркім өз дінін қуаттап, ауыздары көпіріп, шулап-дулап таласып жатты. Жалғыз-ақ Конфуций мәзһабындағы бір қытай таласқа кіріспеді, тыныш отырды». Бәрінің назары осыған ауып: «Бұл не айтады екен?» – десті: «Сен қалай ойлайсың, ойыңды айтсаңшы», – деп қытайға жабысты. Ол жеңінен қолын шығарып көкірігіне қойды да, жай салмақпен сөзді былай бастады: *«Мырзалар! Менің байқауымша, адамдарды дін турасында бір іттіфаққа (іттіфақ – «ынтымақ» деген мағынада айтылып тұр – Ә.Б.) келтірмейтін – жалғыз-ақ намыс. Мұны мен сіздерге мысал келтіріп ғибратпен баяндайын»* [1. 372]. Ол осы Суратқа келе жатып, басынан кешкен бір оқиғаны айтып береді: «Пароход күтіп отырған әр елдің адамдарының қасына бір соқыр адам келеді. Сұрап білсек, күнге қарағаннан соқыр болған екен. Күнге көп қарағаны – күн не нәрсе деп, күннің затын білмек екен. Білмек мақсұты күннің жарығын қолға алып, нұрының бірер сәулесін шыныға салып, тығындап, қамап қоймақ екен. Ниетіне сай осы ісінен тапқаны сол – күнге қарай-қарай көзі ауырып, соқыр болыпты. Және бұл адамның енді жасаған тұжырымы да ерекше екен: *«Күн нұры – жарығы, сұйық зат болмаса, қатты зат болмаса, от болмаса, рух болмаса, күн жарығы деген неш нәрсе де емес, тіпті жоқ нәрсе»*, – дейді. Ойы осыған жеткенде, көп қарағаннан көзі де кеткен, көп ойлағаннан ақылы да ауысқан. Көзден айырылған соң жоқ дегеніміз рас екен деп нанды да қойды» [1. 372].

Ол құлына: «Күн жоқ дегеніміз рас емес пе?» – деді. Құлы айтты: «Қайдан білейін, күнмен жұмысым да жоқ. Міне, мен білте шам істеп алдым. Менің білетінім – осы жарық... Құл шамын алып көтеріп: Менің білетінім мынау!» – деді. Бұл әңгімені бақылап отырған балдақпен жүретін ақсақ соқырға былай дейді: «Күнді білмегенің – іштей туған соқырсың ғой.... Күн – оттан жасалған домалақ. Бұл домалақ күнде теңізден шығады да, күнде кішкене біздің аралдың тауының арасына барып қонады». Әңгімеге сонда отырған бір балықшы кіріседі: *«Бұлай деп отырғаның – аралыңнан шығып, алысырақ жүрмегенің ғой... Күннің шығып қайда бататұғынын мен айтып берейін. Күн теңізден шығады, теңізге батады. ... Күн сайын мен Күнді суда жүріп көзіммен шығарып, көзіммен батырамын»* [1. 372].

Бұның сөзін үнділік біреу, кеме иесі мысырлық, жапондық, ағылшын матрос жалғастырады. Әрқайсысы өз пікірін алға салады. Кеменің думаншысы есті адам екен. Өзінен сұрағанша үнде-

мей, өзгелердің сөзін тындап отыр еді. Енді жұрттың бәрі өтініп, түсіндірер деген соң сөйледі. Ол айтты: «*Баршаңыз да біріңді-бірің адастырмақшысыңдар һәм өздерің де алданудасыңдар. Күн жерден айнамайды, жер күннен айналады*» [1. 373], – деп ғылыми негіздемені келтіреді. Сондықтан: «Күн жалғыз ғана маған жарық болады» деп я жалғыз менің отаныма ғана жарық болады» деп көзтарлық етіп, аяқтарыңның астына қарамай, жоғары Күнге қарасаңдар, осы айтқанның бәрін де һәрқайсыңыз оп-оңай түсінер едіңіз». Ол отырғандардың Күн туралы адасулары Құдай турасында да сондай екенін түсіндіреді: «*Дін турасында адасу һәм иһти-фақсыздықтың түбі намыстан, өзімшілдіктен, һәр адам Құдай өзімдікі, я отанымдікі, я діндесімдікі болса екен дейді. Күллі дүнияға сыймайтын ұлығ таңірді һәр жұрт өзінің ғибадатханасына қамағысы келеді. Оған адам салған ғибадатханалар қандай болғанымен жетер ме?!*» [1. 373].

Осы ретте қытайлық ғибадатханалардың түрін де келтіреді: «Күмбездері бар, шамдары бар, су сауыттары бар, сүгіреттері бар, жазылған мәсжидтері бар, шарифат кітаптары бар, шалатын құрбандары бар. Бірақ көктей салынған күмбездері бар ма? Күндей, айдай, жұлдыздай шам бар ма? Теңіздей су сауыты бар ма? Жаны бар әлфетли бір-біріне қарасқан адамға жетерлік сурет бар ма? Тәңірінің ізгілігін сипаттайтын Құдай өзі дүнияға шашқан нығметтеріне жететін мадақ сөз бар ма?

Адам жүрегіне жазып қойған Құдайдың өз кітабындай шарифат кітабы бар ма? Жақын үшін жанын фида ететін ерлікке жететін құрбандық бар ма? Құрбандық қабыл болуына ізгі адамның шын ықылас-көңілінен артық орын бар ма?». Осы кейіпкердің сөзімен адам баласы «Құдайды қалай тану керек?» деген сауалға да келесі жауап берілген: «*Неғұрлым Құдайды жоғары деп, биік деп, ұлығ деп ұқса, соғұрлым жақсырақ танымақшы. Жақсырақ таныған сайын Құдайға жақынырақ болмақшы. Жақын болуының мағынасы – рақметін көріп, рақымды болмақ, мейірбандығын көріп, мейірімді болмақ*» [1. 373].

Көз соқыр мен көңілі соқырдың айырмашылығын ол осылай анықтап береді: «Көзі соқыр жарықты көрмей, «жарық жоқ» дер яки күнге көзі жетпей, көріп отырған шамын күн деп білер; көңілі соқыр – халықты айырып, Құдайды танымай, «Құдай жоқ» дер яки қолына ұстап, көзімен көріп отырған ағашын Құдай деп білер. Қай соқырлық болса да – кемшілік, бірақ соқырлығының бейнетін һәркім өзі көреді. «Көзің соқыр» деп қорлау болар ма? «Көңілің соқыр» деп қорлау да жөн емес. Конфуций жолындағы қытай осылай дейді.

Дін артықшылығына таласып, кафехананы басына көшіріп, улап-шулап отырған жұрт таластарын тастап, жым-жырт болды» [1. 373]. Бұл сөздер баяндаушыныкі болса, әңгіменің соңы Әлихан Бөкейхандікі: «Бұл сөз адам баласының бәріне ағайыншылық көз-

бен қараған орыстың ұлығ философы Толстой сөзінен алынды. Ол Бернардес Десан Пиер дегеннің сөзінен алған екен. Басқалар да Толстой көзімен қараса, осы күнгі Балқанда судай ағылып-төгіліп жатқан қанға орын табылмас еді». Әдебиетші Ә.Бөкейхан бұл әңгімені не үшін аударғанын осылай айта кеткен. Және бұл адам баласы үшін мәңгі талас екенін осылай нақтылап берген.

Аудармашы өз тарапынан әңгіменің соңына қосқаны білініп тұр: «Неғұрлым Құдайды жоғары деп, биік деп, ұлық деп ұкса, соғұрлым жақсырақ танымақшы. Жақсырақ таныған сайын Құдайға жақынырақ болмақшы. Жакын болуының мағынасы рақметін көріп, рақымды болмақ, мейірбандығын көріп, мейірімді болмақ». Ә.Бөкейхан Л.Н.Толстойдың «Жұмыртқадай бидай», А.П.Чеховтың «Хамелеоны», Ги де Мопассанның «Симонның әкесін», «Жарасын алдырған ана», Мамин-Сибиряқтың «Қара ханымы», В.Г.Короленконың «От» атты көркем туындыларын қазақ тіліне аударған.

Ә.Бөкейханның көркем аудармаларының басым көпшілігі 20-30-жылдар аралығында, 1922-1927 жылға дейін КСРО халықтарының Орталық баспасындағы Қазақ секциясының әдеби қызметкері болып қызмет етіп жүрген кезінде жасалған. Л.Н.Толстойдың «Қажымұраты» (1923), «Кавказ тұтқыны», «Жеті қарақшы», «Жұмыртқадай бидай» (1925), «Жетпіс жеті мысал» (1925), «Сурат кафеханасы» («Дін таласы»), «Серуен жасап зерттеу әдісі», «Бір адамға қанша жер керек?», Ги де Мопассанның «Жарасын алдырған анасы», «Симонның әкесі» мен «Ақсақ кемпірі», А.П.Чеховтың «Хамелеоны», В.Г.Короленконың «Оты», Д.М.Мамин-Сибиряқтың «Қара ханымы», Н.Маркестің «Құрбан қия», «Қырым сөздері» жинағы және шағын әңгімелердің аудармалары төңкеріске дейінгі «Дала уаләятының газеті», «Қазақ», «Ақжол», «Еңбекші қазақ», «Әйел теңдігі», «Жас қазақ» беттерінде жарияланған.

«Ескі қырым сөздерінен тәржімелері» ерекше көркемдікті көтеріп тұр, олар: «Пайғамбарға хат», «Ешкі тау», Н.Маркестен «Құрбан қия», «Сұлтан Сәли», «Азамат Юсуф», «Герейдің ажалы». Бұлардың әрқайсысы ғибратты әңгімелер ғана емес, жеке-жеке көркемдік әлемінің үлгісі. Сюжет діни, шарияттық ғибратқа құрылған. Бұл аудармалар өз зерттеушісін күтуде.

Ә.Бөкейханның замандастарына жазған хаттарында да әдебиеттану мәселелерін көтерген: «Бауырым Ахмет!» (А.Байтұрсынұлына) хатында халық ағарту ісіне қажетті істерді көтере отырып, Ахметтің Абай мен Алтынсарыұлы жөнінде жазуын талап етеді. Сонымен қатар күрделі 1920 жылдардағы әдеби үдерістің ахуалы туралы да айта кетеді: «Сенің ересек сауатсыздарға арналған кітабыңда «бізге» керексіз қазақ хандары мен билерінің сөздері бар екен. «Еңбекші қазақтың» 30-санындағы 19 қосымшасында Ғаббас: «Кітапта бірде-бір коммунист жоқ» деп жазыпты... Біздің

«жазушы» қазақ коммунистеріміз саған риза емес, әрі араз көрінеді. Сен кітабыңда Мағрифаның інісіне дейін орын беріп, мына «жазушылардың» еңбектерін кіргізбейсің» [1. 397].

Мәскеуден жазған хатында (23.VI.1925) Ә.Бөкейхан сол кездегі жаңа таптық көзқарастың басым болуын, оның қаупі туралы А.Байтұрсынұлына былай деп ескертеді: «Мәскеу коммунистері: «Қазақтар – ұлтшылдар», – деп жалпыға жар салып, айқайлап жүр. Мен олардан: «Айтып жүргендерің не?» – деп сұрасам, олар: «Өздерің өздеріңе шағым жасап жүрсіңдер яғни оны жазған – өз қазақтарың» [1. 398], – деп айтады. Қазақ жазушыларының репрессияға ұшырауына себеп болған жергілікті өз қазағының белсенділігін Ә.Бөкейхан осылай анықтап берген. Келесі хатында: «Бауырым Дінше! Не балаларға сабақ беріп, не жорналға, газетке мақала жазып Алашқа қызмет қылмасақ, не қазақ тілінде кітап жазбасақ, өзге жол бізге бөгеулі зой!» [1. 398], – деген өкініш білдіреді. Бұл – сол кездегі қазақ әдебиеттануы алдындағы тұрған ғылыми мақсат еді.

Әдебиеттанудың күнделікті тіршілігі әдеби сынның бір жанры азнама күні бүгінге дейін өміршең және әділ яғни соңғы сөз ретінде келе жатқан жанрлық түр. Ә.Бөкейханның азнамалары бір төбе. Солардың ішінде Абайға арналғаны жоғарыда арнайы қарастырылды. «Кәкітай» деп аталатын мүнәһибте Ә.Бөкейхан Ысқақ Құнанбаев – Абайдың інісінің баласы Кәкітайдың құрметіне арнаған. Бұл мақалада Ә.Бөкейхан Кәкітаймен қашан танысқаны, қалай хат алысып тұрғандары жайлы былай дейді: «1904 жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басыңдар» деп балаларына хат жаздым. 1905 жылдың апрель аясында Кәкітай Абайдың жазба кітабын алып, Омбыдағы маған келді. 1905 жылы жазғұтырғы саясат ісі не екенін біздің «Қазақты» оқығандар білер. Кәкітай біздің үйде бірер жұма жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мәз-мейрам болдық. Анық таныстық. ... Содан бері саясат ісінде бір одақ болдық» [1. 418]. Осы хатта Ә.Бөкейхан қазақ жерінің басқаның қолында кеткеніне назаланады: «Жазғұтыры 1908 жыл Семей келдім... Мен осында абақтыда жатқанда Шаһкерім, Кәкітай, Тұрағұл арнайы келіп амандасқан. Мен абақтыдан шыққан соң, бір түн Қаражан үйінде бір болып, мені Қарқаралыға Омарбек, Кәкітай шығарып салып, хош айтысқан жерде құшақтап жыласты. Жауға бел бермеймін деп қарысып, тістесіп, буындырған қысаны сыртқа шығармадым. Бекер жыламаған екенмін, тастан қатты деп ойладыңдар ма? Есіл ер, шырақтарым-ай! Содан бері Омаш, Кәкітайды көргенім жоқ. Арманды кестелеп, жазуға қалам, шіркін, шорқақ» [1. 419]. Осы мақалада: «1909 жылы Шаһкерім, Кәкітай маған хат жазып, ақыл сұрады. Не айтасың? Ата- қоныс, кір жуып, кіндік кескен Қарауыл өзені мұжыққа кетіп барады... Бәріміз бұл сұм дүнияға қонақ.

Артында орынбасарың табылсын! Хош, карағым достым, Кәкіш». Ғалихан [1. 419]. Бұл хаттан Ә.Бөкейханның қазақ үшін, оның ата-қонысы, ата-баба аманаты үшін қиналған кездерін елестету қиын емес. Алаш азаматына тән мәрттік пен тектілікті аңғарамыз.

Ә.Бөкейхан – әдебиеттанулық ойларын қазақ және орыс тілдерінде еркін жазған ғалым. XX ғасыр басындағы әдебиеттанудың басты тақырыбы – Абай шығармашылығы, оны талдау арқылы насихаттау болды. Абайдың әдебиеттану ғылымындағы пікірлері қазақ әдебиеттануының негізгі бағытын анықтап берді. Абайтанудың бастаулары саналатын бұл мақалалар ұлт әдебиетін танудың тұңғыш үлгілері. 1909 жылы Петерборда Кәкітай Ысқақұлының Абайдың өлең жинағына жазылған «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі» мақаласы жарық көрді. Бұған дейінгі Мүрсейіт қолжазбалары мен газеттерде тарап жүрген Абайдың шығармалары жаңа қазақ әдебиетінің көшбасшысы екенін нақтылай түсті.

Ә.Бөкейханның орыс тіліндегі мақаласында әдебиетші осыған қоса Абайдың дін жөніндегі өлеңдеріне түсініктеме береді, оның жанашылдық сипатын ашып, табиғат лирикасы Еуропа ақындарының дәрежесінен кем емес екендігін айтады. Әдебиетшінің мақаланы орысша жазуы да тегін емес, басқа елдерге Абайды таныту қажет екенін ол сол кезде мақсат еткен.

XX ғасыр басындағы әдебиеттану үшін тек зерттеушілік емес, сөз өнері үлгілерін жан-жақты насихаттау, халыққа жеткізу де қажет еді. 1917 жылдың желтоқсанында жарияланған қазақ автономиясы мәселесін де тұңғыш көтерген – Ә.Бөкейхан. 1919-1920 жылдары жаңа өкімет «найзаның ұшымен, айбалтаның жүзімен болған үкімет» деп «Жалпы Сібір сиезі» атты мақаласында баға берген Ә.Бөкейхан большевиктерге қызмет етуден бас тартады. Ол үшін абақтыда отырады. 1922 жылы Мәскеуге жер аударылды, бірақ ол Алашына қызмет етуді тоқтатпады. 1923 жылы Мәскеуге келген Ахмет, Мағжан, Міржақыптармен бірігіп «Алқа» ұйымын құрды. Олар арқылы еліндегі мәдени, әдеби процестерге басшылық етті. Осы кезде КСРО халықтары орталық баспасының қазақ секциясында әдеби қызметкер ретінде қызмет атқарды (14. XII.1922-1. X.1927). Одан 1927 жылы қысқартылды, басқа жұмыс ұсынылмады. Ә.Бөкейхан 1927 жылдың бірінші қазаннан бастап, он жыл бойы яғни 1937 жылдың тамызына дейін пәтерінде қамауда ұсталынды. 1937 жылы тамызда Ә.Бөкейхан тұтқындалып Бутыр түрмесіне жабылды, қолындағы мол әдеби, көсемсөздік мұрасы кәмпескеленіп, жоғалды. Осы жылдың 27 қыркүйегінде жалған айыппен қазақтың ұлт-азаттық қозғалысының негізін қалаған мемлекет және қоғам қайраткері, ғұлама ғалым, әдебиетші Ә.Бөкейхан Мәскеуде өлім жазасына кесілді. Үкім сол күні-ақ (27. IX.1937) жүзеге асты.

Ғалымның ғылыми, әдеби мұрасы XX ғасыр соңында ғана

Тәуелсіз қазақ еліне қайта оралды. Бұл мақалада Ә.Бөкейханның жаратылыстану ғылымы: ормантану, мал шаруашылығы, қазақ жерінің асты-үстіндегі құнды зерттеулері қамтылмады. Осы ретте бұл ғылым саласына сүбелі үлес қосқан ғалым Ә.Бөкейханның есімі Алматыдағы Аграрлық Университетке әбден лайық екенін баса айту қажет.

Ә.Бөкейханның жоғарыда аталған еңбектері тәуелсіз кезеңдегі қазақ әдебиеттануы мен тарихына қосылған іргелі ғылыми зерттеулер. Совет заманында тыйым салынған ғылыми мұра қазіргі ғылымға сын болып табылуы да түсінікті. Келер жылы Отанымыз Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 25 жыл, Ә.Бөкейханның туғанына 150 жыл толады. Біз ата-бабалар аңсаған ұлт бостандығы мен тәуелсіз ел болу мақсаты іске асқан кезде өмір сүріп жатқан ұрпақпыз. Олай болса, мемлекет және қоғам қайраткері, Алаш ғалымы Ә.Бөкейханның қазақ ғылымына қосқан үлесін тәуелсіз кезде айқындап алатын уақыт жетті.

Отанды сүю, қазақ еліне қызмет етуді өзінің ғұмырымен үлгі етіп кеткен Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханға Алланың рақымы Пайғамбарымыздың (с.а.с.) шапағаты болғай!

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ә.Бөкейхан. Таңдамалы (Бас. ред. Р.Нұрғалиев). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995.

АЛАШ АЗАМАТЫ ЖАҢАНША ДОСМҰХАМЕДҰЛЫ

Досмұхамедұлы Жанша (Жаһанша 1885-1938) Орал облысы Сырым ауданы, Бұлдырты ауылы, Тамды өзені бойында туылған. Мемлекет қайраткері, жоғары білімді алғашқы заңгерлердің бірі, саясаткер. Тана руы ішінде қарақұнан. Әкесі Досмұхамед Жайық өңіріне белгілі дәулетті, көзі ашық азамат болған. Ауыл молдасынан хат танып, жәдид мұғалімінен кейін болыстық орыс-қазақ мектебінен алғаш білім алған.

1896 жылы Орал қаласындағы реалдық әскер училищесінде үздік оқып, мақтау қағаздарына ие болған. Училищедегі әуеской драма үйірмесіне қатысып, Н.В.Гогольдің «Ревизорын» сахналауына атсалысып, мәнерлеп оқумен көзге түскен. Осы училищеде Жанша Халел Досмұхамедұлы, Жалмұхаммед Сүйінтұрұлы, Нұрғали Ипмағамбетов, Нұрғали Досбайұлы, Ғұбайдулла Бердиев, Шавһадкерей Құсенқалиев сияқты болашақ қоғам қайраткерлерімен жақындасып саяси-қоғамдық өмірге араласа бастады. 1904 жылы училищені үздік бітіріп, 1906 жылы қоғам қайраткері, заңгер Бақытжан Қаратаевтың ақылымен Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне түскен. Мұнда орыс және батыс ғалым-заңгерлердің озық еңбектерімен танысып, заңдық-құқықтық қоғам жетістіктеріне көз жеткізіп, өз елінің саяси құқықтары тапталып жатқанына көзі ашылады. Сол кезде танылған С.А.Андреевский, И.П.Карабчевский, А.Ф.Кони, Н.Плевако, В.Д.Спасович сияқты Ресейдің атакты шешендерінің өмірі мен шығарма еңбектерін зерттейді. Осылай кәсіби заңгерге қажет шешендік өнердің қыр-сырын меңгерді. 1911 жылы Санкт-Петербург университетін үздік бітіріп, Оралға қызметке келеді. Бірақ «Уральский листок» газетінде жарияланған батыл мақалаларынан сескенген Орал губернаторы оған губернияда тұруына тыйым салып, Том қаласына жер аударды. Жанша (1911-1917) Том округтық сотының Каинск уезі бойынша прокурор болып істейді. Сауатты прокурор адвокат ретінде де күрделі істерге араласады. Жайық бойындағы белгілі би – Шойтас Бәдікұлының ісіне қатысуымен де елге мәлім болады. 1916 жылы дүрбелең кезінде самодержавие өкілдерінің зорлық-зомбылығына Ж.Досмұхамедұлы ашық наразылық білдіреді. 1916 жылдың соңында Б.Қаратаев, Ж.Сейдалиновпен бірге Петроградқа келіп, ІҮ Мемлекеттік дума алдында қазақ жігіттерін тыл жұмысына алуды шегере тұруды мәселе етіп көтереді. 1917 жылы ақпан революциясынан кейін Каинск уездік атқару комитеті төрағасы орынбасары болып тағайындалады. Осы жылы Оралдағы уақытша қазақ өкіметінің шақыруымен келіп, І қазақ Орал облыстық съезін өткізуге қатысқан. 1917 жылдың 19-22 сәуірінде өткен бұл

съезде Жанша 800 делегат тарапынан бірауыздан съезд төрағасы болып сайланған. Съезд Жанша Досмұхамедовты Мәскеуде өтетін І Бүкілресейлік мұсылман съезіне делегат етіп сайлайды. Бұл кездегі Саяси платформа – Уақытша үкіметті қолдай отырып, Ресей құрамында қазақ елін автономиялы ету, және осы жолда елдің ықпалды, белгілі адамдарының қолдауына сүйену.

1917 жылы Мәскеуде Асадуллаев үйінде өткен І Бүкілресейлік мұсылман съезінде Ж.Досмұхамедов ерекше танылады. Съезд оны Ресей мұсылмандарының кеңесі – бүкілресейлік «Шуро-и-ислам» комитеті төрағасының орынбасары етіп бірауыздан сайлады. Осы күндері уақытша өкіметтің Предпарламентіне мүше болып кіреді. 1917 жылы жазда және желтоқсанда өткен І және Ү жалпықазақ заң жобасына қатысты съездеріне Оралдан делегат болып қатысып, соңғы съезде алашорда өкіметіне мүше, «Шуро-и-исламға» ІІ жалпықазақ съезі атынан өкіл болып сайланады. Петроград кезеңінде І жалпықазақ съезінің ұйғаруымен «Шуро-и-исламдағы» қазақтармен бірге қазақ ұлттық саяси партиясының (болашақ «Алаш» партиясы) бағдарламасын жазуды қолға алады. Заңгердің Жер комитеті, ішкі істер министрлігі, сот министрлігі, халық соттарына өзгерістер енгізу, Оқу министрі, халық комитетіндегі істері туралы құжаттары, Ресей мұсылман қайраткерлері арасында да беделге ие болады.

Петроградтағы Қазан төңкерісін көзімен көрген, кеңес өкіметі алғашқы айларында ХКК төрағасы В.И.Ленинмен таныстығын пайдаланып, оған Петроград Көпшілік кітапханасында сақтаулы тұрған ислам жәдігері – Халид Осман жиғызған Құран Кәрім нұсқасын қайтару жөніндегі «Шуро-и-ислам» комитетінің тілегін жеткізіп, Лениннен рұқсат алады. 1869 жылы кітапханаға губернатор фон Кауфман тапсырған қасиетті Құран нұсқасы (ғылымда «Самарқандағы қия куфа жазулы Құран» деп аталған) В.И.Ленин үкімімен алдымен Уфаға келіп, кейін Ташкентке жеткізіледі.

1918 жылы сәуірде Алашорда үкіметінің кеңес өкіметімен байланыс жасау ниетімен Ж.Досмұхамедұлы бастаған Алашорда делегациясы Мәскеуге келіп, Халық Комиссарлары Кеңесінің және Ұлт істері халық комиссариаты басшылары Ленин және Сталинмен ұлттық автономия жариялау жөнінде келіссөз жүргізеді. Келіссөз тұйыққа тіреледі, қалай болғанда да Алаш азаматтары совет үкіметімен саяси шаруашылық бағытында келісімге келу жолдарын іздестіреді. Қазақ комиссариаты Орал земствосындағы Доссор мұнай кәсіпшілігіне қатысты келісім шартқа қол қойылады. Осының бәрі Ж.Досмұхамедұлының дипломатиялық әрекеттерімен іске асқан. Өзі бірге оқыған Саратов жұмысшы депутаттары кеңес төрағасымен де келіссөзге келген. Бірақ Оралға келісімен Ж.Досмұхамедұлы Әскер үкіметі тарапынан тұтқындалды. Бұл жолы да сауатты заңгер өзін босатып алады.

1918 жылы мамырда Жымпитыда өткен IV қазақ Орал облыстық съездіне Төраға және «Ойыл уалаяты» уақытша өкіметіне төраға болып сайланады. Алаштың сауатты заңгері Ж.Досмұхамедұлы сыртқы күштермен ымыраға келу, ішкі күштерден ұлттық бірлікті сақтау саясатын шебер жүргізе отырып, II жалпы қазақ съезінің ұлттық-аумақтық автономия құру шешімін жүзеге осылай асырды. Ж.Досмұхамедов ақтар жағында тұрды, большевиктер ойға алған түзім қазақ ұлттық мүддесіне қиғаш келетінін дер кезде түсінген тұлға.

Ж.Досмұхамедұлы социалист-революционерлер Эсерлер мен де Самарада қарым-қатынасты болғаны айқындалды.

1918 жылы 8-23 қыркүйекте өткен Уфа кеңесіне қатысып, Алашорда үкіметінің төтенше мәжілісін өткізді. «Ойыл уалаяты» таратылып, оның орнына «Батыс Алашорда» деген ірі әкімшілік бөлім құрылды. Басқару билігі Ырғыз, Маңғыстау жеріне ұйғарылды. Уақытша үкіметпен де келіссөз жасалды. 1919 жылы ақпанда Қаратөбеде өткен қазақ Орал облыстық съезді адмирал Колчакқа өкіл жіберіп, Жымпитыға 80 қылышпен келген Колчак өкілі генерал Лебедевке Ж.Досмұхамедұлы билікті бермеді.

1919 жылы тамыздың соңында Омбыда Колчактың қабылдауында болып қазақ әскерінің мүддесін қорғады. Осы жылы Жымпитыда қорғаныс комитетін құрып, сонымен бірге Жоғары сотқа төраға, Батыс бөлімшенің Әскери бөліміне басшылық жасады.

Ж.Досмұхамедұлы Әскери істерге де дарынды екенін танытты. совет өкіметі мен ақтар арасында шебер дипломатиялық келіссөздерге бара отырып Ембі мұнай орындарын аман алып қалуды іске асырды. Майдан астында қалған қазақ ауылдарын ақ әскердің қырғынынан қорғау – басты мәселе болды:

1. Совет өкіметімен бірлесе өлкені басқару ісін жолға қою; 2. Советтік тұрпатта ұйымдастыру; 3. Ұлттық интеллигенция өкілдерін орталыққа жұмысқа алу; 4. Алаш әскерін елді ақтардан қорғау ісіне қатыстыру; 5. Земстволық және қалалық өзін-өзі басқару жүйесін құру.

Бірақ көпке ұзамай М.Фрунзенің нұсқауымен Батыс Алашорда басшылары халықтан оқшауланып, ал Ж.Досмұхамедов бастаған беделді бес азамат Ойылға, кейін Оралға, 1920 жылы ақпанда Орынборға әкетілді. 1920 жылы наурызда ресми «делегация» деп аталған топ Кирревком төрағасы Пестковский бастауымен Мәскеуге келіп, Петровка көшесіндегі қонақ үйінде жатып, «Батыс Алашорда үкіметінің қызмет-әрекеті туралы баяндама хат» әзірлейді. Баяндама хатты Ж.Досмұхамедұлы Ленинге, Сталинге және Л.Д.Троцкийге өз қолымен табыс етеді. 3 шілдеде бұл хат негізінде Батыс Алашорда басшыларын қызметке пайдалану туралы қаулы шығады. 1921-1922 жылдары әйгілі мешін-тауық жұты кезінде аштыққа ұшыраған батыс және солтүстік аймаққа азық-түлік жөнелтіледі.

1922-24 жылдары Ташкенттегі қазақ зиялылары Білім комиссиясы жанынан құрған «Талап» мәдени-ағарту қауымының тапсырмасымен «Жауыздық низамы» деген атпен қазақ тіліндегі алғашқы кенестің Қылмыстық кодексі әзірленеді.

1924-1927 жылдары Қызылордада банкіде заң кеңесшісі, астана Алматыға көшкенде 1930 жылдың басына дейін осында болады. 1930 жылдың ақпанында Надежда Константиновна Колоссовскаяның шақыруымен аға экономист болып істеп жүргенде Шаболовқадағы үйде тұтқындалып, Бутыркаға қамалады, кейін Алматыға әкелінеді. 1932 жылы 20 сәуірде үштіктің шешімімен «1921 Ташкенте М.Тынышбаевпен бірге астыртын ұйым құрды және 30 жылдары совет үкіметіне қарсы болды» деген айыппен Воронежге 5 жылға жер аударылады. Воронежде жоғары оқу орындарында сабақ береді. 1938 жылы ұсталып атылған.

Ж.Досмұхамедұлы 1958 жылы 28 ақпанда Қазақ КСР Жоғары соты шешімімен ақталды.

Ж.Досмұхамедұлы тапсырған Құран Кәрім – Құранның бастапқы толық нұсқасы. Бұл басылымға негіз болған бірінші Халиф Әбу Бәкірдің тапсыруымен Мұхаммед (с.ғ.с.) Пайғамбардың хатшысы Зайт ибн Сәбит Пайғамбардың (с.ғ.с.) айтуынан сүйекке, тасқа, теріге, пальма жапырағына, жазылған аят-сүре нұсқалары жинаған түпнұсқа негізге алынған.

Үшінші Халиф Осман ибн әл-Аффан (644 ж) Алланың кітабын әр жерде әртүрлі оқудан туындаған толқуды басу және мұсылмандарды біріктіру үшін толық нұсқа жасауды тапсырған. Бұл іске Зайт ибн Сәбитпен бірге Абдолла ибн Зубейра, Сайд ибн әл-Асқа, Абдурахман ибн әл-Харис қатыстырылады. Осман жиғызған Құран 4 дана етіп көшіріліп, ғалифалықтың басты 4 шаһары – Мекке, Шам, Куфа және Басраға жіберілген. Бастапқы нұсқа Мединеде сақталады. Құран Кәрімнің асыл канондық негізі саналатын бұл нұсқа яхудиелер мен арабтарды жікке бөлушілер дінсіздер тарапынан мойындалмады. Исламдағы шиғи (шиизм) бағытын жасаған бұл топ Осман Халифті Мұхаммед (с.ғ.с.) Пайғамбармен қатар оның туысы және күйеу баласы Әли ибн Әбу Талиб дәріптелетін «ан-Нұр» (Екі Нұр) сүресін Құран Кәрімге енгізбей алып қалды деп кінәлады. Соңынан бұл сүре Құранның әр тұсында келтірілетін орамдардың басын қосқан кейінгі екені дәлелденді. Осман Халиф 656 жылы айтылған топтың құрбаны болды. Халифаның үйіне басып кірген бүлікшілер өзі жиғызған Құран нұсқасын оқып отырған Осман Халифаға қанжар сұғып өлтірген.

Халифаның қаны Алла Тағаланың «Алла сені олардан құтқарады» деген сөзінің үстіне төгілген. Халифа қаны төгілген осы нұсқа ұзақ уақыт құрайыштардың ұрпағы нақшбандиа софылық тарихатының Самарқандағы Қожа Ахрар мешітінде сақталған. 1869 жылы Түркістан өлкесі күшпен алынғанда өлке генерал-гу-

бернаторы фон Кауфман ғылымда «Осман жиғызған Құран» («Самарқандық Куфа Құран») аталатын нұсқаны Санк-Петербургтің көпшілік кітапханасына өткізген. Бұл нұсқаны зерттеушілері В.Р.Розен, А.Ф.Шебунин, С.Н.Писарев зерттеген 1917 жылы қарашада Петроградта өткен II Бүкілресейлік мұсылмандар съезі өкімет орындарынан Осман жазғызған Құран Кәрімді қайтаруды мәселе етіп қаулы қабылдайды. Мұсылмандардың атқару органы – «Шура-и-ислам» шешімімен Смольныйға келген бұл топта Шура ислам төрағасы А.Салихов, орынбасары Халком кеңес төрағасы Ленинмен жақсы таныс Жанша Досмұхамедұлы бастап барды. Халық комиссарлары кеңесі өтінішті дереу қанағаттандырып, қаулы шығарады. 1917 жылы 9 желтоқсанда Ленин Ағарту халық комиссары А.В.Луначарскийге оның орындалуын тапсырады. Құран Кәрім көпшілік кітапханадан алынып Шура-и-ислам өкілдеріне табысталады. Совет кезінде Өзбек тарихи музейінде сақталған. 1990 жылы мұсылман қауымына қайтарылды яғни Өзбекстан дін басқармасына.

С.Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешуінде» былай депті: «Жаһанша Досмұхамедұлы – қара сөздің шешені болса, Міржакып Дулатов – жазба сөздің шебері, ал Халел – нағыз теоретик, көп сөйлемейтін, бірақ өз ісіне мығым адам».

Отанына осыншама бізге үлгілі болатын істер атқарған Жаһанша Досмұхамедұлының есімі тәуелсіз қазақ елінің тарихында ерекше орны бар тұлға. Отанды сүю, оған қызмет ету, қандай жағдайда да қара басының қамы емес, елдің абыройын, аман болуын тілеу ғана емес, осы жолда нақты істер атқаруды өз өмірімен дәлелдеп кеткен Алаш азаматына Алла разы болғай.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Зиманов С. Ленин и советская национальная государственность в Казахстане. – Алматы: 1978.
2. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия: история движения Алаш. – Москва, 1994.
3. Боранқұлов А. Алашорда – тәуелсіздік бастауы. – Орал, 1999.
4. Қарабалин Ғ. Ағайынды Досмұхамедовтар туралы – //Ақиқат, 1995. № 2.
5. Рысбеков Т., Рысбекова С. Батыс Қазақстандағы Алаш зиялылары. – Алматы, 1998.

АЛАШ ӘДЕБИЕТТАНУШЫСЫ МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ

Азырақ сөзге құлағың сал, ақын інім! Ойымыз, рухымыз жақын, інім. Ағалық правосын қолыма алып, келемін айтайын деп ақыл, інім. Өзімді ағаңмың деп үлкейтемін, онымды көремісің мақұл, інім!? Адасқан ағаңыздың жері болса, тілеймін ете гөр деп ғафу, інім! Жай жатсаң жаңылмайсың, адаспайсың, күресте кім кетпейді қапыл, інім! Ат қойған аз-көбіне қарамастан, ақылға біздер жарлы, пақыр, інім! Доңыздай талғамай жеп семіргендер, саналып ақылдыға жатыр, інім! Сүйікті милләтыңа болам десең, нашардың көбірек же, ақын інім! (А.Байтұрсынұлы).

«Оян, қазақ!» деп Алаштың ұранын жырлап өткен Міржақып Дулатұлы – қазақ әдебиеттану ғылымына орасан зор үлес қосып кеткен тұлға. Көзіңді аш, оян, қазақ! көтер басты, Өткізбей қараңғыда бекер жасты. Жер кетті, дін нашарлап, хал хараб боп, Қазағым, енді жату жарамас-ты (М.Дулатұлы).

Екі жасында шешеден, он екі жасында әкеден қалған Міржақып сол кездегі дәстүрлі білім алған. Әуелі мұсылманша, одан кейін 1880 жылдары ашылған Ыбырай Алтынсарыұлының мектебінен өткен: Торғай қаласындағы уездік орыс-қазақ училищесін тәмамдаған. Одан кейін ағасы Асқардың тәрбиесінде болады. Омбы мен Қарқаралыда Ә.Бөкейхан мен А.Байтұрсынұлының мектебінен өтеді. Саяси көзі ашылған М.Дулатұлы 1907 жылы Петербургте шыққан «Серке» газетінде «Жастарға» деген ұран-өлеңімен серпіліс тудырады. «Оян, қазақ!» Уфада 1909 жылы жарық көрді. Күні бүгінге дейін бұл қазақ үшін басты рухани ұран болып келеді. Алаш саясаткері, қоғам қайраткері, әдебиетші, ғалым, ақын, тұңғыш қазақ романының авторы М.Дулатұлының әдебиеттанулық мұрасы арнайы тұңғыш рет сараланып отыр. Отаны үшін репрессияға жазықсыз ұшыраған ғалым мұрасы тәуелсіз қазақ ғылымының басты еншісі болып табылады.

Әдебиетші М.Дулатұлының осы өлеңіндегі азаматтық тұғыры оның бүркеншік есімдерінен анық аңғарылады: Арғын, Торғайлық, Тургайский, М.Дулатұлы, Мадияр, Алашұлы Азамат, Азамат Алашұғлы, Азамат, Торғайұлы, Түрік баласы, Таймінер, Тайбағар, Алакөз, Қолғанат.

Ғалымның ғылыми мұрасын бүгінгі тәуелсіз әдебиеттану тұрғысынан зерделеп шығайық.

М.Дулатұлы «Абай» мақаласында «Опат. 23.IV.1904» деп ақынның өлген жылын анықтап жазған. Абайдың қайтқанына 10 жыл болу қарсаңында («Қазақ», 1914, № 67) жарияланған. «Қазақ әдебиетінің атасы, Хакімінде тарихта аты алтынмен жазыларлық Абай Шыңғыс тауында туып, Шыңғыс тауында алпыс жыл өмірін өткізіп, сол Шыңғыс тауында өлді» [1. 189].

Абай туралы 1904 жылы Омбыда Ахмет Байтұрсынұлынан естігені, Ә.Бөкейханның бастауымен 1909 жылы Абай балалары ақын кітабын бастырып, Петербордан шығарғаны сөз етілген. «Абай сынды ақынның қадірін білмеу қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды, себебі қазақ басқа жұртпен үзеңгі қағысып, тең халық болып жасай алмауы – тарихы, әдебиеті жоқтығынан. Тарихы, әдебиеті жоқ халықтың өмір сүруі, ұлттығын сақтап, ілгері болуы қиын. Әдебиет, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып, жоқ болады» [1. 190]. Осы тұста М.Дулатұлы: «Әдебиет не үшін керек, ол нені көрсетеді?» деген сауалға жауап береді: «Қандай жұрттың болса да, жаны – әдебиет, жансыз тән жасамақ емес. Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа, бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ». Әдебиетші «Абайтану не үшін керек?» деген сауалға: «Сондықтан Абайдың аты жоғалуы, мұнан кейін де шығатын Абайлар сондай ескерусіз ұмытылу ықтималы қазақтың жоғалуымен, қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей», – дейді. Бұл біздің Абайға ревизия жасап жүрген дүмше философтарымызға берілген жауап іспеттес. Себебі «Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай аты боларға керек» [1. 190]. Абайдың қазақ әдебиеті тарихындағы орнын анықтаған: «Бәлкі, мұнан кейін Абайдан үздік артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғары, ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай». Орыс халқына «балықшының баласы» Ломоносов есімі қандай болса, бізге де Абай сондай болуы тиіс деп санайды Алаш әдебиетшісі. Сол кездері Абайды тануға арналған ресми істер осы мақалада аталған. Оның бірі ретінде Семейдегі бірінші әдебиет кеші болып, «һәм бірінші қазақ әйелі Назифа ханым Құлжанова жамағатының майданға түсіп, берген өрнегі еді» [1. 191].

Міржақып Дулатұлының келесі сөздері бізге арналғандай, себебі біз Абайды еске алу жиындарын өткізгенде есте сақтайтын мәселе осы ретте нақтыланған: «Біз бүгін ардақты ақынымыз, марқұм Абайдың рухына дұға қылып, қараңғы заманда шырақ жаққан басшымыздың есімі, құрметі, терең мағыналы асыл сөзі атадан балаға, немереден шөбереге

үзілмей сақталуын тілейміз. Зәредей шүбә етпейміз, Абайдың өлген күнінен қанша алыстасак, сонша рухани жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнер-білімге қанар. Сол күндерде Абай құрметі күннен-күнге артылар, «Бірінші ақынымыз» деп қабірін халқы жиі-жиі зиярат етер, халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер, қуанар»[1. 191].

«Ибраһим ибн Құнанбаев» атты мақаласында («Уақыт», 1908, № 383) Абайдың кім болғаны айтылған. М.Лермонтовтың «Жалғыздықта» өлеңінің қазақша аудармасын Абай қалай жасағаны, неге осы өлеңді таңдағаны сөз етілген. «Өлеңдері есіткеннің жүрегін жігерлендірірліктей табиғи болып, шығармаларының асыл негізі Лермонтовқа үндес. Мәжілісінде болған кісілердің айтуынша, тілі ләззатты, араб, парсы, түрік, қалмақ тілдерінен хабардар, тарих, география пәндерінен мағлұматы кең болып, танымды, ауқымды еді».

Абай қандай адам болды? «Адамшылық ой-қиялы өте таза, ұлтжанды, елін-жерін сүйген кісі еді»[1. 131]. М.Дулатұлы таңдап алып келтірген Абай өлеңі өзіне үндес екені «Оянбай, қайран жұрт» деген сөздерден де көрініп тұр: *«Қуатты оттай бұрқырап, уәзінге салып тізілген. Жаңбырлы жайдай зырқырап, көк бұлттан үзілген. Қайран тіл, қайран сөз – наданға қадірсіз, Тәуекел мен батыр ой, өткір тілді найза етіп, сайысып-ақ бақты ғой, неше түрлі айла етіп. Оянбай, қайран жұрт, ұялмай, қал жым-жырт! Ақылмен ойлап айтқан сөз – бойыңа жұқпас, сырғанар. Ынталы жүрек сезген сөз – бар тамырды қуалар. Ән салар, жатқа алар, түбінде құр қалар»* («Уақыт», 1908, № 383)[1. 131].

М.Дулатұлы «Алаш ғалымдары сияқты асыл сөз – қазақ елінің тарихы, оның жаны туралы болу керек» деп санаған. Әдебиетші «тарихты білу керек» деген міндетке байланысты М.Дулатұлы «Хан Абылай», («Айқап», 1912, № 12), «Қазақтың тарихы» («Қазақ», 1913, № 7; «Қазақ», 1913, № 3; «Қазақ», 22 март 1913, № 7) атты еңбектерінің ғылыми мәні зор.

«Хан Абылай» мақаласында Абылай туралы деректер әдеби мәтінмен дәлелденіп отырады: «Кеше Кенесары заманында шыққан Тобылбай бидің баласы Арыстан ақынның айтқаны да бар: *«Қылады Мақаржада байлар сауда, топ бұзар батыр жігіт қалың жауда. Сұрасаң Абылайдың тұрған жері – хан болған қырық сегіз жыл Көкшетауда»* [1. 48].

Қазақтың ханы Абылай XVIII ғасырда туылып, Көкшетау деген жерде «қазақ жұртына 48 жыл хан болып тұрыпты» деген дерек осылай айғақталған. «Бұл күнге шейін қазақ жұртында Абылайдың анық аты-жөнін білуші кем», – деп мойындаған

әдебиетші ханның ататегі, шыққан ортасы туралы сол кездегі белгілі тарихи деректерді келтірген.

Төренің жас кезінде әркімнің малын баққаны, «Сабалақ» есімін не себептен алғаны айтылған. 20 жасар Абылайдың жылқышы болып жүргенінде қалмақтармен соғыста аты шыққан. Қазақ батырлары жеңіліп, қайтпақшы болған тұста: «Қазақтың қайтарына көзі жетіп, топтан бөлініп оңаша шығып, атынан түсіп, шүберек белбеуін құрығының басына байлап ту қылып: «Абылай, Абылай!» – деп ұран шақырып, қалмақтың камалына жалғыз өзі кірген де кеткен. Бақыт жұлдызы жанайын деп тұрған шағы! Атқан оқ, шапқан қылыштан Алла сақтап, кірген жерін есік, шыққан жерін тесік қылып, қалмақтың камалын бұзып, жылқыны дүркіретіп қуа бастағанда, қазақтың батырлары да қайраттанып қосыла шауып, қалмақты қызыл ала қан қылып, шаш етектен олжаға батып қайтады» [2. 50]. «Абылайдың Қызылжардағы «Абылайдың ақ үйі» қашан, қандай мақсатпен, кім салып берген?» деген мәлімет те осы тұста айтылған [1. 51].

Тарихшылар көп талдаған түс туралы былай делінген: «Абылайхан Самарқант шаһарының бетіндегі Жұпар қорығына түсіп, алғаш қонған түні түс көріп, ертеңіне қасындағы түс жоритын қариясына жорытады: «Түсімде шатырымның алдына бір жолбарыс келіп шөгіп жатып алды. «Бұл не қылған жолбарыс?» – деп таңғалып қарап едім, әлгі жолбарысым аю болып кетті. ...Жаңа жолбарыс еді ғой, қалайша аю болып кетті деп, екінші қарағанымда қасқыр болып, онан соң түлкі, ақырында қоян болып кетті. Осы көргендеріме таңғалып жатқанымда, оянып кеттім», – деді. Сонда қария: «Жолбарыс көрсең, басыңнан бақыт құсы ұшқаны, баяғыдан бері бетің қайтпай жүріп, енді жасың жеткен шақта, «Абылай хан сарттан өліпті» деген атқа ұшырамай, қайта ғой. Жолбарыстың аю болғаны – сенен соңғы балаларыңның заманы аю заманы болып, жұрт аюдай алысып өтер. Қасқыр болғаны – немерелеріңнің заманында қасқырдай жұлысып өтер. Түлкі болғаны – шөбереннің заманында түлкіше жортып өтер. Қоян болғаны – онан кейінгі заманда қорқып өтер», – деген екен» [1. 51-52].

Абылайхан Самарқантқа елші жіберіп: «Ұрыс-жанжалым жоқ, жұртқа амандасып, әулиелерді зиярат қылып қайтамын» – депті. Ел ханды қуана қарсы алады. «Абылайханның көк тасы» деген түсінік осы ретте берілген: «Абылай хан қайтарында өзінің басына қойдыртуға Самарқанттың көк тасынан тас қаздырғанда, шыққан тасты Самарқант жұрты: «Бұл тас сіздің бақытыңызға шыққан тас, мұндай тас Әмір Темірден

соң ешкімге шығып көрген жоқ», – деп сүйінші сұраған екен. (Сол тасқа «Абылайхан бин Сүйеніш хан» деп жазылып, опат болғаннан кейін басына қойылыпты). Абылайдың соңғы күндері туралы келесі дерек бар: «Осы жолдан қайтып Тәшкентке келіп, Мырза Ахметтің қызын алады. «Өзім соңырақ қайтамын, әзір ұрыс-соғыс жоқ, есен күндеріңде елдеріңе барыңдар» деп қасындағы Орта жүз бен Кіші жүздің батырларына рұқсат беріп, қайтарып жібереді. Ташкентте үш ай жатып, Арқаға қайтуға қасына біраз төлеңгіттерімен үйсін-дулаттың басты кісілерін ертіп шығады. Мұны Шымкенттегі Ғабдолрахман сарт естіп, Абылайханға іштерінен кек сақтап жүрген көрші шаһарлардағы сарттарға хабар жіберіп жинап, Абылайды қамап алады. Дулат деген ел сартпен соғысуға жарытпапты. Ханның қасындағы төлеңгіттерінің көбін қырып, өзіне қол тигізуге, істің соңы неге соғарына көздері жете алмай, бата алмапты. Сонда Абылай хан Арыс деген жерде бір төбенің басына шығып: «Қайран Орта жүз бен Кіші жүз батырлары қасымда болса, бұл қорлықты көрмес едім-ау!», – деп бармағын шайнаған екен. Сол күні Арыстың бойында ғаламат аты шыққан Абылай хан бір қорғанға түсіп, ауырмай-сырқамай 68 жасында опат болған. Найзадан тең жасап, сүйегін Түркістан шаһарына әкеліп қойыпты» [1. 52].

Абылай ханның соңғы күндері туралы деректі қазақ тарихшылары осы зерттеуден олжалап жүргені анық. Бірақ күні бүгінге дейін дау туғызып келе жатқан дерек – ханның қай жерде жерленгені туралысы. Бұл – бүгінгі тарих ғылымы анық айта алмай отырған дерек. XX ғасыр басында, тарих атадан балаға ауызша жеткізіліп отырған заманда Алаш ғалымы М.Дулатұлы өзі естіген тарихи тұлға туралы мағлұматты осы зерттеуінде бүгінгі ұрпақ үшін жазып кетіпті. Бұл ғылыми маңызды еңбек тек XX ғасырдың соңында ғана тәуелсіз қазақ елінің санасына жетті. Кеңес ғылымы бұрмалап отырған ұлт тарихының шынайы беттерін Алаш ғылымы осылай анықтап берді. М.Дулатұлы «Оян, қазақ!» ұранын тек өлеңмен ғана емес, осындай ғылыми, тарихи маңызды зерттеулерімен де айғақтап берді.

Абылайдың атақты түсі мақалада жан-жақты талданған. Абылайдың Самарқанға сапары, соңғы шайқасы, 70 жасында опат болғаны осылай белгілі болады [1. 51]. Абылай ханның 17 әйелі, 30 ұлы болған. «Солардың ішінде «Абылайлап» жауға шапқаны қалмақтың ханы Қалдан Сереннен тартуға келген Топыш ханымнан туған Қасым төренің балалары кешегі даңқты Кенесары хан мен ер Наурызбай. Бұлардан басқа хан қаны қайнап, өз еркімен басқаларға қолдан тізгін бермеске қарысқан «Абылайдың немересі Абайділда сұлтан

Уәлихан ұғлы» [1. 53]. Бұл мәлімет Жанақ пен Орынбай ақынның өлеңдерінде айтылады: *«Абайділда, Ғаббастың елін жайлап, бес жорғасын өлтірдім кісе байлап. Ханнан алған сұлуым өліп қалып, қаракөкпен келемін сорым қайнап».*

Абайділда «Көкшетауға отаршылдық дуан салдырмаймын», – деп бағынбағаны үшін итжеккенге айдалып, қорлық көріп, қайтып келгенде, Орынбай ақын айтқан екен: *«Хан Абылай өтіп кетті-ау, кеше жүрген! Үш жүздің баласына олжа берген. Сегіз жыл итжеккеннен әрмен кетіп, ханымыз Абайділда қайта келген. Биылғы қатты болды-ау қыстың жұты: бес теңге Қызылжарда ұнның пұты, орта жүз, ырысың бар ел екенсің, хан келді Абайділда – елдің құты»* [1. 53].

«Абылай ханның жоғарыда айтылған көп балаларының һәм олардың тұқымдарының аттары белгілі болса да, әрқайсысының Кенесары, Абайділда секілді қазақ үшін жұмсаған күш-өнерлерін естімегендігімнен құр аттарын жазбаймын. Абылай ханның шөберелері – заманымыздағы кешегі марқұм генерал Ғұбайдолла Шыңғысханов, марқұм генерал Сұлтанғазы Уәлихановтар менен бұл күнде саламат статский советник Ешмұхамед төре Абылайхановтар» [1. 53].

М.Дулатұлы Абылай тұқымынан Кенесары мен Абайділданы ерекше атап, ханның шөберелері – өз замандастары туралы қынжыла сөйлейді: *«Бұларға қазақ жұртының өкпелейтіні де, осы күнгі тар заманда білім дәрежелері бола тұрып, баяғы аталары өрге сүйреген жұртына басшылық қылып, пайдаларын түгізбеді дегеннен басқа болмаса керек»* (Айқап, 1912, № 6, 7). Бұл – алаш қайраткері М.Дулатұлының төре замандастарына айтқан назы ғана емес, қазақтың басы бірікпей тұрғандығын меңзеуі де.

«Қазақтың тарихы» (Түрік баласы. «Қазақ», 1913, № 2) атты мақаласы былай басталған: *«Тарих дейтін – бұрынғы өткен заманның жайынан сөйлеп тұратұғын, бұрынғы өткен кісілердің ісінен хабар беретұғын бір ғылым. Қазақтың көбі оны «Шежіре» деп атайды. Бұ заманның ғалымдары тарихты ең оңды мағлұм деп түсінеді. Тарих – түзу жөнді үйретуші деп айтады... Келешек күннің қандай болашағын білуге тарих анық құрал болады»* [1. 59].

Тарих не үшін керек, оның қасиеті неде? Бұл жөнінде М.Дулатұлы сөз басында: *«Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп не қойғандығын білмейді, келешекте басына қандай күн туатынына көзі жетпейді. Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса, оның артынша өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады. Дүниеде өзге жұрттар қатарында кем, қор болмайтын, тұқымым құрып қалмасын*

деген халық өзінің шежіресін иманы дәрежесінде ұғып білуге тиіс болады» [1. 59].

«Сонда тарих қалай ұмытылмай келген? Оны кімдер сақтаған?» – деген сауалға келесі жауап бар: «Қазақ ішінде әр үйдің отағасы, әр ауылдың ақсақалы – тұрған бір шежіре. Бұрынғы өткен-кеткеннен естіген-білгені болса, кейінгі жастарға соның бәрін айтып отырады». Тарих өзіміз үшін керек екені, себебі әр істен қандай нәтиже туатынын білу үшін қажет делінген. «Қазақтың тарихы» (Түрік баласы, «Қазақ», 1913, № 3) атты екінші мақаласында «қазақтың асылы тексеріліп, тарихы жазылған жоқ» – деп, әдебиетші ғалым мәселені ашық көтереді. Өз заманының қатесі ретінде М.Дулатұлы: «Тарих жазушылардың ешбірі қазақ пен қырғызды айырмайды» Қазақ – қазақ! Қырғыз өз алдына қырғыз. Түрікмен мен башқұрт қандай басқа-басқа ел болса, қазақ пен қырғыз да сондай басқа ел. Орыстардың, әсіресе hükіметтің қазақтарды, қазақ демей қырғыз деп жүргені рас. Бірақ олар өзінің атты «Казачье» әскерінен «айыру үшін жаңылыс болсадағы қазақты қырғыз атап жүр» [1. 59]. М.Дулатұлы осыны жөндеуге үндейді. Және «Қазақ» газетінде осы мәселені талқылауды ұсынады. «Қазақтың тарихы газет бетінде жазылып тұрмақшы» – деп, оқырмандарды осыған атсалысуға шақырады.

Ғалым М.Дулатұлы осыған байланысты бұл сөздердің тегіне де үңіледі: «Тарихтың көрсетуі бұған ереуіл келеді. Орыста бұрын атқа міну қажеті болмаған. Осы күнгі хохолша сиыр жиіп, өгіз мініп күн көрген. Салт қызмет етіп, біздің қазаққа ұқсаған соң, «казачье» атанып кеткен. Орыстың атты әскері «казак» атанғандықтан, біздің қазақ өзінің атынан айырылып, «қырғыз» атанып жүрмекші емес. Қияметке дейін қазақ қазақ болып жасамақ» [1. 61]. Аталған мәселе күні бүгін ешкім анықтап бермеген болып табылады. Шынында да неге аттылы ресей әскері өздерін казак деп атаған? Бұған берілген М.Дулатұлының ғылыми дерегі бүгінгілерге қажет құнды саяси құжат болып отыр. М.Дулатұлына дейін бұны ешкім жазбағаны да мәлім. Қазақ өзін көрсету үшін: «Осы ғасырдағы ғылым жарығында қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай және өзіміздің шарқ гадетіне ыңғайлы қылып «қазақ мәдениетін» құрып, бір жағынан «қазақ әдебиетін тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы» [1. 61], – дейді алаш ғалымы.

М.Дулатұлы ұлт тарихын, ұлт атауын басқалардан осылай ажыратып алып, оны арнайы, тұрақты түрде зерттеліп отырылуын мәселе етіп қояды. Бұл іс «Қазақ» газетінде қолға алынғандығы да осы мақалада мәлімделген.

Алаш әдебиетшісінің «Қазақтың тарихы» (Түрік баласы. «Қазақ», 22.03.1913. № 7) атты үшінші мақаласы да аталған мәселелердің жалғасы. Қазақ пен ноғай, «өзбек өз ағам» сияқты тіркестердің мағынасы көтерілген. Және осылардың «ғақылға да ұнамайтын, тарихқа да сыймайтынын» М.Дулатұлы дәлелдеп кеткен.

Алаш сөзіне қатысты әдебиетші өз жобасын осы зерттеуде ұсынған: «Қазақтың «Алаш» атанғаны хижрадан (Мұхаммедғалейһ сәләмнің Меккеден көшіп, Мединеге барып кірген күнінен) алты жүз жыл өткен соң, Шыңғыс хан тұсында болды. Шыңғыс хан бүкіл мүліктен төрт баласына бөліп бергенде, Дешті Қыпшақты, Сібірдің күнбатыс жағын, осы күнгі Сарыарқаны, Еділ-Жайық өлкесін үлкен баласы Жошыға беріп еді. Ол күнде Жошы ұлысына қараған алты рулы ел бар еді. Сол алты рудың әрқайсысына бөлек Шыңғыс алты ұран беріпті, әр руға өзіне бөлек таңба, ағаш қос беріпті.

Сол күнде бүкіл Жошы ұлысының ұраны «Алаш» болыпты. Жошы ұлысында алты ру болғандықтан «Алты Алаш» болады. «Алаш» деген сөздің алғаш мағынасы – Отан кісісі (соотечественник) деген сөз болады. Мұны бір ақынның Абылайға айтқан өлеңінен білеміз: *Тақсыр-ау, ұнатсаңыз қарашыңмын, ұнатпасаң жай жүрген алашыңмын* – дейді. Сол өлеңде «Алаш» отан кісісі мағынасында және қазақта «Алаң келе ме, Алаш келе ме» деген бір мәтел сөз бар. Сондағы Алаң – «шетелдің кісісі», Алаш – «отан кісісі» мағынасында болады. Сол күнде Жошы ханға «Алаши» деп лақап қойылды. Алаши – «алаштың басшысы» (глава отчества) мағынасында болады. Қазақтың «алаш алаш болғанда, алаши хан болғанда» деген ескі сөзі сонан қалған» [1. 63-64]. Тарихшылардың Алаш сөзіне қатысты күні бүгінге таба алмай келе жатқан мәселесіне әдебиетші М.Дулатұлы өз пікірін осылай танытып кетті. Бұл тұжырым ақылға толығымен сыяды, себебі сонау Шыңғыс ханның өзінен бастап ешқайсысының зираты сақталмаған, ал қазақ жерінде Жошы хан зираты қастерленіп сол күйінде сақтаулы. Бұл да бір ой салатын дәлел екені айқын.

М.Дулатұлы «Адрианополь» мақаласында саяси мәселелерді көтерген. Тоқ етері келесі сөздерде анықталған: «Адрианопольді болғарлар алғанына басқа тұқымдас патшалар сонша қуанарлық һәм Түркияның қабырғасы қайысарлық қапа болуда. Оның басқа шаһардан тарих жүзінде артықшылығы: Адрианопольді Ғайса пайғамбардың туғанынан санағанда II ғасырда Рома патшасы «Адриан» салдырғандықтан, Адрианополь атанған екен. Бірнеше заманнан кейін Түркия соғысып, өзіне қаратып алған.

Адрианополи Стамбулдан тоқсан жыл бұрын пайтахыт болып, Түркия сұлтандары төрт патшалық hükümetін жүргізіп, жылдан-жылға әдемілеп түзеткен, зорайтқан. Адрианополи пайтахыт заманда опат болған сұлтандардың сүйегі онда қойылмай, Бросе шаһарына апарып қойылғандықтан, бұл күнде онда ханзадалардың зираты жоқ. Бірақ бүтін дүние сұқтанарлық тамаша мешіттер бар: Сұлтан Сәлим, Сұлтан Баязит, Сұлтан Мұрат һәм басқалар.

Мәскеуді орыс халқы екінші пайтахыт деп санап, қандай қымбат көрсе, Адрианополи Түркияға сондай қадірлі еді. Бірақ Мәскеуді Наполеонның әскерінен бүтін Россияның қарасы, төресі, жасы, кәрісі, қатыны, баласы – бірі қалмай қолдарына қару көтеріп, бір намыс, бір тудың астына жиналып сақтап қалып еді. Түркия Адрианополиді ондай сақтай алмады. Адрианополидің түріктер үшін Мәскеуден айырмасы сол ғана болды. Адрианополидің жау қолына кетуі Түркияның бағы кетумен пара-пар» [1. 68-69].

Әдебиетші М.Дулатұлы қазақ әдебиеттануындағы шоқантанудың басында тұрған ғалым. «Шоқан Шыңғысұлы Уәлихан (1837-1865)» атты зерттеуі 1914 жылы «Қазақ», газетінің № 71, 73, 76, 77 сандарында Шоқанның қайтыс болуына 49 жыл қарсаңында жарияланған. «Шоқанның кім екенін көп қазақ білмейді» деп жазылған мақала Шоқанның ататегі, шешетегі, оқуы, оның ғалымдығы туралы мағлұматтарға құрылған.

М.Дулатұлы Потаниннің Шоқан туралы сөзін келтірген: «Орысша оқыған қазақтың ең есті, артына кітап қалдырғаны – осы Шоқан» [1. 196]. Шоқан 1837 жылы Ақмола облысы, Көкшетау уезі, Сырымбетте дүниеге келгені, шын аты Мұхаммед-Ханафия екені нақтыланған. Шоқан – орта жүздің атақты ханы Абылайдың шөбересі, Уәлидің немересі, Шыңғыс төренің үлкен ұлы. Уәлиханның үлкен баласы Ғабидолла төрені (Шыңғыстың ағасы) Орта жүз хан деп көтергені, оның Ресейге бойсұнбағаны үшін Сібірге айдалғаны айтылған. Одан аман келгенде Орынбай ақынның айтқан өлеңі келтірілген [1. 197].

Шоқанның шешесі Зейнеп ханым қаржас Шорман бидің қызы. Туған ағасы Мұса алашқа даңқы шыққан қадірлі би болып, аға сұлтан болғаны еске түсірілген. Шоқан – Шыңғыстың үлкен ұлы, «Шоқаннан басқа Шыңғыс төренің Махмуд деген баласы, тағы бір ұлы һәм Нұрида деген қызы болыпты». Нұриданы Шоқанның нағашысы Сәдуақас мырза Шорманов алған» [1. 197]. Зерттеудің «Шоқанның оқуы» тарауында Шоқанның Омбы кадет корпусына 1847 жылы он

жасында түскені, тез орыс тілін меңгергені, сонда Потанинмен танысқаны мәлімделген. Шоқанның маңайы Ждан-Пушкин, В.И.Дабшинский, Старков, Капустин, Гутковский, Дуров, т.б. туралы да мағлұматтар келтірілген. Дуров «сол кезде Омбы абақтысында писатель Достоевскиймен бірге отырып шыққан досы» делінген [1. 199]. 1852 жылы Потанин кадет корпусын бітіріп, Жетісуға офицерлік қызметке шақырылады, бір жыл кейін Шоқан генерал-губернаторға адъютант етіп сайланады. Шоқанның академик П.П.Семеновпен араласуы да осы тұста. Кадеткорпусында Шоқан «ол кезде жаңа рухта шыққан журнал-кітаптар, Тургенев, Чернышевский еңбектерімен, сол кезде Омбы арқылы айдаудан қайтқан декабристермен танысқан, Омбыда олармен мәжілістес болған. Атақты Бакуинді де сол кезде Омбы арқылы алып өткен. Кадет корпусқа учитель болып Н.Г.Чернышевскийдің досы Лобадовский келген. Капустиндердің үйінде Қазан университетін бітіріп қайтқан студент С.Капустин келіп тұрған. Осылардың бәрімен Шоқан жақсы таныс болған» [1. 200]. Бұл тұста аталған есімдер Шоқантануда күні бүгінге дейін тың болып келгені анық. Осы тұста М.Дулатұлы Достоевский мен Дуровтың Шоқанға әсері ерекше болғанын айтады. Дәлел ретінде Потаниннен сілтеме келтірілген [1. 201]. 1859 жылы Потанин Петербор университетіне оқуға түссе, Шоқан бұл жылы Қашқарға барғаны айтылады. Шоқанның бұл сапардағы басты мақсаты былай делінген: «Ол кездегі Сібір ұлықтары жаңа ғана Қытай билеуінен шыққан «Алтышар» хақында мағлұмат алмақшы болған. Оған барушы кісі астыртын бармаса болмайтын кез. Осы қызметті орындау Шоқанға тапсырылған» [1. 201]. Шоқанға кімдер серіктес болғаны, жалпы бұл саяхат қалай іске асқаны қазақ тілінде тұңғыш рет толығымен анықталған.

Петерборда Шоқан Березин, Ғазимбек, Васильев, Достоевский, Тургенев, Кривостовскийлермен араласқаны ерекше сөз болған. Шығыс факультетінде Костомаровтан дәріс алғаны айғақталған. Денсаулығы нашарлаған Шоқан елге қайтқанда 1864 жылы Черняевқа адъютант болып Әулиеата, Пішпек оқиғаларына қатысты: «Әулиеата, Пішпек аларда орыс әскерінің мұсылмандарға қылған залымдығына шыдамай ашуланып, Шоқан Черняевтан айырылады. Шоқан Алматы арқылы Қытай шегіндегі Ұлы жүздің албан руын билеп тұрған Тезек төренің ауылына кеткен. Шоқан сонда тұрып қалып, Тезек төренің қызын алған, бірақ көп дәурен сүре алмай, 1865 жылы жиырма сегіз жасында көкірек ауруынан опат болған. Шоқанның зираты осы күнгі Қапал мен Алматы арасындағы қара жолға жақын, Алтынемелдің

етегінде. Шоқанға мешітке ұқсас ағаштан там салынған. Соңынан генерал-губернатор Колпаковский мұсылманша жаздыртып, басына мрамордан белгі орнаттырған» [1. 202].

«Шоқан қандай азамат болды?» деген сауалға М.Дулатұлы Потанин сөзімен жауап берген: «Потанин жазады: «Шоқан өз жұртын өте сүюші еді, қолынан келсе, жақсылық қылу, қазақ халқының кемшілігі үшін қызмет ету оның бар мақсаты еді». «Мен ең әуелі қазағымды жақсы көремін, онан кейін Сібірді, онан кейін Россияны, онан кейін бүкіл адамзатты жақсы көремін. Орыс қазақты сабап жатса, мен қазаққа болысамын. Егер орысты француз сабап жатса, менің жүрегім орыс жақта», – деуші еді Шоқан. Шоқан шешен, өткір тілді, өшіккен кісісін әзілмен, сықақпен кемітіп тастайтын еді. Шоқанның мінезінде Пушкин, Лермонтовтардың мінезін еске түсірерлік белгілер бар еді. Заманында қазақтан оқушы болса, Шоқан қазақ халқының данышпан жазушысы, қазақ әдебиетіне бірінші негіз құраушы болмақ еді, бірақ заман һәм тағдыры оға қылмады, Шоқан арманда кетті...» [1. 203].

«Ресей офицері Шоқанның мұсылмандығы қандай дәрежеде болды? Өз ұлтына не істеді?» деген сауалға М.Дулатұлы ғалымды қорғау сөздерін жазып кетіпті: «Осы кезде жаңылыс істеулерінше, «Шоқан мұсылманның зиянына қызмет етіпті, мұсылман шаһарларын бастап алдыртыпты», – деп теріс түсініп, өсектейтіндер бар көрінеді. Бұл өсектің Шоқанға жабылған жала екендігі, Шоқан һүкімет қолында құр жансыз құрал болмай, таза пікірлі, ажзүрек, ұлтын сүюші жігіт болғандығы – орыс ғаскерінде патшаға ант берген офицер бола тұрып, мұсылмандарға орыс ғаскері қылған залымдыққа шыдамай қарсы келіп, Черняевтен айырылғандығы зор дәлел болса керек. Шоқанның бар талабы ғылымға ұмтылу, қазақ халқына пайда келтіру, қазақ халқының тұрмысын, рәсімін, тарихын анықтау жолында болған. Шоқанның ғұмыры ұзын болғанда, артына қанша пайдалы нәрсе қалдыруында шек жоқ, қазақ жайынан жинаған қанша материалдары өзі өлгеннен кейін баспаға кірмей жоғалған» [1. 203].

Алаш әдебиетшісі Шоқанның мұрасына да нақты баға берген. Дәлел ретінде Шоқан сол кезде шыққан кітабына талдау берілген: «Шоқанның жазып қалдырған сөздерін, қазақ жайынан жинаған материалдарын һәм өзінің тәржіме халін Петербордағы Императорск Географическое Общество 1904 жылы басып шығарды. Бұл кітап зор көлемді, 531 бет. (Записки императорского Русского Географического общества по отделению этнографии. Т. XXIX. Сочинения Ч.Ч.Валиханова ред. Веселовский Н.И СПб, 1904).

Шоқан кітабында жазылған басты сөздер: 1. Потанин, Ядринцев һәм Ибраһимов жазған Шоқанның тәржіме халі; 2. Шоқанның өзі жазған мақалалары; 3. Абылай хан туралы; 4. Қазақтың ескі әдет-ғұрыптары; 5. Қазақтың бұрынғы жаугершілік заманындағы жайы; 6. Жоңғар жайынан; 7. 1858-1859 жылғы «Алтышар» жайынан түгел мағлұмат; 8. Сібір қазағындағы билік; 9. Көкетай төренің өлімі; 10. Қазақтың ертегі, өлеңдері, ақындары жайынан; 11. Қазақ шежіресі жайынан һәм басқалар» [1. 203-204]. Әдебиетші М.Дулатұлы Шоқантанудың іргесін осылай қалап берген.

«XX ғасыр басындағы белгілі тарихи тұлға, ғалым Исмаил Гаспринский кім, қандай ғалым, қандай адам болған?» деген сауалға да жауап М.Дулатұлының мақалаларынан табылады. «Исмағұлбек Гаспринский (Опатынан соң)» атты мақала «Қазақ» газетінде 1914 жылы 30 сентябрьде жарық көрген. Ғалымның туған жері, ғалымдық, азаматтық, мұғалімдік істері толық анықталған. Оның білімі сонау Парижден оң алғаны, Африка, Алжирде, Мысыр, Иран, Түркияда болғаны да айтылған: «Һәр жерде мұсылмандардың нашар халін, бүкіл мұсылман дүниесі тарихтан мақрұм жатқанын өз көзімен көрген. 1874 жылы Қырымға қайтып, Бақшасарайда мұғалім болып, балалар оқыта бастаған» [1. 209]. Аталған жерлерден алған білімін ғалым пайдаға асырғаны, «Тәржіман» газетін шығарғаны сөз етілген. Осы газет арқылы іске асырылған азаматтық ісіне қазақ әдебиетшісі мынадай баға берген: «Исмағұл мырза ғұрт етіп, отыз үш жыл «Тәржіман» басынан жылжымай, жұртқа көсемдік етті. Мұсылмандарды оқытуға, жазуға үйретті. Мектеп ашып берді. Мұғалімдер шығарды, һәр түрлі жәмбияти хайриялар аштырды, тіл һәм әдебиет туғызды, мәңгі бітпес пікір, идея берді. Россия мұсылмандарын тілі бір ұлт халіне қойды, кейінгісін ойлағандай, ілгергісін болжағандай ой берді. Сондықтан Исмағұл мырза түрік ұлтының зор тәрбиешісі, ұлұғ ұстазы, ардақты атасы болып дүниедан қайтты» [1. 212].

«Ұлы» ма, «ов» па? «ов» туралы мақалаларда («Қазақ», 1915, № 121) қазақтың «ұлы», «қызы» деп жазылуы құпталған. Қолдау ретінде «Әлихан Бөкейхан», «Назира Құлжан» қолданған. Үлгі ретінде М.Дулатұлы: Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Едіге, Мамай, Ноғай, Жәнібек, Әйтеке есімдерін келтірген. Стамбұлдағы түріктерді тарих Қанды дегені, олардың салты біздікіндей, азаматтарын өз атымен атайтыны айтылған: Мұстафа Кемал. Алаш ғалымының ұстанымы анық айғақталған: «Бізге де газет те, журнал да, кітап та, кеңсе де қазақ жұртының тіл салтына түскен оң. Біз өз жұртымыздың

тіл салтына, заңына түссек, елге жылдам жақындаймыз, елге жанасқан сайын, ел ағартқан іс гүлдейді» [1. 239]. Сондықтан: «Біздіңайтайықдегеніміз, «ов»-ты орысқа қалдырып, қазақтың таза тілінің салтын қолдану керек дейміз. Бұдан былай қол қойғанда, не сөз арасында біреуді атағанда «Байтұрсынұлы Ахмет», «Дулатұлы Міржақып» деп жазу дұрыс. «ов»-ты етегіне намаз оқыған мешандарға берейік. Еш нәрсені тесе қарап тексермей, тоқ қарынға мәз болып жүре беретін, не дінді, не білімді, не тұрмысты, не төрені сынамаған, байға, төреге еліктеген, өмірін малша өткізген адамды А.И.Герцен «мещанин» деп атаған. М.Д.» [1. 239].

М.Дулатұлының «Орда гербі (таңбасы)» мақаласы («Қазақ», 1918, № 258) «Алаш Орда мемлекеттік таңбасы қандай болуы тиіс?» деген мәселені көтерген. Басты ой былай қамтылған: «Һәр мемлекет, һәр губерния, һәм облыстың өзіне арнаулы гербі бар. Таңбасына қарап, қай елдің аты екенін тануға болады. Гербіне қарап, қай мемлекеттің нәрсесі екендігін білуге болады. Елдің ру таңбасында қандай мағына болса, гербте де сондай мағына бар. Алаш автономиясына Алашұлы болып кіріп отырғанда, Алаш Ордасының гербі болуға ру таңбалары да, облыс гербтері де жарамайды. Алаш Ордасының гербі ру таңбаларынан да, облыс гербтерінен де басқа болуға тиіс.

Алаш мемлекетіне «Орда» деп ат қойған соң, гербінде «Орда» сүгіреті болуы лайықтығында дау болмаса керек. «Орда мемлекетіне «Орда» сүгіретін қою ұнамсыз болады» деп һешкім айта алмас. Солай болған соң, герб мәселесінің негізі шешілгенге есеп. Шешусіз тұрған мәселенің негізі емес, бұтағы яғни Алаш Ордасының гербіне құр Орданың ғана сүгіретін салу ма, болмаса басқа мағына да кіргізу ме?» [1. 239].

Байқасақ, киіз үй символы сонау Алаш зиялылары ұсынып кеткен жоба екен: «Басқа мағына кіргізу ме?» деген сөзді мысалмен түсіндіріп өтейік. «Қазақ» газетінің басына үй сүгіретін орнатуда мынадай мағыналар бар еді: киіз үй – киіз туырлықты қазақ халқы. Үйдің түндігі ашық, есігі жабық болуындағы мағына: түндік жарық беретін жол, есік түрлі заттар кіретін жол дегендік. Жарық жолы ашық, еркін болсын, түрлі заттар кіретін жол есігі еркін болмасын делінген еді. Түндіктен түсетін жарыққа өнер-ғылым енгізілген еді. Түндік құнбатыс жағынан ашылуы – өнер-ғылым Еуропа жағында күшті болған себепті қазақ ішінде Еуропа ғылым-өнері тарасын деген мағына еді. Үйдің есігі қазақ деген сөзден жасалған. Ондағы мағына: «Қазақ» газеті қазақ жұртына әрі мәдениет есігі болсын әрі сырт жұрт жағынан күзетші болсын делінген еді.

«Қазаққа деген игілік нәрсені енгізу жолында газет қызмет

етсін, сырттан келер қазаққа жамандық болса, күзетші орнында газет қызмет қылсын» делінген еді.... Сөйтіп, «Қазақ» газетінің тұтқан жолын басындағы эмблемасымен (ишарат) көрсету үшін газет басына үй сүгіреті қойылған еді. Алаш гербіне де осы сияқты Ордадан бөтен де мағына кіргізуге болмас па? Құр Орданың сүгіреті салынғаннан, қисыны келіссе, басқа мағына да қатыстырған абзал болар еді. Ойы, қолы шебер азаматтар Алаш гербінің қалай еткенде ұнамды болу жағын ойланып, герб жобасын жасап, көптің, яки айрықша комиссияның сынына салса екен» [1. 347-348]. Алаш ардақтыларының мемлекеттік таңба туралы жобасы іске асырылып жатқан заманда біз бұл мағлұматты білуіміз шарт.

М.Дулатұлы – қазақ әдебиеттану ғылымында ахметтанудың да негізін қалаған ғалым. «Ахмет Байтұрсынов» (М.Дулатов. Биографический очерк. Труды общества изучения Киргизского края. Вып. III. Оренбург, 1922) атты орысша мақала – Ахмет Байтұрсынұлы 50 жасқа толу мерейтойына арналып, орыс тілінде жазылған. «Ақжол» газетінде М.Әуезов мақаласымен қатар басылған бұл мақала – алғаш ғұмырнамалық дерегі мол зерттеу. Ахмет Байтұрсынұлының туған жері, оқу жолы, шығармашылығы, ататегі толығымен қарастырылған. Өзіміздің шенеуніктердің ақталған кезде жіберген ақауы арқасында бізді күні бүгін шатастырып келе жатқан дерек, бұл жерде дұрыс берілген.

Ахаңның әкелерінің текті істері, өзінің жастай кедейліктен көрген тауқыметі, бірақ білім арқылы осы қасіреттен құтылуы көрсетілген. «Ахаң қандай білім алған?» деген сауалға жауап осы зерттеуде берілген. Ғылыми еңбектерімен қатар, Ахаңның ақындығы, аудармашылығы нақты талдаулар арқылы айқындалған. Басты ой былай келтірілген: «Через всех литературную деятельность Ахмета Байтурсынова красной нитью проходят беспощадная критика и строгий анализ царской политики и протест против нее» [2. 63]. Сонымен қатар А.Байтұрсынұлының ерекше дарынды көсемсөзші екені айғақталып, «Қазақ» газетін ашуы үлкен азаматтық іс ретінде анықталған. Ахмет Байтұрсынұлының совет кезінде де ұлты үшін бәріне көніп іс басында болуы ер азаматтық, тұлғалық қызмет ретінде бағаланған. Ахаңның тіл тану, әдебиеттану ғылымдарының қалыптасуына себеп болғаны ерекше аталған.

А.Байтұрсынұлының Крылов мысалдарын аударуы сол кездегі тілі байлаулы Алаш қайраткерлерінің қолданған амалы деп анықталған. «Ахмет Байтұрсынов – народный поэт. Поэтическая деятельность его начинается с перевода басен Крылова на казахский язык. Как у человека, посвятившего всю

свою жизнь просвещению народный массы, основная идея его высказывается и тут: как поэт-протестант, А.Байтурсынов поэзию превращает в оружие борьбы с политикой монархической России, угнетавшей казахов. Принимаясь перевести басни Крылова, он прежде всего имеет в виду великую возможность басен для воспитания детей и взрослых. Он выбирает для перевода из Крылова такие басни, которые понятны и соответствуют казахскому духу. Если Белинский про Крылова говорил: «Хотя он брал содержания некоторых своих басен из Лафонтена, но переводчиком его назвать нельзя, его исключительно русская натура все перерабатывала в русские формы и все проводила через русский дух», – то же самое мы можем сказать и в отношении А.Байтурсынова. Как у Крылова, так и у Ахмета Байтурсынова, о естественности, простоте и разговорной легкости языка тоже не приходится говорить. Ахметом переведено 40 басен Крылова, и под названием «Сорок басен» сборник выдержал уже несколько изданий» [2. 63].

Ахаңның ақындық әлемі былай суреттелген: «В своих стихотворениях А.Байтурсынов не поет о любви, о женщине, о природе, у него нет ни высокопарных слов, ни крылатых фраз. Он простым и понятным казахским языком поёт о свободе, о нации – призывая ее к просвещению, к труду и к освобождению от вековой спячки и пробуждая в каждом казахе чувства гражданства. Стихотворения А.Байтурсынова по внешней своей простоте, по внутреннему содержанию, легкости и равномерности занимают первое место в казахской литературе. У А.Байтурсынова, кроме «Сорока басен», имеется еще небольшой сборник оригинальных и переводных стихотворений под названием «Маса» и несколько не напечатанных стихов лирического характера» [2. 62].

М.Дулатұлы Аханңың көсемсөздігі туралы ақпарат берумен шектелмей, «Қазақ» газетінің тарихи рөлін де анықтап берген: «Вскоре газета «Казах», как единственный орган, отвечающий культурным и общественным запросам казахской жизни, завоевала общую симпатию и стала популярною в широких массах. Тогда как выходящие в то время газета «Казахстан» и журнал «Айқап», не находя среди читающей киргизской публики даже несколько сот человек, вскоре прекратили свое существование, «Казах» в конце первого года издания имел уже 3000 подписчиков. Насколько газета «Казах» была дорога молодежи, можно судить из того, что ежегодно, в день выхода первого номера в свет, из всех университетских и других городов, от учащихся казахов получались в редакции приветственные телеграммы и письма» [2. 64].

Аханның осы ісі үшін зардап шеккені де айтылған: «Но зато «Казах» нажил немало врагов. За все время своего существования «Казах» вел систематическую борьбу с развивающимися в степи злоупотреблениями, разоблачая грязные поступки обирателей, взяточников и аферистов разных мастей. Они-то, зорко следя за каждым шагом и за каждой строкой «Казаха», занялись доносами, они переводили резко написанные и осуждающие действия в политике правительства статьи с комментариями от себя и представляли начальству. Поэтому то и дело производились в редакции обыски, то и дело А.Байтурсынова таскали к губернатору или жандармскому начальнику на допросы. В 1914 году за помещенную в № 80 «Казаха» передовицу, где А.Байтурсынов критиковал только что выработанный М.В.Д. проект положения об управлении Киргизским краем, оренбургский губернатор Сухомлинов оштрафовал А.Байтурсынова как редактора на 1500 руб. и в случае его несостоятельности постановил заменить штраф арестом А.Байтурсынов на 8 месяцев. Утрата 1500 рублей была бы равносильна закрытию газеты, поэтому А.Байтурсынов несмотря на слабость своего здоровья, заявил полиции, что он согласен сидеть, но платить штрафа не может. 20 октября А.Байтурсынов посадили в тюрьму. Пишущий эти строки подал телеграммы в разные города, известив друзей А.Байтурсынова о случившемся. В адрес редакции посылались переводы по телеграфу, и А.Байтурсынов, не просидев и 45 дней, по внесении штрафа был освобожден. «Казах» и после этого подвергался штрафам на разные суммы, доходившие иногда до 3000 руб. (в 1916 г.), и всегда отзывчивые читатели аккуратно вносили штрафы, не доводя дела до ареста А.Байтурсынова или закрытия газеты. «Казах» просуществовал до октября 1918 года. Созданная почти из ничего и просуществовавшая в тяжелых условиях царско-полицейского режима, благодаря умелому руководству и самоотверженному труду А.Байтурсынова, газета перед закрытием имела свою собственную типографию, большой запас бумаги, небольшую библиотеку, тираж превышал 8000» [2. 65].

А.Байтұрсынұлының қажырлы еңбегі бүгінгі біз кимай жүрген әділ баға берілген: «В результате научно-педагогических трудов Ахмета Байтурсынова мы имеем казахскую азбуку, фонетику, синтаксис и этимологию казахского языка, теорию словесности и историю культуры. Этим кропотливым трудом Ахмет Байтурсынов поднял казахскую словесность на высокую ступень и заложил прочный фундамент для национальной школы и родной литературы» [2. 66]. Мақаланың орыс тілінде жазылуы жалпы

жұртқа таныту үшін екені анық. Бүгінгі ахметтанушылар қолданып жүрген мәліметтер толығымен осы зерттеудің негізінде екені де айқын. Сондықтан ахметтанудың негізін қалап берген әдебиетші М.Дулатұлы екенін мойындауымыз керек және қажетті жерде сілтемелер беруге тиістіміз.

М.Дулатұлының «Қирағат кітабы» Орынборда 1923 жылы жарық көрген. Бұған дейін оқу құралы алғаш рет 1916 жылы басылып шыққан. Екі жыл оқылатын «Қирағат кітабы» бастауыш мектепке арналған. Жәдид жазуынан бүгінгі қазақ тіліне Уахап Қыдырханұлы аударған.

Алаш ақыны, ғалым әдебиетші, әдіскер педагог М.Дулатұлының кітабы «Мұғалімдерге» деген алғысөзбен басталады. Онда сол кездегі оқыту ісіндегі кемшіліктер айтылған. Сонымен қатар: «Сүйікті қазақ мұғалімдері! Міне, сол сіздер керексінген қазақ тіліндегі оқу кітаптарының бірі – осы кітап. Кемшілігі болса, көрсеткендеріңізге шын көңілмен рақмет айтамын» [3. 13], – деп жазады. Педагогтің басты шартын алаш ұстазы келесідей берген: «Оқудағы мақсат – жалғыз құрғақ білім үйрету емес, біліммен бірге жақсы тәрбиені қоса беру. Тәрбие беру үшін «Қирағат кітабын» оқытқанда, құр қарасын ғана оқытпай, жоғарыда айтқанымыз секілді, ішкі мағынасын да түсіндіру тиіс» [3. 13].

Бүгінгі мектепте білім беруді тестілеу дәрежесіне түсірген заманда М.Дулатұлының бұл талабының маңызы зор екені айғақ. Білім берумен ғана шектелмей, адам тәрбиелеу – мектептің басты міндеті екенін алаш ғалымы шегелеп бергендей. Сондықтан ол былай дейді: «Бұрынғы тәртіпсіз оқытатын заманда бір кітаптан екінші кітапқа түсіру, неғұрлым көп кітап оқыту таңсық еді. Бірақ балалардың жадында керекті білім қалмаушы еді. Қазақ мұғалімдері тәртіппен оқытқанда, мектептің программасы болады. Балалар бөлімге бөлінеді, сабақты сағатқа айырады. Солай оқытқанда, қирағат күніне бір сағаттан артық тимейді. Сол бір сағаттың ішінде «Қирағатты» дұрыстап оқытқанда, кітаптағы қысқа хикаялар, өлеңдер – бір сабақ, ұзындары – екі-үш сабаққа бөлініп оқылады, сөздің сыртқы қарасы оқылып (бұл сөздің қазақшасы пәлен дейтін басқа тіл емес), ішкі мағынасы һәм онан алатын өнеге жабулы қала берсе, кітапты тез оқып шығып, керекті пайдасына жетіспей қалуы сол болады.

Тәжірибесіз мұғалімдерді жоғарыда айтқан қателерден сақтау үшін, кітаптың басынан түскеннен баяндап оқытудың мәнісі қалай болатынын мұғалім болып бір сабақты оқытып көрсетелік» [3. 15], – деп, Алаш педагогі сабақтың барысын талдап берген.

«Баяндап оқыту деген қалай іске асады?» Оған былай делінген: «Өлендерді оқып болғаннан кейін үйлеріне жаттап келуге беріп, келер күндердің бірінде талдату керек. Баяндап оқытудың тағы мынадай шарттары бар: анық, айқын оқу, ыңырсымай, сөзді орынсыз созбай, салмақты, айтатын орында асықпай, кісі қалай сөйлесе, солай оқу керек. Сұрау, таңдану, кідіру белгілерін тиісінше оқып, дауысты көтеретін орында көтеріп, бәсеңдететін орында жай оқу тиіс. Балалар дұрыс оқи алмай қиналған жерде, мұғалім өзі оқып көрсету лайық. Баяндап оқытудың асыл мақсаты һәм тәртібі қысқа да болса, осыдан аңдалса керек» [3. 19]. Алғы сөзден кейін А.Байтұрсынұлының өлеңі берілген: *«Балалар, бұл – жолбасы даналыққа келіңдер, түсіп, байқап қаралық та. Бұл жолмен бара жатқан өзіңдей көп, соларды көре тұра, қалалық па? Даналық – өшпес жарық, кетпес байлық, жүріңдер іздеп тауып алалық та!»* [3. 19]. Кітап Ыбырай Алтынсариннің *«Кел, балалар, оқылық!»* өлеңімен ашылады: *«Бір Құдайға сиынып, Кел, балалар, оқылық! Оқығанды көңілге ықыласпен тоқылық! Істің болар қайыры, бастасаңыз Аллалап, оқымаған жүреді қараңғыны қармалап»* [3. 20].

Ахмет Байтұрсынұлы, Әкрәм Ғалымов, Мағжан Жұмабай, Абай, Н.Анов, т.б. көркем шығармаларынан келтірілген мәтіндердің мәні зор *«Қобыланды батыр мен Тайбурыл»* үзіндісі әуелгі қалпында берілген: *«Әуелі, Алла, Анайым! Хақ жаратқан Құдайым. Ұжмақта хорлар сымбатты, үйде Құртқа жұбайым. Жұбайым олқы болды деп, жемеймін, Бурыл, уайым! Шешең тұлпар деуші еді, шешеңнің сөзін сынайын. Жан серігім бурыл ат, жайың қалай Бурылжан? Қалқам, бүгін бұлаймын!»* [3. 100].

Кітапта келтірілген мәтіндердің ғибраттық мәні зор екені бірден аңғарылады (*«Бай мен жарлы баласы», «Арыстан, қасқыр һәм түлкі», «Қасқыр қысты қалай өткізеді?»*, А.Байтұрсынұлының мысалдары, т.б.). Кітап мақалдар тараушасымен тәмамдалған. 35 мақалдың көбі бүгін ұмыт қалғанымен таңғалдырады: *«Жомарт бергенін айтпас, ер айтқанынан қайтпас, жалғыз жігіт би болмас, жалғыз ағаш үй болмас. Арғымақты жамандап, кәне, тұлпар тапқаны»*. Оқу құралы сол кездегі қазақ әдебиеті үлгілерін насихаттау ғана емес, оның қоғамға, ұрпақ тәрбиесіне тікелей қажет екенін мойындату үшін жазылған.

Қазақ әдебиеттануын тарихи контексте қарастырып, оның негізгі өкілдері туралы ғылыми құнды зерттеулер қалдырған әдебиеттанушы М.Дулатұлы туралы С.Торайғырұлы былай депті: *«...Ешкімнің Әлиханға бар ма сөзі, демейді қандай*

қазақ оны оң көзі. Семей тұрсын, жеті облыс бар қазақтан талассыз жеке-дара тұр ғой өзі. Ел үшін құрбандыққа жанын берген, бит, бүрге, қандалаға қанын берген. Ұрадай сасық ауа, темірлі үйде зарығып Алаш үшін бейнет көрген. Түймеге жарқылдаған алданбаған, басқадай бір басы үшін жалданбаған. Көркейер қайткенде Алаш деген ойдан, басқа ойды өмірде малданбаған. Заманда басқан аяқ кейін кеткен, жасымай Алашына қызмет еткен. Болса да қалың тұман, қараңғы түн, туатын бақ жұлдызына көзі жеткен. Басында ол қарағым тұр ғой дайын, тек ұзақ өмір берсін бір Құдайым. Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов, білемін бұл үш ердің айтпай жайын. Кешегі қара күнде болмап па еді: бірі – Күн, бірі – Шолпан, бірі – Айым! Солардан басқа кеше кім бар еді? Қазақ үшін шам қылған жүрек майын?..». Алаш ардақтысы «Оян, қазақ!» деп жар салған Міржақып туралы сөзді өзінің замандасы, қазақтың аяулы ақыны Сұлтанмахмұттың сөзімен аяқтағанды жөн көрдік.

М.Дулатұлы «Қазақхалқыныңбасадамдарына» мақаласында Азамат Алашұлы. «Айқап» 1911, № 7) былай деген: «Біздің әрбір ісіміздің негізі бос, өмірі қысқа. Оқығандарымыз бар – қалтасы тесік, байларымыз бар – төбесі тесік. Екеуі бір жерге желімдесе де қосылмайды» [3. 41].

Алашқа жаны ашыған тұлға осы екі қауымның басын қосып меңзейді. Биік дәрежедегі жігіттеріміз бен қазақты билеп, жұрт ағасы болып келе жатқан ел ішіндегі жақсыларға айтқан сөздері бүгін де өз күшін жойған емес: «Қазақ халқын жетектеп жарық дүниеге шығарушы қаһармандарға мұқтажбыз», – дейді Алаш ғалымы. Осыдан 100 жыл бұрын айтылған бұл сөздер күні бүгін қазақ үшін қажетті. «Оян, қазақ!» деп ұлтының еңсесін көтерген Алаш ардақтысының ғылыми мұрасы бүгінгі Тәуелсіз ғылымға қосылған сүбелі үлес екені айқын. Олай болса, бұл ой, пікірлерді іске асыра білейік.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Мектеп, 2003.
2. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. 3-том. – Алматы: Мектеп, 2003.
3. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы: Мектеп, 2003.

АЛАШ ҒАЛЫМЫ ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДҰЛЫ (Қайраткердің әдеби, тарихи мұрасының қазіргі қажеттілігі)

ХХ ғасыр басындағы көрнекті мемлекет, қоғам қайраткері Алаш ғалымы профессор Халел Досмұхамедұлы (1883-1939) 1930 жылдары Қазақ жерінде орын алған зорлықтың құрбаны болып репрессияға кінәсіз ұшыраған. Ғылыми мұрасына совет кезінде тиым салынып, онымен біз тек 1988 жылдың соңында таныса алдық.

Х.Досмұхамедұлы жеті жыл қуғында болып, «халық жауы» деп айыпталып, 50 жасында халық комиссариатының (НКВД) әскери трибунасының үкімімен атылған.

Совет өкіметі соншама соңына түсіп, ғылыми еңбектеріне катал тыйым салған Алаш зиялысы қандай ғалым болды екен деген сауал бүгін біз үшін қажет. Х.Досмұхамедұлы латын, араб, парсы, түрік, орыс неміс және француз тілдерін меңгерген ғалым. Сондықтан ол тілтанушы, тарихшы, этнограф, аудармашы, әдебиеттанушы болған.

XX ғасырдың басындағы Алаш зиялылары қазақ қоғамы ғылымнан кенжелеп бара жатқанын мойындап осы істі түзетудің басында болуды азаматтық парыз санаған. Саяси тұлға Х.Досмұхамедұлының биология, зоология, медицина салаларына нақты үлес қосқаны да бізді таңғалдырмайды.

Алаш ғалымдары мемлекеттікті лауазым үшін емес, керісінше елге қызмет ету деп қазаққа қажетті істердің басында болған. Х.Досмұхамедұлы – «Табиғат тану», «Адамның тән тірлігі», «Жануарлар», «Оқушылардың саулығын сақтау» және сол кездегі қажетті ғылыми еңбек ретінде Ю.Вагнердің «Дене бітімі мен оның жұмысы туралы әңгімелері», «Өсімдіктердің жаратылысы мен тіршілігі туралы әңгімелерін» қазақ тіліне дер кезінде аударуы да осы ірі ғылыми мақсаттан туындайды. Бұл аударма сол кездегі А.Байтұрсынұлы мен Шонанұлының «Оқу құралына» енгізілген.

Әдебиетші Х.Досмұхамедұлының бұл саладағы еңбектері де сүбелі және әдебиеттануға қосылған құнды үлес. Олар: «Аламан» – қазақтың ел әдебиетінен алынған сөздер жинағы; «Исатай-Махамбет» жырларының алғашқы басылымы; «Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сингармонизм заңы», «Шернияз шешен»; «Алаш» не сөз?» Бұхарадағы Көгілташ медресесін

салу туралы әпсана; Самарқан қаласындағы Тіллә-қары мен Ширдор медреселерін салғызған Жалаңтөс батыр шежіресі, «Диуани-лұғат ат-түрк», «Кенесарының соңғы күндері» атты ғылыми еңбектері. Осы тұста ғалымның «Құтадғу білік», «Жамиғат ат-тауарих», «Кодекс Куманикус», «Китабал-нисаб», «Саясатнаме», «Китап ал-идраки», «І Ұлстан» сияқты әдеби-тарихи жәдігерлерге арналған зерттеу еңбектердегі құнды пікірлердің жөні ерекше.

Қазақ-қырғыз комиссиясының төрағасы Х.Досмұхамедұлының ұсынысымен Мағжан Жұмабай, Мұхаммеджан Тынышбайұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Сұлтанбек Қожанұлы, Әбубәкір Диваев, Мұхтар Әуезов педагогика, тарих, психология, есеп, әдебиет пәндерінен тұңғыш оқулықтарын жазғаны белгілі.

Сонымен қатар «35 ұлт пен ұлыстың тілін білген ғұлама ғалым Е.Д.Поливановтың «Грамматика казахского языка», «Казахско-найманский говор», «Казахский язык среди языков мира» деген еңбектерінің дүниеге келуіне Х.Досмұхамедұлының тікелей әсері еткені сөзсіз» [1. 67].

Алаштың ардақты тұлғасы Х.Досмұхамедұлының ғылыми мұрасын таныту біздің бүгінгі міндетіміз. Осы ниетпен ғалымның 1998 жылы жарық көрген «Таңдамалы» еңбектерін бүгінгі кезең талаптары тұлғасынан саралап шығуды жөн деп санаймын. Кітаптың атауы «Қазақ тарихы, әдебиеті мен тілі, медицина, биология, табиғаттану салаларына қатысты зерттеу мақалалары және оқулықтарынан үзінділер» деп нақтыланған.

Х.Досмұхамедұлы 1883 жылы сәуірдің соңғы күндері қазіргі Атырау облысы, Қызылқоға ауданы, Тайсоған мекенінде дүниеге келген. 1938 жылы 26 шілдеде Ресейдің Воронеж қаласында үй-ішімен айдауда жүрген жерінен тұтқындалады. Одан Мәскеуге, кейін Алматыға әкелінеді: «1939 жылы 24 сәуірде әскери трибуналдың үкімімен атуға бұйырылады», ал 19 тамызда «түрме ауруханасында өкпе туберкулезінен қайтыс болды». Досмұхамедұлын танушылар ғалымның бар болғаны 56 жыл ғұмыр кешкен өмір жолын 4 кезеңге бөліп қарастырған: 1. Тұлғалану жылдары (1916 жылға дейін); 2. Ат үстінде өткен күрес жылдары (1916-1920); 3. Ғылыми-шығармашылық һәм қоғамдық педагогикалық қызметі (1921-1928); 4. Қуғын-сүргінге ұшыраған азапты жылдары (1929-1939).

Халел он балалы отбасының жетінші баласы, екінші ұлы. Алғаш білімін ауылдағы молдадан хат таныған, жергілікті орыс-қазақ мектебін бітірген [1. 68]. Арғы аталары Исатай-

Махамбеттің тілеулесі Байнақ би. Ағасы Дәулетүмбет алғашқы ресейлік білім алған азамат. Соның ақылымен 1894 жылы Халел он бір жасында Орал қаласындағы әскери реалды училищеге оқуға түседі. Оны 1902 жылы үздік бітіріп, 1903 жылы Петербордағы Императорлық әскери-медициналық академияға латын тілінен қосымша емтихан тапсырып түседі.

Студент кездері (1903-1909) қоғамдағы тарихи оқиғалар кезіне сай келеді. «Үздік дәрежелі емші» атағымен академияны бітірген Х.Досмұхамедұлы офицерлік міндетін өтеуге Пермьге, кейін 2-Түркістан, Орал қаласына жіберіледі. Ғалым осы жылдары Орал қалалық ауруханасында мамандандырудан өтеді. 1912-1915 жылдардағы оба (чума) эпидемиясы кезінде іс басында болады.

Ғалымның Алашорда қозғалысына белсенді қатысқан тұлға ретіндегі арнайы зерттеулер бар – К.Нұрпейісов, М.Қойгелдиев, Д.А.Аманжолова, Р.Әлмұқанова еңбектерінде Алаштың батыстық ұйымын Халел мен Жаһанша Досмұхамедұлы қалай басқарғаны жөнінде нақты деректер бар.

«Алаш» партиясы ресми құрылған, «Алашорда» мемлекетінің негізгі қаланған Орынборда 1917 жылы 5-13 желтоқсанда өткен екінші съезіне Халел мен Жаһанша арнайы шақырылған. Б.Құлманұлы, Ғ.Бөкейханұлы, Ә.Қараш, Әзімхан Кенесариндармен бірге төралқаның төрағасы ретінде қатысқан. Осы съезде Алаш мемлекетінің органы – ұлт кеңесі құрамына Оралдан Халел Досмұхамедұлы мен Жаһанша Досмұхамедұлы сайланса, Кеңес төрағасы яғни Қазақ елінің тұңғыш Елбасы болып Ә.Бөкейханұлы сайланған.

1920 жылы 5 наурызда арнайы қаулымен Алашорда өкіметі ресми таратылды, оның белсенді басшылары халықтан алыстатыла бастады. Жаһанша пен Халел Мәскеуге жіберілді. 1920 жылдың жазында Х.Досмұхамедұлы Ташкенттегі Түркістан Автономиялы Республикасының орталығына келеді. Осында Т.Рысқұлов, С.Қожанов, Н.Төреқұлов, М.Жұмабай, М.Әуезов, Ж.Аймауытұлы, М.Тынышбаев, Қ.Кемеңгерұлы бас қосқан.

Халел Досмұхамедұлының қазақ мәдениеті, тарихы, әдебиетіне қатысты еңбектеріне келсек, ең біріншісі – Махамбеттің ақындық мұрасын ғылыми айналымға енгізгені. Сонымен қатар Мұрат Мөңкеұлы, Шернияз шешен, Ығылман жырау, Қарасай-Қазы, Қыз Жібек, Кенесары-Наурызбай, Абай, Мағжан, Бернияз шығармалары туралы алғашқы әдеби мәтіндер мен ғылыми деректер де Х.Досмұхамедұлы еңбектерінде сақталғаны анық.

Ғалым халық ауыз әдебиетін жинаумен ғана шектелмей «Қазақ әдебиеті тарихы» атты зерттеу жазған. Оның ғылыми еңбектері мен мақалаларының ескірмейтін сыры да бар. Ғалым не жазса да тіл, тарих пен әдебиетті қатар ұстап отырған. Саяси баяндамалары, пікірталастары әдебиет мысалдарымен түйінделгенімен құнарлы.

1930 жылы Ф.И.Голощекин «тазалауының» бірінші толқынына А.Байтұрсынұлы, Мағжан, Жүсіпбек, Міржақыптар ілінсе, екінші толқыны Х.Досмұхамедұлын ала кетті.

«Тарих» атты тарауға келесі зерттеулер кіргізілген: «Қазақ батырлары»: «Исатай-Махамбет», «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат»; «Исатай кім?» «Баймағамбет кім»; «Легенда о постройке медресе Когельташ в Бухаре», «Родословная Жалантұс батыра строителя медресе Тилля – Қары и Шир-Дор в Самарканде»; «Жалаңтөс батыр»; «26-шы мизам. Ойыл»; «Қазақ-қырғыз білім комиссиясынан»; «Қазақ-қырғыз білім комиссиясы жайынан қысқаша баяндама».

«Түзетушіден («Кенесары-Наурызбай»)» атты мақалада тарихи жырдың мәтін нұсқаларының жариялануы, Нысамбай өлеңінің ақиқат екені айтылады.

«Қазақ батырлары: Исатай-Махамбет» атты еңбек ұлт-азаттық қозғалыстың батыстағы жағдайы қалай іске асқаны туралы мәлімдейді. Исатай-Махамбет қозғалысы қалай туды, оған қандай тарихи деректер себеп болды деген сауалға толық жауап берілген, тіпті бұл қозғалыс туралы Ордадағы архивте 27 том іс бар екені келтірілген. «Тайманұлы Исатайдың жатақтарын қозғалысы турасында қысқаша мағлұмататты зерттеуде тарихи деректермен қатар тарихи өлеңдер берілген: Жанұзақ жыраудың Жәңгір ханға айтқаны (Бөкей заманындағы қазақтың қонысы туралы [1. 37-38].

Х.Досмұхамедұлы тарихи деректі көркем сөзбен түйіндеп отырады: қазақтың жерін патша үкіметі тартып алғандығы туралы Сығайұлы Өтепәлі төреге Боран жыраудың айтқаны; Байтоқ жыраудың Жәңгір ханды жоқтағаны; Ерубайдың Жәңгірге айтқаны; Нияз баласы Бекжан, Бекжан баласы Бөле, Махамбеттің Баймағамбетке айтқаны, Шернияз шешеннің Исатай туралы айтқаны т.с. Тарихшы Х.Досмұхамедұлы сөздерін былай деп түйіндеп отырады: «Боранның осы сөздерінен қазақтың Жәңгір заманында қандай күйде болғандығы анық аңғарылып тұр» [1. 40]. Яғни ғалым әдеби мәтінді тарихи деректі нақтылау үшін келтірген.

«XVIII-XIX ғасырлардағы қазақтың қозғалысының ең

күштілері – Сырымдікі, Жатайдікі, Кенесарыныкі. Үш қозғалыстың бас мақсаты – қазақты орыстың жәңгірлік құшағынан құтқару», – дейді Х.Досмұхамедұлы [1. 51]. Кенесары ханмен кіші жүз арасындағы арақатынасты көрсету үшін Х.Досмұхамедұлы Добросмысловке сілтеме беріп, 1843 жылы жазылған Кенесарының әмірін келтіреді [1. 52].

Кенесары-Махамбетке қатысты да нақты тарихи дерек туралы күні бүгінге дейін біздің тарихшылар үндемеуде [1. 52]. «Исатайдың көпке шашқан ұраны Махамбет батырдың Баймағамбет Сұлтанға айтқаны сөзінен ап-анық көріліп тұр» – дей келе Х.Досмұхамедұлы ұзақ үзінді келтірілген. Соңында былай делінген: «Қара қазақ баласына теңдік алып беру, міне, Исатайдың ұраны. Исатайдың ұраны өткен ғасырдағы саясат партияларының программаларымен салыстыруға да келеді. Жұрттың Исатайға еруінің себебі осы» [1. 54] Исатай мен Махамбеттің жеке кісілік, ерлік қасиеттері де жыр жолдарымен түйінделіп берілген. Әдебиетшінің «Шернияз шешеннің Исатай туралы айтқан сөздерінен аз да болса, үлгі келтірелік (Жансүгірұлы Илиястың Жетісудағы Талдықорған елінде Омарбек деген ақыннан жазып алған сөзінен алынды» деп нақты түсініктеме беріп кетуі де басылымның ғылыми деңгейін көтеріп тұр.

Х.Досмұхамедұлы Махамбет, Исатай, Баймағамбет туралы нақты тарихи мағлұматтар берген. Бұл деректер ғылыми айналымдағы тұңғыш енгізілгендер болып саналады.

Жалаңтөс батыр кім, қандай тұлға, қандай істердің басында болған туралы да алғаш тарихи деректерді Х.Досмұхамедұлы берген.

«Қазақ-қырғыз білім комиссиясынан» атты еңбектен бүгінгі бізге келесі сөздер алынды: 1. «Білім алудың жолы көп, жолдың ішінде ең төтесі – жақсы мектеп, білімді мұғалім, мұнан қалса, ел ішінде көпке түсінікті болып жазылған білім кітаптары, сондықтан мектеп түзеу – біздің бірінші жұмысымыз... Ауруын жасырған жазылмайды. Мектеп пен мұғалімдеріміздің нашар екендігін анық айтып, анық түсіну керек. Нашарға жәрдем беріп, жоқты бар қылу – бәріміздің міндетіміз». 2. Біздің жұрт сөз айтпай, сөз тыңдамай отыра алмайды. Бұрынғы заманда жұрттың айтатыны тыңдайтыны өзінің атасөздері еді. Ертегі, жұмбақ, өлең, толғау, терме, жыр, тақпақ, айтыс, жылау, жоқтау, түрлі тарихи әңгімелерді бұрынғы уақытта екі кісінің бірі сөйлейтін еді. Елдің салты, тіршіліктің қалпы өзгерген сайын сөз айтушылардың саны азайып, сапасы кеміді. Сондықтан «Сапаны» шығарғанда біздің ұстайтын жолымыз мынау: 1. Ең негізінен бастап

әр пәндерден түсінікті қылып жалпы білім беру; 2. Қазақ тарихымен, салты, әдетімен, тұрған жерімен таныстыру. «Жеті атасын білмеген мұртұд» деген мақал бар»; 3. Қазақ жұртының тілімен, әдебиетімен жақсы таныстыру. Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел – ел болмайды. Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт. Тілімізді бұзбай ұстарту шарттарын қарастыру, жұрт әдебиетінен, көркем әдебиеттен үлгілер көрсетіп, өрнекті түрлерімен таныстыру; 4. Білім таратып, елдің қолын мәдениетке жеткізетін – мектеп, сондықтан мектептің тарихы, түрлері, түзелісі, оқуы, оқыту реттері, мұғалімдерінің, шәкірттердің күй-жайы туралы, оқу құралдары, кітаптары туралы баяндама беріп тұру; 5. Адамның табиғаттағы бір мінезі – ойын-сауық қылып, қызықтар көру. Ойнамайтын адам жоқ. Күлмеген адам адам емес. Ойын-сауықтың пайдалысы да, зияндысы да көп. Салтымызға, тұрмысымызға қарай түзелген елімізге көп ойындар бар. Бұларды менсінбей, ұмытып барамыз. Бұл жарамайды. Біздің кейбір ойындарымызға Европа таңданарлық. «Сананың» бір міндеті өз еліміздегі ойындармен, бөтен елдердегі ойындармен оқушыларын таныстыру; 6. Бұл дүниеде адам баласы таңданатын іс қылып өткен ірі адамдар бар. Бұл адамдардың аттары атадан балаға ұмытылмай келе жатыр. Түрлі данышпандар, шешендер, шеберлер, батырлар, ақындар, билер, тағы басқалары көп өткен. Өз жұртына жұмыс қылып, еңбек сіңірген адамдарды кәдірлеу – елдіктің белгісі. Сондықтан ең алдымен өз жұртымызда болған, сонан соң шет елдерде болған ірі адамдармен таныстыру; 7. «Мәдениет мейрамы» бөлімінде елдің мәдениеті туралы істелінген істі, үлгілі мектеп, медреселердің күй-жәйін, мәдениет-білім ұйымдарының тіршілігін, үкіметтің мәдениет туарлы бұйрық, жарлықтарын жазып тұру; 8. «Жана кітаптар туралы сын беруін тұрмақшымыз» [1. 81-82].

Х.Досмұхаммедұлының «Сана» журналы алдына қойған шарттары бүгінгі бізге де қажетті екені айқын аңғарылады.

«Қазақ-қырғыз білім комиссиясы жайынан қысқаша баяндама» атты мақалада Қазақ білім комиссиясының 1921 жылғы есебі қарастырылған. Ғалым 1922 жылдың аяғына дейін келесі азаматтар оқулық жазып бермекке уәде бергенін анықтайды: С.Хожанов арифметика І бөлім, Қ.Жәленов арифметика ІІ бөлім, А.Таныбаев педагогиканы; П.Ғалымжанов арифметика; Х.Досмұхаммедұлы жануарлар жайынан; С.Оспанов қазақ-қырғыз тіліндегі сөздерді түзуді. Сонымен қатар өткен жылғы мәжілістер туралы айтылған:

проф. Фалов А.Байтұрсынұлының «Тіл – құралы» туралы баяндамасы, проф. Поливанов – «Түрік грамматикасын қалай түзеу керек?» деген баяндамасы, т.с. [1. 87].

Комиссияның қолдауымен келесі кітаптар баспаға жіберілгені нақтыланған: А.Байтұрсынұлы «Әліппе»; А.Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» 1, 2-бөлімдері, А.Байтұрсынұлы «Баяншы», М.Дулатұлы «Есеп құрал» 1,2-бөлімдері, Тоқтыбаев «Жағрафия сөзі», «Түркістан»; Басығарин, Х.Досмұхаммедұлы, П.Ғалымжанов.

Ә.Диваев материалдарынан батырлар: Қара қыпшақ Қобылады, Нәрікоғлы Шора, Бекет батыр, Қамбар батыр, Шора батыр, Мырза Едіге батыр, Алпамыс батыр. Осы тізімде Абайдың таңдамалы өлеңдері жуырда басылып шыққан деген мәлімет бар.

«Түзетушіден («Кенесары-Наурызбай»)» атты мақала 1923 жылы 15 наурызда жазылған. Кенесары-Наурызбай соғысы туралы Нысанбай жыраудың шығарған өлеңі бүтін қазақ арасына жайылуы» сөз етілген. Осыған байланысты Алаш әдебиетшісі бұл өлең «дұрысталып тасқа басылып шықпаған соң Нысанбайдың өлеңі өзгертіліп, түрлі айтылып жүргені жөн емес екенін мәселе ретінде көтереді. Ғалым білім комиссиясы алдына нақты мәселелер қояды: 1) Нысанбай ақынның шығарған сөзінің дұрыс нұсқасын шығару; 2) Ел арасындағы «сыңар езу сөйленіп жүрген сөздердің әсерін жою; 3) Мектептерде оқылатын ана тілі үшін тарихи поэманың жақсы үлгісін беру».

Бұл тарихи жырдың «1837 жылы Әбубәкір Диваевқа Жүсіпбек Басықараұлы бергені, оның өзі Ораз деген ақыннан жаздырып алған» деген мәлімет берілген. Тарихи жырдың стилі туралы Х.Досмұхамедұлы былай деген: «Нысанбайдың сөзінің артықшылығы ең әуелі тіл жағынан. Нысанбайдың тілі – нағыз үлгі боларлық қазақ тілі». Мәтіннің шынайылығы: «Нысанбайдың өзі соғыста болып, көзімен көргенін жазып отыр». Сонымен қатар ғалым басылымның ғылыми болуын көздейді: «Кенесары-Наурызбайдың» ішінде ұшырайтын адамның, жердің аттарына, түсініксіз сөздерге шолу берілді. Абылайхан, Қасым, Кенесары туралы қысқаша тарихи баяндама берілді». Бұл тұста әдебиеттанушы өзі пайдаланған дерек көздерін де атап көрсетеді: «Комментарий жазғанда Шәкірімнің тарихын, Ахмет төре Кенесарыұлының Смирновке «Кенесары мен Сыдық төре туралы» жазып берген сөздерін, орыс тілінде Түркістан туралы әсіресе, Жетісу туралы жазылған көп кітаптарды пайдаландық. Бұл – бір. Екінші – Қоңырқожа Қожықұлынан, Мұхамеджан Тынышпайұлынан,

Жаңқараш немересі Сатарқұл Диканбайұлынан, Ишағали Арабайұлынан, Кенесары немересі Әзімхан Ахметұлынан, т.б. алынған мағлұматтарды пайдаландық» [1. 90].

Х.Досмұхаммедұлының «Таңдамалы» кітабының «Әдебиет» атты бөлімі «Мұрат ақын туралы қысқаша мағлұмат» деген зерттеумен басталады. Қазақ әдебиеттануында алдыңғы әдеби ақпарат жәдігерлер сияқты бұл да Мұрат Мөңкеұлы туралы тұңғыш ғылыми ақпарат.

Осы зерттеуде ақынның ата-тегі, туған, қайтыс болған кезі бірінші рет анықталған. Оның 63 жасында қайтыс болғаны дәлелденген (1843-1906). Ең бастысы, Мұрат өлеңді мал табу үшін жұмсамағаны, ескі тарих сөздерін, шежірені жақсы білгені айтылады. Сондықтан ол еліндегі Есет бидің ақылын көп алған дей келе оның Орақ, Мамай, Қарасай, Қазы, Асан Қайғы, Қазтуған туралы шығарған өлеңдерін» әдебиетші ерекше атап өтеді. Мысалы: «Қарасай, Қазы туралы Мұрат екі күндей айтатын еді деп ақсақалдардан естігенім бар. Мұрат сөздерінің көбі осы күні жойылған. Біздің басып отырған «Қарасай-Қазымыз» ұзақ сөзден қалған бір жұрнақ» [1. 93].

Тарихшы ретінде Х.Досмұхаммедұлы Мұрат сөздеріндегі жерлердің аттарына ерекше мән береді: «Осы аттардың бірқатары осы күнде Еділ, Жайық алаптарында ұшырайды. Бұл жерлерде қазақ қай мезгілде жүрген? Боксақты, Теңгелік, Өгізтау, Бесекші, Бадашы, Қараша, тағы талайлар қай жер? Кубанда қазақ қай уақытта жүрген? Асан Қайғы, Қазтуған, Айсаның ұлы Өнет, Қараныңұлы Сидак, Жаңбыршының ұлы Телағыс, басқа да айтылған бөтен батырлар кім? Бұлар қай уақытта болған? Ноғайлы кім? Қазақтың ноғайлығы не жақындығы бар?» деген сауалдарды ғалым анығынан қойған. Мұрат ақын сөзінің ғылыми құндылығы да айқын аңғартылған: «Қазақтың тарихын жазған адам Мұрат секілді ақындардың сөзін елеусіз тастай алмайды».

Ақын мұрасына келесі баға берілген: «Мұрат бір жағынан, өткенді білген шежіре болса, екінші жағынан, халықтың мұңын, елдің зарын айтатын әлеуметшіл ақын». Себебі: «Қазақ елі елдігінен айырылып, «ыштатқа» көшіп, нағыз болдырып тұрған кезде Мұрат өмір сүрді. Мұраттың заманы – бостандық үшін, «егескен ердің бәрі жер тіреген» заман. Патша үкіметінің қазаққа құрған саясатының гүрлеп тұрған заманы, қазақтың бұрынғы тұрмысы өзгере бастаған, қазақтың бұрынғы кең қоныстан, сүйкімді әдеттен, еркін салттан айырыла бастаған заманы. Елдің өзінен шыққан, қанымен қаны, жанымен жаны бір дерлік ақын елдің мұңын айтпай қалай тұрсын?» [1. 94].

Әдебиетші патша саясатынан жалпы орыс халқын бөліп алады: «Мұраттың өлеңдерінде ұшырайтын орыс туралы айтылған кейбір сөздерді бүтін орыс халқына жору керек емес, бұндай сөздерді кешегі өткен патша үкіметінің залымдарына арналған деп түсіну керек» [1. 94].

«Шернияз шешен (ел әдебиетінен)» атты зерттеуде ақынның руы, ата тегі, шығармалары туралы әдеби танулық мол ғылыми ақпарат берілген. Шернияздың Исатай мен Махамбет замандасы екені анықталады. Х.Досмұхамедұлы Шернияздың Баймағамбет сұлтанға Исатай туралы айтқаны сөздерін тұңғыш рет келтіріп, бұл мәтіннің талдауын да берген. Әдебиетші бұл зерттеуде Махамбеттің жұмбақ жауабын келтіре отырып, осы сөздерден Шернияздың Махамбеттен не кіші, не замандасы болғанын дәлелдеп береді. Шернияздың Баймағамбет сұлтанға қарашы болғанын өлеңдерінен дәлелдеп қана қоймай, бұл әдет баяғыдан келе жатқанын еске салады: Өз Жәнібек ханның Жиреншесі, Абылай ханның Орынбайы, Кенесарының Нысанбайы іспеттес.

Әдебиетші Х.Досмұхаммедұлы Шернияз мәтіндері тарихи жағдайларға байланысты туылғанын нақты талдау арқылы дәлелдеген. Ғалым ақын мұрасын баяндаумен шектелмеген: «Шернияздың әзілқойлығы, біреудің мінін табуға, не көзге мақтай қоюға шеберлігі, қысылған жерде сөз тапқырлығы, күлдірлігі сөзге ұсталығы таңданарлық нәрсе» [1. 102]. Бұл Шернияз өлеңдерінің стильдік сипаты екенін ескерсек, бүгінгі әдебиеттануда мұндай талдаулар жоқтың қасы. Х.Досмұхамедұлы бұл тұста мазмұндау, тақырыпты ғана айқындаудан аулақ. Әдебиетші ақын сөзінің ұшқырлығының сырын ашып берген: «Көкей молда Жарылғасты да, Шерниязды да молда еді дейді. Балмырза жырау бір сөзінде: «Айдын көлге жабылған, Құлаш едім ордалы. Асатаяк алысқан, Ауыл едім молдалы» – дейді. Шернияздың шарифатқа жетік екендігі сөзінен байқалатын еді» [1. 102]. Әдебиетші талдаудың жөнін де көрсеткен: «Шернияздың патшаға айтқаны, жандаралға айтқаны деген, жазылғанына қырық-елу жылдай болғанмен де екі сөзі бар.

Патшаға арнаған сөзінде мынадай сөйлемдер бар (керек жерлері алынды): «Қатадан қалы ермес Қақан өзге, Айтамын әуел бастан Құдайым бір, Алланы айтсам кетеді көңілден кір. Мағрыб машырыққа қаты еткен, Дерқәһі қабыл болғай бұ ымрада. Үмітсіз әр кез йатмас ер мұрада, Таулар тағат қыла алмас қысматыңда, Патшаһ болмай өткен жоқ еш затыңда. Шыбын жан көкіректе есен болса, Ұлұғ, кішік баршамыз қызматыңда».

Жандаралға Шернияз былай дейді: «Дұшпандар тітірейді

айбатыңнан, Дүнияда келмес іс аз құдыратыңнан. Сөз мұқтасар қылар деп өтінемін, Ұлұғлы ғаламатлу казір атыңнан».

Орысқа сөйлесе қазақтың өз сөздерін бұзып сөйлейтін әдеті бар ғой. Шернияз да түсініктірек болу үшін орыстың ұлықтарына «Текелеудің» Абылқайыр ханға кеңсе үшін сыйлап кеткен «мұсылман тілімен» сөйлеген.

Шернияздың тұқымының бәрі де желді, арқалы болды. Бәрі шегінен өлең айтатын болды. Бірақ жалғыз Балмырза дегеннен басқасының бәрі де ауыл арасындағы той-топырда сөйлеуден, қыз өлеңнен аса алмады». Бұл сөйлемде әдебиетшінің қынжылып тұрғаны аңғарылады.

«Дұрыстаушылардан» мақаласында Х.Досмұхамедұлы Абай кітабының бірінші баспасы туралы сөз еткен. Баспадан кеткен кемшіліктер ғана емес, ең бастысы, қазақ емлесін қолдануды ұсынған. Ғылыми түсініктер жат сөздерге берілген, тіпті әр өлең аяғындағы сандар сол өлең жазылған мезгіл екені де ескерілген. Бұл мағлұмат 1922 жылы 25.IV. берілген. Яғни сол кезде қазақ әдебиетшілері ғылыми басылымға қойылған шарттарды толығымен ұстанған.

Х.Досмұхамедұлының «Аламан» зерттеуі 26 қараша 1924 жылы Ташкентте жарияланған. Әдебиетші әдебиеттің қоғамдағы орнын осы ретте анықтап берген. «Халықтың құлқы, мінезі, ойы заманындағы әдебиетінен білінеді. Әдебиет – халықтың түрлі қимылдарының айнасы [1. 107]. Әдебиетші «ауыз әдебиетінің көбі – ХІХ ғасырдың мирасы. Арғы әдебиеттен қалған жұрнақ аз», – дейді.

Әдебиеттен нені аңғаруға болады? Осыған орай Х.Досмұхамедұлы былай деген: «Осы әдебиетті тексеріп отырсақ, қазақтың өткендегі құлқы, мінезі, заманындағы күйініші, сүйініші, арасында болған түрлі әлеумет қимылдары анық сезіледі. Заманымыздағы түрлі қимылдардың, жаман-жақсы мінездердің құр өз-өзінен пайда болмай, өткен заманмен тамырласып жатқаны байқалады».

«Аламан» сөзін кітаптың атына қою себебін де әдебиетші осы тұста түсіндіріп өтеді: «Бұрынғы әдебиетпен танысқанда, қазақтың бойына біткен мінездің бірнеше түрі орасан адырайтып тұр. Қазақ арасында болып өткен бірнеше әлеумет қимылдар да көрініп тұр. Ел әдебиетімен танысқанда осындай бадырайып көрінгеннің бірі – аламандық».

Аламандық деген не, оны не үшін білу керек? Оған былай делінген: «Көптің пайдасын ойлай тұрса да, бүтін жұрттың қамын жей тұрса да, өзінің мен-мендігін, көп үшін құрбан қыла алмайтын, өз дегенін күшпен орындайтын; өз басын артыққа

санап, сөзін сөйлеп соңына ермегендерді, қарсы тұрғандарды түсінбегендігінен, ақылсыздығынан қылды деп білетін, көңіліне жақпаса өзі қойған бастығының бұйрығына, өзі қалаған тәртіптің жолына бас ұрмайтын; Отан сезімі, мемлекет сезімі кем, менмендік сезімі өте күшті құлықты аламандық дейміз». Яғни «Аламан деп тәртіпке, жолға, низамға көнбейтін, өз дегені болмаса, басқаны елемейтін топты айтады».

Алаш ғалымы Х.Досмұхамедұлы былай дейді: «Өткен ғасырларда қазақтың әлеумет қимылдарының көбінде-ақ аламандық бар. Шет елмен жауласса да, ру ара таласса да, хандарына, билеріне көнбесе де, қазақтың ісінің көбінен-ақ аламандық исі шығып тұр, – дейді. Сондықтан әдебиетші осы сөздің «бұл кітапта қойылған себебін анықтай түседі: «Осы «Аламан» деген кітапшада аламандықты көрсететін ел әдебиетінен бірнеше үлгі боларлық сөздерді тіздік». Әдебиетші мысал ретінде 400 түрікмен аламан болып келіп адайдың Байбоз-Жанбоз деген аулын шапқанын келтіреді. Сонда байдың ел арасындағы зорлығы үшін басқа адай жәрдем бермеген екен. Шабылған ауылдың 40 жігіті түрікменмен оңаша соғысын, жауға кеткен жесір мен малды айырып қалады. Бұл ерлікті мақтап, Нұрым ақын сөз айтады. Адайдың аламандығы осы өлеңнен анық көрініп тұр».

Осы тұста әдебиетші Х.Досмұхамедұлының: «Ауыл арасы, кемпір назын өкпе қылып ағайыны шабылып жатқанда көп адай көре тұра жәрдем бермейді», – деп наланады. Себебі Х.Досмұхамедұлы үшін: «Отан бірлігі, Отан намысы, Отан сақтау сезімдерінің қазаққа аз екені осыдан анық». Нұрымның аталған өлеңін талдаған әдебиетші осыны басты шарт етіп қояды: «Ақын бола тұра Нұрым да көптің бірі, қырық жігіттің қайратын мақтайды да, көп адамды масқаралық іс еткені туралы бірауыз сөз айтпайды. Аламандық сүйекке сіңген көптің мінезі, ешкім таңданбайды. Нұрым да бұған таңданбайды, бір ауыз сөз болса да мұндай қылықтың кемшілік екенін білдірмейді». Бұл Х.Досмұхамедұлының қазақ әдебиетіне қойған басты міндеті. Яғни қазақтың кемшілігі де әдебиет тақырыбы болуы тиіс.

Әдебиетші екінші мысал ретінде адай Қалнияз ақынның түрікменнің аламанмен жауласып өлген Қармысты сөз еткен шығармасын талдайды. Қармыстың ер жүректігін айта келе Х.Досмұхамедұлы оның аламан батыр екендігін дәлелдеп береді: «Бір ауылды түрікменнің аламан шарты деген хабарды ести сала, Қармыс он жігіт болып көп жауды қуа жөнеледі. Соғысып өледі. Алды-артын жимай, елге хабар айтпай, жаудың қуатын салмақтамай, «ерлігіне

сыйынып» жалғыз барып, екі жүз елу түрікменмен соғысу аламандықтан шыққан менмендік емей немене?» [1. 108].

Аламандық жалғыз адайдың мінезі емес деп әдебиетші Х.Досмұхамедұлы елдегі беріштен шыққан Айса, Есентемір Досжан дегендердің істерін мысал ғып көрсетеді. Басты мін ретінде келесі кемшілікті алға тартады: «Әлеумет міндеті туралы бір ой жоқ. Айла жасап, шеберлік қылып өкіметтің тұтқынынан босау керек те, бұрынғы қылықты қыла беру керек. Міне қазақтың психологиясы. Мұны аламандық демей, не дейміз?» [1. 108].

Елбасының бүгінгі тапсырмасын сол жағынан яғни тек өзі кара басы үшін айналдырып келе жатқан шенеуніктердің де сол баяғы аламандықты қолдап келе жатқан іс екені осы орайда еріксіз еске түседі.

Х.Досмұхамедұлы тура Абайша өз әдебиетінің алдына нақты Отаншылдық міндетін осылай жан-жақты дәлелдеп, қажет екенін баяғыда мойындатып кеткен екен. Ғалымның әдебиеттанулық талдаулары сондай анық: «Әлім мен байұлының айтысқаны деген сөзде ру менмендігі анық байқалады. Екі ру бірнеше жыл жауласып келеді. Ақырында татуласады. Татуласып болып тарқарда екі рудың екі ақыны бір-бір ауыз өлең айтады». Осы өлеңді талдаған Алаш әдебиетшісі оған неге көңілі толмағанын айтады: «Бітімнің соңынан қандай өлең айтуға лайық? Әрине, татуластықты, ағайындықты, бітімді, бірлікті мақтап отыруға лайық еді. Бірақ жиылған көпте бітім туралы бірауыз сөз айтар ниет жоқ. Әр қайсысы өз руын мақтап, екінші руға тіл тигізе бастайды. Ақындардың сөзі қайта жауласуға жол бастап тұр». Әдебиетші Құлбарак батыр туралы өлең жолдарын талдайды: «Адай дағдарында Құлбарак батыр ағайынымен адайдың ары үшін соғысып өлді деп мақтайды». Ал іс жүзінде бұл тарихи деректі Алаш ғалымы басқаша айғақтайды: «Құлбарактың батырлығында шек жоқ. Батыр-ақ. Құлбарактың он адаммен 4000 жауға шабуы – алды-артын ойламағандық. Менмендік, өзінен басқа адамды кісіге санамағандық. Құлбарактың батырлығында аламандық көрініп тұр» [1. 109], – деп түйіндейді өз пікірін елдің бірігуін, Отан үшін күресуді алға тартқан Алаш тұлғасы. Ол туралы ғалым ашық айтқан: «Отан бірлігі, Отан сүю сезімі, әлеуметшілік міндеті секілді бүтін мемлекетке керек сезімдерді менмендік, бәсекелестік, ерегіс секілді аламандықтың жеңгенін ел арасынан жиналған ескі сөздер анықтап көрсетіп тұр».

Әдебиетші бұл кемшілік тек ХІХ ғасырға тән емес екендігін де айғақтап береді. Осы ретте ғалым «Ноғайлы заманы деп сөйлейтін

жырларды тексеріп (Орақ, Мамай, Қарасай, Қазы, Ер Тарғын, Ер Сайын, Қобыланды туралы) бұл сөздерден де аламандық иісі аңқып тұр», – деп шыншыл талдаудың үлгісін көрсетеді.

Әдебиетке мұндай елдік, отандық сезім тұрғысынан талап қою біз күні бүгін айырылып қалған әдебиеттанулық шарт. Әдебиетші мысал ретінде «Жиёмбет батырдың ашуы» деген жырды талқылайды. Және бүгінгі бізге үміт боларлық талдау нұсқасын ұсынады. Х.Досмұхамедұлы Есім хан мен Жиёмбет қыз үшін араз болғанын айта келе келесі ойын алға тартады: «Есім хан заманында қазақ пен қалмақ өнемейін жауласып жүрді. Хан ел ұстаған батырға мұқтаж. Осындай уақытта Жиёмбеттің ханды қорқытуы, Жолымбеттің қызды тартып алуы аламандық емей немене? Сыйлық қылып хан батырдың ашуын баспаса, Жиёмбеттің қалмақпен қатар ханды шабатыны шексіз» [1. 109]. Бұл мысал да Отансүйгіштік сезімнің тапталғанын дәлелдейді.

Ал осы аламандық қазақта қайдан пайда болды деген сауал көтерген әдебиетші оған былай дейді: «Қазақтың көшпелі салты, рулық қалпы, жөнделмеген мемлекет құрылысы аламандықтың тууына, айнала жаугершілік аламандықтың үдеуіне себеп болса керек» [1. 110] Тарихи дәлелді екенін күнәсіз. Осының бәрін Алаш әдебиетшісі кемшілік ретінде көрсеткен, сондықтан аламандықтан құтылуымызды меңзейді, себебі: «Аламандық бар жерде нағыз әлеуметшілік тұра алмайды. Шын әлеуметшілік орнаған жерде аламандық та бола алмайды. Әлеуметшіліксіз қазақта ұлт тіршілігі, ұлт мемлекеті болуға мүмкін емес». Осы жолды кімдер бастау керек деген сауалға былай делінген: «Қазақ әлеуметшілігінің өткенін жөндеп түсініп, әзіргі қалпын анық көріп, кемісін болжай білу – көп қазаққа көз болған, мәдениет жолына көшбасшы болған «молдаға оқып тәрбие алған, ордаға кіріп жол көрген» оқыған зиялыларымыздың міндеті» [1. 110]. Бірақ осы зиялылардың ішінде аламандық бар ма, соны да тексеру қажет деп санайды Х.Досмұхамедұлы. Қазақтың ұлт болып бірігуін, рушылдықтан арылуын, оны кемшілік ретінде айғақтаған Алаш әдебиетшісі осы жағдайда әдебиетке ерекше жүк артады: «Ел әдебиетімен таныспайынша өткеннің көбін де, бардың жарымын да тану қиын». Бұл бүгінгі өз әдебиетіне менсінбей қарайтын шенеуніктерге айтылғандай.

«Казахская народная литература» Краткий очерк (Доклад, прочитанный в кабинете казахского языка при Казахском высшем Педагогическом Институте). Еңбек Әбубәкір Ахметжанұлы Диваевқа арналғаны. Алғысөзде орыс тілінде қазақ әдебиеті, халық әдебиеті туралы аз жазылғаны айтылған.

Сондықтан бұл еңбек орыс тілінде арнайы жазылғаны да сөз етіледі. Басты мақсат қазақ халық әдебиетінің жүйесін анықтау, оның үлгілері мен түпнұсқаларын айқындап беру екені де осы тұста айтылған.

«Содержание народной литературы» атты II-тарауда қазақ әдебиетінің негізі халық әдебиеті екені, ал шығармалары саны мен мазмұны жағынан өте бай екені айқындалған. Себебі әдебиетші Х.Досмұхамедұлының айтуы бойынша, қазақтың бұл дүниеге келген кезі мен өлім арасындағы өмір оқиғалары өлеңмен өтетіні белгілі. Осыған дәлел ретінде Ғалым шілдехана мен бесік жырын келтірген (қазақша мен орысша нұсқасы қатар берілген, орысша Ә.Диваев аудармасы). Нәрестенің еститін бірінші дауысы ол ана тіліндегі ананың бесік жыры. Қазақтың жастық кезі махаббаттық өлеңдерімен байланысты делінген.

Осы ретте әдебиетші Х.Досмұхамедұлы балаларға арналған халық әдебиетін арнайы зерттеу қажет екенін ескерткен. Ғашықтық әдебиет деп бөліп қарастырған салаға махаббат туралы өлеңдер кіргізілген. Осының ішінен үйлену салт-дәстүрлік өлеңдерді бөліп қарастырған. Үйлену ғұрыптық өлеңдерін: жар-жар, той бастар, беташар деп бөліп топтастырған. Әрқайсысының өз реті, орындалатын орны, кезі анықталып берілген. Бұл топтан әдебиетші қоштасу өлеңдерін (прощальные песни), кездесу-көріскендегі (песни при свидании), сәлем беру, сәлемдеме (песни-поклоны), жоқтау, сықтау (оплакивание и причитание) (похоронные песни), өлеңдерін бөліп жүйелеп берген. Жоқтаудың мағынасы кең болатындығын аңартып, мысал ретінде Нысамбай ақынның Кенесары Қасымұлы үлгілі ретінде жоқтағанын келтірген: «Кенекем менің кеткен соң, Заманым қалды тарылып. Салтанатты хандардан, Жетім қалдым айырылып. Екі бірдей қанатым Топшысынан сынды қайырылып Балдағы алтын ақ берен, Тасқа тиді майырылып. Кемшілік түсті басыма Көрінгеннен қаймығып» [1. 117].

Мақтау (восхвалительные песни-оды) өлеңін арнайы қарастырған. Мақтау мен жоқтаудан кейін жұбату, көңіл айту (утешающие песни) өлеңдері арнайы жүйеленіп, үлгілі түрлерімен айғақталған.

Алаш әдебиетшісі қазақ әдебиетіндегі сынау, мысқылдау, калжың өлеңдерін арнайы топқа жатқызған (сатира, ирония, эпиграмма). Әрқайсысының ерекшелігі анықталып берілген, мысал ретінде Атагөз бидің Қаратай ханға айтқаны (XVIII ғ.) талданған. Бұл жанрлардан әзіл (шутка) бөліп алынған: «Среди народной литературы встречается особый

вид, служащий для увеселения собравшихся и смеха. Это кульки сөз – комическая литература» [1. 119]. М.Бахтиннің теориясындағы бұл әдеби категория осында тұңғыш анықталған.

Әдебиетші бата мен алғысты (благославение и пожелание счастья) – ауыз әдебиетінің ең көп қолданылатын түрі ретінде атаған. Бұған қарама-қарсы – қарғыс (проклятие) сөз етілген. Мысал ретінде Мұрат Мөңкеұлының Қалмықтың оны Сібірге айдаған ханға айтқан қарғыс өлеңі келтірілген.

Болжау өлең (предсказывательные песни) жеке қарастырылған. Мысалы ретінде Асан Қайғы өлеңі, ол туралы аңыз дәлел ретінде пайдаланылған.

Би сөздері (замечательные приговоры судей) тапқырлығымен, нақтылығымен ерекшеленген. Бұдан «нравоучительная поэзия» деп бөлініп алынған түрдің жанрлық, тақырыптық, ғибраттық мәні анықталған: «в нравоучительных песнях, как на ладошке, видим весь институт казахской нравственности и добродетели. В них указывается, какими качествами должна обладать добродетельная жена, послушный сын, воспитанная дочь, невестка, богач, батыр, бедняк и т.д. В них воспеваются хорошие, благородные качества, как щедрость, милосердие, бережливость и др. И даются предостережения не совершать дурные, злые и вредные дела, вроде прелюбодеяния, воровства, лжи, мести, жестокости, скупости, негостеприимства и др.».

Зар заман мен толғауды бөліп алған (скорбная поэзия) әдебиетші бұл түрдің мазмұнын, жанрлық ерекшелігін орысша айқындап берген [1. 123]. Бұған қарама-қарсы (агитационная литература против царского и кокандского правительства и произвола их чиновников) – қыздырушы сөз» дейді. Мысалға 1869 жылы орыстардың «Степное положение» енген кездегі өлеңдері келтірілген.

Халық әдебиетінің ерекше түрі ретінде биографиялық және автобиографиялық әдебиет те қарастырылған. Автобиографиялық әдебиетке Әбубәкір ақын мен Ығылманның үлгілері көрсетілген.

Халық әдебиетінің ерекше түрі – «предсмертные песни» (завещательные песни) де анықталған. Бұл адамның өлім алдындағы Аллаға жалбарынуы делінген. Бұны А.Байтұрсынұлы мінәжат деп атайды.

Әдебиетші тағы бір саланы атаған: «Лечебная и народная литература очень богата и разнообразна». Осы ретте бақсы қатар қарастырылған: «Лечебная литература состоит из песен, заговоров, шептаний, и проч. Бақсы, вызывающего

духов (жын шақыру) во время игры на инструменте, лизания каленого железа, пляски и различных, манипуляций над собой и больным; очищений (аластау), кружения (көшіру), қағу (выбивание)» [1. 125]. Дәлел үшін Х.Досмұхамедұлы А.Диваевтың «Бәдік» өлеңдерінен сілтеме берген. Емдеу әдебиетіне ғалым кітап ашу, тұмар тағуды жатқызады: «Тумары: различные выписки из Корана, молитвы, просбы к богу и святым, которые зашиваются в мешочек и носятся на шее или пришиваются к одежде (обыкновенно к спинке). В связи, видимо, с баксыйской литературой, стоят так наз. переговоры с душами умерших (өлікпен сөйлесу)» [1. 125].

Баксылық дәстүрлі әдебиет ретінде өлікпен сөйлесу аталған (переговоры с душами умерших) және нақты мысалдар берілген. Түс жору (снотолкование) ерекше жанр ретінде анықталған. Бұл жанр сонау Фараон түсін жорыған Жүсіп Пайғамбардан басталатыны айтылған. Мысал ретінде «Қыз Жібек» пен «Қозы-Көрпеш» тегі түс жору сараланған.

«Демонологические рассказы» деп Х.Досмұхамедұлы баксы, албасты, кара, пері, жын, аруак, жалмауыз-кемпір, жезтырнақ т.б. туралы әңгімелерді айтқан. Бұл жай олар туралы жанр ғана емес, олардан адам қалай сақтану қажеттігі айтылған.

Келесі бөлініп алынған жанр легенды – жер мен көк, жұлдыздар, т.б. туралы әңгімелер. Мысал ретінде үркер, жетіқарақшы, т.б. туралы аңыз баяндалған. Бұлардан әдебиетші «поверье» мен «предание» деп бөліп алған жанрлар бар: «Поверье – «о происхождении различных животных, растений и других предметов. Проверья имеют происхождение от шаманизма, ислама и бывают смешанные». «Предания относятся к разным историческим личностям, отдельным постройкам, городам, развалинам и проч, к отдельным родам, коленам и целому племени или отдельным событиям» [1. 126]. Мысал ретінде қазақ, өзбек, қырғыз, қарақалпақтардың шығу тегі, Шыңғыс хан, Жошы, Жәнібек хан, Жиренше, Асан Қайғы туралы ауыз әдебиеті мәтіндері келтірілген. Әр рудың преданиясы – шежіре – родословная – деп анықталып, қазақтың 7-10 атасына дейін білуі шарт екені ескерілген.

Әдебиетші Х.Досмұхамедұлы Героический эпос и исторические песни деп батырлар эпосын атаған (Қобыланды, Алпамыс, Едіге, Орақ-Мамай, Қарасай-Қазы, Ер Тарғын). Тарихи жыр – ұлт-азаттық қозғалыс кезінде туған жырлар деп айтылған (ресей империализмі мен жоңғарларға қарсы). Бұл ретте Кенесары, Исатай, Бекет

туралы жырлар ерекше аталған: «Исторические же песни описывают деяния определенных исторических лиц, хотя и с большими прикрасами, главным образом, в период борьбы казахов за свою независимость с русским империализмом и джунгарами. Примерами могут служить песни о Кенесары, Исатае, Бекете и др. Многие былины и исторические песни являются настоящими эпопеями» [1. 126]. «Бытовые поэмы» деп Қозы Көрпеш, Қыз-Жібек, Айман-Шолпан қарастырылған. Бұлардың жанрлық, тақырыптық айырмашылықтары да айқындалған.

«Айтыс – состязание импровизациями» деп бөліп алынған: «Соперничество отдельных лиц, родов среди казахов выражалось очень часто в виде состязания словами (в стихах) – айтыс» [1. 127]. Айтыс туралы жан-жақты ғылыми талдау берген әдебиетші келесі компаративистикалық байламға келген: «всенародное состязание в импровизациях встречается, кроме казахов, только у древних греков и арабов. Эта форма народной поэзии, к сожалению, в последнее время падает и начинает заменяться айтысами в письменном виде».

Х.Досмұхамедұлы жанр ретінде атағандар: ертегі, мәтел, жұмбақ, жаңылтпаштар. Жаңылтпашты «комедиялық-комическое» әдебиетіне жатқызған. Бұл түрге «небылицы» кіргізілген. Әдебиетші жануарлар эпосын қарастырған; Осы тұста 12 жыл санауына қатысты мүшел түсінігін анықтайды. Дербес жанр ретінде «приметы» – ырым алынған: «Соблюдение некоторых ырымов является признаком хорошего тона и необходимым правилом приличия. Ырыммы сопровождаются произношением известных выражений, пожеланий и пр, обычно в стихотворной форме» [1. 128].

Х.Досмұхамедұлы бұлардан кейін діни жанрды бөліп алған: «Переходным видом от казахской чисто народной литературы к следующему отделу – духовной религиозной литературе является особый вид поэзии, называемый жарамазан. Жарамазан поется странствующими лицами, обыкновенно во время поста. Эти песни имеют характер полурелигиозный. Певцы (Жарамазанши) в своих песнях, ссылаясь на требования шариата, выпрашивает себе милостыни и подарки».

Бұдан кейін әдебиеттанушы ерекше діни әдебиетті бөліп: «литература религиозного характера описывает основы ислама, требования и правила шариата, ужасы ада, улады рая и другие картины загробной жизни. Жизнеописание Магомета, его ближайших сподвижников в этой литературе занимает значительное место. Особенно много поэтических сказаний о халифе Али и его сыновьях – Хасане и Хусайне.

Имеется обширные поэмы, описывающие загробную жизнь, например, Жумақ – Тамуқ поэта Мулдағалия» [1. 129]. Бұл әдебиеттің әсері ретінде пайда болған араб-парсыдан келген мәтіндердің әсері айқындалған (Шах Наме, 1001 түн).

Алаш әдебиетшісі келесі тұжырым жасаған: «Весь быт и условия жизни казаха можно изучить на его народной литературе». Х.Досмұхамедұлы даланың кендігі, қазақ жерінің құмы, өзені, тауы, тоғайы, – бәрі әдебиетінде өлеңмен бейнеленген дейді. Көшпелі өмірдің кезі, тіпті ұлттық киім атаулары да әдебиетте жырланғанын еске салады. Ұлттық өмір мен табиғат, қоршаған орта, көшпелі өмірдің заттық әлемі – жан-жануар, әр шөпке дейін бәрі қазақ әдебиетінде суреттелгенін алға тартады. Осының бәрі ұлттық әдебиеттің мазмұнын құрайды деп танытады ғалым.

Алаш әдебиетшісі қазақ тілінің сұлулығын В.В.Радловқа сілтеме жасай отырып дәлелдеген: «Правильность, точность, ясность и благоразумие слога, картинность выражений и музыкальность речи замечательны в казахской народной литературе» [1. 130]. Х.Досмұхамедұлының осы тұжырымы теориялық мәнін күні бүгін жоғалтқан емес: «Казахский язык имеет ударение в словах на определенном месте (на конце) – поэтому казахская поэзия имеет силлабическое стихосложение, основанное на равном количестве слогов в каждом стихе» [1. 131].

Осы зерттеуінде Х.Досмұхамедұлы тұңғыш рет ғылыми айналымға Жиренше (XV ғ.), Сыпыра жырау мен Шалғез (XVI ғ.) есімдерімен қатар бір топ қазақ ақындарының тізімі берілген. Олар: Қалнияз, Абыл, Нұрым, Қадырбай, Мұрат, Матай, Қуан, Өтебай, Байтоқ, Марабай, Иманбай, Бабас, Жылқышы, Абат, Жылқықайдар, Қозыбек, Жұмырбай, Қашқынбай, Базар, Есенбак, Жиенкүл, Ораз, Шернияз, Бақы, Жанак, Нысанбай, Нарманбет, Майлықожа, Мәделікожа, Ешнияз, Бұдабай, Ермамбет, Ығылман, Құлымбет, Шегебай, Ақтиям, Молдағали, Балмырза, Сүйімбай, Досхожа, Өмірзақ, Жамбыл, Боқтабай, Әбубәкір, Біржан сал, Ақан сері, Жүсіпбек, Бұқар, Орынбай, Ақмолда, Қарпық, Сейдахмет, Қабан, Күдері, Бөлтірік, Елеусіз, Нұржан, Токжан, Қанапия, Өске, Бейбіт, Серәлі, Тұрмағамбет, Қанды Жүсіп, Кете Жүсіп, Шөже, Садық, Әзіл-Кеш, Оңғар, Шораяқтың Омары [1. 131-132].

Әдеби жанрды сақтаушы әрі дамытушылар ретінде казактың билері де аталды: Төле би, Досбол би, Бала би, Атагөз би, Есет би, Ескелді би, Байдалы би, Қазыбек би.

Еңбек соңында берілген «Классификация казахской народной литературы» кестесінің ғылыми құндылығы

ерекше. Мұндай жүйе сол кезде «Әдебиет танытқышта» ғана келтірілгенін ескергеніміз жөн.

Классификация казахской народной литературы

1. Эпос (жыр): а) героический, б) исторический, в) животный. Сказки (ертек);
2. Пословицы и поговорки (мақал и мәтел) Загадки (жұмбақ);
3. Приметовые поговорки (ырым сөз);
4. Скороговорки (жаңылтпаш);
5. Поверия;
6. Легенды;
7. Двенадцатилетнее летоисчисление (Рассказы о временах года, месяцах и днях недели и их происх. и значение);
8. Демонологические рассказы. Баба яга (Жалмауз-Кемпир), Жезтырнак (медные когти). Албасты. Марту. Кара. Обр. Убе. Жин (жинны). Пери;
9. Космогонические рассказы (о небесных светилах, громе, молнии, падающих звездах. Полярная звезда. Малая и Большая медведицы. Плеяда. Радуга и проч.);
10. Сны и их толкования (түс жору);
11. Игры и разные поговорки, припевы и рассказы при них (ойын);
12. Предания;
13. Родословная (шежире): а) отдельных лиц, б) племен, в) родов, г) колен д) ханов;
14. Бытовые поэмы (Қыз Жібек, Қозы Көрпеш и Баян, Айман-Шолпан и проч.);
15. Состязательная литература (айтыс): а) состязания родовые, б) состязания племенные, в) состязания жигитов и девиц, г) состязания загадками, д) состязания письмами;
16. Хвалебные песни (мақтау): а) восхваление одного лица, б) целого рода или колена, в) родины или отдельной местности, г) какого-либо события, предмета, животного и проч;
17. Оплакивающие песни (жоктау): а) умершего или ссыльного, б) родины, в) молодости, г) возлюбленного и проч;
18. Причитания (жылау-сыктау);
19. Соболезновательные песни (соболезнование и утешение, жубату);
20. Сатира, ирония и эпиграммы (жамандау, мысқыл, келеке, кекесин-келемеш, шағу);
21. Бийлик соз (замечательные и остроумные решения биев, их поговорки, ответы и наставления);
22. Благословение и благопожелание (бата, алғыс);

23. Проклятие (қарғыс);
24. Развлекательные (комические) песни и рассказы (күлкі, көңіл-ашу сөзі);
25. Шутки (әзіл);
26. Нравоучительные песни (үгіт өлең);
27. Скорбные песни (зар заман, толғау);
28. Агитационная литература против царского и кокандского правительств и произвола чиновников (қыздырушы, намыстандырушы өлең);
29. Предсказывательные песни (болжау өлең);
30. Предсмертные песни (завещательные песни перед смертью или во время болезней – өсиет өлең);
31. Биографии и автобиографии;
32. Колыбельные песни (бесік-жыры);
33. Свадебные песни: а) жар-жар, б) той-бастар, в) беташар;
34. Любовные песни (жігіт өлең);
35. Прощальные песни (коштасу өлең);
36. Песни при свиданиях (көрісу өлең);
37. Песни-письма (сәлем өлең);
38. Переговоры с духами умерших (әруакпен сөйлесу);
39. Лечебные песни: а) песни баксы (жын шақыру), б) заклинание (оқу), в) заговоры (арбау), г) изгнание беса (көшіру), д) выбивание (қағу), е) үшкіру, дем салу (спрыскивание), ж) молитвословие при садаке, худаи, назире, з) тыб (кітап ашу), и) бойтумар (слова талисмана), к) слова и причитание при предсказывании по кумалакам (камешкам и лопаткам);
40. Небылицы (өтірік өлең);
41. Жарамазан (вроде колядования);
42. Нецензурные песни (боғауыз өлең);
43. Религиозная литература;
44. Литература из арабско-персидской жизни (кисса).

Зерттеу соңында «образцы казахской литературы» деген тізім берілген. Аталған тізімдегі басылымдар совет әдебиеттануының қазақ әдебиеті тек совет кезінде қалыптасты дегенін және басқа көп үстірт пікірін жоққа шығарады. Сондықтан да бұл еңбек қазақ әдебиеті туралы орыс тіліндегі тұңғыш зерттеу ғана емес, қазақ сөз өнерінің жанрлық түрлері мен мазмұнын айғақтап берген ғылыми зерттеу. Бұл жанрлардың теориялық мазмұны А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» зерттелген. Екі ғалым әдебиетті қазақша таныту ісін осылай бөліп алған.

Әдебиеттанушы, тілтанушы Х.Досмұхамедұлының «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» атты зерттеуінің жөні

ерекше. Ғалымның басты түсініктері: «Мәдениеттің негізі – білім. Білім тіл арқылы жетіледі. Білімді жұрттардың тілі бай болады» [1. 139]. Зерттеуде түрік тілінің ғылыми заңдылықтары айқындалып, қазақ тіліндегі сингармонизм заңы сөз етілген. А.Байтұрсынұлының «Тіл – құралына» сілтеме жасаған Х.Досмұхамедұлы нақты сингармонизм заңдылығын түсіндіруге кіріседі. Оны былай түсіндіреді: «Бір сөздің ішіндегі дыбыстардың бәрінің бірдей дауыспен (не жуан, не жіңішке) ұйқасып айтылуын білім тілінде «сингармонизм» дейді. Сингармонизм деген сөз, қазақша айтқанда үндестік, ұйқастық деген мағынада. Сингармонизм түрік тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті. Осы күндерде қазақ-қырғыз секілді шет жұрттармен жарытып араласпай, нағыз түрікті сақтаған елдердің тілдерінде ғана сингармонизм заңы өзгерместен қалып отыр» [1. 139]. Осы қағиданы ғалым көлемді зерттеу шеңберінде жан-жақты дәлелдейді. Бұл дәлелдеу түбірі ортақ түркі тілдеріне ғана сүйенбеген, әр әріпке қатысты нақты мысалдар келтіру арқылы ғалым жалғау, жұрнақ, жіктеу, қосымшаларына дейін қарастырған. Мысалдар көркем сөзбен берілген, мысалы М.Жұмабай өлеңдерін бастырғанда басқарған Бернияз Күлеевтің «Бастырушыдан» деген сөзі қолданылған.

Ғалым жат сөзді қолданушылардың екі түрлісін бөліп қарастырған: «Жат сөздерді қолданғанда тіліміздің заңымен өзгертіп, тілімізге лайықтап алуымыз керек», – деп санайды. «Жат сөздерді өзгертпейінше жүргіземіз деп қазақтың тілін бұрағандар да, «мәдениетке үйретеміз, өнер шашамыз» деп арақ пен шылым, жұкпалы ауру таратқандар да бір есеп. Арақ, шылым, аурулар адам денесін бұзса, зорлықпен кіргізген жат сөздер елдің түп қазығы болған тілді бұзады» [1. 148], – деп санайды Алаш ғалымы Х.Досмұхамедұлы.

Ғалым сингармонизм заңына келмейтін сөздер бар екенін ескертеді: «Арабтың Махмуд деген сөзін қазақ Мәмбет, Мұхамбет, Махамбет, Мағамбет деп өзгертеді. Мәмбет сингармонизмге толық көнеді. Мұхамбет сингармонизмге шамалау көнеді. Мағамбет сингармонизмге қарсы» [1. 149].

Қос сөздер деген не? Олар біріккенде қалай жазылады? Оған былай делінген: «Мұнан жазудың тағы бір қағидасы туып отыр: Қос сөздер сызықша арқылы жазылуы керек (қызыл-жар, көк-жар, әулиа-ата, Ешкі-өлер, оқ-жылан, Бай-тұрсын, Сәрсенбай, Кенесары тағы талайлар. Қос сөзден сингармонизм заңымен бірігіп, бір сөз болып туған сөздер бірге жазылуы керек (Тәшкент, Шімкент, Жауғашар, Жарқанат, тағы талайлар)» [1. 145].

Зерттеудегі жалпы түрік, нақты қазақ тілін роман, герман, иславиан, француз, италиан, португалия, испания, романия, т.б. тілдері контекстінде зерттеу өзінің ғылымилығымен құнды. Латын сөзінен алынған мысалдар мен әр тілдегі дыбыстардың қайталануы таңғалдырады. Осындай теориялық деңгейі мен шеңбері кең ғылыми зерттеу нақты тұжырыммен түйінделген: «Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең бұл – күйініш. Өз тілін білмей тұрып жат тілге еліктей беруі зор хата. Бұл оқығандардың һәм оқушылардың есінен шықпауы керек» [1. 154].

Ғалымның «Диуан лұғат ат-түрік», «1924 жылы Орынборда өткен қазақ білімпаздарының съезінде сөйлеген сөздерінен», «Қазақ тіліне латын хәрфін алу мәселесі», «Жат сөздер туралы», «Қазақстан білім ордасы қабылдаған пән сөздері», т.б. еңбектері күні-бүгін ғылыми құндылығын жоймаған.

Осыншама білім иесі, ғұлама ғалым совет кезінде аман қалса қазақ тілі мен әдебиеттануының деңгейі қандай болар еді? – деген сауалмен бұл зерттеуді тәмамдайық. Х.Досмұхамедұлының осы мақалада аталған ғылыми көзқарастарын әрі қарай зерттеп, жалғастыратын қауымның еншісіне де осы сауалды қалдырайық.

Алаштың ардақтысы, профессор Халел Досмұхаммедұлына қазақ елі, оның ата-баба тарихы, тілі, асыл сөзі, ғылымы, бізге аманат етіп қалдырған мұрасы үшін Пайғамбарымыздың (с.а.с) шапағаты болғай дейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кекілбайұлы Ө. Есімі мен еселі еңбегі халқымызға қайтып оралған қай-ран Халел // Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. Алғы сөз. – Алматы: Ана тілі, 1998.

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТҰЛЫ – ӘДЕБИЕТШІ

Жүсіпбек Аймауытұлы (1889-1930) қазақ әдебиеттануының абайтану, мағжантану салаларымен қатар ақын Сұлтанмахмұт туралы да тұңғыш кәсіби әдебиеттанушылық зерттеудің басында тұр. С.Торайғырұлының туған ортасы, ата тегі, шығармашылығының деңгейі туралы ғылыми құнды ақпарат Ж.Аймауытұлының «Сұлтанмахмұт Торайғырұлы» еңбегінде сақтаулы.

Бұл еңбек ақынның 1933 жылы жарық көрген шығармалар жинағына алғысөз ретінде берілген. Бірақ алғысөз соңында Ж.Аймауытұлының есімі көрсетілмеген, себебі ол 1931 жылы атылып кеткен. Бұл мәтінді қазіргі қазақ әрпіне түсірген – Кұлбек Ергөбек [1. 297].

Ақынның алғашқы өлеңі мен соңғы күндеріне дейінгі өмірін Ж.Аймауытұлы жан-жақты баяндап берген. Сұлтанмахмұт әуелі әкесінен, кейін молдадан алғаш білім алған. 13 жасында тұңғыш сықақ өлең жазғаны белгілі. Ақынның Баян қаласында Әбдірахман молданың қолында тұрғаны, болашақ ақынның ерекше тақуалығы туралы құнды мәліметтер осы зерттеуде ғана бар: «Махмұт тақуа болады. Тұла бойы толған тұмар, мойнында – тәспі, дұғалық, ауызында – зікір, күн шықпай оқығаны – намаз, заулатқаны – «жасын»; ол дәретсіз жер баспайды; «қари» болам деп, Құранның 13 парасына дейін жаттап алады, сырлас жолдастарына: «Күллі денем зікір айтқандай болады», – деп жүреді» [1. 278]. Ақынның елдегі шала сауатты молдаларынан көрген қорлығы туралы да деректер келтірілген.

Бұл мақалада С.Торайғырұлының өмірбаяны, кедейшіліктен көрген тауқыметі, бақытсыздыққа ұшырағанының сырлары айқындалған. «Қайғы-шерін қаламмен ағытып, көңілі біраз сейілген соң Махмұт тағы тіршілік қамына кіріседі. Тағы оқу іздейді» [1. 285].

1912 жылдан бастап («Зарландым») Сұлтанмахмұттың өлеңге бет бұрғаны анықталған. «Ауырмай есімнен жаңылғаным» әңгімесі қалай жазылғаны туралы да тарихи дерек келтірілген. Ақынның «Айқап», «Заман» журналында істеген кездегі шығармашылық көзқарастары сараланған. «Білімге жан-тәнімен сусаған Махмұттың жолын жоқшылық байлап, өнер,

білімнен алыс, қараңғы Алтай тауының түкпірінде қалғанына» назаланып шығарған өлең жолдары талданады. Ақынның «Қазақ» газетіндегі Мамановтар жариялаған бәйгеге Махмұт та дәмеленіп, «Әжібай болыс» немесе «Кім жазықты?» деген романды өлеңмен жазғаны мәлім.

Ақын 1918 жылы Семейге келеді: «Бұл жолы келгенде, Махмұттың кім екенін ел таниды; оның улы қаламынан Семей азаматтарына беделінен жуандар, жауыздар ығысады, шылаулар, кем-кетік оны арқа-таяныш қылады. Махмұт күркілдеп, булығып отырып, нашардың дауын даулап, ақылын айтып, жөн сілтеуден қажымайды. Сот-сайлау секілді елдің іргелі жұмыстары да Махмұтсыз шешілмейтін болады. Махмұттың турашылдығынан, әділдігінен арамзалар қаймығады... Махмұт Томнан, Семейден кітапты көп оқып, терең мәнді кітаптарды елде жатса да оқудан босамайды... Махмұт бұрынғы қызу бетінен қайтып, қазақтың жақсы-жаман мінездерін білім көзімен қарап, сынап, қазақ өмірін зерттеп үйренеді, қазақтың ел болу, болмау нышандарын, себептерін тексереді. Бітіре алмай кеткен, «Қала ақыны мен дала ақынының айтысы» осы пікірін білдіру мақсатымен басталған еді» [1. 288].

Ақынның өмір жолы мен еңбек етуі осы зерттеуде тұңғыш рет ғылыми айналымға енгізілген. XX ғасыр басындағы қазақ даласында болған төңкеріс оқиғаларын діни сауатты ақын адам қалай қарсы алып, неден жиреніп, қандай мақсат ұстанып, бұл өмірден қалай өткені туралы толық мағлұмат берілген. Жокшылық пен кедейшіліктен тапқан ауру соңына жеткен ақын туралы мақала келесі сөздермен бітеді: «Тым болмаса екі жыл тұрмадым: іштегіні түгел жарыққа шығара алмай кетіп барамын», – деп арман етеді. Ең болмаса, «Қала ақыны мен дала ақынын» бітіре алмағаны да өкініш болады». Сөйтіп, құрт жайлаған кеудесін қалың қайғы, ауыр арман кернеген, ет жүрек жас ақын жадыраған жаздың нұр төгілген сұлу күнінде жарық дүниеге хош айтады. Ол күн 1920 жылдың (жаңаша) 21 май күні еді» [1. 290]. Сұлтанмахмұтқа жаны ашып, осыншама ізгілікпен дарынды ақынды жоқтау – қазақ әдебиеттануына ақын туралы көрсетілген ерекше ықылас.

«Мағжанның ақындық күші, сөзге еркіндігі, суретшілдігі «Баянда» толық көрінді», – деп Ж.Аймауытұлы шығарманың көркемдік ерекшелігіне ескірмейтін баға бергені белгілі.

Шынайы көркем шығарманың ерекшелігі оның тілінің сырында екенін Ж.Аймауытұлы былай келтірген: «Абай айтқан «сөз патшасы» «Баянда» бар. Адамдардың мінезін дұрыс келтіру, биге – бише, батырға – батырша, ханға – ханша баға беріп, әрқайсысының ауызына өздеріне лайық сөз салуы,

сұлуды, махаббатты, батырды, соғысты, өлімді суреттеуі өмірді түйе білгендігін көрсетеді. «Баян» қазақ әдебиетінде бола бермеген табыс. Әсіресе, «Баянның» басқы бөліміндегі сурет, шешендік толғау, күй төгіліп кеткен. Соңғы бөлімі солғындау шыққан. Соған қарағанда Мағжан алысқа шабатын сылпылдақ жүйрік емес, шыға салма, ағылшын жүйрік деп айтуға болады» [1. 170]. Әдебиеттанушы Ж.Аймауытұлының «Батыр Баянға» жүргізген осы талдауы қазіргі жас зерттеушілерге үлгі болатын классикалық ғылыми мәтін.

Әдебиетшінің келесі пікірлері бүгінгі мәдениеттанушылар түсіндіре алмай келе жатқан қағидалары: «Қазақ әдебиетіне Мағжанның кіргізген жаңалығы аз емес, орыстың символизмін (бейнешілдігін) қазаққа аударды, өлеңді күйге (музыкаға) айналдырды, дыбыстан сурет туғызды, сөзге жан бітірді, жаңа өлшеулер шығарды. Романтизмді күшейтті, тілді ұстартты.

Мағжан – заман туғызған көшпелі дәуірдің ақыны, ескіні жырлаған, жаңаны әлі мойындап болмаған ақын. Әлі де болса, оның ақындығы, еңбегі алдында» [1. 171].

Мағжанның сөзінің, ақындық қуатының басқадан айырмашылығы неде? деген сауалға Ж.Аймауытұлы былай деген: «Мағжан терең ойдың ақыны емес, ұлт ақыны... Ұлтты жалпағынан алып қарайды. Ол түрікшіл, санашыл, суретші, сөз ұстасы, түршіл, романтик, мәдениетшіл, отаршылыққа, жаугерлікке қарсы күншығысшы ақын. Мағжанның ақындығы туралы азды-көпті байқағанымызды айттық. Қалғаны болса, оқушылар жеткізе жатар деп, сөзімізді бітірдік» [1. 171].

Бізге Мағжанды осы тұрғыдан зерттеуді меңзеп берген Алаш әдебиеттанушысы Ж.Аймауытұлының «пән сөздері» арқылы құрылған зерттеулерінің бүгінгі ғылыми стильге үлгі болары да айқын. Бұл жерде Мағжанды қолдау үшін қолданған полемикалық әдістер кәсібилік шеңберден шықпайды. Саяси кінәға осындай әдебиеттанулық зерттеумен жауап беру – басты мақсат. Сондықтан осы екі мақаладан кейін Қошке мен Сәбит Мағжан туралы айтысты доғарған. Аталған еңбектер ұлттық сөз өнерін ұлттық мүддемен саралап шығу үлгісін іске асыруымен де құнды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аймауытұлы Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-том. – Алматы: Ғылым, 1999.

МАҒЖАН ЖҰМАБАЙ – ӘДЕБИЕТТАНУШЫ

Мағжан (Әбілмағжан) Бекенұлы Жұмабай (1893-1938) Алаш замандастары сияқты ақындық, жазушылықпен қатар әдебиетті таныту ісіне де араласқан. Әдебиеттанулық еңбектері: «Ақан сері», «Бернияз Күлеев», «Базар жырау», «Әбубәкір ақсақал Диваев». Орынборда жарық көрген «Педагогика» (1922) кітабында әдебиеттің қоғамдағы орны, оның адам табиғатына ерекше әсер ете алатыны қарастырылған.

«Ақан сері» «Сана» журналының 1923 жылғы 1-санында, 1924 (№ 2, 3) жарияланған. Мәліметтерді ақын 1922 жылы Көкшетау сапарында жинағанға ұқсайды. Бұл көлемді мақала Ақан серінің ақындығы, өмір жолы, тұтас тұлғалығына қатысты тұңғыш зерттеу екенімен құнды. Аталған мәселелер нақты тарихи негіздерге құрылған, ол туралы ақын былай деген: «Ақын туралы білгендерін айтып һәм жазып берген Мырзалыұлы Баялы, Шыңғысұлы Қоқыш, Бозайұлы Ысмағұл ақсақалдарға һәм Самыратұлы Қазыға көп рақмет айтамын». Ақынның туған жері «Абылай хан ордасы болған, Кенесары, Наурызбайға отан болған Көкшетау алаштың ақындығының да ордасындай жер еді», – дейді Мағжан «Ұшы, қиыры жоқ сара дариядай Сарыарқаның ортасында көгерген Көкшетау» туралы.

Әдебиетші осы мекеннен шыққан ақындарды атап өтеді, олар: «Кең сабаның қорындай Бертағынның баласы Орынбай, екі аяқты адамның ділмәрі, улы тілді Соқыр Шөже, Тойлыбай бидің ұлы Арыстан, үні зарлы Атығай соқыр Тоғжан, терең ойлы Атығай шал, аспанға өрлеп ән шырқайтын Біржан сал, өмір ертегідей әдемі Ақан сері – осылардың бәрі сол күңіреген Көкшенің маңайында туып-өскен ақындар» [1. 194]. Осылардың ішінен Мағжан Ақан серіні бөліп алады: «Сөзінің сұлулығы, тереңдігінен демейміз, өмірінің сұлулығымен».

Ақынның сөзі оның өмір тәжірибесінен туатынын алға тартқан Мағжан: «Ақан өмірі – ертегі өмір. Судай сұлу, желдей екпінді, жалпақ жұртқа жат, жұмбақ өмір. Ақанның алдымен өмірін жазып, онан соң сөздерін тексереміз» – дейді. «Ақанның өмірі» атты тараушада ақынның ата тегі, шыққан ортасы айтылған. «Орта жүз арғын ішінде қарауыл» Жарқынбай ұлы Қорамсадан 9 қыз болыпты. Атасы Алладан

тілеп кейін Қорамсаның қосағы Жаңылдан ұл туады, атын Ақжігіт қояды. Ақын 1843 жылы Қоскөлде туған. Әкесі Қорамса бай, саудагер болған: «Әрі малға бай болса, әрі ақша болса, әрине, Қорамса елге қадірлі болмақшы» [1. 319].

Сол кездегі қазақ дәстүрі бойынша Ақан Бұқардан оқып келген Күнту молдадан сабақ алған. 13 жасында ақын «молдасымен шариғатқа таласып, маған қарсы келдің» деп молдасы оны ұрған соң, оқумен қоштасып кете барады. Осыдан бері Ақанның серілігі басталады», – дейді Мағжан.

Серілік деген не? Оған былай делінген: «Сұлу киім, жүйрік ат, құмай тазы, алғыр бүркіт Ақанда болады. Қалың Қарауылдың ойын-тойының көркі Ақан болады. Біріне бедеу мінгізіп, біреуіне бұлде кигізіп дегендей, 15-20 жігітті өзі тәрбиелеп, нөкер қылып алады. Жүргенде сол жігіттердің алдында қолбасындай оқшау отырады. Біресе боз атқа мініп, ақ киген. Біресе қара атқа мініп, қара киген. Біресе торыға мініп, күрең киген. Басында – бұлғақтаған үкі, қолында – домбыра, аузында ән... Жігіттердің бәрі балуан, бәрі әншіл, бірақ Ақанның әні өзгеше. Даланы күңіrentіп Ақан ән шырқаса, би билегін, кемпір өрмегін, сұлу кестесін қойып, аңырып тыңдай қалады. Қалың қарауылдың қалың көздері: «Ақынның әні-ай!» – деп күрсінеді. Сүймесе сері дер ме еді, қалың қарауыл Ақанға сері деп лақап береді» [1. 319]. Қожаның қызы Батимаға үйленіп, одан 1 ұл, екі қызы болады: «Бірақ ұлы тілсіз болады. Он жыл шамасында Батима өледі. Бірақ серіліктің соңында жүрген Ақан Батиманың өлімін елемейді. Серілікті бұрынғыдан да үдетеді», – деп Мағжан бұл оқиғаға баға бергендей [1. 319]. Бір жылда 60 түлкі алған Қараторғай деген бүркітті, бір жылда 9 қасқыр алған Базарала деген итті алады. «Қалың Қарауылға аты шыққан Ақтоты деген арумен көңіл қосады. Тап осы кезде Ақанның қолына алты алашқа аты шыққан Құлагер түседі».

«Ақанның өмірі» атты көлемді алғашқы тарауша ақынның өмір жолының шолуы ғана емес, оның жанының қиналып өзгерген сәттері шуақты күндерімен арпалысып өткен тағдырдың басты-басты оқиғалары бейнеленген. Бұл бөлімде жәй сөздермен шектелген деректер емес, Ақанның ақын болуына әсер еткендері, жан қиналғанда шыққан өлеңдерінің туу себептері сөз етілген. Әдебиеттанушы Мағжан осындай сәттерді келтіргенде өзі де бірге мұңдасып кетеді: «Бірақ жаны сүйіп алған жары Ақанмен ұзақ отаса алмай, үш-ақ ай тұрып, шешек шығып дүниеден өтеді. Жаны сүйген жар нажағайдай жарқ етіп дүние салса, жанға жеңіл жара бола ма? Ұрқия өлгеннен былай Ақанның жаны

қасіретке ұрына бастайды. Ұрқия өлген жетінің ішінде Ақанның жақсы көрген бір інісі өліп, қасірет үстіне қасірет жамалады» [1. 320].

«Жараланған жүрек жазылу үшін тағы махаббат іздейді. Ақан айналып Ақтотыға келеді» [1. 320]. Бірақ Ақтоқты Ақанды кешірмей басқаны қалайды. Мағжан былай деген: «Ақанның жүрегінде махаббат та, ашу да күшейеді»: «Ақтоты, кеткенің бе шыныменен» деп «ашулы зар шығарады Ақан».

Көп ұзамай Ақан Құлагерден айырылады: «Ақан мидай далада, жолдасы Құлагердің басында кәдімгідей мөлдіретіп көзінің жасын төгіп отырады. Күн былай тұрсын, түн бойы күніреніп Құлагердің, сандалкерінің, еркесі, үркеккерінің басын құшақтап отырады. Жан жолдасын қолымен өлтірген адамдай күйінеді» [1. 321]. Іс жүзінде «анау Сайдалы асында ішіне қан қатқан Барақбай Құлагерді көлденеңнен соқтырып өлтірген» еді. «Жануар Құлагерім қолдан кетті. Дұшпанның қастығынан қаза жетті... Қаржас боп, қанжығалы, керей, алтай Қуандық, сүйіндік боп намыс етті», – деп күңіренген Ақан [1. 79]. «Ертеңінде Құлагердің басын кәдімгідей кебіндеп жерге көмеді» – деп М.Жұмабай – түсініктеме берген [1. 322]. Осы жылы «тағдыр, шіркін, тас бауыр ғой», – дейді Мағжан, Ақанның алғыр Қыраны – Қараторғай һәм Базарала тазысы өледі. «Енді Ақанға өмірде жұбанарлық не қалды?» деп сауал қойған әдебиетші оған өзі жауап береді: «Енді Ақанға теңізден терең ой қалды. Қорғасыннан ауыр, түннен қараңғы қайғы қалды. Удан ашы қасірет қалды. Жасы да отыздың ішіне кіріп қалған. Өмірдің жайнаған гүлін көріп келген Ақан өз өмірінің бықсып-күйіп күлге айналғанын көре бастады» [1. 322].

Ақан дінге қайта оралады: Бұқардан оқып келген Науан хазіретке барып сабақ алады. Ол туралы Мағжан былай дейді: «Дінге, сопылыққа беріледі... Елден безіп, дінмен жан тазартуға кіріседі. Бұрын судай сұлу махаббатты жырлайтын Ақан сопылықпен жан тазарту жайын жырлай бастайды» [1. 322]. Оңашалықты қалаған ақын туралы «күңкіл» сөз басталады: «Күңкілдің түбі Ақанға пері иеленіпті деген сөзге айналады». Себебі ел жаз шыға жайлауға көшкенде Ақан тілсіз ұлымен Қоскөлдiң сыртындағы, Сарыкөлдiң жағасындағы ағаш үйде жалғыз қалады. Ақанның бұл мұңын Мағжан ақын ерекше түсінеді: «Қалың қамысты көл. Қою, қалың. Иесіз қыстау. Ақан. Тілсіз бала. Түн болады. Жел шығады. Қою қамыс зуылдайды, сықыр-сықыр қалың қайың шайқалады. Иесіз үй күңіренеді, үй ішінде Ақан күңіренеді.

Сақау балада үн жоқ. Екі көзі жаудырап Ақанға қарайды да отырады. Күндіз де сол». Сарыкөлге ақын мінген атын да суармайды, тек ішуге, дәретке пайдаланады. Арасында елді аралайды. Екі жағында екі сұлу ат: «Қайда барса, бір елі қалмайды. Шақырса екеуі екі жактан келіп, тізесіне иектерін сүйеп тұрады... Өздері – туғалы жүген-құрық кимеген шу асау». Ақан тағы бір «мінез» көрсетеді: «Төсегі кірлеу үй болса, үйге жатпай, далаға жатады. Жаз болса, көлдің жағасына барып, қыс болса, үюлі шөптің ішіне барып, кейде Алланы аузынан тастамай, басын сәждеден көтермейтін болады. Жанды дінмен тазарту керек дейді» [1. 323]. Ақынның бұдан да өзге ісі туралы: «Ал енді кейде Алланы ұмытқандай болып, діні, намаз, оразасын – бәрін қойып кетеді. Күні-түні күңіреніп өлең жазады, ән шығарады» [1. 323].

Мағжан Ақанның бұл қылықтары үшін ел ішінде сөзге қалғанын қынжыла айтады: «Жынды деп-ақ қояр еді, қалың қарауылда Ақаннан есті, Ақаннан шешен, Ақаннан көсем кім бар?.. Қандай ұшынған дау болса да, Ақан бітіреді. Ендеше Ақан жынды емес. Оған мұсылман перісі иеленген болар дейді жұрт».

Мағжан осыған байланысты ел ішіндегі тағы бір аңызды келтірген: бірде Ерейменде Ақан Құлагердің басында түнеп отырғанда жел шығады. «Сол арада болар-болмас қобыздың қылын, домбыраның шегін шерткендей нәзік мұңлы дауыс жан-жаққа жайылғандай болады. Өлгідей болмайды, жорғалаған желдің ішінен жібектей судырлап, талдай бұрандаған, жүзіне кәдімгі айдың нұрындай нұр төгілген бір әйел шыға келеді. Ол келген мұсылман перісінің ханының қызы екен. Адамзаттың еркесі Ақан сері қалың шерге душар болған соң, ханның қызы, ерке сұлу – Ақанды жұбату үшін желге мініп, ұшып келген екен. Келіп жұбатады... Сол түннен былай Ақан мен пері күндіз айырылып, түнде қосылатын болады... Жоқ, пері Ақанға Ерейменде иеленген емес екен. Періге иелену Ақанның тұқымында бар екен. Олардың қонысы – Қоскөлдің өзі ежелден перінің мекені екен. Марқұм Қорамсаның өзі перімен айналысқан адам екен, Қорамсаның өзі де бірнеше күндеп, айлап ешкімге тіл қатпай, үйден шықпай, бұқбанау жасап аулақ отырып алатыны бар екен. Сол уақытта оның пері жары келеді екен. Ақанға пері қызын қосқан оның пері шешесінің өзі екен. Осылардың бәрі құр «екен» ғана емес, ап-анық нәрсе, көзбен көрген де кісі бар...» [1. 324].

Мағжан бұл жай аңыз емес екенін сол төңіректегі Әбіш деген жігіттің күзді күні шөп шапқалы қыстауға барып,

іңірде шошалада балта қайрап отырған кезде үш әйелдің кіріп келгенін айтады: «Мұсылман пері Құраннан каша ма, үш әйел отыра береді... Әбіште құт жоқ, зәре жоқ. «Әлхәмдіден», «құлқуалладан» қайран болмаған соң Әбіш тізесінің астында жатқан балтаны ала ұмтылады». Үш әйел шыға жөнеледі. Әбішті ел талған күйінде табады: «Есін жиган соң ауылына қайтып, ауруға айналып, өмір бойы шала естілеу болып қалады...» [1. 325].

Ел ішінде бұдан да басқалардың Ақанның қыстауының сыртындағы тоғайдан өткенде «перілердің шулап, сақ-сақ күліп, ойнап жатқанын талайлар-ақ естіген» – деп бір ескертеді Мағжан.

Бұл әңгімелерді баяндаған Мағжан өзі бұған қалай қарайды? Ол келесі сөздерінен аңғарылады: «Міне, Ақан қырыққа аяқ басқанда, сұлулықтың асығы Ақан жарынан, тұлпарынан, сұңқарынан айырылғанда, өмір айдынында ән салып жүзіп бара жатқан қу қанатынан қайырылғанда, Ақанның жүйрік жаны ой дариясына шомып, сұлулығы жоқ, былық тұрмыстан безгенде, халық оны ұға алмай, Ақанның жұмбақ өмірін шеше алмай, оны алып барып періге балайды. Бірақ халық соқыр сезімімен кешегі ерке серісі – Ақанның сұлу тұрмысына кір жаққысы келмей, жанды затты сұлу періге апарып қосады. Жұмбақ та сұлу: таппаса да, шешпесе де сұлу» [1. 325].

Бұл өсек, ғайбатты кімдер шығарған? Ақын Мағжан жай әдебиетші емес, сондықтан ол залымдарды – Шөбек балаларын перғауындармен салыстырады: «Перғауынсыз Мұса бола ма? Бірақ Мұсаның өзі перғауынға соқтықпаса, перғауын Мұсаға тиер ме еді? Тағы бірақ маңайындағы перғауындарға соқтықпаса, Мұса Мұса болар ма еді? Қарауылдың сөз білем деген ерлерін, әсіресе, көршісі – Шөбек балаларын Ақанға қас қылған улы тілі. Шынында, Ақанның тіліндей улы тіл сирек болар. Тиген жерін удай ойып жібереді-ау...» [1. 325]. Әдебиетші Ақанның Шөбек немерелеріне шығарған мысқыл өлеңін келтіреді де оған былай деп қосады: «Мынадай сөзді есітіп отырып, Шөбектің көп баласы қалай намыстанбас, қалай Ақанды қорлап, өсек таратпас?» [1. 326] Мағжан Ақанның бұл ғайбатқа ұрынуына осылай өзінің мінезі себеп және оның ащы тілі кінәлі дейді. Ақынның елге сыйлы болғаны да айтылады: «Достары түгіл, қастары да алдында «Аға, аға» деп жорғалайды екен».

Әдебиетші Мағжанның мақаласы ғажап хикаялармен көркемделсе де ұстанған басты ойы: Ақан ақын болғандығынан осындай істерге ұрынған: «Сұлу өмір жарқ етіп, нажағайдай өте шыққан. Өткен күн қиял туғызған

ертегі сықылды. Көп ішінде көпке ұқсамайтын бір өзі, көп ішінде жалғыз. Қалың қарауылдың ішінде жанын ұққан жан жоқ. Жұбатарлық досы жоқ, жаралы жанын жазарлық жары жоқ. Әлдеқайда бетпақ шөл, бетпақ шөлде жалғыз жол... Сол жолменен жалғыз жан табанын тасқа тілдіріп, маңдайын күнге күйдіріп кетіп бара жатқандай; қайдан шыққанын, қайда бара жатқанын, не үшін бара жатқанын өзі де білмейді. Тілек жоқ, үміт жоқ, мақсат жоқ. Түннен қараңғы, қорғасыннан ауыр ой ғана бар» [1. 326]. Мағжан Ақан серінің күйін терең түсінгенімен шектелмей, ақындық жалғыздықтың серігі екенін өзі де мойындағандай толғап кетеді. Бұл жай Мағжан ақынның өзіне де таныс екені айқын аңғарылады. Зерттеуде екі көзқарас осылай алмасып-ауысып отырады: ақын Мағжан мен Алаш әдебиетшісі Мағжанның сөздері бірін-бірі жалғастырып көркем зерттеуге арқау болған.

Келесі сөздер әдебиетші Мағжандікі: «Елу жыл жасап талай күйіп күл болған, талай есін жиған жүрек тағы отқа, махаббатқа, жарға ұмтыла бастайды» [1. 326]. Ақан елдегі сол кезде белгілі үш аруға өлең жазады. «Үш тоты» өлеңі осылай дүниеге келгенін ескерткен әдебиетші Ақанның ықыласы олардың ішінде Абылай тегі Жүсіп төренің қызы Жамалға құлағанын айтқан. Ол он алты жаста екен. Енді бұл ойды ақын Мағжан қостайды: «Жібек желден жаратылғандай ару, Жириеншеден тәлім алғандай шешен, Едігеден бата алғандай данышпан. Қалайда Ақан Жамалды осылай сипаттайды. Осы жас Жамалға Ақанның жүрегі байлана береді. Жүйрік жүрек бір бастаса, не сүйіп қосылмай, не қосыла алмай күйіп, күлден кебін кимей тоқтай ма, Ақан бара-бара жас Жамалды біржола берік сүйеді. «Үш тотының» ішінен «қалқа бала» деп Жамалды бөліп алады. Бұл сүйгенін: «Қыздарды мен не қылам, қылсам-сылам? Қалайша ғашық отқа сабыр қылам? Жаңартқан өмірімді қалқа бала, Басы – жұм, ортасы – мим, аяғы – ләм» – деп жұртқа өзі жария қылады» [1. 327]. Ақанның Құран сөздерін Жамал есіміне келтіріп (алифляним) шығарған өлеңін Мағжан осылай талдап береді. Енді бұл талдауға әдебиеттанушы Мағжан қосылады: «Өмірде екі сүю болмайды дейді жұрт. Жұрт не демейді? Өзіндей болмағаны үшін Ақанды «пері соққан» дейді. Жұрт аспанға өрлеген жанды, жиһанды құшпақ болған жүректі есалаң дейді» [1. 327]. Бұл ойды ақын Мағжан қостайды: «Жүйрік жел ұшпай тұра ала ма? Жүйрік жүрек құшпай тұра ала ма? Жүрек сүю болмаса салқын, бос қуысқа айналмай ма?! Жиһанда жалғыз мәңгі нәрсе – махаббат емес

пе, өлген махаббат екінші түрде, екінші түсте қайта тірілмек емес пе?!» [1. 327].

Әдебиетші Мағжан енді сабырлы үнімен қосады: «Дүниеде күшті нәрсе екеу-ақ қой: өлім һәм махаббат. Адам өзгені айналып өтсе де, өлім мен махаббатты айналып өте алмақ емес» [1. 328].

Әдебиетші Мағжан Ақан көңілінің өзгеруін, сезімнің билігіне мойынсұнуын жақтап шыққандай болады; ол тіпті төренің қызы Жамалды да түсінеді, оның жауап бермеу себебін де түсіндіріп береді («Төренің сүйегіне батқан таңба емес пе?») «Шынында, ғашықтық деген алып-салмалы қолдағы нәрсе емес қой. Жамалдың сүюін білдірмеуіне көзі жеткен соң Ақан іштен сүйіп, іштен күйге айналады. Күн-түн күңіреніп, өлең шығарады. Ақанның Жамалға қатты ғашық екендігі, оған арнап ылғи өлең де шығаратындығы, Жамалдың ол ғашықтыққа ілтипат қылмауы жұртқа жайылып кетеді. Замандастары ұшырасқан жерде мысқыл қылыққырайды. «Ақан-ау, қыз саған мойнын бұрмайды, осы ғашықтықтан не пайда?» – деседі екен» [1. 328].

Көп ұзамай Жамал ұзатылады. Ақанның енді: «Мұңлы үні құйылады. Өлім менен өмірдің үні. Үзіліп бара жатқан жүректің жыры». Әдебиетші Мағжан Ақанның «Сырымбет» әні осылай туғанын айтады: «Сырымбет» әні – сол өліп бара жатқан құс төресі қудың әні. Біздің зарлы әндеріміз көп, бірақ «Сырымбеттей» терең зарлы ән сирек болар. Жердің жүзіндегі мұң, адам баласының барлық зары сол «Сырымбетке» жиналғандай. Жамал ұзатылатын күндерде Ақан күндіз-түні күңіреніп, «Сырымбетін» шырқайды да жүреді. Ақан түндерде «Сырымбетті» шырқағанда, кім ғана жыламаған, қалың қарауыл жылаған. Жас пен кәрі жылаған, әсіресе, нәзік жанды жас Жамал жылаған...» [1. 329]. Мағжан бұл ән Ақанның «ең соңғы сұлу жыры» дейді. Ақын Мағжан былай дейді: «Жамал ұзатылған соң Ақан тұңғыық қайғысын құшақтап, қалың елдің ішінде жалғыз қалады. Ақанның мұнан соңғы өмірі сырттан гүлсіз, үнсіз, жырсыз, түрсіз өмірге айналады. Бұрынғы жат мінездері, тіпті жат, ұғымсыз түрге кіреді. Бірақ дариға, жүйрік жүректің қайғымен жылынып, сөнгенін, терең жанның оймен уланып өлгенін кім ұққан?!» [1. 330], – дейді.

Келесі сөздер Алаш әдебиеттанушысы Мағжандікі екеніне дау жоқ. Лирикалық толғау тоқтатылып, тарихи деректер келтіріледі. «Ақан алпыстан асқан кезде, қазақ даласына қара шекпенділердің қаптап келе жатқанын айқын көріп, жақсы жерінен айырылған соң елдің кедей болғандығын,

елдің алды қараңғы екендігін жырлай бастайды. Әсіресе, қарашекпендер Ақанның ата мекені Қоскөлдің желкесіндегі Сарыкөлге қол салғанда, Ақан ылғи жүректен шығатын жырларымен қазақтың жерін жоқтай бастайды. Ақанның соңғы өмірі жырмен жер жоқтауға, Сарыкөлді іздеуге жұмсалған деуге болады. Бірақ қанша ізденсе де, Көкшетау мен Қоскөлдің арасын жүре-жүре жол қылса да Сарыкөлді өзіне қалдыра алмаған, Сарыкөлге мұжық қаласы түскен. Туған жері мұжыққа кеткен соң Ақан 50 шақырым жердегі Сасыккөлдегі бір күйеуіне көшіп барады» [1. 330]. Сол күйеу баласының қолында «Алты Алашқа» атты шыққан Ақан сері сұлу жырларымен, зарлы әндерімен, әсіресе басқа адамға үйлеспейтін жат мінездерімен аты шыққан Ақан ауырып 70 жасында 1916 жылы дүниеден қайтады» [1. 331]. Бұл сөздерді ақын Мағжан жалғастырып әкетеді: «Сөйтіп, аласұрған ұшқыр жан, шарқ ұрған жүрек, жабайы жұртқа ұғымсыз, жат мінезді, ірі жүрек сұлулық іздеп, өмір бойы от болып заулап жанған жүрек – мәңгі мұзға айналады...» [1. 330].

Ақанның осыншама мұңлы өмір жолын шолып өткен әдебиетші Мағжан оны Англия ақыны О.Уайльдпен салыстырады, себебі: «Оскар өмір бойы сұлулықты жырлаған, жалпы жұрттан сері деген лақап ат алған. Жұрт оны да сері деген. Сол серілігі үшін абақтыға жапқан... Ақан да сұлулыққа табынған. Алты алаштан сері деген ат алған, бірақ Ақанның сұлулыққа табынуы тереңірек. Ақанның өмірінің жұмбағы түйіндірек. Мұның өмірі – мұң мен зар. Сол сұлулыққа табынудан туған мұң мен зар. Егер Ақан Оскар Уайльдтай өнерлі елдің ішінде туса, бұл тілекке жауап табу қиын. Мұндай тілекке жауап іздей бастасаң, еліңнің заулаған оттай баяғысы, қап-қара түндей кешегісі, жалпылдаған жындай бүгінгісі, қара тұман келешегі көз алдына келіп, Ереймен тауының бауырында өлген Құлагердің басын құшақтап күңіреніп отырған Ақан серінің қасіретіндей жаныңды терең қасірет билеп алып кетеді...» [1. 330-331].

«Ақан сері сөздері» тарауша былай басталған: «Ақан серінің сөзінен өмір сұлу» деп біз Ақанның өмірін жазған мақалада ескерткенбіз». Ендігі кезек, дейді әдебиетші Мағжан «Ақан сөздерінің мінезін білдіріп, түрлерін көрсетуді керек деп білдік» [1. 331].

Ақынның сөз өрнегі, стилі яғни «сөздерінің мінезі» және «түрлері» осылай нақты талдау арқылы басқалардан өзгешеленіп тұрмақ.

Зерттеуші ең бірінші Ақан өлеңдерінің саны, жарияланымы

туралы сөз етеді. 1922 жылы Көкшетау өңіріндегі Қоқыш Шыңғысұлы мен Қазы Самыратұлының айтулары бойынша «бұл өлеңдердің бірталайын Ақан өз қолымен жазған». Сонда да біздің қолымызда Ақанның 3-4 жүз ауыздай өлеңі бар». Бұл аз емес екендігі анық.

Өлеңді талдауды әдебиетші М.Жұмабай ақынның тілін сипаттаудан бастайды. Ол туралы былай делінген: «Қазақ ақыны Ақанның ана тіліне араб, парсы, орыс сөздері кіріп кеткен. Оның мағына жағынан, әсіресе, сурет жағынан сұп-сұлу өлеңдерінің тілдері шұп-шұбар. Ақан бұл шұбар жолға өзі қалап түскен жоқ, оны заман қуып түсірген» [1. 331].

Мағжан мысалдар келтіреді: «Тағрифін тамам қылып жеткізе алмас Қамыстар болса – қалам, бахыр – сия (бахыр – теңіз – М.Жұмабайдың ескертпесі).

Әдебиетші Мағжан бұл Құран сөздері екенін де осы тұста айта кеткен: «Ақанның молдадан үйренген мұсылмандықпен, арабша үйреніп молда болғандығымен қалай пайдаланғанын мынау суреттеуі шешіп береді». Ақанның Қалқа баласын суреттеуі мысал ретінде келтірілген. «Өмірден соққы жеген Ақан сопылық, дін жолына түсіп, жан тыныштығын табамын деп жүріп Бұқардан оқып келген Көкшетаулық Науан хазіретке шәкірт болған» [1. 332]. Әдебиетші Мағжан Жұмабаев ақынның сөздік қоры ғана емес, оның стиліне де діни білім тікелей әсер еткенін айғақтайды. Осы ретте «Мұхаммадия» талданған: «Ақынның өлең ұйқастыруына да молдалықтың «шарапаты» тимей қалған емес». Өлеңнің тек мазмұны емес ырғақ, буын ретіне дейін сөз етілген: «Мұсылманша оқығандар біледі, «Мұхаммадияның» өлеңдері ылғи ұйқас қуып кетеді. Мысалы, бір өлең я-ға ұйқастырылса, сол өлең бір-екі бетке созылса да я-ға ұйқастырылады да отырады. Ақан өлең ұйқастырғанда көбінесе осы «Мұхаммадияның» жолына түскен. Бұлай ұзақ ұйқастырудың өлеңнің сырт сұлулығына пайдасы болғанымен, лайықты сөз табылмай қалып, мағынасы аз сөз кіріп кету қаупі де зор. Ақанның да ұзақ ұйқастырылған өлеңдерінде осы себептен мағынасы аз сөздер әжептәуір орын алады. Бірақ өлең ұйқастыру ауданының кеңеюі көзінен қарағанда, Ақанның бұл тәжірибесін онша мінеуге болмайды» [1. 333].

Мағжан Ақанның түрді қуып кетуінің екінші жағы «тілінің тарғыл екенін» анықтайды: «Бірақ тарғыл тіл шын Ақанның тілін тұтықтыра алмаған. Ақын Ақан шәкірттің қағаз-сиясынан, молданың мың бейнетпен, қауырсын қаламын сықырлатып жазатын «н» харпінен, жазаласа ишанның

машайығынан, Құранның аятынан өзіне керек суретті жасай білген» [1. 333-334].

Жоғарыда айтылғандар түр, қалып жағынан байқалған ерекшеліктер. Ал Ақан өлеңінің мазмұны қандай? Ол туралы әдебиетші былай деген: «Енді Ақан сөздеріне мағына жағына келгенде оның өлеңдерін беске бөлуге болады: 1. Сықақ; 2. Ғашықтық; 3. Айтыс һәм мақтау. 4. Сопылық; 5. Қазақ қайғысы туралы өлеңдер. Бұл бөлімдердің сықақтан басқасы Ақан өмірінің түрлі дәуірлеріне байланған» [1. 334].

Осының ішінен Алаш әдебиетшісі сықақты бөліп алған: «Сықақ – Ақанның сүйегіне біткен сипаты. Ақан өмір бойына өзінің көңіліне ұнамаған адамды сықақ кылып, іліп тастамай қойған емес. Ілетін орны келгенде пәленше-түгенше деген атына, затына қараған да емес. Қарауылдың ақсақалдары осы күнге шейін Ақан десе, алдымен оның улы тілін есіне түсіреді. Ұнамаған адамға Ақанның тілінен құйылған у талайды талай заман шыбжыңдатса керек. Тілінің уының күшті екенін Ақан өзі де білген. «Қағысқанды қыламын под надзором, Патшаның мизамындай мен де сотпын» – дейді Ақан.

Достыққа баға бере алмай, сыртынан өсек жүргізгені үшін Жүсіп деген белгілі бір төреге Ақан былай дейді: «Жүсіпау, төрелік жоқ баяғыдай, Дәрежең кара қазақ аяғындай. Досыңды дұшпан көріп ғайбаттайсың, Мінезің эзәзілдің таяғындай» [1. 334].

Келесі қарастырғандары – ғашықтық өлеңдер. Бұлардан ерекше мазмұны мен ақын шеберлігі аңғарылған: «Ақанның ғашықтық өлеңдеріне келсек, басқа өлеңдерімен салыстырғанда оның шеберлігі сонда көрінеді. Сері Ақанның мұндай өлеңге шебер болуының, әрине, таңы жоқ. Ғашықтық өлеңдерінде Ақанның әрбір сөзінен ақындық иісі аңқып тұрғандай, ұқсатусыз, суретсіз сөз жоқ деуге болғандай: «Оралдың мен ақиық қыран-дағы, Сен сәулем – қызыл түлкі қияндағы. Қия тас қиынына кетсең-дағы, Қамшылап қанатымды бұрам-дағы. Қия тас қиынында бекінсең де, Тәуекел майданында тұрам-дағы. Асыл зат, алқызыл гүл қарындасым, Сәрудің саясында Иран-дағы. Есілдің құба талы, шынарым-ай, Алдымнан майысып шық, бұрал-дағы. Көріңдің хордай болып жұмақтағы, Өткірсің нар кескендей қынаптағы» [1. 335] (Сәру – ағаш. М.Жұмабай ескертпесі).

Ақан өлеңдерінің ең сұлу түрі ретінде «Ақ көйлек» талданған: «Бұл – Ақанның ең сұлу өлеңінің бірі. Ту басында жүз бір неше ауыз өлең болса керек, бәрі «Ақ көйлек» деп басталған. Бір ауызы: «Етегі ақ көйлектің ілмеленген, Қастарың харіф мәттей сүрмеленген. Сүмбіл шаш, лағыл

ерін, асыл қалқа, Іш-бауырым ғашық отпен тілмеленген...».

Мынау өлеңдеріне қарағанда, ғашықтыққа Ақанның көзқарасы мен жай бозбаланың көзқарасы арасында артық айырма жоқ сықылды. Алайда ғашықтыққа тереңірек қараған адам ол ғашықтықты «ақ төске білектің артылуы», артылмауымен ғана байлап қойған емес. Бұл Ақанның өмірінен белгілі. Екінші, мынау өлеңдерінде ишара бар: «Кісідей өкпелеген мойның бұрмай, Білдің бе, кемшілік деп ғашықтықты?.. Жоқ болса айтар сөзің жұбайыңа, Жүрейін, амалым не, өз жайыма. Обалың айнымасам, маған емес, Жаратқан жақсы қылып Құдайыңа».

Сен сүймей кетсең де, мен сүйе бермекпін. Сені мендік болғаның үшін емес, жақсы жаратылғаның үшін сүйемін дегенім ғой» [1. 336].

Ақанның айтыс өлеңдері туралы былай делінген: «Ақанның айтыс һәм мақтау өлеңдері туралы еш нәрсе деуге мүмкін емес. Мұндай өлеңдері менің қолыма түспеді. Жұрттың айтуына қарағанда, бірнеше ауызбен де, жазысып та айтысқанға ұқсайды. Өзгесін жеңді, бірақ Орынбайдан жеңілді деседі. Орынбайға Ақан былай дейді (Орынбай жиында әйелдер отырған үйге кіріп шықса керек): «Ореке, сөз бастайын, жолың қисаң, Мүрит боп ең ғой пірге, сен, Зейнолла ишан. Жаңа тағы өңкеңдеп қол тапсырдың, Шулаған ақ сәлделі бұл қай ишан?».

Сонда Орынбай қарттың: «Ақыл – аста, күш – атта, сом – малдыда, Ақыл, айла болмайды жоқ-жарлыда. Парыз, уәжіп баршасын тамам қылып, Жалғыз-ақ әйел деген сөз қалды ма? – деп Ақанның ораза, намазға салақтығын бетіне басып, тоқтатып кетті деседі» [1. 336-337].

Сопылық өлеңдері туралы да осы тұрғыда айтылған. Осы ретте Мағжан Ақанның сопылығын басқалардан бөліп алып және өзінің де сопылыққа көзқарасын білдіреді: «Ақанның сопылық туралы өлеңдері де менің қолыма жөнді түспеді. Алайда серілік пен сопылықты қоса білген, намаз, оразаны жанының тілеген уақыттарында ғана атқаратын Ақанның сопылығы жанына жын ұялаған, сиыр көзді соғылғандардың сопылығынан бөлек болған десек, құрғақ сәуегейлік қылған болмаспыз. Бұл пікірге алдымен Ақанның өмірі күшті дәлел болса, мынау өлеңі де ишара қылады: «Дүниенің қызығын кешіп өтіп, Тәттіліктің алмадық еш ләззатын. Пәраудигар сопылардың жолыменен Құдайға құлшылықта ғибадатым. Айырушы Алла бар, не ғамал бар, Адамның ішкі сырын, зайыр, затын»[1. 337].

Қазақ қайғысы туралы Ақан қалай жырлаған? Бұл өлеңдер

туралы Алаш әдебиетшісі былай деген: «Енді Ақанның қазақ қайғысы туралы өлеңдеріне келсек, оның сері Ақан болуымен бірге жаралы елдің шын азаматы болғандығы сол өлеңдерінде көрінеді. Дұрыс, бұл өлеңдер таза акындық, сұлу сурет, ұйқас теру жағынан басқа өлеңдерінен көп төмен. Бірақ бұл төмендікті оның ойлы азаматтығы жуып кете аларлық. Ақан бұл өлеңдерінде елдің қайғысын көре білген. Сол қайғының себебін таба білген....»

Ақан соны жырлайды. Жерінен айырылған елдің көзінің жасы көл болғандығын айтады. «Тасыған қазақ көзі бұлақтай боп, Соятын крәсиянға лақтай боп. Патшаның сүйікті ұлы келгеннен соң, Шетке шығып қалдық қой брақтай боп... Қор болып крәсиянның табанында, Қалайша күн көреміз дәурен кешіп? Темір айыр, ақ балта қолдарында, Тілге келмей ұрады өңмендесіп... Қасиетті ата-баба зиратының, Үстіне егіп салды, жайлап есіп. Тірі түгіл, өлінің көрін алып, Бұлайша іс қылады ерегісіп. Қай дума, комиссия болса-дағы, Бұған закон сұраймыз төрелесіп. Жетпіс екі милләтте жол бар ма екен Сүйекті, дінді қорлау тепкілесіп? Құдайдан кітап келген халық болса, Іс қылмас айуандарша көрді тесіп. Россия патшасының мизамында, Мұндай іске «Інжілде» закон нешік? Бұларға патша мизам білдірмеп пе? Надандықпен қыла ма гуілдесіп?...» [1. 337-338].

Қазақ мұндай күйге қалай түсті? Мағжан бұл тұрғыда Алаш партиясы, Әлихан, Ахан, Міржақыпша жауап берген: «Қазақтың мұндай күйге түскенін Ақан ә дегенде жергілікті әкімдердің надандығынан, қаралығынан деп біледі. «Патша алыс, жете алмаймыз Петерборға Және де сегіз санат алыс қия», – дейді. «Ақ патша» сегіз санат қазақ даласындағы мынау зомбылықты білмей отыр ғой, білсе олар аяр еді дейді бала елдің бала ақыны. «Мал өсірген халықпыз егін екпей, Аз жерге сыя алмаймыз сызғандай-ақ. Шеттен келген төрелер норма қылған, Қазақ жайын білмейді жалғыз қарап. Петербордан шафқатты санат келсе, Патшадан жарлық алып Құдай қалап. Қазақ үшін қайғырып жылар еді, Ол мейірбан ер болса ұялмай-ақ. Қойдан қоңыр не қылған халық еді деп, Көз жасын қайтар еді тыя алмай-ақ» [1. 338].

«Бала елдің бала ақыны» дей келе Алаш әдебиетшісі ақын сезімінің өзгеруін келесі өлеңдерінен анықтап береді: «Есті Ақан ұзамай-ақ мынау ақкөңілдіктен құтылады. Бәленің басы Петербордағы «патша ағзамда» екенін біледі. Енді Ақан Петербордан жай мархабат күтудің орынсыз екенін ұғып, «ақ патшаға» баяғы жеріне тимеймін деген уәденнен тайдың деп, қыр көрсетіп, өкпе айтады. Мұндай қырлы

өкпеден де еш нәрсе өнбейтінін біліп, үкіметке, тіпті бізді аямай-ақ қой, өз мемлекетіңнің пайдасын ойлашы. Өзің үшін қазақ жерін, қазақ малын құртпағаның пайдалы ғой дейді. Мұндай негізді пікірге ол күнде екінің бірі-ақ ие болған шығар. «Пара-пар крәсиянға тең болмадық, Тартылып қай жараға ем болмадық? Малымыз, жерімізден пайда тиіп, Қалайша патшамызға дем болмадық?.. Сексен бес жыл болыпты поддандыққа, Қайырсыз патшамызға ел болмадық. Құр мен қоян секілді алуға оңай, Қай жұртқа аңқаулықпен жем болмадық. Қазақ малы азайса, халқың азар, Қалайша бай-көпестер дүкен жазар? Патшалық дүкендердің бәрі көмір, Сөзімнің дәлеліне салсаң назар. Қазақ малы кемісе, бәрі кемір, Ірбіт, Мәскеу, Мәкәрші – күллі базар. Сиыр, қой, жылқы, қылы, май, терісі, Фабрикте асыл пұлды жүннен тозар. Шолақ мәстек, қу бөшке крәсиян Қазақтың байлығына бермес ажар» [1. 338-339].

Бұл ақынның жай толғауы емес, білімді, саяси көзі ашық азаматтың назы. Ол туралы Алаш әдебиетшісі былай деген: «Ақанның мынадай пікірге келе білгендігі шынымен тамаша, өз миымен шаруа түрлерінің арасындағы байламды көре білген Ақан». Бұл азаматтық сезімнің дамуы да аңғарылған: «Соңғы кезде Ақан патшаға көшіп кетеміз деп қоқан-лоққы қылады. Өзі шынында да құтсыз қоныстан ауу керек деген пікірге келеді. «Бостаншылық берсе егер басымызға, Патшамыз мархамат қып ризаласып, Бетімізбен біз де өлмес күнін көріп, Тынышты жай іздер ек арып-ашып...» [1. 339].

Ақын өлеңдерінде «сұлу сурет бар екені рас» деп мойындайды әдебиетші Мағжан. Шыншыл ғалым тек мақтауға бой ұрмаған, сонымен қатар кемшілігін де анықтап берген: «Сонымен бірге соңғы өлеңдерінің тілі тұтқыр, барлық өлеңдерінің тілі тарғыл екені рас. Осы өлеңдерді шығарған Ақанның өз өмірі жалпақ елге жат болғаны, жұмбақ болғаны тағы рас» [1. 340].

Ақанның сөзі неге жалпы елге сол кезде жетпейді, кейде түсініксіз болды деген сауалға келесі жауап берілген: «Бұлардың бәрінің себебі Ақанның өмір сүрген дәуірінде. Ол дәуір – Нұхтың толқындары арасында қазақтың қайығы қалтылдап батып бара жатқан дәуір. Ойы – тұман, тілі – тарғыл, жаны да жасыған, тілі де жасыған. Қалың қазақ қайықтың батып бара жатқанын білмейді. Бірақ Ақан сықылды бірен-саран сезімпаз ұлдары ғана болар-болмас сезген де, көпке алдымен өзінің өмірімен ереуіл жасаған, оның өзінің сері, жолдасының пері атанғаны осыдан. Тұманды дәуірдің ұлы – Ақанның тілінің таза болмауы

тағы осыдан. Ақанның барлық кемшіліктерінің үстіне бір сұлу сипаты елдің сол дәуірдегі өмірін өлеңдерімен, әсіресе, өзінің өмірімен суреттей білген. Өмірді өлеңмен ғана емес, өзінің өмірімен суреттей білу ірі жанды адамның ғана қолынан келмек». Алаш әдебиетшісі ақын сөздерінен оның астарын, ішкі мағынасын осылай сұрыптап алған. Себебі ақын өмірді суреттейді – қалың елдің сол дәуірдегі көңіл-халін, тек қара басының ғана емес. Ал бұл «ірі жанды адамның ғана қолынан келмек» деп және бұл үшін ерекше ілтифат екен.

Әдебиеттанудың негізгі міндеті қандай? Алаш әдебиеттанушысы оған былай деп жауап берген: «Біздің міндетіміз – өткенді аударып, ішінен көрнектілерін аршып ала білу, кешегі милы қазақтың «ескісіз жаңа болмайды» деген мәтелін киімнің қолтығына ғана қамап қоймай, балапан әдебиетімізге де қабыстыру» [1. 340]. Бұл бүгінгі әдебиеттанудың да басты мақсаты болып табылады.

Мағжан «Базар жырау» атты мақалада Базар ақынның қазақ әдебиетіндегі орнын, өлеңінің ерекшелігін анықтаған. Қазақтың ата-баба сөз өнері туралы былай делінген: «Өткен дәуірдегі теңіздей тұңғыық әдебиетіміздің бізге бұл күнде адасқан ұшқындары, тентіреген тамшылары ғана жетіп отыр. Көбі, көбі болғанда ең сұлулары ұмытылған, желдей ескен жыраулармен бірге топыраққа айналған. Баяғыда отыз күн, отыз түн айтылатын Қобыландылардың ауызда адасып, азғантайы ғана қалған. Талай түндерге созылған ертегілердің басы қайырылып, аяғына жетіп, шоп-шолақ болып қалған» [1. 340].

Алаш әдебиеттанушысы Мағжан төл әдебиетті өз кезінің сөз өнерінен бөлмейді, оның біртұтас процесс екенін сол кездегі советшіл белсенді замандастарына қарсы қояды: «Бірақ талайлар ұмтылып қалды деп қанша өкінгенмен, әлде болса да ауызда аман қалған әдебиетіміз талай елдердің ауыз әдебиетінен бай. Әлде болса да ауыз әдебиетіміз бір елдің жазба әдебиетіне негіз болуға жарарлық. Өзінің ауыз әдебиетін негіз қылмай ешбір елдің жазба әдебиеті өркендемек емес. Біздің де жазба әдебиетіміз ауыз әдебиетін негіз қылуға міндетті. Алдымен сабақты шеттен емес, өзінен алуға міндетті. Жазба әдебиетіміз негізді, берік өз еліміздің әдебиеті болам десе, өзіміздің ауыз әдебиетімізге қайтуға міндетті. Мағына аз десе де, түр аз десе де» [1. 340-341]. «Өзінің ауыз әдебиетін негіз қылмай ешбір елдің жазба әдебиеті өркендемек емес» – бұл әдебиетшінің қазақ әдебиетін кең көлемде қарауға нұсқағаны. «Алдымен сабақты шеттен емес, өзінен алуға міндетті» – бүгінгі

компаративистиканың шарты: қай кезде де әр ұлттық әдебиет сыртқы әсерді өзінің ішкі жанрлық, түрлік мүмкіндіктеріне сай пайдалана біледі.

Мақала 1923 жылы («Ақжол» № 374) жарияланған. «Қазақ ақындары» деген айдармен шыққан мақалалар ескі, советке дейінгілерді зерттеуге бет алған. Осы газетте (1924 жылы № 420) Мағжанның өзі туралы да мақала жарық көрген. Сол кездегі әдеби тартыстарға қатысты пікірлер Мағжанның осы мақаласында орын алған. Мысалы мына пікір: «Осы күні біздің оқушыларымыз қазақ әдебиеті десе, Абайдан бергі әдебиетті ғана ойлайды, қазақ ақындары десе, Абайдан бергі ақындарды ғана көреді. Әдебиетті білсе де, ақындарды білмейді. Білсе де, білгісі келмейді. Ақындардың қатарына қосқысы келмейді. Ауызға алынбайтын олардың жазығы не? Жазалары шығарған нәрселерін Қазандағы Каримовтерге, Орынбордағы Хұсайыновтарға яки осы күнгі Госиздаттарға бастырмағандықтары ма? Бұл ауыр жаза емес қой. Шынында, сол өткен ақындардың көбінен жаңа ақындар әлі озып кете алды ма? Өзгені қоя тұрайық, жұрт келемеж қылатын Шайхысламұлы Жүсіпбектің «Қыз Жібегіндей» кім не нәрсе жазды? Ол ойланатын мәселе» [1. 341].

Алаш әдебиетшісі совет әдебиеттануының алдына нақты мақсат қойған: бұрынғыны жоққа шығару, Абайдан бергі әдебиетті ғана мойындау жеткіліксіз. Базар жырауды жазу осы «бейкүнә» ұмытылып бара жатқан ақындардың біреуі болғандықтан, – дейді алаш әдебиетшісі. Ақын мәтіндерінің толық сақталмағанын, қолда Базардың 4-5 өлеңі ғана бар екенін әдебиеттанушы жасырмайды. Дегенмен, сол бар арқылы ақынның стилі, жазу мәнері, сөзінің мәні туралы айту мүмкін екенін алға тартады: «Бірақ осы 4-5 өлеңінде-ақ Базардың сөзге жүйрік, ойлы ақын екендігі сезілетін секілді» [1. 341].

Базардың ата-тегі былай берілген: «Базар Қазалы үйезіне қарайтын Кіші жүз шөмекей-балқы руынан болса керек. Жуырда, 10-15 жылдың ішінде, өлгенге ұқсайды (Базардың өмірі туралы еш нәрсе біле алмадым.) Қазалылық Жомарт молда Базар жырауды жоқтаған бір өлеңінде былай суреттейді: «Кеңесі кеңінен келген кертағы еді, Үш жүзге орман-дария ортақ еді. Иіріліп, толықсып аққан дариядай, Шалқыған шар тарапқа орқап еді» [1. 341].

Келтірілген мәтін туралы да арнайы пікір берілген: «Бұл Базардың ақындығының кеңдігі, тереңдігін, сөзге жүйріктігін айтқаны ғой. Шынында, Базардың көр-жерді өлең қылып, көрінгенді мақтайтын құр мал тапқыш болмас. Асса, елдің камын ойлаған, қалса, өзінің ойына терең бойлаған «кеңесі

кеңінен келетін» ақын екендігі өлеңдерінен байқалады».

Базар жыраудың ағайынға көңіл айтқан өлеңі келтірілген: «Бұл заманда би бар ма, Темір тұяқ Мұрындай? Белі жуан құр андай, Ақылыңа болайын Тасты жарып, қайнаған Бағардағы бұлақтай. Олардың айтқан сөзіне Халқы сөлер құлақты-ай, Жапырылып Құрандай. Бешенемде өткен дүниеден Атамның салған жолы деп, Анамның пішкен тоны деп, Бейшараны жылатпай, Жылатқанды ұнатпай. Анадан туған сен едің, Тай жолбарыс сияқты-ай. Тиген жерін тілетін. Айбалтаның бауырына, Болаттан салған қияқтай... Жоқтамайтын ер бар ма, Атасы бірге бауырды? Шын аруана қаса нар Қабырғадан саз кешсе, Қайғырмай тартар ауырды. Қабағын қағып білдірмес Арқадағы жауырды».

Бұл өлең жолдары былай талданған: «Бұл өлеңде Базардың қазақы сөзге шеберлігі көрініп тұр. Сонымен бірге бір ескеретін нәрсе мынау. Оқушылар бұрынғы ақындардың бәріне, қанша ақындығы күшті болғанымен, мақтауға тұрса-тұрмаса да да байды, мықтыны мақтамайтыны жоқ деп қарайды. Бұл пікірде бірталай қате бар. Тегінде, ақын біткеннің бәрі мықтыны, бай біткеннің бәрін мақтай берген емес. Шын ақындар өздерінше мақтауға тұрарлығын ғана мақтаған. Мысалы, Базар жырау «Темір тұяқ Мұрынды» мақтаса, халқы «Құрандай жапырылып» сөзіне құлақ салғаны үшін яғни жалпақ елдің ақылгөйі болғаны үшін мақтап отыр. «Жекенді» бейшараны жылатпағаны, жылатқанды ұнатпағаны үшін мақтап отыр. Мынау көңіл айтқан мырзаның өзіне, байтаққа керек болған соң ғана, саулығыңызды тілейміз деп отыр. Қысқасы, қазақтың шын ақыны ешбір уақытта аты мықтыны мақтаған емес. «Байтаққа пана болған» мықтыны мақтаған. Ылғи қарадан шыққан қазақтың ақыны еш уақытта қарасын ұмытқан емес. Өткеннің бәрін өртеп жібереміз дей бермей, мұны біз де ұмытпауымыз керек» [1. 342].

Бұл XX ғасыр басындағы таптық дауға қарсы айтылған пікір. Осы тұста Мағжан қазақ әдебиетінің тектілері туралы аңғартып қана қоймай, оның ерекше мағынасын да атап берген: «қазақтың шын ақыны ешбір уақытта аты мықтыны мақтаған емес. «Байтаққа пана болған» мықтыны мақтаған».

Базар жыраудың осы бір қасиеті ерекше талданған: «Асса, елдің қамын ойлаған, қалса, өзінің ойына терең бойлаған ақын» қай кезде өмір сүрген? Заманы қандай болған? Бұған дәлелді әдебиетші ақынның сөздерінен тапқан: «Базар жырау патша Арыс, Түркістанды жаңа алған кезде өмір сүрген адамға ұқсайды. Ол кез Жайдан сықылды қырғыздың

соғылғандары, Байзақ, Құдайберген сықылды қазақтың Құдай ұрғандарының шенді шекпенге қарық болып, жалпақ елдің «ауызы түкті гәуір, жеті басты ауыр» деп қан жылап жүрген кез ғой. Сол кезде кешегі көкжал Кененің ер ұлы Сыздық «елім» деп жортып жүріп, шөмекей ішіне барса керек. Сонда Сыздық бастаса гәуірден құтыламыз деп жалпақ елмен бірге Базар жырау да қуанғанға ұқсайды. Базардың ә дегенде Сыздыққа айтқаны: «Кенеден туған Сыздық жүр, Көрмеймін деп гәуірді. Қорлығына көнбен деп, Қолдан тізгін бермен деп, Көңілі осылай бөлінді. Сыбанып батыр білекті, Қайтпаған қайсар жүректі, Тәңірі оңғарса тілекті, Кенеден туған ер Сыздық. Келтірер өзі ретті» [1. 343].

Базардың заманға айтқан назы, елге жалғыз Сыздық еш амал қыла алмағанын шертуі былай берілген: «Дариға, бірақ Құдайбергендерін Құдай атқан, азған елге жалғыз Сыздық не қыла алсын? Жалғыз өзі «ретті» қалай келтіре алсын? Аласұрған Сыздық ойдан қырға жортумен өмірі озады. Жалпақ елдің де иманы бәсеңдей береді. Сонда көкірегін ыза кернеп Базар жыраудың жырлағаны: «Қызыл тілін безеген, Дұшпанға оғын кезеген. Сауытын киіп салынып, Қызыл қанға малынып, Наз бедеуін жебеген. Бес қаруын белсеніп, Көмілген жолды көзеген. Дариядай толқып кернеген, Пенде еркіне көнбеген, Дұшпанның жолын зерлеген, Көзі бір қанды ер Сыздық Қайданы тола ашумен, Қияда жүрді-ау қажумен... Бізде жүрді аз ғана Жолбарыстай ыңыранып, Қанаға сыймай тасумен. О, дариға, дүние-ай, Өкси-өкси күн өтті-ау, Аласұрған жүректі Екі қолдап басумен...» [1. 343].

Алаш әдебиеттанушысы ақын сөзінен қазақ тарихын анықтап қана қоймай, заманның келбетін, назын, өкпесін осылай бейнелеушілер деп анықтап берген. Сыздықтың «Қияда жүріп қажуы», «жолбарыстай ыңыранғанын» жырлаған Базар жырау осылай қазақ әдебиеті тарихында нақышталған. Ол туралы Алаш әдебиетшісі былай деген: «... Оның жалынды жастығы болған. Оның да іздеген бағыты болған. Жете алмаған, қажыған. Жеңдім деген, алданған... Осыларды жырлайды Базар, бірақ шерлі елдің шын баласы ғой Базар. Өз шерін толғап отырып, елдің шеріне түсіп кетеді: «Дүниені кудым ізденіп, Ұстамаққа кездесіп. Дүние қырын салмады, Ешбір маған әмір ғып. Бұл жалғанға келген соң, Әр тарапқа толқытты. Көңіл мұндар желденіп. Дүние қызық көрінді, Алтайыдан алдымда, Сокпаққа көрдім серменіп, Құлпырған қара құндыз деп, Тұңғиықты тереңге. Талай құлаш сермедік. Жолбарыстай ыңыранып, Қайрат сыймай қанаға Нар бурадай көлбедік... Опасы жоқ дүние,

Түспей қолға, қуғанмен. Неше бір алуан түрленіп. Өткіздік өмір ғақлатпен; Атаңа нәлет дүниенің Алданғанын шын көріп. Хақ шарифат ойламай, Дүниенің кірімен. Қалды бір көңіл кірленіп... Талма-тал түс болғанда, Талықсығанға ұқсаймыз; Дүние – киік, адам – ит, Қуа-қуа ізденіп, Ерлерге азап шектірді. Атаның мекен қонысын, Кәуір алып жерленіп, Азатыққа қару жоқ... Қарусыз жауға бару жоқ... Осы күнде біз тұрмыз, Саңлау таппай көздейтін... Бұрынғы өткен ерлердің Еске түссе істері, Іш толады шерленіп... Көкіректің қабы жарылып, Ретімен шығарға, Сөз сыймайды кернеліп...» [1. 344-345]. «Өз шерін толғап отырып, елдің шеріне түсіп кеткен» Базар жырау өлеңдерін Алаш әдебиетшісі осылай зерттеген.

Базар жырау өз заманының суретшісі ғана емес, «хақ шарифат» жолындағы Абайша ойланған азамат болғаны туралы былай делінген: «Өлім босағасында тұрып Базар жыраудың айтқан ұзақ өлеңінің ішінде мынадай сөздер бар: «Дүние, бір толқыттың, бір қорқыттың, Айырылып аждаһадай ақыр жұрттың. Болғанда бізге жолдас сертің қайда? Достықты құшақтасқан неге ұмыттың?.. Құлаштап дүние сені қармансақ та, Кері келгенге ұқсайды-ау Қорқыттың...».

Зерттеудің басты мақсаты келесідей: «Осы аз ғана өлеңдерден Базардың бірталай терең ақын екендігі байқалуға тиісті. Бірақ Базар туралы толық бір пікірге келу үшін оның барлық өлеңдерімен таныс болу керек. Бұл менің қолымда жоқ. Менің мақсатым – сұлу сөздері бар Базар атын білдіру еді. Түркістандағы әсіресе, Қазалыдағы хат білетін азаматтардың Базардың сөзін жинаулары тиіс. Әсіресе, Базарды «кеңесі кеңінен келген кертәғы» деп әдемі жоқтай білген Жомарт молданың тірі болса жазып беруі игі болар еді» [1. 345]. Демек «сұлу сөздері бар Базар атын» таныту ғана емес, оның мазмұнды өлеңдері, қазаққа қажетті екенін де мойындату. Бірақ сонымен шектелмей «кеңесі кеңінен келген кертәғы» ақынның мұрасының сақталуы да әдебиеттану алдында міндет етіп қойылған.

«Әбубәкір ақсақал Диваев» – 1924 жылы Тәшкентте Диваев жинаған халық әдебиетінің үлгілерін құрастырып «Тарту» деген атпен кітап боп шыққан. Кітапты Мағжан Жұмабай құрастырған. Аталған мақала осы жинаққа алғысөз ретінде кірген. Соңында: «қазақ-қырғыз білім комиссиясының мүшесі Мағжан Жұмабайұлы, 1923 жыл 30 май. Ташкент» деп жазылған.

Кітапқа алғысөз болғандықтан мәтін қысқа, бірақ нақты жазылған. Әбубәкір ақсақал Диваев – башқұрт тұқымынан, атамекені – Үпі губерниясы, Істерлі тамақ уезі, Тоқай ауылы.

Ғалымның 1855 жылы Орынборда туылғаны мәлімделген. Жасынан орысша оқып, Орынбор кадет корпусын бітіргені, 20 жасында әскерлік қызметінен босатылып, Сырдария губернаторы кеңесіне тілмаш болып кіргені айғақталған. Ол кездегі Сырдария губернаторы Гродеков деген адам болған: «Бұл – қазақ-қырғыз елін патша үкіметіне әбден бағындырып, нокталап алу үшін қазақ-қырғыз елінің жайын, күйін тексеріп жазып жүрген шенқұмар бір төре» [1. 346]. «Әбубәкірдің қазақ елінің жайын тексеруге кірісіп кетуіне сол Гродековтың бұзық оймен болса да осындай жолда жүруі». «Бірақ: «Әбубәкірдің қазақ-қырғыз елімен араласа бастауы һәм өзінің тұрмысы қазақ-қырғызға жақын башқұрт баласы болуы себеп болған» [1. 346]. Әбубәкірдің осы жолдағы қызметі туралы: «Осы себептерден Әбубәкір 1883 жылдан былай қазақ-қырғыз елінің жай-күйін тексеруге кірісіп кеткен, бірақ Гродековше қазақ-қырғыздың азат басын ноктаға кіргізе беру үшін емес, қазақ-қырғыз елін жақсы жақтан таныстыру үшін, қазақ-қырғыз еліне тұмсығымен су тасыған қарлығаш болу үшін. Қарлығаштың қымбаттығы тасыған суының молдығында емес, жүрегінің адалдығында. Әбубәкір ақсақалдың да қазақ-қырғызға қымбаттығы еткен еңбегінің ұшан-теңіздігінде емес, адал ойлы қамқор болуында» [1. 346].

Әбубәкір Диваев 40 жыл бойына «қазақ-қырғыз елінің ауыз әдебиетін, жол-жорасын жинаған. Елдің елдігін сақтайтын – әдебиеті, тарихы, жол-жорасы. Қазақ-қырғыз елінің ел болуын тілеген Әбубәкірдің әдебиет, жол-жора жинау жолына кіруінің мәнісі осы. Ол күндерде қазақ-қырғыз тілінде газет-журнал жоқ болғандықтан, Әбубәкір жинаған әдебиет орыс тіліне аударылып, газет-журналдарда басылып отырған. Ол күндерде қазақ-қырғыз елін аузын арандай ашып жұтып жатқан патша үкіметі қазақ-қырғыз елінің жақсы жағымен, терең жанымен, сұлу сөзімен Әбубәкір бастырған әдебиет арқылы танысқан. Түрік халқын тексеріп, таза ғылым жолында жүрген орыстың Радлов, Катанов, Бартольдт, Самойлович сықылды ғалымдары Әбубәкірдің қазақ-қырғыз туралы жазған мақалаларына кең орын беріп, қабыл алып, сол Әбубәкір мақалалары арқылы қазақ-қырғыз елінің жайын арғы Европа ғалымдарына да білдірген. Сөйтіп қырық жыл бұрын Сырдария губернаторының кеңсесіне тілмаш болып кірген Әбубәкір қырық жыл бойына жапанда жатқан қазақ-қырғыз елі мен орыс һәм Европа арасына адал тілмаш болған» [1. 346]. Осыншама еңбек атқарған ғалымға қандай ілтифат көрсетіледі? Оған былай деген: «Бағалаудың

кымбаты – алдына айдап мал салу емес, шын көңілден разылық білдіріп, елдің оны «Сен – менің ұлым» деуі» [1. 346]. Ташкентте (22.03.1923) қазақ-қырғыз білім комиссиясының бастауымен Әбубәкір Диваевтың 40 жылдық еңбегіне ұлы той жасап, өзінің ризалығын білдірген қазақ-қырғыз елі оған «ұлым» дегенін еске салады, Алаш әдебиетшісі: «Ердің еңбегін ел ақтады һәм ақтамақ. Ақтағаны – шын көңілмен мақтағаны; елге ер кымбат, елге ердің адал жүрегі кымбат. Әбубәкір ақсақал осы күні 68 жаста. Әлі де болса қайратын жоймаған, қолынан қаламын тастамаған қария. Әлі де болса қазақ-қырғыз елінің әдебиетін жинау, байыту, өзі сүйген қазақ-қырғыз елінің мәдениетті болуын тілеу.

Өмірдің сары белінен ел үшін еңбек қылып, асып бара жатқан ақсақалдың қасиетті тілегі қабыл болғай еді» [1. 347]. Сондықтан болар мақала басында да ер деген сөз алға шығарылған. Ғалымның ісін ерлік деп бағалаған Мағжан былай дейді: «Елге еңбегін сіңірген ер кымбат. Ердің елге бағасы қаны бір болуда емес, жаны бір болуда; қуаныш-қайғысы ортақ болуда. Ердің бағасы елге еткен еңбегінің зор яки кішілігінде емес, ел деген жүрегінің таза болуында; тілегенің елмен ортақ болуында; ер өмірінің өрі мен көрі ел өмірінің өрі-көрімен бір болуында.

Әбубәкір ақсақал қазақ-қырғыз елімен қаны бір болмаса да, жанын бір қылып, шамасы келгенше еңбек қылған адам. Қырық жыл бойына арымай жапанда жатқан қазақ-қырғыз елімен қуаныш-қайғысын ортақ қылған адам» [1. 345].

«Ер өмірінің өрі мен көрі ел өмірінің өрі-көрімен бір болуында; қазақ елімен қуаныш-қайғысын ортақ қылған адам» – бұл сөздер әдебиеттанушы ғалым, Алаш ақыны Мағжан Жұмабайдың өзіне де тікелей қатысты екені осы зерттеулерден де дәлелдене түседі.

Алаш зиялыларының қазақ елінің тәуелсіздігі жолындағы істері еліне қанатымен су тасыған қарлығаш жүрегіндей адал және иманды. Сондықтан бұл еңбектер бүгінгі әдебиеттану ғылымының үлгілі түрлері болып қала бермек. Аз сөзге көп мағына сыйғыза білу, әдебиеттің халық өміріндегі маңызды міндетін мойындата білген Алаш әдебиеттанушысы Мағжан Жұмабайдың осы тұрғыдан мойындалып, талданған ғылыми мұрасы қазақ ғылымына қосылған сүбелі және ғылыми құнды үлес.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Жұмабаев М. Шығармалары. 3-том. – Алматы: Жазушы, 1989.

СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСҰЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ МЕН МӘДЕНИЕТІ

Бар болғаны 33 жыл жасаған Смағұл Сәдуақасұлы (1900-1933) алаш ғалымдарының бірі, саяси қайраткер, әдебиетші, көсемсөзші. Совет үкіметі бұл алаш зиялысының мұрасына да ресми тыйым салып келді. Ол қандай істің басында болды? Бұл туралы XX ғ. басындағы әдебиетін зерттеуші Д.Қамзабекұлы былай деген: «Алайда қазақ жастарының тұңғыш ұйымы «Бірлік» пен оның бағытын дәйекті түрде жалғастырған «Жас азаматтағы», Алаш Орданың облыстық комитетін құрудағы еңбегін кеңес қоғамының мүддесіне байланысты ескермегеннің өзінде, Сібір төңкеріс комитетіндегі (1920), Кеңестік Күншығыс ұлттары жастарының орталық бюросындағы (1920), Қазақ автономиялы республикасының Жастар одағындағы (1920), Қазақ ОАК-і президиумындағы (1920-1921), Бүкілресейлік ОАК-індегі (1920-1921), Семей губернелік төңкеріс комитетіндегі (1921), Қазақ ОАК-інің Түркістан автономиялы республикасы өкілдігіндегі (1922), Қазақ автономиялы республикасы Жоспарлау комиссиясындағы (1923-1924), Халық ағарту комиссариатындағы (1925-1927) жауапты һәм жетекші қызметін елемей, құнттамау ақылға сыймайтын еді. 5 томдық Қазақ ССР тарихында 20-жылдары Қазақстан өкіметінде ірі қоғам қайраткері дәрежесіне көтерілген Смағұл жөнінде бір-ақ ауыз ғана сөз сөз жазылды. Бұл оның атын қаралаған сөз болатын» [1. 5-6].

Смағұл Сәдуақасұлы 1900 жылы Ақмола облысы, Қараой болысы, Жарқын ауылында (қазіргі Солтүстік Қазақстан) дүниеге келген. Әкесі Сәдуақас (1872-1937) «хақ жолын ұстанған, қоңыр дәулетті молда болған. Ол Смағұлдай ұлды тәрбиелеп өсіргені үшін 1937 жылы нақақтан атылған. Анасы Мәжікен (1879-1938) перзенті Смағұлдың қайғылы қазасы мен күйеуінің жазықсыз айдалғанын көре алмай құсadan дүние салған. Смағұлдың жалғыз бауыры қарындасы Орынбасар да (1916-1990) өмірден өгейлік, тағдырдан тәлкек көрген» [1. 7].

Сол кездегі замандастары сияқты Смағұл да ауыл молдасынан сауат ашып, заман білімін меңгерген: «1912-1915 – 2 класты Полтавка орыс-қырғыз училищесі, 1916-1918 – Омбы ауыл шаруашылық училищесі, 1918

– Омбыдағы кооперация курсы, Омбы ауылшаруашылық институтының кооперация факультеті; 1928-1932 жылдары Мәскеу теміржол құрылысы инженерлер институтының жасанды құрылыс мамандығы» [1. 7].

Алашорда тұлғаларының басты мақсаты – азат, тәуелсіз қазақ мемлекетін құру. Сондықтан Алаш ғалымдары үшін «қазақтың өз ойын, өз сезімін, өз қиялын, өз ұғымын жырлау» ұлттың рухани қасиеттерін сақтап қалу күн тәртібінде тұрған талап еді. Аталған мәселелер «Алқа» бағдарламасының басты рухани шарты да.

С.Сәдуақасұлының «Киргизская литература» (Қазақ әдебиеті) атты зерттеуі 1918 жылы қазан айында жазылған, Омбыда «Трудовая Сибирь» журналында (1919, № 1) жарияланған. Мақала басында С.Сәдуақасұлы қазақ пен қырғыз арасын ажыратып береді. Сонда қазақтардың айырмашылығының бірі – орыс мектептерін қазақтар көбірек меңгергені. Ежелгі заманнан бері ақын, өлеңшілер домбырасымен елдің өмірін көркем сөзбен әсемдеп отырған. Айтыс өнерінің сыр-сипаты, жеңіске дейін ұласуы айтылған. Айтыскердің жеңісі бүкіл рудың жеңісі болып табылған. Осыған байланысты былай делінген: «Это были просто средневековые рыцари, но рыцари, боровшиеся не оружием, а словом» [1. 241]. Қазаққа белгілі ақындардың есімі осы ретте келтірілген: «Шөже, Біржан сал, Сара. Ақындардың салтанатты киімі, атының жабуына дейін ерекше болуы және ақындардың көбі кәсібін күн көру үшін жұмсағаны аңғарылған.

Қазақтың ауыз әдебиеті XIX ғасырға созылғаны және ақындардың XX ғасыр басында да болуы айтылған. XIX ғасыр II-жартысы әдебиетшінің пайымдауынша жаңа дәуір жазба әдебиеті басталды. Жазба әдебиеттің өкілі ретінде М.Ж.Көпеев пен Абай аталған. Көпеев ерекшелігі осы тұста келтірілген: «Ж.Көпеев первый от принятого в то время акынами обычная – хвалить свой род и самого себя, переходит к песне, воспевающей народное горе. Впервые его стихи вышли в письменном виде, дав сильный толчок новому направлению, которое можно назвать в истории киргизской литературы именем народничества» [1. 242]. Алаш әдебиетшісі ауыз әдебиеті жазба әдебиетімен қатар өмір сүруін айтқан. Дегенмен олар жазба өлеңдермен ығыстырылған: «Но акыны, при всех своих усилиях, не смогли больше держаться и иметь такой вес, как прежде. Они должны были под натиском могучих философско-лирических стихов Абая Кунанбаева отступить и замолчать

на долгое время. Поэзия Абая оказала глубокое влияние на литературу киргизского народа и определила дальнейшее ее направление. Я позволю сказать об Абая и его времени несколько слов» [1. 242-243].

Абайға қатысты: «Абай резко обличал киргизскую интеллигенцию за ее стремление к чиновничеству и осуждал народ за «царейную борьбу» [1. 243].

Әдебиетші «Айкап» (1909-1915), «Қазак» басылымдары туралы былай деген: «После «Айкап» выходит в 1918 году газета «Қазак», гордость киргизской литературы. Интересно отметить то, что «Айкап» существовал при участии литературных сил исключительно из молодежи мусульманских мектебов. «Қазак» – из русских школ» [1. 244].

А.Байтұрсынұлының «Қазақты» басқаруы ерекше аталған және ғалымдығы сипатталған: «Он первый пионер в области создания чисто киргизского языка: составил первую киргизскую азбуку и грамматику (до этого киргизы пользовались арабской азбукой). Байтұрсунов поэт-народник и духовный учитель молодежи. Он перевел почти все басни Крылова, снабдив каждую соответствующими заключениями и приспособив к обличению беспечной жизни киргизов» [1. 244]. М.Дулатұлы туралы былай делінген: «М-Я.Дулатов – поэт, последователь Ж.Копеева, затем увлекся философско-лирическими стихами Абая: «Дулатов – первый выступил со своим романом «Бахытсыз Жамал» («Несчастливая Жамал») в защиту киргизской женщины. Этот роман и сборник стихотворений сделали имя М-Я.Дулатова общеизвестным среди киргизов. Роман «Бахытсыз Жамал» нашел даже подражателей и способствовал выходу в ответ еще нескольких романов других авторов» [1. 245].

С.Сәдуақасұлы Мағжан өлеңдеріне жоғары баға берген: «По искренности мысли и художественности слога он превзошел всех поэтов-лириков, писавших до него» [1. 245]. Белгілі деп келесі ақындар қарастырылған: С.Дөнентаев, О.Қарашев, Шәкәрім, С.Торайғыров, Ә.Мәметова, С.Сейфуллин, С.Шорманов, Б.Өтетілеуов. Осылардың ішінен С.Дөнентаев, Шәкәрім, Қарашев пен С.Шорманов ерекше аталған. С.Дөнентаев өлеңінің ырғағы, үйлесімі Байтұрсынов пен Жұмабаевқа тенелген: «Из числа четырех последних резко выделяется поэт-народник С.Донентаев. Стихи его чисто киргизского духа и в них чувствуется сильная национальная струя. По стройности рифмы и гармоничности слога, по своему глубокому содержанию

и, наконец, по поразительной меткости стихи Донентаева находят себе равных только в произведениях отца народной поэзии Байтурсунова и нежного лирика Жумабаева» [1. 245]. Қарашев пен Шорманов халықтық ақындар Ж.Көпеев іспеттес делінген, Шәкәрім – Абайға еліктеуші делінген: «Қарашев и Черманов – поэты-народники в духе Ж.Копеева и в киргизскую литературу существенно нового не вложили. Шакарим – тоже: он скромный подражатель Абая» [1. 245].

Қазақ прозасы туралы арнайы ғылыми мағлұмат берілген. XX ғасыр басында көсемсөз ерекше дамыған деген тұжырым дәлелденген. Көсемсөзшілер деп ең бірінші А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан, М.Дулатұлы аталған: «Из самых выдающихся киргизских публицистов можно отметить на первом месте Байтурсунова (публицист весьма всесторонний), затем А.Букейханова (исключительно по политическим вопросам) и М.-Я.Дулатова (защитник женщин и народного образования). Из молодых сил в этом направлении обещают многое Болгамбаев, Алимбеков, Хаузжанов, Габбасов, Аймауытов, Ауэзов, Кеменгеров, Турганбаев, Жанибеков и некоторые другие» [1. 245-246].

Мақала соңында XX ғасыр басындағы мерзімді басылымдар тізімі берілген: «Қазақ», «Сарыарқа», «Бірлік туы», «Ұран», «Жас азамат», «Абай», «Балапан».

«Әдебиет әңгімелері» (Айтыс ретінде) «Еңбекші қазақ» 1927 (15-16 ақпанда) жарияланған. Сол кездегі екі әдебиеттанулық көзқарас пікіріне қатысты жазылған. Сондықтан мақалада 20-жылдардағы әдеби пікірталас орын алған. Әдебиетші өзінің әдеби сын туралы ойын былай деп келтірген: «Қазақ әдебиетін сынау керек. Сынайтын уақыт жетті. Қазақ әдебиеті ақсаса, сынның көптігінен емес, дұрыс сынның жоктығынан ақсап отыр» [1. 251].

Алаш әдебиетшісі Мағжанды жокқа шығарған Ғаббас Тоқжановтың пікіріне қарама-қарсы ойын айтқан: «Ғаббастың кітабынан біз байшыл, ұлтшыл, төңкеріске қарсы адасқан Мағжанды көрдік. Ғаббастың бізге айтқаны Мағжанның жұмбағы, дағдарысы болды. Бірақ тоғыз жыл төңкеріс Мағжанға текке кеткен жоқ. Оған куә – оның соңғы жазғандары, Мағжанды қайтсе де жақсылайын деген ойдан мен, сірә, аулақпын. Бірақ барын бар, жоғын жоқ деу керек. Мағжанды күйдірсек, біз барына күйдіреміз. Қайткенде де мен Мағжанды «доңыздатып, қоңыздатушыларға» қарсымын» [1. 251].

Ж.Аймауытовтың «Қартқожа» туралы да анық пікір берілген: «Бұдан табандай бір жыл бұрын Жүсіпбектің

«Қартқожасы» шықты. Ләм деген кісі жоқ. Бұдан бес жыл бұрын басылған Мұхтардың «Қорғансыздың күнін» жұрттың көбі осы күні ұмытып кетті. Анда-санда Сәкен дегенде Нәзірдің «жыны» ұстап қояды. Бәлки, оның да пайдасы бар шығар. Өзгелер туралы о да жоқ» [1. 251-252].

Сол кездегі әдеби мұраға қатысты ойын да әдебиетші анық айқақтаған: «Анда-санда әйтеуір Абайды көрінен бір аударып қоямыз, онда да жүре салды. Сұлтанмахмұт, Берниязды кім біледі? Қай сыншы бұлардың табысын зерттеп, қорытынды шығарды? Шындыққа келсек, бұл екі ақынның екеуі де ірі кісі. Мүмкін олардың жазғанының көбі біздің марксизм көзқарасымыздан қате де шығар, бірақ осыны айту керек емес пе, сынау керек емес пе?

«Абай-мамайыңды біз білмейміз, Бернияз-перниязыңды біз естігеніміз жоқ, осы күнгіге өзіміз де жараймыз» деушілер де болды. Егер бұлай деушілер бола қалса, олар біздің надандығымыздан басқа ешнәрсені дәлелдемес еді. Ескіден қалған мұраға біз ие боламыз ба, жоқ, болмаймыз ба?» [1. 252].

С.Сәдуақасұлы қазақ әдебиетінің ескі мұрасына ие болуымыз қажет деп ғылыми негізді алға тартады.

Совет әдебиетшілерінің бұрынғының бәрінен бас тартып, тек жаңа таптық әдебиетті қолдауы біржақты екенін ескерткен С.Сәдуақасұлы ойын нақтылап берген. Қазақ әдебиетіне тұтас, таптық деп бөлмей, ие болу – «бұл үлкен, негізгі мәселенің бірі» – дейді Алаш әдебиетшісі: «Біздің көбіміз (мен біз дегенде коммунист сыншыларды айтам) бұл мәселеге әлі үстірт қарап жүрміз. Мысалы: Сәбит жолдас «Еңбекші қазақта» басылған мақаласында «қазақ әдебиеті өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге жеткен жоқ» дейді.

Неге жеткен жоқ? Жетпесе, қашан жетпекші? Қазақ әдебиеті өткеннен де, қазіргі халінен де үлгі-тәжірибе ала алады. Өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге әбден жетті. Тегінде өзінен-өзі үлгі ала алмайтын әдебиет болуға тиіс емес. Өткенді ұмытып, өткеннің бәрін мансұқ қылып тастағанда жаңа қайдан өспекші? Сондықтан біз ескі мұрадан жерімейміз. Ескі мұраның жарайтынын аламыз, жарамайтыны қалады» [1. 252].

«Қазақ әдебиеті өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге жеткен жоқ» – деген пікір нигилистік қана емес, советтік жаңа әдебиеттің бұрынғыны жоққа шығару үшін қолданған амал екенін Алаш ғалымы осылай жоққа шығарған. Сондықтан ол Абайды тануды әдебиетті тану мәселесі ретінде ұсынады: «Абай да ескі мұра, бірақ Абайдан қалған мұраның көбі әлі ескірген жоқ. Әлі де қазақ ақындары Абайдан шеберлікке үйренуі керек» [1. 252].

Әдебиетші Ресей қалаларында сол кезде бой көтерген үлкен үйлерді «совет өкіметіне үйреткен ескіден қалған инженер білімі» дей келе: «инженер білімі біздің пайдамызға асса, оны ескіден қалған деп, әрине, далаға тастамаймыз», – деп білім, ғылым ұстанымын осы теңеу арқылы қолдайды. Яғни әдебиетші әдебиетті тануда да осы принципті ұстануды жоқ деп санайды: «Абайдың шеберлігі де сол секілді. Абайдан шеберлікті үйрену керек. Шеберлік сөздің сырты, оның іші жұртшылыққа қарсы болса, еңбекші таптың ілгері басқан аяғын кейін шегерсе, ондай сөзге біз қарсымыз» деушілер болар.

Бұлар деушілерге мен әбден қосыламын. Бірақ Абай туралы бұлай деуге келмейді. Абайдың жазғандарының көбі қазақтың жаңа жұртшылығының алдында әлі ескірген жоқ» [1. 253].

Әдебиетші ғалым «бұдан отыз жыл бұрын жазылған Гогольдің «Ревизорын» орыстар әлі ескірген жоқ» дей келе Абайдың «Болысының» да ескірмейтін себептерін ашып берген: «Бұл болыс әлі тірі емес пе? Абайдың заманындағы әлеумет аурулары бәрі бірдей жойылып кете қойды ма? Олай болса, ол аурулармен, ол кемшіліктермен күресу жолында Абайдың жазғанын да неге пайдаланбаймыз?» [1. 253].

Әдебиетші әдебиеттің қоғамдық, саяси, әлеуметтік мәні, мазмұны бар екенін осылай ескертеді. Осы ретте «Бақытсыз Жамалды» да ескірмейтін мұра ретінде ұсынып қана қоймай, олайын дәлелдей түседі: «Меніңше, Міржақыптың «Бақытсыз Жамалы» да ескірмеген ескі мұраның бірі, Бақытсыз Жамал – сүйгеніне тие алмаған қазақтың сорлы қызының бірі. Оны бақытсыз қылған малына сенген таз Жұман.

Осы күні «Бақытсыз Жамал» тіл жағынан болсын жұртшылық ретінен болсын, ескірді ме, жоқ па? Қазақтың әйелі түгелімен теңдік алып болды ма, жоқ па? Әлі де ел ішінде «бақытсыз Жамал» бар ма? Жоқ па?» [1. 253].

Мақаланың II бөлімінде Алаш ғалымы сол кездегі басты жанжал «партияда жоқ жазушылар» туралы арнайы сөз еткен: «Бұларды кейбіреулер «шөре-шөре» дейді, біреулер «жолбикеш» дейді. Сәбит те, Жүсіпбек те, Мұхтар да «тазалықты сүйетіндігі» үшін бізге еншілес бола алмайды. Мағжан туралы екі сөзге келудің өзі үлкен айып секілді» [1. 253-254]. Әдебиетші бұл полемикада Плеханов сөзін келтіре отырып, Мұхтар мен Жүсіпбекті қорғап шығады. Және жай ғана емес, қарсыластарының сөзімен, солардың аргументтеріне сай былай делінген: «Мұхтар мен Жүсіпбек тазалықты сүйсе, сүйе берсін, ол өздерінің еркі, бірақ бұдан олардың қазақ еңбекшілеріне қарсылығы табыла ма?

Мұхтардың жазған ірі нәрселері: «Еңлік-Кебек»,

«Қорғансыздың күні», «Қарагөз» – бұлардың бәрі қара қазақтың тұрмысы. Қазақтың ескі әдетінің арқасында ер жігіттің басы қандай қиыншылыққа түсетінін көрсетеді. Қазақ елінің ілгері басу жолында ескі әдетінің қандай бөгет екенін сыпаттайды» [1. 254].

Осы тұста Алаш ғалымы ғылыми негізді алға тартқан: «Қазақ ішінде жаңа жұртшылық орнату партияның да, үкіметтің де зор міндетінің бірі болса, жаңалықты орнату үшін ескіні білу, болғанды білу – оның әр жағында міндетті нәрсенің бірі. Өткенді білмей қазіргіні түсіну мүмкін емес. Қазіргі тұрмыс – болашақтың негізі» [1. 254].

Бұл мақалада С.Сәдуақасұлы көркем әдебиет не үшін қажет, қоғамда қандай міндет атқара алады деген сауалға да жауап берген: «Көркем әдебиеттің ең үлкен қызметінің бірі: тұрмысты, өмірді тану. Тұрмысты, өмірді білім жолымен де тануға болады. Мысалы бұрынғы қазақ тұрмысының тарихын жазу, бұрынғы қазақ елінің шаруасын зерттеу, бұрынғы қазақтың әдет-ғұрпын сынау – соның бәрі білім жолы» [1. 254].

Алаш әдебиетшісі әдебиеттің тарихы болуын, оның таптық саяси ілімге сай келмейтінін ғана айыптамай, қай сала болсын білім-ғылым жолын ұстануы керек екенін дәлелдеп берген. Көркем сөздің айырмашылығы да арнайы сөз етілген: «Көркем әдебиеттің білім жолынан айырма жері: көркем әдебиет ұғындыратын нәрсесін суреттеп, сыпаттап айтады. Көркем жазушы көзі көрген нәрсесін білімдінің зерттеп біліп айтқанындай көз алдына елестетеді. Көркем әдебиет пен жәй білімнің айырмасы осы.

Мұхтардың, Жүсіпбектің де жазғандарына өмір тану, тұрмысты ұғыну ретінен қарағанда оларға рахмет айтпасақ, лағынат оқитын орнымыз жоқ» [1. 254].

Әдебиетші ғалым бұл ойын «Қартқожаның» талдауымен жалғастырған: «Қартқожа» – қазақ әдебиетінде үлкен оқиға...». «Тіл жағынан «Қартқожа» қазақша жазылған романның бәрінен артық», – деп әдебиеттанушы шығарманың стилін ғана емес, жазушының тіл даралығын ерекше айтқан. Сондықтан С.Сәдуақасұлы Жүсіпбек пен Мұхтарды қорғап қана қоймай, бұл екі есімсіз қазақ әдебиеті ұғымы кем болады деген. Бұл ойын келесі теңеумен берген: «Бұл олай болса, Жүсіпбек те, Мұхтар да сөзсіз біздің ішімізде болу керек. Бұлар Коммунист партиясы басқарып отырған жаңа жұртшылықтың дұшпаны емес, досы. Жүсіпбек пен Мұхтарды жоқ қылу осы күнгі қазақ әдебиетінің бір қолы мен бір аяғын кесіп тастаумен бір есеп» [1. 255].

Пікір-сайысты жалғастырған әдебиетші Қошкенің сөзіне келіспеген болып, былай дейді: «Бұлардың кейбір жазғандарынан ұлтшылдық исі шығатыны бар». Қошкенің өзін осы қатарға қосып алып С.Сәдуақасұлы оның пікірін толықтыра түседі, бірақ мінін де жасырмаған: «Біз Мұхтардың, Жүсіпбектің, Қошкенің тіл жағынан, тұрмысты сипаттау жағынан көркемдігін, шеберлігін айтсақ, пікір жағынан олардың қатесін де айтамыз. Бірақ бұлардың қазір кемшілігінен жақсылығы көп. Бұлардың кемшілігі күннен-күнге ұлғайып келе жатқан жоқ, қайта азайып келеді. Бұлар Совет өкіметіне қарсы қайнасып қалған ұлтшылдар емес, бұлардың болашағы әлі алдында» [1. 255].

Зерттеудің III-бөлімінде Қошке мен Сәбиттің Бейімбет пен Сәкенге қатысты пікірталасына тоқталған. Әдебиеттанушысы Бейімбет пен Сәкен коммунист болғандарымен, о баста сол дайын күйінде болмай, әлі де қалыптасу үстінде екенін айтқан. Осы ретте С.Сәдуақасұлы Сәкен туралы былай деген: «Сәкен әлі ауылды көксейтін, ауылдың ескі қызығын, ескі мерекесін сағынатын ақын. Сәкеннің кітаптарының аты: «Асау тұлпар», «Домбыра», «Қызыл Сұңқарлар». Бұның бәрі ескі ауылдың сағымы. Қолда домбыра, аста асау тұлпар. Бұл кім?

Бұл – қазақтың кедейі емес, мырзасы. Асау тұлпар мен сұңқарға ашық қылатын Сәкеннің қазіргі халі емес, өткен күні. Сәкен өткендегі «мырзалығын» талақ қылған жоқ. «Өткен күндер» Сәкеннің жүрегін жылытпаса, суытпайды. Өткенді ескергенде Сәкеннің ақындығы өзгеше қозады. Сәкеннің жақсы өлеңдерінің бәрі өткеннің сыпаттары.

Әйткенмен Сәкен ескі жазушылардың ішінде Октябрь төңкерісін ең алдымен құттықтаған адамның бірі. Бірақ бұл жерде ақын Сәкен мен саясатшыл Сәкенді айыру керек болады. Сәкеннің төңкеріс туралы жазған өлеңдерінің ішінде ең күштісі – «Азия», «Азияда» Сәкен коммунист емес. Сәкеннің «Азиясы» мен Мағжанның «Күншығысы» ағайындас нәрсе, Мағжанның «Күншығысы» «Азиядан» екі жылдай бұрын шықты. «Күншығыс» туралы жұрттың әңгімесін Сәкен екі жылдай естіп жүрді. Сөйтіп барып жазғаны – «Азия». «Азия» – пікір жағынан да, әдемілік ретінен де «Күншығыстың» туысқан інісі» [1. 256].

Сәкен шығармаларын талдау басқаларды ақтап алу үшін пайдаланғаны да түсінікті, бірақ шыншыл әдебиетші Сәкеннің совет кезіндегі туындыларының бұрынғыдан кем екенін де жасырмаған: «Бертін келе Сәкен оқушыларына «Экспресті» берді. Домбыраның қоңырау үнінен Сәкен тура

экспрестің «трактагіне» түсті. Поездың жүрісі де өз алдына ән екенінде ешкімнің дауы жоқ. Бірақ домбыра мен «трактактің» арасында едәуір адыр барында тағы ешкімнің дауы жоқ» [1. 256].

Домбыраның күмбірлеген үнін бейнелеген ақынның «трактаққа» түсіп кеткені бұрыңғы лирикалық толғауынан айырғанын ғана аңғартпай, тіпті мазмұндық жағынан ұтылуға әкелгенін айғақтаған. Бірақ әдебиетші бұны да заман талабы деп санайды: «Біздің заманымыз – білім, техниканың заманы. Оның үстіне қазақ елінің қазіргі тағдыры үлкен төңкеріс дәуіріне кез келді. Бұрын қоламтада бүлкілдеген адам баласының өмірі, осы күні үлкен жалынның отында қайнап жатыр. Аса алмайтын асқар бел осы күні бір-ақ аттап өтетін төмпешік боп қалды. Қазақтың көк бұйдалы түйесі өз өмірінде экспресс поезбен жарысатын халге жетті» [1. 256-257].

Сондықтан: «Асау тұлпардан» «Экспреске» түскеніне Сәкен кінәлі емес. Сәкеннің бұл жамандығына жатпайды, жақсылығының белгісі. Бірақ бұдан осы күнгі жалпы қазақ әдебиеті «Трактактің» әніне қосылсын деген ұран шықпайды. Түйені де таста, биені де таста, домбыраны сындыр, киіз үйдің шаңырағын ортасына түсір дей аламыз ба? Күні кеше домбырасын тартқан қазақ ауылын енді келіп бір түнде көшіре алармыз ба? Мүмкін емес» [1. 257].

Осы тұста әдебиетші қазақтың дәстүрлі құндылықтарынан айырылып қалмау керегін алға тартқан, ондай қауіп бар екенін де жасырмаған: «Олай болса, экспресті бір кісі жазса, қазақтың жаман арбасын он кісі жазуы керек. Болашақтың әдемілігін бір кісі айтса, қазіргі заманды түзету жолын жүз кісі айтуы керек. Олай болса, Жүсіпбек те керек, Мұхтар да керек, Қошке де керек. Қазіргіні сыпаттау, қазіргі әлеумет ауруларымен күресу жолында бұлардың пайдасы қазақ әдебиетіне асқар таудай» [1. 257].

Бейімбет Майлин шығармаларының әдеби талдауы берілген, бірақ оның кейіпкері «шолақ атты» екені де осы тұста айтылған: «Бейімбет – ескі жазушының бірі. Бейімбет адымын Сәкендей емес, мөлшерлеп басады. Бейімбет әлі шолақ атты Мырқымбайдан қол үзген жоқ. Тегінде Бейімбет қайда барса да, Мырқымбайдың әліне қарайтын түрі бар. 20-жылдарда, ашаршылық заманында Мырқымбай аштан өліп қала жаздады. 22-жылдарда Мырқымбайдың түбіне жеткен «подвод» болды. Осы күні Мырқымбай ауылнай болып жүр. Мүмкін, болыс болып кетуі, бірақ салық шіркін, кейде теріс түсіп, Мырқымбайды кейде есебінен жаңылдырып жібереді. Әйткенмен Мырқымбай жаман емес,

күннен-күнге басқан аяғы ілгері қарай жылжуда»[1. 257].

Мырқымбай – жаңа заман кейіпкері екені де аңғарылған: «Мырқымбай – анық қазақ, қазақтың нағыз қалың бұқарасы, Бейімбеттің қазақ әдебиетінің алдында істеген зор еңбегі Мырқымбайдың өмірін, соның тұрмысын жазуында. Осы күнгі Қазақстанның кіндігі – Мырқымбайлар. Мырқымбайды адам қылсақ, дүниенің бәрі түгенделеді. Ең әуелі Мырқымбайдың баласын оқыту керек. Өз заманында Мырқымбай экспреске міне алмаса, оған оның баласы мінсін» [1. 257-258].

Әдеби кейіпкердің бейнесін талдау арқылы әдебиетші Мырқымбайдың типтік бейне екенін, сондықтан ол арқылы ауылдағы елдің тұрмысын өңдеу керегін мәселе ретінде айтқан: «Мырқымбайдың шаруасын түзету керек, оған жер жыртатын соқа керек, шөп шабатын машина керек. Соқаға, машинаға жегетін көлік керек. Оны сатып алар Мырқымбайда ақша жоқ, Қазақстанның ауыл шаруасына жәрдем ететін банкісі несиені алдымен Мырқымбайға беру керек.

Мырқымбайдың көбі ел ішінде аурудан өлгелі жатыр. Оның үсті бит немесе басы таз, әйтпесе көз ауруы бар, әйтпесе құрт мерезден де Мырқымбай сау емес. Үкіметтің міндеті: Мырқымбайдың ауруына дәрі беру, дәрігер беру. Жаңа жұртшылықтың міндеті – Мырқымбайға жәрдемнің керектігін айту. Мырқымбайды ап-ашық қылып жалпының көзіне көрсету. Мырқымбайдың әлі ауылдағы билікке қолы жеткен жоқ. Мырқымбай байына қарсы, бірақ қарсыласар қолында қаруы жоқ. Бар болса, тіпті, аз. Мырқымбайдың көбі партияны да жөнді танымайды.

Жаңа жұртшылықтың міндеті – Мырқымбайды ауылдың саяси адамы қылу. Мырқымбайдың саяси сауатын ашып, сол арқылы баймен күресіп, сол арқылы ауылды билеу. Мырқымбай – Қазақстанның негізі. Бізде өнер кәсібі күшейсе, біз шойынжол салуға кіріссек, біз фабрика-завод салсақ, соның бәріне жұмыскер болатын тағы әлгі Мырқымбайдың баласы. Айта берсе, осы күнгі қазақтан шыққан азынша жұмыскердің көбі әлі Мырқымбай»[1. 258].

Ауыл жұмысшысы Мырқымбай әлі де зерттеушілерін күтетін үлкен тақырып екені арнайы сөз етілген.

IV-бөлім саяси мәселелерге арналған: «Қазақ елінің тағдыры жалпы Ресейге байлаулы» [1. 259]. Бұның себептері мен осыған кінәлі жағдайлар сөз етілген. Қазақ тәуелсіздігі туралы былай делінген: «Қазақ жұрты бұрын орыстың байларымен күресіп, ұлт болуға бел байласа, енді күрессіз, жанжалсыз совет өкіметінің бауырында өзін-өзі ұлт деп танитын халге

жетпек. Ұлы Төңкерістің қазақ жұртының бүгінгі тағдырына кіргізген өзгерісінің ең үлкені – осы» [1. 259].

Осыған сай жаңа әдебиет болуы да талап етілген. Сол кездегі таптық шартта ескерілген: «Қазақ әдебиетінің сыртқы сипаты қазаққа ұқсаса, ішкі мазмұны жалпы адам баласының қызметіне жұмсалыу керек. Жалпы адамшылық қызмет еңбекші табының тілегімен қабысады. Сондықтан біздің әдебиет – тап әдебиеті, еңбекші таптың әдебиеті. Бұл біздің жалпы беталысымыз» [1. 260].

Алаш әдебиетшісі әдебиеттің қоғамдағы орны мен оның негізгі мақсаты туралы да нақты ақпарат берген: «Әдебиеттің міндеті – қазақтың ұлттық сезімін (ұлтшылдық емес, ұлттық) тәртіптеу, қазақтың да мекемеде қызмет істей алатындығын көрсету, қазақша оқып-ақ іске жарайтындықты білдіру және осы секілді басқалар» яғни ең бастысы, қазақтың ұлттық сезімін бейнелеу. Бүгін де ұлтшылдық туралы ойлар осы мақалада қамтылған. Басқаға үстемдік көрсетпеу, біреуді қорламау: «Қазақ елінің ұлт теңдігіне жету жолында біреу екінші ұлтты құлдану, екінші бір ұлтқа үстемдік жүргізу мақсатына айналдырса, ондай пікірді біз ұлтшылдық дейміз» [1. 261].

Бухаринге сілтеме жасаған, С.Сәдуақасұлы сол кездегі әдебиеттегі таптық мәселесін көтереді: «Тапшыл жазушылардың ішінде осы күні аты шығып отырған – Сәкен мен Сәбит. Сәкен туралы жоғарыда айтып өттік. Сәбит әлі жас. Сондықтан, әсіресе, оған үйрену керек, оқу керек. Сәбит «Еңбекші қазақта» жазған мақаласында «біз орыс әдебиетінен ғана үлгі аламыз» дейді.

Орыс әдебиетінен үлгі алу керек, бірақ өзіміздің қазақтың тарихынан да жиренуге болмайды. Қазақ тарихы бізге үлкен үлгі. Осыны түсінсе, Сәбиттің өсуінде сөз жоқ, түсіне алмаса, жасына жетпей шал болып, құр айқаймен қалғаны. Меніңше, Сәбит өнерсіз ақын емес, Сәбиттің білімі мен қазіргі табысы – үлкен еңбек. Сәбит Бухарин айтқандай «сыншы» болуды қойып, өзі баяғыда ішінен шыққан бұқараның тұрмысын түсінсе, сол бұқараның жырын жырлап, екінші жағынан білімін толтыра отырса, Сәбиттің болашағына біз тілектес» [1. 262].

С.Сәдуақасұлы совет жазушыларын өзіміздің қазақи тарихымыздан жиренбеуге шақырады. Басқаны үлгі тұту өзінен жиренуге апармауы абзал. Сонымен қатар Алаш әдебиетшісі қазақ әдебиетінің жаңа заманға сай дамуды да мойындатады: «Қазақ әдебиеті балалық күйінен асып, есеюге бет қойды. Соңғы жылдардың ішінде бұрын естілмеген жазушылар шықты. Олардың көбін біз әлі де білмейміз. «Арқалық батырды» жазған Жұмат, «Құралай сұлуды»

жазған Иса, Жетісудан шыққан Ілияс Жансүгірұлы – бұның бәрі болашағы үлкен адамдар»[1. 262]. Бұл шығармалардың тарихи тақырыпты көтергені осылай анықталды.

Әдебиетші ғалым мақала соңында Сәбитті және оны қолдаушыларды кәсіби саяси әділ болуға шақырады. Мағжан, Жүсіпбек, Мұхтарды ғана сынаумен шектелмей, тұтас әдебиет туралы кәсіби сөзге шақырады: «Біз әдебиет туралы сөйлегенде екі-үш кісіні айналдыра бермей, барлық жазушыларды сынауға кірісу керек. Сонда ғана жас жазушылар әдеби тәрбие ала алады.

Қазақ әдебиетіне толық сын керек. Сынағаннан әдебиет ақсамайды, қайта сынның жоқтығынан әдебиетті тот басады. Жазушының қайрағы – сыншы. Көркем әдебиет шын өмірді жазсын. Сыртқы түрі көркем, әдемі болсын, ішкі маңызы қазақ елінің ұлт теңдігі, еңбекші табының үстемдігі болсын» [1. 263].

«Жазушының қайрағы – сыншы» деген тұжырым қай заманда болсын ғылыми негізді екені де анық. Соңғы сөйлемде кәсібилікті алға тартқан Алаш әдебиетшісі ұлттық әдебиеттің болмысын, мазмұн мен түрдің сәйкес келуін анықтап берген: сыртқы түр көркем, әдемі, ішкі мазмұны әр ұлттың теңдігін басқалармен салыстырғанда ғана емес, ең алдымен өз ұлтының абыройын көрсету үшін. Бұл тұжырым күні бүгінге дейін қажетті екені сөзсіз. Бүгінгі басқа ұлттың сыйлығын дәметіп, басқа елдің, басқа діннің уағызын бейнелеп жазушыларымызға ғибратты ескертпе бола алатын тұжырым. Әр ұлттық әдебиет өз топырағы, өз тілінде, өзінің ділі, діні тұрғысынан ғана басқа ортаға қызықты баса алады деген ой күні бүгін өзін жойған емес.

«Бейімбет өлеңдері» мақаласы бір жазушының өлеңдеріне арналған және әдебиетті танытатын тұжырымдарда мақалада сөз болады. Мақала басында С.Сәдуақасұлы: «Бірақ сыншылардың көбі кейде ақындарымыздың затын сынамай, атын сынап кетіп жүр», – дейді [1. 263]. Әдебиетші осылай жазушының жеке басын емес, кәсібилікті оның туындысын талдау арқылы таныту керек екенін ескерткен. Сол әдеби процестегі даулы пікірталастар жеке бастың сынына айналғаны осылай кемшілік ретінде айқындалған. Алаш әдебиетшісі Бейімбеттің көркемдік әлемінің өзгеріске түсуін ғана анықтамайды. Ол бұл шығармашылықтың өзгеріске түсуін де байқайды: «Бейімбеттің өлеңдерін бас-басына жеке талдап алғанда ақынның әдейі жолда басып кеткен ізі сықылды. Бейімбет бір басқан ізін қайта баспайды. Бейімбет ілгері өрлеп, өсіп келе жатқан ақын.

Мысал үшін 1917-1918 жылдарда жазғаны мен соңғы кездегі

өлеңдерін алсақ, бұл екі-үш жылдың ішінде Бейімбет едәуір ілгері басқан. 17-ші жылдарда «жалпы қазақ» деп келетін Бейімбеттің сарындары 24-жылдарда белгілі тап ұранына түседі. Соңғы өлеңдерінде Бейімбет қазақты жалпы алмайды, оның ішінде кедей табын тезірек көреді, кедейдің үнін тезірек естиді. Кедейдің тілегіне тезірек сеніп, оның керегін тезірек жоқтайды. Бейімбеттің өлеңдері бұл ретінен қарағанда неғұрлым соң жазылса солғұрлым әдемі, жақсы көрінеді» [1. 263].

Бейімбеттің кейіпкері кім? Ол жаңа тап өкілі болса да кісілігі қай дәрежеде? Осыны түсіндіру үшін С.Сәдуақасұлы былай деген: «Бейімбет – ауыл ақыны. Бейімбет – қалың бұқараның бел баласы. Бұл – түтіні будақтап, машинасы сатыр-күтір еткен фабрика-заводты білмейді. Бейімбет қаланы да жақсы білмейді. Білсе, қаланы сүйгісі келмейді. Мұның ұғынуында «қала» деген «дала» дегеннен кем болмаса, артық емес» [1. 263-264].

Ауылдан шыққан Бейімбет – ауыл ақыны, бірақ оның ауылының басқалардан айырмашылығы ерекше. Ол жаңа заман ауылы. Оның үні де, күйі де басқаша: «Бейімбет ауылдың ақын, бірақ бұл өзгеріс, түрленіп келе жатқан ауылды біледі. Қаршыға салып, түлкі алған ауыл бұған мәлім емес. Бейімбеттің ауылы соқалы-сайманды ауыл. Бейімбет Мағжан сықылды Сары даланың сағымына ашық емес. Бұл «сары даланы солқылдатып, жылқыны үркітіп келе жатқан» пойызға да ренжімейді. «Қаймағы бұзылмаған алаштың ауылын» Бейімбет көксемейді. Еңбексіз дәулет бітіп, бейнетсіз өмір сүрген ауыл да Бейімбеттікі емес. Бейімбеттің ауылы – еңбекші ауыл. Мұның ауылының кісілері бұрынғыдан басқаша рухтың адамдары. Олардың өлеңі: «Әйт шүү, ала атым! Сүйеніш, қанатым. Жалғыз сен бейнетпен Егінді салатын. Жаз шөпті шабатын, Пайданы табатын. Күн болса, алақай, Еңбегің жанатын!...».

Бейімбеттің өзгерген, бұрынғыға ұқсамайтын, түрленген ауылды жазуы да оның табиғи мінезінен» [1. 264]. Осы ретте Бейімбет қостанайлық екені, ол жерде басты кәсіп егін салу болғандықтан, ақын осыны негізге алғандығы айтылған. Бұл ауылдың алдыңғылардан тағы қандай айырмашылығы бар? Ол да қамтылған: «Бейімбет ауыл ішінде еңбекші таптың ақыны. Бейімбет «Кедей» деген өлеңінде айтады. «Сенің зарың – зарлайтыным өмірде, Сенің арың – арлайтыным өмірде. Сен не көрсен, мен де соны көрмекпін, Белді буғам ауырға да, жеңілге».

Бұл сөз ақынның шын жүрегінен шыққан анық анты. Ақынның ақындығы рас болса, айтқаны да рас болады.

Бейімбет – анық ақын. Оның айтқаны да өтірік емес.

Коммунистің көзқарасымен сынағанда, әдебиеттің маңызы оның жалғыз көркемдігіне тірелмейді. Біз әдебиеттің сыртқы көркемдігіне қоса, оның ішінен еңбекші тапқа ас болатын дәмді іздейміз. Бейімбеттің өлеңдерінің қазақ еңбекшілеріне ас болатын дәні мол» [1. 265]. Бейімбет кейіпкері туралы былай делінген: «Бейімбеттің ауылдың ғана ақыны болғандығы оның өлеңдерінің бағасын жоймайды. Бізде шын жұмыскер өмірін жазған ақын әлі шыққан жоқ. Ондай ақынның аяғы аспаннан салбырап түспейді. Ондай ақын Қазақстанның туып келе жатқан кәсіп шаруасымен бірге туады.

Бейімбет сықылдылар сол болашақтың ұйытқысы. Болашақ деп осы күнгінің өзгергенін айтамыз. Бүгінгі күнсіз ертеңгі күн жоқ. Тарихтың ілгері асқан адымын жылдамдатуға шамамыз келсе де, тарихты мүлде өшіріп тастай алмаймыз. Олай болса Бейімбет қазіргі тарихтың ең алдыңғы қатарындағы ақындардың бірі» [1. 265]. Алаш әдебиетшісі Бейімбеттің кемшілігін де айтуды міндет деп түсінген. Ол ақынның діншіл болуы делінген: «Бейімбеттің ауылдан алған кемшілік мінезінің бірі: діни сөздерді көбірек қолданатындығы. Бұл мінез Бейімбеттің ауруы емес, әдеті. Кейбір кезде еріксіз «Алла» деп жіберетін орыстардың әдеті сықылды.

Бейімбет әдеби жолының ілгері сапарында бұл әдетті қалдырар деген үміттеміз» [1. 265]. Әрине, С.Сәдуақасұлы «ауылдан шыққан кемшілік» деп алуы өзінің сөзіне қарсы екенін білдіріп тұр. Себебі ауыл адамдарына төңкеріс жеткенімен олардың аузындағы атам заманнан келе жатқан «Алла» сөзін алып тастау шынайылықты білдіре қоймас. Құдайшыл қазақ төңкеріс келді деп бірден құдайсыз болып шыға келмес, олай болса тұлғасы нанымсыз боларын Бейімбет те, Алаш әдебиетшісі С.Сәдуақасұлы да білгені анық.

«Әдебиетті қалай сынау керек?» атты мақала нақты мәселеге құрылған. Әдебиетші әдебиеттің қоғамдағы маңызды міндеті туралы айта келе оның сыны да кәсіби деңгейде болуын талап ретінде айғақтайды: «Осы күні әдебиетші бірен-саран болса да сынау бар, сынға қарсы сын жоқ. Болса сирек» [1. 266]. С.Сәдуақасұлының бұл жолдағы басты талабы – «әдебиетке дұрыс баға берілсін дегендік». Әдебиетші бұл істің қалай ұйымдастырылуы туралы да өз ұсынысын берген: «Жарыққа шыққан әдебиеттерді күн бұрын ескеріп, «пәлен күні осындай әдебиетке сын-талас болады. Сынауға талабы бар азаматтар күн ілгері оқып, сындарын даярласын» деп, газет жүзіне жариялап тұруы керек. Бұл секілді қызметпен біз тек әдебиеттің ғана бағытын түзеп қоймаймыз, әлеумет арасына әдебиет құмарлық туғызамыз, әдебиеттеріміздің өрісін кеңейтеміз.

Жалғыз ғана әдебиет кітаптары емес, оқу құралдарына да осы секілді үйірме сыны керек. Әдебиетке, не оқу құралына мың сын қойылса да, одан жазушының еңбегі ақсамайтыны, қайта көркейе беретіні анық нәрсе» [1. 266-267]. Яғни жариялымды ашық талқылау да кәсібилікке апарар жол.

С.Сәдуақасұлының «Предисловие к переводу «Песни о Козы Корпеш – Баян слуге» (1926) атты алғы сөзі күні бүгінге дейін бұл жыр туралы қазақ әдебиеттануындағы орыс тіліндегі тұңғыш зерттеу. Әдеби жәдігердің орыс тіліндегі нұсқасына жазылған алғысөз ғылыми құнды еңбек. Оны жалпы қауымға таныту кәсібилікті қажет еткен, сондықтан әдебиетші жырдың мазмұны, басты ойымен қатар аудармашы туралы ғылыми мәлімет берген: Тверитин кім екені туралы, т.с. Зерттеу соңында қазақы ұғымдарға орыс тілінде түсініктеме берілген: би, текемет, домбыра, сорпа, қазы т.с. Мысалы бүгін ұмытылып кеткен «**Түнемел**» – особый сорт кумыса. Кобылье молоко через сутки стоянки превращается в обычный кумыс. Если тот же кумыс продержат больше суток, то он называется уже тюнемелью. Тюнемель отличается от обыкновенного кумыса более высокой крепостью. **Шуй** – песчаный тростник. Употребляется для приготовления цыновки. Цыновкой покрывается нижняя часть остова юрты, т.н. кереге. **Бешмет** – халат. **Айдаушы** – распорядители во время скачек. Айдаушы следят за тем, чтобы все лошади поскакали с одного места, и вообще во время скачек соблюдались все правила, установленные на этот случай» [1. 341].

Предисловие к сборнику рассказов «Молодой Казахстан» атты мақалада сол кездегі қазақтың зиялы қауымына баға берілген: Абай бұл ұрпақтың көшбасшысы ретінде анықталған. Оның тұңғыш шәкірттері ретінде А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабай, С.Торайғырұлы, Б.Күлеев пен О.Қарашев аталған. А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлы туралы: «А.Байтұрсунов – ученый словесник; автор первой (пока что единственной) казахской грамматики, реформатор казахской письменности и редактор первой казахской газеты, вышедшей в 1913 г. В настоящее время А.Байтұрсунов занимается, исключительно, научной работой и пишет учебники. Тоже самое можно сказать и про М.Дулатова. Он является квалифицированным журналистом, работает в редакции краевой казахской газеты «Энбекшиль-Казах».

Что же касается М.Джумабаева, то он в одно время был властителем дум казахской молодежи» [1. 343-344].

Қазақтың тұңғыш романы «Бақытсыз Жамал» екені сол кезде мойындалған: «В области художественной прозы

казахская литература вышла на широкую дорогу только после революции. Первый роман на казахском языке под названием «Бахытсыз Жамал» («Несчастливая Жамал») вышел в 1910 году. Автором его является вышеупомянутый М.Дулатов. Роман описывает жизнь угнетенной казахской женщины, продаваемой, как вещь, за калым, и имел огромный успех, доставив автору небывалую славу. «Бахытсыз Жамал» нашла несколько неудачных подражателей, но вплоть до революции казахская литература не выдвинула более или менее значительных писателей. И сам М.Дулатов, кроме «Бахытсыз Жамал», не издал ни одной крупной вещи в прозе» (344).

Ж.Аймауытұлының стилі туралы да мағлұмат берілген: «Ж.Аймауытов – поэт, пишущий и прозой. Он является автором прекрасного перевода «Интернационала», автором казахского текста комсомольского и пионерского марша и других революционных песен. Душа поэта сказывается и в своеобразном стиле Ж.Аймауытова. Многие его писания напоминают скорее стихи в прозе, нежели обычную прозу.

Легче всего Ж.Аймауытову удаются переводы европейских писателей. Им переведены на казахский язык многие вещи А.Пушкина, Дж.Лондона, Герберта Уэльса, Коврада Берковичи, Вс.Иванова и др. Ж.Аймауытов тоже считается попутчиком» [1. 345].

М.Әуезовтің еңбектері де ерекше таныстырылған: «По содержанию своих произведений в мастерству слога, М.Ауэзов является, пожалуй, наиболее крупной фигурой в современной казахской литературе. Он единственный среди казахских писателей, который пишет исключительно прозой. Его тема – дореволюционный аул. За последнее время он стал писать из жизни казахской интеллигенции: тема совершенно до сих пор незатронутая никем. По своей идеологии М.Ауэзов считается попутчиком» [1. 344].

Б.Майлин орыс тіліндегі оқырманға ең танымал автор ретінде таныстырылған. Оның Мырқымбайы заманның кейіпкері ретінде бағаланған: «Б.Майлин – сейчас самое популярное имя в Казахстане. До сих пор он был известен, как поэт-гражданин. Майлин – коммунист. Его стихи читаются нарасхват массой учащейся молодежи, как городской, так и аульной.

Начиная с 1920 года, Б.Майлин стал писать короткие рассказы, а еще позже – повести. Прозой он завоевал симпатии читателей еще больше, чем стихами. Его тема – современный казахский аул во всех его проявлениях. Его любимый тип – Мырқымбай, ставший теперь нарицательным именем казахского бедняка и середняка. Он видит в Мырқымбае все

будущее казахского аула; Мыркымбай есть по его мнению, основная сила строящегося советского Казахстана» [1. 345].

Аталған мақала 1928 жылы Мәскеудің «Огонёк» баспа қоғамынан жарық көрген кітапқа алғысөз: «Жинаққа М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні», Ж.Аймауытовтың «Бәтiш» («Қартқожа» романынан), «Мұқаш» («Ақбілек» романынан), Б.Майлиннің «Кермезі», «Күлпаш» әңгімелері енген. Аударманы С.Сәдуақасұлының өзі қараған»[1. 349].

С.Сәдуақасұлының «О знании вуза для Казахстана» мақаласын сол кездегі ғылым білім беру жүйесінің жағдайын айғақтаған. Білім беру жүйесінің миссионерлік міндеті тұңғыш рет айқындалған. Ресей патшалық отарлау кезіндегі орысша-қазақша мектеп сынға алынған. Оның миссионерлік ісі сол кездегі Сун Ят Сеннің Қытайдағы білім беру жүйесіне алғаш миссионерлік, кейін шетелдік құлдыққа көзі ашылғанымен ұқсас қылып келтірілген. Сол кезде қазақ тіліндегі 2000 ауыл мектебі, техникумдар және ЖОО бар екені айтылған. Ресей патшасының отарлау саясатын іске асырған екітілді мектеп сынға алынып, төңкерістен кейінгі қазақ тіліндегі оқу орындарының ашылуы оған қарсы қойылған. Осы ретте Ыбырай Алтынсарин туралы былай делінген: «Он первый из казаков приобщился к русской культуре и не на страх, а за совесть служил помощником православных миссионеров. Он первый был организатором, так называемых, русско-киргизских школ, поборником русского шрифта для казахской письменности. Он был другом и правой рукой ученого миссионера Ильминского.

И вот этот Алтынсарин перед смертью распорядился не пропускать к себе ни одного русского, даже своих друзей. Этот атеист в жизни оставил завешание, чтобы на его похороны были приглашены 99 мулл. Да, это была трагедия просвещенного казаха, может быть, теперь для нас совсем непонятная; трагедия, заключавшаяся в том, что в результате многолетней совместной работы с русскими, он все-таки, в конце концов, пришел к заключению, что миссионеры ничего хорошего не желают для казахского народа. Может быть, его угнетенное казахское сердце в последнюю минуту не выдержало собственного преступления, и он отказался от товарищей, с которыми много лет работал вместе» [1. 331].

Шоқан Уәлиханов туралы да С.Сәдуақасұлы өз пікірін былай берген екен: «Был у нас и другой казах, не менее способный и не менее известный в свое время – это Чокан Валиханов. Он был искренним проводником русской колониальной политики на Востоке. Валиханов тайно ездил в Кашгарию собирать

сведения для военного министерства царского правительства; он служил офицером в отряде знаменитого генерала Черняева, который покорил Туркестан. И что вы думаете, чем кончил этот Валиханов? – Кончил тем же, что и Алтынсарин. Под конец своей жизни Валиханов отрекся от всех своих русских друзей; этот эlegantный офицер русской армии переоделся в широкую киргизскую одежду, в тяжелые стальные сапоги и умер в заброшенном киргизском ауле.

Глава сибирских областников, уже известный вам Ядринцев, в своем некрологе писал, что трагическая смерть Чокана Валиханова является грозным предостережением для европейцев. Он писал, что русским людям следует над этим задуматься. Мне кажется, что этих двух примеров вполне достаточно для того, чтобы показать, как работали просвещенные казаки с культурной Европой на заре национального пробуждения казакского народа» [1. 331-332].

Алаш ғалымы өзінің заманы туралы да әділ баға берген, және осыны ұстануға шақырған: «Вообще современность имеет тот «недостаток», что это – современность, ибо современность всегда складывается из разных проявлений: тут есть и хорошие стороны и плохие. И мне кажется, европейские товарищи, которые в повседневной своей работе иногда встречают не такое отношение, какое следовало бы, не должны унывать: их заслуги, их работа будут оценены историей.

Потомство будет о них говорить, и они не должны забывать об этом будущем; они должны оставить потомству лучшую память о себе» [1. 333]. Заман мен ұрпақ алдындағы ерекше жауапкершілікті сезіну осылай алға қойылған. Бұл бүгінгі бізге үлгілі түсініктер екені де айқын. Біздің әр ісіміз келешек алдындағы парыз және әр сөзіміз үшін ұрпақ алдында жауапты екеніміз осылай еске салынған.

Ішкі және сыртқы саясатқа қатысты ғылыми мәліметтер бүгін де өз қажеттілігін жойған жоқ. Мысалы келесі: «Вот эти события и перемены заставляют сейчас задуматься буржуазную Европу; она ищет выхода из положения. И лихорадочно изучает Восток» [1. 334]. Заман талабы басқа тілдерді меңгеру екені де осы тұрғыдан түсіндірілген: «Наша теперешняя политика в этом вопросе хотя и подходит по внешности на старое положение, но по своей сущности – это две вещи совершенно разные. От того, что мы научимся говорить еще на одном культурном языке у нас ничего не убавится, а наоборот прибавится. Молодежь должна понять это в первую очередь» [1. 336].

Мемлекет және қоғам қайраткері Алаш ғалымы

С.Сәдуақасұлының асыл ойлары іске асып жатқанын бүгінгі тәуелсіз Қазақстан азаматы атынан оған алғыс айтуға міндеттіміз. Бар болғаны 33 жыл өмір кешкен С.Сәдуақасұлына Қазақ елінің рухани азығы болып табылатын тұлғалық еңбектері үшін Алланың разылығы Пайғамбарымыздың (с.а.с) шапағаты болғай.

С.Сәдуақасұлының «Ұлт театры туралы» мақаласында қазақтың театрға қатысты түсінігі былай берілген: «Театр – өмірдің ойыны. Театр – тұрмыстың ойыны. Театрдың ішінде тойды да, шілдехананы да, қызық ойынды да көруге болады. Бірақ театр ойынының тәртібі өзгеше» [1. 275].

Осы мақаланың «Пьеса» тараушасында: «Абай мен Мағжанның сөз шеберлігін үйренуге коммунист жазушылар арланбау керек» делінген [1. 278]. Заман тақырыптарын сыншы С.Сәдуақасұлы былай деп анықтап берген: «Осы күнгі тұрмысымызға келейік. Жазатын тема тағы толып жатыр. Сейфуллина (орыстың әйел жазушысы) «Виреняны» тудырса, біздің жазушы Бейсембай мен Жанбырбайдың біреуін неге сөйлетпейді? Қазақтың жастарының тұрмысы, әйел теңдігі, төңкеріс заманындағы оқиғалар, 16-шы жыл, шәкірт өмірі, мұғалім тұрмысы, ұлт мәселесі, бай-кедей арасы – осының бәрі жазушыны күтіп отыр» [1. 279].

Ғалымның «Артист» тараушасында Әміре, Иса, Қалибек, Серке туралы құнды мағлұматтар бар. Әміренің ерекшелігі былай суреттелген: «Биыл жаз Парижге көрініске барып келген Әміре Қашаубаевты алайық. Бұл өте жақсы ән салатын жігіт. Әміренің әні туралы биыл орыстың журналдарында, газеттерінде көп сөз жазылды. Бәрі де Әміренің әншілігімен қабат оның артистігін де мақтайды. Әміре «Ағаш аяқ» деген өлеңді айтқанда шын артист болып кетеді. Қандай салмақты отырған адам «Ағаш аяқты» естігенде еріксіз күліп жібереді. Күлдіретін сонда – «Ағаш аяқтың» өлеңі емес, Әміренің өнері. Оның жыламсыраған дауысы, қыржиган беті, жұмылған көздері – қысқасын айтқанда, Әміренің артистігі» [1. 279].

Осы тұста Иса Байзақов туралы да айтылады: «Қара қазақтың ішінен шыққан Иса ақынды алайық. Иса баяғының суырып салма ақындары сықылды. Өлеңді айтқанда сағатында ойдан шығарады. Иса – шын ақын. Бірақ Исаның едәуір артистігі де бар. Иса өлең айтқанда құр ұйқастыруға тырыспайды, айту тәртібінің өзін бір түрлі өлеңнің мазмұнына қарай өзгертіп отырады. Біресе ақырын, біресе айқайлап кету, біресе күліп, біресе ашуланып кетуінің бәрі Исаның артистігіне жатады» [1. 279].

Қалибек Қуанышбаев қандай артист деген сауалға да жауап

осы орайда нақты берілген: «Тағы сол Қоянды жәрмеңкесінде Қалибек деген жігіт кемпір, шал болып ойнаған. Бұрын Еуропаның түзелген театрын көрген білімді кісілердің айтысына қарағанда бұл ешбір артистен кейін ойнамаған. Осы сықылды елдің ішінде жүрген, теңіздің терең түбінде көрінбей жатқан асылдар, әрине, толып жатыр. Олардың көбін біз білмейміз. Баяғыда атақты Потанин айтқан екен: «Қазақ халқы өзінің әнімен адамшылық мәдениетіне үлкен олжа кіргізеді», – деп. Биыл шыққан Затаевичтің «Мың әні» әрине, Потанинді өтірікші қылған жоқ» [1. 280].

Серке мен Жұмат Шаниннің өнеріне де сыншылық баға берілген: «Ана жылы Орынборда Серке деген жігіт ойнап жүрді. Бұл Серке Қостанайдың қазағы. Біздіңше, Серке де шын артист. Серкенің «Мырқымбайды» ойнағаны Еуропаның қай артисінен кейін емес. Осы күні Семей жақта жүрген Жұмат Шанинді ескерейік. Бұл жігіт театр үшін барын салатын адам. Жұмат Зайсанда тұрғанда әжептәуір сахна жасап жүрді. Жұмат Семейге келгенде онда да пьесалар қойыла бастады. Жұмат өзі артист, өзі жазушы. Оның «Арқалық батыры» кәдуілгідей маңызы бар пьеса.

Айта берсе осы сықылды «жыл құстары» толып жатыр. Бізге мәлімсіздердің өзі қанша екенін кім біледі» [1. 280-281].

Ұлт театрын жасау үшін не істеу керек? Оған да С.Сәдуақасұлы нақты жауап берген: «Сондықтан ұлт театрын жасау үшін, ең әуелі, осындай ел артистерін жинау керек. Біздің алғашқы театрымыз бәлкі өте нашар болар. Бірақ бір күнде жақсылықты күту – қиялилардың жұмысы. Бізге ә, дегеннен көңілдегі жерге аттап түсу мақсат емес. Біздің тілейтініміз – бір кірпіш болса да үйдің қабырғасы қалана бастасын. Бара-бара төбесін салармыз, түзеле келе әйнегін орнатармыз. Біраздан соң үйдің ішін әдемілерміз. Әрине, ол оңай қызмет емес. Бұның жолында көп еңбек, көп мехнат керек. Ұлт театры қиялдың сағымынан емес, еңбектің жемісінен тууы керек» [1. 281].

«Қазақстанда баспасөздің міндеті» мақаласы «Еңбекші қазақтың» төртінші жылдығына арналған. Газет тиражы бір жылда 2300-ден 8000 тарағаны айтылған. «Баспасөз – тұрмыстың айнасы», – дейді С.Сәдуақасұлы: «Баспасөз – тұрмыстың айнасы дейміз көп жерде. Халық тұрмысының қай жағы болса да газетке жазылып тұруы керек. Бұл реттен қарағанда, газет тұрмыстың айнасы екені әбден рас. Газет халық тұрмысын құр ғана айнадағыдай қылып көрсетіп отырмайды, газет күнделік өмірдің қисық-қыңыр жерлерін түзеуге де себепші болады. Бұл жағынан қарағанда газет тәрбиеші болып шығады» [1. 289-290].

Газеттегі пікірталас сын турлы Смағұл Сәдуақасұлы былай деген: «Ендігі біздің айтып өтетін сөзіміз – жанжал мақалалар туралы. Былтыр біз қыстай латын қарпі туралы айтыстарды бастық. Бұл – бір түрлі айтыс. Екінші түрлі айтыстар бар: Біз былтыр Қошке Кемеңгерұлының кітабы туралы қарсы мақалалар жаздық. «Ақжол» туралы Ғаббастың мақалалары болды. Бұлардың бәрі, орысшалап айтқанда, критика (сын). Біз сынды басуға тиістіміз. Біздің газеттерге сын керек. Сынға қазақ оқушылары жете баға бермей жүр. Бұқара қазақ өз алдына, біздің жазушыларымыздың кейбіреулері сынды қарсылық сөз деп ұғады. Егер біреуге біреу сын жазса, ол екеуара екен, қас екен дейді. Әрине, бұның бәрі жете білмегендіктің белгісі. Біз бірімізді біріміз сынауымыз керек» [1. 291].

Әдеби сын дегеніміз не? Ол туралы түсінік былай айтылған: «Сын – мидың жануы. Сын ойларды қосып, адамның пікірін қайрап отырады. Сынсыз жазылған сөз қайралмаған пышақ сықылды. Сондықтан бізге сын керек.

Біз жуырда Мағжанның біраз өлеңдерін бастық. Мағжанның бұл өлеңдерінің ішінде бізге қосылатын да жері бар. Бірақ ішінде азырақ жанжал сөз бар екен деп, біз Мағжанды тоқтатып тастауымыз керек пе, жоқ бастыруымыз керек пе? Әрине, басу керек. Басылғаннан кейін кате жерлерін тағы сол газет жүзінде көрсету керек. Мағжанның теріс сөздерін жасырып қойғанмен, біз ақылды болып кетпейміз. Қайта соларды тексеріп, соларға қарсы өзімізден қару іздесек ақылымызға ақыл қосылады» [1. 292].

С.Сәдуақасұлы осы мақалада баспасөз міндеті туралы былай деген: «Қазақстанда баспасөздің өсуі – жалпы жұрттың өсуге бет қойғандығының белгісі. Биылғы қазақ былтырғы қазақ емес. Жылдан жылға халықтың тілегі зорайып келеді. Сондықтан біздің баспасөздің де міндеті үлкейіп отыр: жыл сайын бір табалдырық жоғарылаймыз, жоғарылаған сайын біздің міндетіміз артады. Биыл да былтырғы ұстайтын ұранымыз – өмірге, тұрмысқа жанама жүр – деген болу керек. Өмірден алыстамай, өмірдің мұң-мұқтажын жазып отырса, баспасөз өз міндетін атқарғаны» [1. 293].

«Қазіргі дәуір – іс дәуірі» мақаласында сыншы бүгінгі бізге де қажетті жастардың жаңа пікірі туралы былай деген: «Жас жаңа пікірге тез түседі дедік әлгінде. Жаңа пікір деп нені айтамыз? Біреудің ойына келмегенді айтқанды жаңа пікір тапты дей аламыз ба? Ылғи ескілікке қарсыны жаңа пікірге санай аламыз ба? Мысалы, біреу Абайды күйдіріп, өртеп жіберу керек дейді екен, себебі Абай ескі, ол бұрын болған, бізге жаңа керек. Бұл сықылды пікірге жаңа пікірлі жастар

калай қарау керек? Бұл пікір сырттан қарағанда, рас, жаңа сықылды. Бірақ бұның негізі дұрыс емес. Біз ескіге қарсы болғанда оның шын шіріген, ескірген жеріне қарсымыз. Осы күнгіні гүлдендірудің орнына бүлдіретін, шірітетін, ілгері басуға бөгет болатын жеріне қарсымыз» [1. 293]. Сонда жаңа мен ескінің арасы қандай? Ол туралы да ғалым ойын нақты берген: «Біз өткен заманнан осы күнгінің арасын шорт кесіп тастамаймыз. Менен бұрынғының бәрі ескі, менікі ғана жаңа, сол жаңа өзіме жетеді, өзімді қанағаттандырады деп біз ешуақытта да айта алмаймыз.

Ескі де бір кезде жаңа болған. Мысалы: Еуропаның капитализм негізіне құрылған тұрмысын алайық. Капитализм осы күні ескіріп келеді. Кей елде капитализмнің түбірі шіріп құлап та қалды. Бірақ бір кезде капитализм де жаңалықтың азаншысы болған. Еуропаның феодализм заманын құрту жолында, еуропаның патшаларымен, корольдерімен күресу жолында капитализм үлкен қызмет істеген. Бұл жағынан қарағанда капитализм адам баласына пайдалы, оның тұрмысын ілгері бастыруға себеп болған» [1. 294]. Сол капитализмның ерекшелігі қандай? Ол туралы былай делінген: «Бірақ капитализм кейін келе нашар жұртты феодализм заманынан да жаман қылды. Бұрынғы тап тартысы капитализм заманында ойласа тапқысыз халге келді. Бұрынғы құлдық былай қалып, екінші құлдық туды. Дүниенің тірегі ақша (капитал) болды. Адамшылық ілгері басудың орнына бірін-бірі езіп-жаншып, қайта кері кететін болды. Капитализм осылай болғаннан кейін ескірді. Өзгеруге бет қойды. Кей жерлерде бұл тұрмыс тіпті өзгеріп кетті. Біз капитализмнің арқасында туған теңсіздікті жойдық. Капитализмнің тәртібін жойдық. Бірақ біз капитализм заманында табылған өнерді, ғылымды жоямыз деп айтпаймыз. Біз капитализмнің дәуірінде күшейген техниканы (шеберлік) жою түгіл, қуанып отырып өз пайдамызға жұмсаймыз. Біздің айтатынымыз: өнер-білім капитализм заманында азғантай ғана кісілердің еншісі болса, енді онымен жалпы жұрт, көп пайдалансын, бұрын техника аз адамдарды байыту жолында қызмет қылса, енді ол жалпы халық шаруасын, тұрмысын түзейтін болып пайдаланылсын дейміз. Сондықтан біз іске жарайтын ескіден жиренбейміз, біз оны өз керегімізге жаратамыз» [1. 294].

Ғалым бұл ұзақ салыстыруларды Абайды қорғау үшін айтып отыр екен. Оны келесі сөздерінен аңғарамыз: «Әлгі Абайға қайта келейік. Абайдың біз шәкіртіміз деп әрине, айтпаймыз, бірақ Абайдың сабақ болатын жері де бар. Абай – анық ақын.

Абай әдемі сөздің ұстазы. Абайдан біз әдемі сөзге үйренуіміз керек. Абай құр ғана ақын емес, ол белгілі бір заманның адамы, заманында болған кертартпалыққа, бұзақылыққа Абай қарсы болған. Оның сынаған, оның мінеген тұрмысы осы күні, әрине, өзгерді, бірақ әлі өзгермеген, жетпеген жерлері де бар. Олай болса, осы күнгі кем-кетіктерімізбен күресу жолында Абайдың іске асатын сөздері әлі де көп.

Біз «ескі», «жаңа» деген сөздердің арасын тым жадағай, құрғақ түсінбеуіміз керек. Бұл екеуінің арасында байлам бар, қатынас бар. Қыс пен жаздың арасында жазғытұрым бар. Ескі мен жаңаны екі ортасындағы байламымен бірге түсіну керек» [1. 295].

Осы тұста ескішілдерді сынаған болған С.Сәдуақасұлы өзінің тоқетерлік ойын былай деп қамтып кетеді: «Қазақтың халі Кенесары, Абылайдың заманындағыдай болса егер. Осылар болса, сонда қазақ қандай жақсы болар еді. Бұлай болмай қалғандықтан осы күні қазақ қандай жаман. Олай болса мен өткеннің жыршысы, менің көңілім жалғыз өткенді ғана сүйеді, болашақты бүлдіру үшін келіндер Кенекеме кейін қайтайық. Баян батырды жоқтайық» [1. 295].

«Қазақ тарихынан» мақаласы «Еңбекші қазақта» (Орынбор, 24.01.1925) жарияланған. 1924 жылы Мәскеуде жарық көрген Қ.Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан» атты кітабына жазылған сын пікірге Қошке «Ақжол» басылымында (14.02.1925) «Жауап хат» жазған. Аталған мақалада С.Сәдуақасұлы тарих пәніне ғылыми анықтама берген: «Тарих халықтың өткен өмірін көрсетеді. Тарихты оқып, біз баяғы ата-бабамыздың істерімен танысамыз. Тарихты біліп, бұрынғы дәуірге баға береміз, мін айтамыз.

Тарих халықтың өмірін жазады. Халықтың өткен өмірі – қазіргі тұрмысқа сабақ, болашаққа әпсана. Өткеннің жақсылығы да, жамандығы да сабақ. Жақсылығын көріп, қазіргіге өнеге қыламыз. Жамандығын біліп, бұдан былай сақ болуға тәжірибе аламыз. Бұл екеуін салмақтап отырып, қазіргінің халімен салыстырып, алдымыздағыны болжаймыз.

Қазақта әлі жазылған тарих жоқ. Елдегі ақсақалдардың кейбіреулерінде «шежірелер» бар. Әуелі Қазақ болыпты, Қазақтан Созақ туыпты. Созақтан пәлен туыпты. Пәленнен пәштуан туыпты... Әрине, бұл тарих емес. Бұндай тарихтан өткенді де біле алмаймыз, қазіргіге өнеге ала алмаймыз, болашақты да болжай алмаймыз. Шежіре шын тарихшылдыққа жарауы мүмкін. Шежіренің тарихшыға болмаса, жалпы жұртқа пайдасы жоқ. Сондықтан қазақ жұртының тарихын жазу – қазақ білімпаздарының алдында

тұрған зор мәселе. Осы күні екі-үш жерде қазақ тарихы жазылып жатыр деп те естиміз. Бірақ әлі дүниеге шыққан еш нәрсе жоқ. Бұл тарихшылардың еңбегі тез арада дүниежүзін көруіне тілектес болып, әзірге қолымызға түскен «Қазақ тарихынан» деген Қошке Кемеңгерұлының кітапшасы туралы азғана пікірімізді айтып өтпекпіз» [1. 297-298].

Мақалада сол кездегі саяси ахуал туралы былай делінген: «Бұл туралы Қ.Кемеңгерұлы былай дейді: «Қазақ оқығандарының арасында екі ағым ашық айырылды: бірі (Әлихан тобы) Күнбатыс мәдениетін жастанып, пәнісләмизм рухынан аулақ қазақ ұлтын жасамақшы болды. Екіншісі (Бақытжан, Сейдалин, Жиһанша тобы) исләм дүниесінен қол үзбей, қазақты исләм туының астына жимақшы болды.

Соңғы топ «Айқап» арқылы өз ойларын таратса да, ақырында өз шаруаларымен айналысып, елшілікті уақытша ермек қылғандығы белгілі болды».

Алғашқы топты Қ.Кемеңгерұлы «Қазақ» газетінің маңына жинапты. «Қазақ» газеті саясат ауруына қарайтын тамыршы болып, өкіметтің арам ойлы сырларын ашып отырды, – дейді Қ.Кемеңгерұлы». Ғалым саяси-әлеуметтік ойларын былай деп қорытқан: «Сейдалин «Айқап» журналында әртүрлі мәселелер үшін (көбінесе жер туралы) қазақтың ел адамдарынан жиылыс шақырайық дейді. Әлихан оған көнбейді. Барды да екеуі айтысты. Біраз жалыққан соң, айтыс өз бетімен қалды. «Айқапты» оқыған кісіге мұның бәрі мәлім. Бұл сықылды айтыстар осы күнгі газеттерде екі күннің бірінде болады. Оның бәрін саяси ағым дей берсек, жер жүзінде адамнан «ағым» көп боп кетер» [1. 300-301].

Заманның жаршысы «Қазақ» газеті қандай басылым болды? Ол туралы былай делінген: «Қазақ» газеті «Айқаптан» анағұрлым ілгері болды. Бұл газет қазақ емлесін туғызды, қазақ тілін көркейтті, елге саяси әңгімелерден бірінші мағлұмат берді. Бұл туралы «Қазақтың» істеген қызметі мол. Бірақ бұның бәрі шын саяси жұмыс емес. Саясаттың ауруларының тамыршысы болғандық емес. Жалғыз газет шығарумен саясаттық табылмайды. Русияда газет шыға бастағанына екі жүз жылдан асты. Бірақ анық саяси партиялар ХІХ-ыншы ғасырдың орта кезінен былай туды. Осы күні коммунист партиясы жасағанына 26-ақ жыл болды» [1. 301].

Саясаттың іске асуы қалай болады? Қазақтың тұңғыш саяси элитасы неден хабардар болуы қажет? Осы туралы мақалада былай делінген: «Саяси іс партиямен істеледі. Жұрттың бәрі жақсы пікірде болғанымен, оларды біріктіріп отыратын, керекті жерде еріксіз жұмсайтын бір ұйым болмаса, ешкім ешнәрсе істей

алмайды. Осы күнгі заманда бір саясаттың, бір беттің адамдары партия болып бірігеді. Партияның әр мәселеге анықтап алған жолы, тоқтаған әдісі болады, амал-айласы болады.

Бұның бәрі, әрине, «Қазақтың» маңайында құралған адамдарда болған жоқ. «Қазақ» қазақ жұртының кемдігін айтты, нашарлығын айтты. Ол кемдікті қалай жою керек, нашарлықтан қалай құтылу керек, қандай әдіспен, қандай ретпен – бұның бәрін «Қазақ» айтқан жоқ.

«Қазақты» басқарған кісінің бірі Міржақып Дулатұлы «саясаттың» ең ортасында жүрген кезінде өзі туралы былай деген: «Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш, Емеспін жемісі көп тамаша ағаш. Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі, Пайдалан, шаруаңа жараса, Алаш!». Міржақып Алаштың өзінен сұрайды. «Жараса пайдалан» дейді. «Біз мынаны былай істейміз, ананы былай істейміз. Мынадай мәселені былай шешеміз, анадай мәселені бүйтеміз» деген мұнда жоқ. Бұныкінің көбі – «солай болар ма еді» деген құр тілек. Сол құр тілекпен «Қазақтың» маңайындағы қазақ оқығандары ұлы төңкеріске дейін келді» [1. 302].

С.Сәдуақасұлы Қошкенің Әлихан туралы пікіріне арнайы тоқталады: «Қ.Кемеңгерұлының жақсы көретін бір-ақ адамы бар. Ол – Әлихан. «Ат төбеліндей ер азаматты баулыған – Әлихан», – дейді ол. Бірақ саяси жолда түк істемегеннің ішінде Әлихан да бар. Сонда да Қ.Кемеңгерұлы Әлиханға ұрысқысы келмейді. Өзге жұрттың қолынан іс шықпаса, ол олардың жамандығына жатады. Әлиханға келгенде Қ.Кемеңгерұлы былай дейді: «Баста Әлихан саяси іске езілген елі үшін амалсыздан кірді. Ұлтын өте сүйген жүрегі біраз жылдар Әлиханның тума пікіріне қарсы жолдарға да түсірді. Жүрегі бала, иманы таза, шыншыл, сенімшіл Әлиханға қара тұрмыстың кіріне былғанып, саясат сандалына түскенше, пән жолына түсіп, жоспар көрсетуі керек еді. Саясаттың бұлтақ-сұлтағысы көп, еп алдауды керек қылады. Әлиханда бұл мінез жоқ» [1. 303-304].

Смағұл Сәдуақасұлының осындай шыншыл, әділдікке пікір таластыру арқылы жеткізетін заман келбетін кескіндеген мақалалары тәуелсіз әдебиеттану ғана емес, бүгінгі тарих пен саясаттанудың құнды мұрасы болып қалады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ісімақова А. Алаш әдебиеттанушы. – Алматы: Мектеп, 2009. – 560 б.

ТӘУЕЛСІЗДІК СҰҢҚАРЫ СӘКЕННІҢ «АСАУМЕН АЛЫСЫП ЖҮРІП» ҚАЛДЫРҒАН МҰРАСЫНЫҢ БҮГІНГІ ҚАЖЕТТІЛІГІ

ХХ ғасыр басындағы Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабай, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин сияқты қазақтың зиялы қауымы ұлттық мүддені қазақ тілінің мәртебесін асқақтату арқылы көтере білді. Олар мемлекеттік қызметте бұл мәселені ресми қолдаумен ғана шектелмей, жеке шығармашылықтарында іске асырды. Көркем шығармалар ғана емес, қазақ тілінде қажетті оқулықтар жазудың басында болды.

Әр кезең өзінің саяси, көркемдік, ғылыми, діни стильдік жүйесімен ерекшеленеді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының тіршілігі, ғибраттары, саяси өмірдің шежіресі аталған жазушылардың еңбектерінде толық суреттелген.

Сәкен – Қазақстан үкіметінің басшысы болып жүрген кезінен бастап қазақ тілін мемлекеттік тіл етіп жариялады күн тәртібіне батыл қойған азамат.

Ақын, мемлекет қайраткері, әдебиеттанушы ғалым Сәкен (Сәдуақас) Сейфоллаұлы 1894 жылы 23-мамырда Ақмола облысы, Нілді болысында туған. Бұл жер қазіргі Қарағанды облысы, Жаңаарқа ауданы, Ортау кеңшарына қарайтын Қарашілік мекені.

Өзі туған май айы туралы ақын былай дейді: *«Май айында керемет, бұлтанды аспан күркіреп. Рахман жаңбыр құйып тұр, басыла қалды сіркіреп. Жерге түсіп қызыл күн, жайнады дүние рух кіріп. Май айында тамаша тау, тас, орман жаңғырды. Қаһарлы қыста рух кеткен жер жүзіне жан кірді. Жапырақ гүлге оранып, ағашқа көрік – сән кірді. Сансыз құс жырлап ерте-кеш, орманға шаттық ән кірді. Жапырақ, балау қызғалдақ құлпытды жұтып жаңбырды»* [1. 78].

Сәкен рух пен жан тірілуін осылай бейнелеп кеткен екен. Жан тірілсе, оның көркі – сән мен шаттық, ән келуі де заңдылық сияқты. Ақын осы шумақтарымен өзінің өмірге, өлеңге деген көзқарасын аша түседі. Ол кейбір ақындарша әдемі табиғатпен тек сүйсінбейді, Сәкен мәңгілік адамның рухы мен жанының бірігуін аңсайды.

Балалық шағы ауылда өтеді. Сол кездегі замандастары А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабайұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Әуезовтар сияқты Сәкен де ауылдағы Ағаш аяқ дейтін молдадан діни білім алып, сауат ашқан [2.6]. Сәкен қазақ елінің тәуелсіздігін, оның басқа елдермен тең дәрежеде болуын о бастан намыспен түсініп, бүкіл ғұмырын осы мақсатқа бағындырғанын біз бүгін мақтаныш ете аламыз.

Сәкен Сейфуллин, Илияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин кезінде өздері жырлаған совет үкіметінің қолынан ату жазасына ұшырайды (25 ақпан, 1938 жыл). Олардың шығармашылығы әділ, оң зерттеуін тек олар ақталғаннан кейін ғана 1957 жылы алды. Сәкен шығармашылығының негізгі зерттеушілері белгілі қазақ әдебиеттанушылары Е.Ысмайылов, С.Қирабаев, Т.Кәкішев. Е.Ысмайылов пен С.Қирабаев ақын шығармашылығын талдауды мақсат етсе, әдебиетші Т.Кәкішев мұрағат деректеріне көбірек мән беріп, Сәкентануға осы жағынан өз үлесін қосты.

«Сәкеннің әкесі Сейфолла өз еңбегімен күн көрген саятшы, домбырашы, ақ жарқын, әңгімеші адам болған. Шешесі Жамал да ел әдебиетін жақсы білген. Осы орта жас Сәкеннің халық өнеріне деген сезімінің оянуына көмектескен» [3.170], – дейді Сәкен шығармаларының негізгі зерттеушісі академик С.Қирабаев.

1905 жылы әкесі Сәкенді 11 жасында Нілді заводына оқуға жібереді. Сәкен орысша үйреніп, заводтың орыс-қазақ мектебінде оқиды. Еңбек адамдарының ортасында болған болашақ ақын ерте есейеді. Отаршылдық езгімен, ұлтты қанаумен ерте танысқан Сәкеннің өлең жазбауы мүмкін емес еді. «Тергеген болсаң айтайын» атты өлеңінде ақын былай деген: *«Кейде толып көкірекке, кектер толып кернеген. Жігер қайнап зұлматқа, дүниеден шындық көрмеген. Көз жасын көріп сорлының, екпінді қызу өлеңді, Көкірегім жылап еңіреген, айтпауға ерік бермеген»* [3.96].

1908-1913 жылдары Сәкен Ақмола (қазіргі Астана) қаласында әуелгі Приходская школаны, кейін 3 класты қалалық училищені бітіреді. 1913-1916 жылдары Сәкен Омбы қаласында мұғалімдер семинариясында оқиды. 1914 жылы Қазанда «Өткен күндер» атты тұңғыш өлеңдер жинағы жарық көреді. 1917 жылдан бастап Сәкен Патша өкіметін құлатқан Ақпан төңкерісінен кейін-ақ, Ақмоладағы Қазақ комитетінің төрағасы болып сайланады. Сәкеннің қатысуымен Ақмола жастары «Жас қазақ» атты ұйым құрып, «Тіршілік» атты газет шығарады.

1918-1919 жылдары Сәкен атаман Анненковтың «азап

вагонында» Омбы лагерінде 9 ай азап шегеді. Кейін бұл оқиғалар «Тар жол, тайғақ кешу» романын жазуға тікелей әсер етеді. 1922 жылы Сәкен оқу-ағарту Халық Комиссариатының орынбасары, «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы болып бекітіледі. Қазан айында Сәкен Сейфуллин Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы етіп сайланады. 1925-1937 жылдар «Әдебиет майданы» (бүгінгі «Жұлдыз») журналында қызмет атқарады. Жоғары оқу орындарында, Абай атындағы педагогикалық институтында қазақ әдебиеті тарихынан лекция оқыды (1930-1937).

Негізгі шығармалары: «Асау тұлпар» (1922) – өлеңдер жинағы, «Бақыт жолына», «Қызыл сұңқарлар» пьесалары жеке кітап болып шықты. «Домбыра» (1924), «Экспресс» (1926), «Тұрмыс толқынында» (1928), «Еңбек-шарт-жалшылар қорғаны» (1928), «Көкшетау» (1929), «Альбатрос» (1932), «Қызыл ат» (1935), «Социалистан» (1935) атты өлең-поэмалары.

Қара сөзбен жазылған шығармалары: «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық романы (1927), әңгімелері «Жұбату», «Екі кездесу», «Бандыны қуған Хамит», «Қыр балалары», «Омар», «Айша» (1922), «Жер қазғандар» (1928), «Жемістер» (1935) атты повестері.

Сәкен әдебиеттанушы ретінде де көп еңбек сіңірген. Оның зерттеу жұмыстарының нәтижесінде шыққан кітаптары: «Қазақ әдебиетінің нұсқалары» атты жинақ (1931), «Батырлар жыры» (1938), Ыбырай Алтынсариннің өлеңдер жинағы (1934), 1935 жылы Ақансері, Ақмолда ақындардың өлеңдерін, «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасын құрастырған. Өзінің негізгі еңбегі «Қазақ әдебиеті» 1932 жылы баспадан шықты. Сонымен қатар ол мектепке арналған әдебиет оқулықтарын жазуға қатысты және көптеген әдеби-сыни мақалалардың авторы.

Қазақ әдебиеттануында Мұхтар Әуезовпен қатар Сәкен Сейфуллин Ахметтанудың басында тұрған әдебиетші. Ол Ахмет Байтұрсынұлының 50 жылдық мерейтойына арнайы мақала жазған. Сол кездің өзінде Ахмет Байтұрсынұлының еңбектеріне, ісіне әділ баға берген. 1923 жылы 19 қаңтарда «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған «Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды» атты мақаласында: «А.Байтұрсынұлы қарапайым кісі емес, ақын кісі. Оқығандардың арасынан шыққан, өз заманында патшаның арам қулықты атарман-шабармандардың қорлығына, мазағына түскен халықтың намысын жыртып, дауысын шығарған кісі. Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан халықтың қазақшыл ұлт намысын жыртып, ұлтының арын

жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағы кейбір оқығандары губернатор, соттарға күшін салып тілмаш болып, кейбір оқығандары арларын сатып, ұлықтық істеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай, қызметкерлік қылды» [3. 67], – деп пайымдапты.

Ахметтің әдеби, тілтану оқу құралдары, оның ішінде биыл қазіргі қазақ әрпінде тұңғыш жарияланып отырған «Оқу құралы», т.б. еңбектері туралы Сәкен Сейфуллин нақты баға беріпті: «Оның оқу һәм тіл құралдарымен қылған қызметі таудай».

1936 жылы Сәкеннің әдеби қызметінің 20 жылдығы мерекеленді. Сәкен Қазақстан үкіметінің басшысы болып жүрген кезінен бастап қазақ тілін мемлекеттік тіл етіп жариялауды күн тәртібіне батыл қойған азамат екенін жоғарыда айттық. 1925-1928 жылдары Қызылордадағы халық ағарту институтында, 1927-1928 жылдары Ташкент педагогикалық институтында, 1930-1937 жылдары Алматыдағы Абай атындағы педагогикалық институтта қазақ әдебиеті тарихынан сабақ береді.

1925-1933 жылдары Қазақстан партия ұйымын басқарған Голощекин саясатына ашық қарсы болғанының салдарынан ақын ақыры 1937 жылы «Халық жауы» атанып, тұтқындалады. Сәкен 1938 жылы 25 ақпанда Алматы түрмесінде өзі жырлаған Совет үкіметінің шешімімен атылады.

Ол қандай ұстаз болды? деген сауалға белгілі әдебиеттанушы Есмағамбет Ысмайылов 1959 жылы жазылған мақаласында былай деген екен: «Сәкен өзінен оқыған жастарды қазақ әдебиетінің тарихын, көркем поэзияны терең сүю, білу, зерттеу рухында тәрбиеледі. Егер көптеген ақын, жазушылар Сәкеннің творчестволық ықпалымен әдебиет майданына араласқан болса, бірталай жас таланттар Сәкеннің оқушы шәкірті есебінде әдебиет майданына араласып, өзінің творчестволық қабілетін дамытуға мүмкіндік алды. Мұны алдымен ҚазПИ-де Сәкеннен оқыған – Тайыр Жароков, Әбділдә Тәжібаев, Қажым Жұмалиев, Белгібай Шалабаев, Мұхаметжан Қаратаев, Сағыр Камалов, Хамза Есенжанов, Қадыр Хасанов, Мәлік Ғабдуллин, Еркімбеков Дүйсембек, Қалижан Бекхожин, осы сөздің авторы және басқалар туралы айту керек. «Сәкен – қатал күрес үстінде шынығып өскен ақын азамат. Ол өзі белсене араласқан әдебиет қозғалысының қайшылығының да ащы-тұщы дәмін де мол татты» [1. 29].

Ақын шығармашылығы 30-шы жылдары репрессияға ұшырап, оның есімі тек 1957-ші жылы ғана ел тарихымен қайта қауышты.

Бүгінде Сәкеннің шығармаларын біржақты, тек совет

кезінің туындысы деп қараған дұрыс емес. Оған көз жеткізу үшін ақынның өлеңдеріне үңілейікші.

Орынбордан шыққан «Асау тұлпар» атты (1922) жинағының алғы сөзінде Сәкен былай деген: *«Әділдік, теңдік іздеген, тұрмыстың таршылық зынданын бұзып. Еркіндік, кеңдік іздеген, көкіректері жсанып бақыт іздеген, жастар, сендерге арналды бұл әндер!»*

Үнемдеп өлшеп күн өткізу үшін тумай, дүниенің сасық байлығына жетуді мақсұт қылмай, қырандай жер-көкке қанат жайып, қырандай дүние шетіне көз жіберген, асау тұлпардай қиырсыз жерге құлаш керіп, бақыт, махаббат іздеген, жастар сендерге арналды бұл әндер!. Сендерге арналды бұл әндер – асауменен алысып жүріп салған әндер!» [1. 64].

Асау уақытта өмір кешкен Сәкеннің шығармашылығын таптық көзқарастың не екенін білмейтін ұрпақ жаңаша бағалауы заңдылық. Өйткені нағыз көркемдік схемаға сыймайды, Сәкен өлеңдерінің інжу-маржан мағыналарын, жанр мен стильдік жаңалықтарын аршып алар кез жетті. Сәкеннің лирикалық кейіпкерінің әр сөзінің ішкі сырын, төркінін бүгінгі ұрпақ саясаттан бөліп алып қарауы абзал.

ТәуелсіздіккезеңініндебиеттануыСәкеншығармашылығын жаңаша зерттеуді талап етеді: «Сәкен – әдебиеттанушы», «Сәкен – қоғам қайраткері», «Сәкеннің көркемдік әлемі», «Сәкеннің лирикалық кейіпкерінің мұңы», «Сәкеннің ғашықтық лирикасы», «Сәкеннің азаматтық лирикасы», «Сәкеннің пейзаждық лирикасы», «Сәкен прозасының қазақ әдебиетіне қосқан жанр мен стильдік жаңалықтары», «Тар жол, тайғақ кешу» романының жанрлық түрі мен тарихилық мәні», т.б. тақырыптар өзінің зерттеушілерін күтуде.

Бүгінгі қазақ әдебиеттануы бұрынғы зерттеулерді жокқа шығармайды, бірақ Сәкеннің шығармашылығы туралы жаңа сөздер айтылуы заңдылық. Қазақ елінің басына түскен ауыр күндердің суретін біз Сәкеннің «Қамауда», «Адасқандарға», «Сағындым», «Тұлпарым», «Қамыққан көңілге», «Шәһит болған достарыма» атты өлеңдерінен көреміз. Бұл өлең шумақтары ыза мен өкінішке ғана толы емес, бұл тұтқынды, оның зардабын бастан кешкен асыл ердің толғаулары.

Сәкеннің «тар жол, тайғақ кешу» деген бір сөйлемі оның замандастары, бүкіл қазақ зиялыларының басына түскен трагедиялық аласапыран күйдің формуласы іспеттес. Бұл бір ұлттың көзі ашық зиялыларының арасын бөліп, бір-біріне қарсы кою саясатының ісі екенін біз бүгін мойындаймыз.

Алаш сөзіне деген ойын Сәкен 1919 жылы былай деп білдірген екен: *«Ағайынның, алаштың, көбі-ақ саған қас*

шығар. Мұз боп қатып жүрегің, қалған көңлің тас шығар. Елдің көбі тыңдамай, айтқан тура сөзіңді. Өңкей залым: «сен бұзғыш!» – дейтін-ақ шығар өзіңді. Залымнан қорлық көрдім деп, бола ма, құрбы, мұңайып? Залым адам қапқан ит, итке салар кім айып?» [1. 125].

Ахмет Байтұрсынұлының мұрасына тарихи әділ баға берген Сәкен Сейфуллин сол кездегі зиялы қазақ элитасының нағыз дұшпанының пішінін осы өлеңінде былай суреттейді: «*Жауыз, залым дұшпандар, Пайғамбарға оқ атқан. Пайғамбарды «бұзғыш» деп, Тобынан қуып, ... атқан!*» [1. 125].

Ахмет, Міржақып, Мағжан, Жүсіпбек пен Сәкендер бірігіп кетсе қазақ елінің тағдыры, совет үкіметінің күні қалай болар еді? Кедейді байға қарсы қою саясаты көпке жетпеді, бірақ осы таптық көзқарас қазақ зиялыларын қырғынға ұшыратты.

«Кім басшы аға халыққа?» өлеңінде Сәкен ағынан жарылғандай: «*Халық ағасы жұрт қорғайтын панадай, адасқанды жөнге салар данадай. Қара халық жөн білмейтін, адасқан, соңынан еріп қалықтаған баладай. Біздерде аз халыққа аға болған ер – шын көңілімен өз жұртының қамын жер, отбасында ынтымақсыз өздері, солар аға, солар басшы дегендер. Бірікпес басылардың сөздері, бірін-бірі кекетсе олар өздері, қыңыр-қисық қазақ халқын түзеуге. Қане олардың құрған үйтіп тездері?! Олар өйтсе, кім басы-аға халыққа? Қисайғанды кім салады қалыпқа? Басышы жоқ адасқан қара халықты, кім бастайды қараңғыдан жарыққа?*» [1. 51].

Қазақ елінің қамын ойлаған, сол үшін өмірін саналы түрде осы биік мақсатқа бағыштаған қазақтың XX ғасыр басындағы зиялыларын біздің тәуелсіздігіміздің рухани көсемдері екенін есте сақтауымыз қажет.

Қазақ ұлтының зиялы элитасы саяси күресте шынығып, өз елінің мүддесі үшін жәйлі күй кешпеген ұрпақ. Оларға тән мәрттік, турашылдық, әділдік, имани тектілікті біз бүгін аңсаймыз. «Қазақ сабағы» атты өлеңінде Сәкен былай дейді: «*Иесі болса-дағы алтын тақтың, көнеді пенде ісіне жалғыз хақтың. Тағдырға мойынсұнып, елден безіп, мен жүрмін ортасында бөтен-жаттың. ...Бихам боп атананың қастарында, талайы жүргенінде мендей заттың. Сағынып, әке-шеше, құрбыларды, мен жүрмін ортасында қасіреттің. ...Мені ешкім зорлаған жоқ шетте жүр деп, не «хасірет» болса дағы өзім таптым. Шалқамнан жатар едім мен де үйде, мен дағы ұрпағы боп аруақтың. «Өнер тап, жолдастығы жоқ», – дейді ойым. «Атадан қалған артта мал мен бақтың». Я, Алла! Жеткізе көр мұратыма, Рақаты бар деуші еді михнаттың**» [1. 52].

Бұл өлең жолдары Аллаға мінәжәт емес пе?! Сәкен бізге басына түскен қиыншылықтарын, тағдыр соққысын айтып отыр. «Ақын» өлеңі былай аяқталады: *«Саналы, көзі ашыққа сөзің алтын, санасызға – жел, сөз – соқан салқын. Ойында санасыздың еш нәрсе жоқ, ілгері бассын деген қазақ халқын».*

Абайдың шәкірті, қазақтың ойшылы, ақын Шәкәрім Құдайбердиев «Жан мен дене һәм көңіл» атты өлеңінде былай деген екен: *«Ал енді сипатталық көңілді біз, ескеріп бұл сөзімді жақсы ұғыңыз. Жан мен Дене – қосылған ерлі-қатын, екеуінен туады көңіліміз. Табиғат бірде былай, бірде олай, кетері мәлім емес әлдеқалай. Әкесі жан, шешесі дене болып, көңіліміз сол себептен екіталай. ...Анық қара: жан – өзің, дене – киім, мақтан, бояу – денеге берген сыйың. Жанға мұндай алдауың азық емес, оған пайда не қылдың жалғыз тиын?»*

Сәкен өз замандасының осы ойын жалғастыра түседі. «Көңіл» деген өлеңін ақын былай түйіндепті: *«Теңіздей толқып, шайқалып бұлқып, өмірі тыныштық етпейді. Тұңғыық терең, өлшеусіз ерен, шетіне көз жетпейді. Жоқты іздеп, көңілім, жоқтайсың, тынышығып қашан тоқтайсың? Жел, құйын, ағын, бәйгі көк, ұшқыр құс, құмай, атқан оқ – бәрі де жүйрік өзінше, көңілден бірақ жүйрік жоқ»* [1. 72].

Оның жоғарыда сөз болған өлеңдері бүгінгімізге қажетті нағыз рухани ғибрат. Сәкен Сейфуллин өз заманының жаңа сөздерін қалыптастырумен қатар Абайдан келе жатқан классикалық дәстүрді жалғастырды. Ақынның лирикалық кейіпкері өзінің ойы, оның логикалық дамуы, өз мамандығына сай тілі бар, қалыптасқан тұлға.

Ақындық, азаматтық, ғалымдық, ұстаздық қызметін Сәкен қазақ елінің тәуелсіздік жолындағы күресімен тікелей байланыстырған.

Сәкен шығармашылығы – қазақ зиялыларының Совет дәуірі кезіндегі бастан кешкен «тар жол, тайғақ кешу» тарихы екені сөзсіз. Өзі жырлаған өкіметінің қолынан қаза тапқан Сәкенді біз бүгін жаңаша тануымыз керек.

Сәкеннің жүрегі қазақ елінің тәуелсіз болуын ғана аңсағанын біз оның бүкіл шығармашылығынан көреміз. Олай болса, өз заманына сай елінің жоғын жоқтай білген, халқының намысын қайрай білген, елім деп соққан ақынның әр сөзін түсініп оқитын кез келді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Сейфуллин С. Шығармалары. I том. – Алматы, 1960.
2. Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. – Астана: Фолиант, 2002.
3. Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.

* Михнат (арабша) – қиыншылық, азап, бейнет.

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ – АБАЙТАНУШЫ АҚЫН

Жансүгіров Ілияс (1894-1938) Алматы облысы, Ақсу болысы, Қапал уезінде дүниеге келген. Сталин-Голошекиндік репрессияның құрбаны, 1938 жылы атылған. Алғаш білімін әкесінен алып, ауыл молдасынан сауатын ашқан Ілияс анасынан ерте қалған екен. Ескіше хат тану – араб, парсы, шағатай тілдерін меңгерумен қатар аңыз-ертегілерді, батырлық жырларды оқып өскен. Ауыл мектебінен кейін Ілияс 1920 жылы Алматыдағы үш айлық мұғалімдер курсында оқиды, бірақ денсаулығы жарамай елге қайтады. Ақынның алғашқы өлеңі 1917 жылы «Тілші», «Кедей еркі», «Лениншіл жас» газеттерінде жарық көріп, 1928 жылы «Сағанақ» атты тұңғыш кітабы шығады. 1925 жылы Мәскеудегі коммунистік журналистика институтына түсіп, оны 1928 жылы бітірген Ілияс «Еңбекші қазақ» газетінде қызмет істейді. 1934-1935 – Қазақстан жазушылар одағының төрағасы, 1935-1937 – көркем әдебиет басында поэзия бөлімін басқарады.

Ақын, жазушы І.Жансүгіров қазақ совет әдебиеттануының негізін қалаушылардың бірі. Бала кезінен өлең, қисса жаттап өскен ақын айтысқа да қатысқан. Жас кеңес әдебиеттануының қалыптасуына Ілияс С.Сейфуллин, Б.Майлин, М.Әуезовпен бірге өз үлесін қосты. Әдебиетші ретінде І.Жансүгіров орта мектепке арналған қазақ әдебиеті оқулығының авторы, қазақ әдебиеті мұраларын жинап бастырушы, көркем аударма мен әдеби сынның совет кезіндегі өкілі. Поэзиядағы ұстазы Абай екенін оған еліктеген өлеңдері аңғартады. Атажұрт пен жаңа кеңес қоныстың көрінісі «Көші-қон», «Бүгінгі дала» өлеңдерінде бейнеленген. Қазақ даласы Ілиястың тұрақты бейнесі ғана емес, басты лирикалық кейіпкері. «Заводта», «Отарба» өлеңдері жаңа заманның ішкі қыр-сырын рухани жағынан қарастырған. Елдегі жат қылықтарды әшкерлеу, фельетон, сықақ, өлеңдер, әңгімелерінің («Құқ», «Сөз Қамысбаевқа», «Жаланаштар жиналысы», «Жанды қуыршақ») басты тақырыбы. 1935 жылы жарық көрген «Жолдастар» атты романы саяси-әлеуметтік мәселелерді көтерді. Бас бостандығы үшін күрес, таптық тартыс, революцияны қолдау «Кек» (1931), «Түркісіб», «Исатай-Махамбет» (1936) шығармаларында орын алды. Аудармашы Ілияс Жансүгіров орыс әдебиетінен таңдап алып қазақ тіліне аударған шығармалардың да реті ерекше. Олар: В.Маяковский («Ленинград»), М.Горький («Дауылпаз»), Н.А.Некрасов («Темір жол»), Ю.М.Лермонтов («Ақынның өлімі», «Тұтқын», «Қанжар»), А.С.Пушкин «Евгений Онегин». «Евгений Онегин» аудармасы күні бүгін ең сүбелі.

Поэмалары: «Мақпал», «Көбік шашқан», «Исатай» (1937) аяқталмай қалған. «Рүстем қырғыны» (1926), «Байқал» (1937) көзі тірісінде жарияланбаған. «Дала» поэмасының бас кейіпкері – қазақтың киелі Даласы. Осы лирикалық кейіпкер арқылы ақын қазақтың басына түскен сан алуан тарихи оқиғаларды саралап шыққан. Оқиғалардың ерекше тіркесі арқылы ақын тарихтың қыр-сырын айқындап береді.

Ілияс Жансүгіровтің «Күй» (1929), «Күйші» (1934), «Құлагер» (1937) поэмалары 30 жылдардағы қазақтың көңіл-күйін, оның тәуелсіз рухты аңсағанын бейнелеген классикалық туындылар.

Өнердің адамның көңіліне еркінен тыс әсер ететіндігі «Күйшіде» бейнеленген. Бұл І.Жансүгіровтің күй құдіретіне деген өз ескерткіші. «Құлагер» поэмасының басты кейіпкері – ХІХ ғасыр соңында өмір сүрген ақын, өлеңші, әнші Ақан сері. І.Жансүгіров Ақан өміріндегі ең бір жанына батқан кезін бейнелеген – Құлагердің бәйгеден озып келе жатқанда дұшпан қолынан мерт болуы. Жүйрік сәйгүліктің адам қолынан қиянатқа ұшырауы совет заманының сырын әшкерлеуге арналған меңзеу. Аталған поэмаларда Ілияс толғаудың бар жанр мен стильдік мүмкіншіліктерін пайдаланып, бас кейіпкерлердің ішкі көңіл-күйін айқындайды.

«Қазақ күйлері жиналсын» («Еңбекші қазақ», 1927 18 шілде) атты мақалада Ілияс: «Елде не көп, ән көп, әдебиет көп, күй көп. Бірақ біз ел әдебиетінің, ел өнерінің бәрін де жинап жеткізе алмай жатырмыз. Ел өнері – бізде әлі ақтарусыз жатқан қазына» [1. 318].

Мақалада Затаевичтің «1000 әні» туралы ғана емес, Жетісу домбырашылары, Қарқаралы өңірі, Балқаштың екі жағының күйлері аталған. Әдебиетші Ілияс «Домбыра» өлеңінде (1930) киелі аспаптың адам жанына әсерін суреттеген: «От шалып, жалын жалап, қозғап қанын, Шығғырса қуырдақ қып жанның жанын, Еріксіз қол қағылды екі шекке, Назды мұң, сылқылдақ үн жалғап сарын. Мойындап мұңаясың, бас иесің, Еріксіз тыңдағандай шердің зарын. Ызылдап жерден төмен сызып кетіп, Көресің жан жаныған ән қанжарын» [1. 328].

1928 жылғы «Толғау» (кәмпеске кезінде) өлеңінде ақын заман келбетін былай берген: «Қозғауы қозған қоғамым, Қолқалап әңгіме айт десең, Қобалжымын, қозғалам. Қозғайын десем далаңды, Домбыраң емес, қаламды, Қобалжымын, қолға алам; Көңілдің күйі келмесе, Көп мылжыңға мен сараң. Көңілдің күйі кернесе, Көтерілем, ән салам; Бүгінгі топты жара алмас, Толғанбай Жанақ арсалаң, Бүгінгі құлақ қана алмас, Болдырған сөзге шаршаған, Әңгімем менің бүгінгі, Бүгінгі жиын аңсаған. Ағытылды әңгімем, Ал әлеумет, ал жаран! Әңгімем алды тыңдасаң: Осы бір заман, қай заман? Бұл заманың сол заман: Алатаудың баурынан Аспанды аршып, жел желпіп, Алтын күрек ескен күн; Аруақтының аулынан, Арыстан айдан мерт болып, Ауырған аруақ көшкен күн. // Қоз-

ғауы қозған қоғамым, Қолқалап әңгіме айт десең, Қобалжымын, қозғалам. Қозғайын десем далаңды, Домбыраң емес, қаламды, Қобалжымын, қолға алам. Кеше ғана ойнаған, Темір емес, өмірді Өзгеше соққан балғадан Ойнаған да күй алғам; Мінекей біздің алған күй, Мінекей, біздің салған ән. Мінекей, біздің әңгіме, Әлі де талай толғанам» [1. 280-283].

1915 жылы жазылған «Жанды сөз» өлеңінде әдебиетші Ілияс Жансүгіров асыл сөздің қажеттілігін айтқан: «Ұйықтап жатқан көңілді өлең түртер, Қайғы, зарын, қуанышын жақсы тінтер. Жүрегімнің айнасын шаң басқанда Орамалым осы өлең бетін сүртер; Өлең, мақал, жаңылтпаш, ертегі, жыр – Мұның бәрі жанды сөз, ішінде сыр. Елдің сәні сақталар жанды сөзбен, Қай жұрт болсын талассыз осыған құл!» [1. 13].

Бұл ой «Домбыра» (1936) және «Күй» (1936) атты соңғы өлеңдерінде нақтылана түскен: «Домбыра, сенде мін бар ма? Мінсіз болсаң – тіл бар ма? Тіл жоқ деуге бола ма, Тілден анық үн барда? Домбыраның күші мол Көмейінде күй барда! Сылдыр-сылдыр Сар қамыстан Төгілді жыр, Өрді алыстан. Келді жақын сең қағысқан, Үн шыққандай жолбарыстан. Түншыққандай Өлді арыстан, Ат шапқандай Жер қайысқан» («Домбыра»). «Күйді қаққан сау-сақтан, Шерткен күйлі ішектен, Көкке серпіп кетті күй. Алыстағы тұмандай Көз ұшында бұлдырап, Кейде саңкыл соқты күй Тас бұлақтай сылдырап. Кейде бұлтың қақты күй Ойнақтаған құлындай Құйрық атып құлдырап. Жылы тиді денеге Жібек желдей ілбіреп. Кейде бал-бұл тіл шықты Жас баладай былдырап. Қыз жүрегі жылынып, Сала берді өзінің Жібегіндей ілбіреп; Қыз сарайы ашылды Көңіл бұлты ыдырап. Сүйтсе де керіп жатты анық Қаққы шалқып күй бірақ. Бұл күйдің мұндай суретін Ой құрықтап, тіл тауып Айту, тіпті, қиынырақ!» («Күй») [1. 419-421].

«Ән, әншілер жайында» («Еңбекші қазақ», 24-25 қаңтар, 1931.) мақаласында әдебиетші Ілияс қазақ әні мен әншілер жайында мағлұмат берген: «Біздің ән-күй – тың, жанды нәрсе. Бұл туралы шөптің басын сындырған кісі бола алмай келеді. Ән туу үшін алдымен әнші туады. Әнді шығарушыны әнді тыңдаушы тудырады. Тыңдаушы дегеніміз әр дәуірдегі ел, ұлт, соның ішін ара табы, тобы болады. Ел музыкасының түрі көп болады. Мұны қамсыз жіктеу, қатыссыз тәптіштеу де қиын. Сүйтсе де долбармен басты үш салаға бөлуге болады. Онда мұның бірі – ой музыкасы болмақ.

Біздің осы күнгі ел әндеріміздің көбі-ақ ой музыкасына жатуы керек. Мұнда ән не зар, не қуаныш сарынды болып, ырғағымен, толқынымен, тыңдаған құлаққа ой салады. «Құлақтан кіріп бойды алар, Жақсы ән мен тәтті күй. Көңілге түрлі ой салар, Әнді сүйсең, менше сүй...» – деген Абай осы ой салатын музыканы айтқан. Бұл әндердің өзіне лайықты сөздері, өлеңдері болады. Өлеңдері сол әннің негізгі сарынына бағынып айтылған болады. Сөз көмекші

ретінде ғана болады. Әнді сол сөзімен айтқанда, әншілер өзі әсерленіп салады. Әнді сөзсіз ыңыранып айтса да сарынды ой салады. Біздің бүгінгі қолда қалған әншілеріміз Қали, Әміре, Манарбек, басқалар осы ой әнінің атқарушылары.

Сөз музыкасын екінші сала демекпіз. Бұл да ән, бұл да ырғақ. Мұнда ән сарыны тұйықтау, үн мен ой салатын ырғақтан көрі сөз салмағы басым болады. Ән сөзге еріп, сөз әнге жетекші болады. Біздің ел әніндегі жыраулардың, ән ақындарының қолданысы осы үлгі болады. Өткен жырау, ақындардың әндері, бүгінгі Исаның «желдірмесі» осы саланың сарыны болмақ керек.

Қимыл музыкасын – үшінші десек – бұл бізде көп жоқ па деймін. Үйткені біздің әнді биге, қозғалысқа, дене қимылына септеген үнді жоюға тән. Музыканың бұл түрінде қимыл, қозғалыс басым болу керек. Қалған сөз сол қозғалыстың қоштаушысы есебінде ғана болады. Домбыра күйді билеушілер, толқушылар, домбыраның басына байлайтын «Ортеке» дейтін би қуыршақтары болатын сияқты еді. Біздің көп күйдің өзі жорғаның жүрісін, аттанған қолдың, құстың қанат қағысын тартып отырады ғой, бірақ қазақтың билі әнін мен өзім естіген емен. Бір де бір әннің қалаға үйір болмағанымыздан бері қарай жаңа түрлерінің басы қылтып көріне бастаған сияқты. Құрманбек, Елубай осы жаңалықтың басы сияктанады, бірақ бұлар да әлі тұрақты жолға дәл басқандар емес, ізденушілер. Бұлар да әнді ырғағынан, қозғалыс ырғағынан әлгі ән, сөз басым жатыр. Әсіресе Елубайдың әндегі қозғалыстары сәнге қосымша жамаулар ғана» [1. 327-329].

Қазақтың әні қандай дегенге былай делінген: «Қазақ әнінің көпшілігі күйінді, зар келеді. Мұң көбірек орын алады. «Дудар» сияқты секекті әндер сирек келеді. «Дударда» да өзгенің қалпына соғылып шыққан бір жаңа жинақтау болуы керек. Қазақтағы әннің көбінде мұңмен сарындас болуының да өзінше бір дәлелі болмақ керек. Табиғаттың керең күштері: жұт, боран, қасқыр, ауру – бәрі алғалы тұрған жау емес пе еді?! Оның үстіне бір-бірімен шабысқан қазақ, жауынгершілік заман, аздың әлсіздігі, әлсіздің қорғансыздығы, әдеттің күштілігі, әйелдің теңсіздігі, жүрек демінің іштен тыстан еріксіздігі, еңбекке қарусыздығы – осының бәрі азап, бәрі мұң емес пе еді? Ендеше тіршілік сарыны – әндегі сарын мұң басым болмай не болатын еді?!» [1. 330].

Бұл XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің басты тақырыптары еді. Әдебиетші қазақтың әр өңірінің айтылу түрінің сырын сипаттап береді: «Онан соң қазақ әндерінің сарынына қоныстың көп әсері бар сияқты. Арқаның әні аспанға өрлеп басталып созылып, неше қайырып, толқып-толқып тоқталатыны – Арқаның жеріндей айдала, құба-құба жон. Қырқа-қырқалатып барып тастағаны сықылды. Онан соң қоныстың әндегі әсерін осылай деуімізге және бір дәлел – құзды, шынды қоныстаған тау елдерінде ән Арқада-

ғыдай аяғын көсіле салмайды. Бір қайырымы келтелеу, шок етпе келеді, үйткені шында, биік тауларда дауыс көсіле алмайды. Аузыңнан шықса алдындағы дауысты құз, бет қайта ауызыңа тығады. Жаңғырығады. Мұны көшпелі тұрмыста қазақ пен ағайындас қырғыз әндері дәлелдейді. Кавказ және басқа тау мекендеген елдер де ән құлашын жайып, даладағыдай дауысын жаза алмайды. Сондықтан Қазақстанның әр жеріндегі елдер бір тұқымдас, бір шаруалас болғанмен, әннің сарынында және өзгешеліктер болатыны қоныстың әсері, мекен еткен жердің басқан мөрі болуы керек. Әр жердің әні әртүрлі. Қарқаралы, Баян, Көкшетау, Ертіс бойы әнді асқақтатып шырқап салса, Орал, Бөкей жағы қоңыр жыраулатып, құба жондатып ыңыранып келеді. Жетісу жеңіл желпілете аяң жорғалау келсе, Сырдария мыңқылдайды, бірақ бұл біздің өз болжауымыз. Тексеруді тілейтін пікір» [1. 330].

Қазақ әншілері туралы былай делінген: «Ән шығарушы талант сирек болар дегенді айттық. Ондай ән шығарушы композитордың өздері өз дәуіріндегі таптың, топтың жемісі екендігін ескерттік. Олай болса, қазақ әншілері де дәуіріне, өзінің әлеумет-қоғам тілегіне қарай түрлі-түрлі болмақ керек. Әндерінде әлеумет басындағы заманының сарындары бір-бірінен айырылмақ керек. Мәселен, Бұқар жырау әнін толғау ырғағына, жұмбақтауға, қара бұқараға түсініксіз ханға, биге, батырға арналған түйткілдеу сұрау тастау ырғағына салса, Асан Қайғы ашықтан ашық зарлау, қоныс іздеу, дағдару, безілдеу сарынымен кетсе, ку тілді ақын Құлдың (кісі аты) әні моқалдау, ақырын ыбыр, шымшымалау келеді. Біздің бізге жақын замандарда атын естіген әншілеріміз: Біржан, Ақан, Әсет, Мұхит, Шолақ, Жарылғапберлі, Ғазиз, Ыбырай, Жаяу Мұсалар болса, осылардың әндері деген әннің өзі де бір-бірінен бөлек-бөлек жатады» [1. 331-332].

Әдебиетші әннің шығу себептерін ғана емес, стильдік ерекшеліктерін де айқындап берген. Біржан мен Жаяу Мұса өлендері былай сипатталған: «Айталық, Біржан аспанға өрлеп даурығып салады. Әсет аспанға да өрлейді, жерде де жорғалайды. Жарылғапберлі даланың дауылы сықылданса, Жаяу Мұса қала мен даланың екеуінен қосып, жаңа бір сарын шығарады. Осы айтылғанның ішінде бір ескеретін ерекше адам (оригинальный) Жаяу Мұса. Бұл – Арқаның ашы айғайлы, қоңыр толқынды әніне өзінше бір түр кіргізген адам. Мұның Қали салып жүретін «Қатынының өліміне шығарған» әні «Құлбайбай-Шорман ауылын былғап шығарған әндері өзінше бір шырқамалы айғайды, келте қайырысты, қоңыр төгілісті түгел жинаған бір үлгімен келеді. Міне, сүйтіп осындай әр әншінің өздерінше өзгеше сарындары өздерінше еліктеушілерді, бұзып салушыларды туғызады. Кейін келе-келе шын иесі ұмытылып ел әні, ел музыкасы болып қалады. Бірақ бір ән әлденеше түрге (вариант) түсе береді.

Біздің жоғары атаған әншілеріміз Біржан, Ақан, Әсет, Жаяу Мұ-

салар – сол ән шығарғыш қырдың музыка таланттары, композиторлар. Бұлар дала музыкасының әрі актеры (салушысы), әрі авторы (шығарушы). Бұлар – өз заманымен өткендер. Артына бірталай ән мұрасын тастағандар. Бұлардай ойдан ән салушы енді жоқ. Енді ел әнін тыңнан салушыны есту қиынырақ болар» [1. 332].

«Абайдың сөз өрнегі» («Әдебиет майданы» 1934, № 11-12) зерттеуінде. Абайдың алдындағы әдебиетті сол кезде жоққа шығарғандарға әдебиетші Илияс Жансүгіров былай деген: «Абайдың алдындағы қазақ әдебиетінің үлгісі – батырлардың жырлары, билердің, шешендердің сөздері, жыраулардың толғауы, ақындардың айтысы, араб-парсының ескі кисса, ертегілері ел әдебиетінің түрлері еді. Абайдан бұрынғы заман әдебиеті – сол ескі жұртшылықтың заман бетінен торыққандығынан туған әдебиет еді. Абай негізінде, осы жұртшылықпен қайнасып, осы әдебиетпен аяқтасып жатқан ақын. Бірақ Абайдың басына біткен қайшылық Абайды ескі заманға күйіндіре отырып, жаңаның бағытына жырлаттырады» [2. 343].

Абай араб, парсы, шағатай әдебиетімен таныс болғанын былай мәлімденген: «Өміріне қарағанда Абай өлеңге бала жастан-ақ ауызданыпты. Өлеңді шу дегенде арабшадан бастайды: араб, парсы, шағатай ақындарына сыйынып кіріседі: «Фзули, Шамси, Сайхали, Науаи, Сағди, Фирдоуси, Қожа Хафиз-бұ хәммәси Медет бер я шағири фәрият».

Бұл – Абайдың 1858-59 жылдардың бірінде жазған өлеңі. Абайдың бұл кездегі өлеңі тіпті аз. Болған бірлі-жарым өлеңінің ішінде арабтың, парсының шұбар тілімен бұлдіре жазған өлеңі де бар: «Иузи – раушан. көзі гауһар, Лағилдек бет үші ахмар, Тамағы қардан әм биһтәр, Қашың күдірет, коли шәғә...» – деген өлеңі және алиф-бидің ғәрпімен қызға жазған өлеңі Абайдың алғашқы тілін көрсетеді. Басында ол кезіндегі әдебиеттің тілі де, түрі де осыған айналып та еді. Әсіресе Абай ауылы сияқты молда, қожалы ауылда, Абай оқыған Семей молдасының дін мектептеріндегі елге тарайтын түрлі кітап өлеңінің тілі осы еді» [2. 343].

Сонымен қатар Абайдың тыңнан жол салғаны да айғақталған: «Абай мұраны ер жетпей тұрған кезінде алса да, ертең-ақ тастап кетеді. Ол кітаптың анандай тілінен жұлқынып шығып, тыңнан жол салады. Қазақтың таза тілін, күшті сөздерін жаңа мазмұнға қалап, жаңа мәдениетке, жаңа әдебиетке жөн тартады. Сөйтіп, Абай өзі өлгенше қазақтың ұлт жазба әдебиетін жасаудың бір қайраткері болады» [2. 344].

Илияс Жансүгіров Абайдың ақындығының бір қырын бөліп атайды: «Абайдың ақындық ауданы кең. Ол ақындық өнерінің бір-ақ мазмұнды, бір-ақ түрлі саласын қуып отырған емес, Абай ақындықты, тіл өнерін ақындықтың әр жағына да жұмсайды. Бірақ соның бәрінде Абай ақылшы, үгітші не айтса да, не жазса да

әлеумет өміріне тірей, әлеумет өмірінен бастап отырады. Өлеңінің көбі үгіт-насихат, мінез-құлық түзеуге арналады...

Абай ақыл айту үшін алдымен айналаны мінеп, қазып отырады. Оның көретінінің көбі – ақылға, «адамшылыққа» жатпайтын жаман мінез, жат өнеге. Абай осыларды сынап, мінеп шығады. Абайдың қара сөзінде болсын, өлеңінде болсын оның сыны күшті. Абай сындары өз ортасына дәл сындар болады. Оның «бала асырау» деген қазақ ұғымына айтқан қара сөзіндегі сыны қара қазақтың ұғымын табандатып жеңіп шығады. Оған айтуға дау қалдырмайды. Абай осы міндерді түзеуге жалаң үгітті, сынды, ғана жұмсмайды, Абай ащы тілді, улы сөзді, сықақты, мысқылды, ілмені, мазакты да қолданып отырады. «Адасқанның алды жөн», «Болыс болдым мінеки!» деген сияқты өлеңдері Абайдың біз тілді (сатирик) ақын екенін де көрсетеді» [2. 344].

Сонымен қатар Абай лирик ақын екендігі де айғақталған: «Абай бұлардың үстіне, толғаушы (лирик) ақын, Абайдың ақындығын көрсететін тәтті өлеңдері осында. Бірақ Абай толғағанда сол өз басының күйінен, дүниеге көзқарасынан шығарып толғайды. Өлеңді жан сергітетін жалғыз достым деп біледі: «Өзгеге көңілім, тоярсың, Өлеңді қайтіп қоярсың? Оны айтқанда толғанып, Іштегі дертті жоярсың. Сайра да, зарла, қызыл тіл, Қара көңілім оянсын...». Міне, осы секілді «Көлеңке басын ұзартып», «Қарашада өмір тұр», «Адамның кейбір кездері», «Көңіл-күйі тағы да», «Келдік талай жерге енді», «Қуатты оттай бұркырап», «Жүрегім менің қырық жамау» деген сияқты өлеңдері – Абайдың ішіндегі шынайы шерін толғайтын өлеңдері. Бұл өлеңдердің көбі-ақ Абайдың өмірінің соңғы жылдарында жазылған өлеңдері» [2. 345].

Абайдың Лермонтов өлеңдерін аударғанына байланысты әдебиетші Ілияс Жансүгіров былай деген: «Абай осы өлеңдерінің тұсында орыстың сүйікті ақыны Лермонтовтың бірсыпыра шерлі өлеңдерін қазақшаға аударады. Ол өлеңдердің де өзінің нысана-сына келгендерін, жүрегіне жылы ұшырағандарын тандап аударады. Кейбіріне өзінен сөз жалғап отырады. («Ой», «Жартас» деген өлеңдер)» [2. 345].

Абайдың бейнешіл-суретшілігі туралы: «Абай – шебер суретші (художник). Өлеңімен Абай салған суреттер мінсіз, көрікті, тұрманы түгел келеді. Абайдың ондай бір суретшілікпен көрінетін өлеңдері – «Аттың сыны», «Қансонарда», «Аңшылық», «Жаз», «Күз», «Қыс» тектес өлеңдері. Абай бұл өлеңдерінде ақындықты лақылдағып құя салған. Осы өлеңдерінің қай-қайсысын алсаңыз да, өлең жазылған тақырып алдыңыздан жанды тұлғасымен тұтас түрегеледі. «Шокпардай кекілі бар, қамыс құлақ, Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақты», – оқыған адам Абайды осы жағынан тани береді» [2. 345].

Абай өлеңді өнер деп танығаны да осы ретте анықталған:

«Өлеңді өнер деп бағалаған Абай – сол өлеңді кестелеп, қазаққа қызмет етті. Өлеңнің өнер екенін көрсетті. Қазақта да мынадай сөз өнерінің үлгілері болады деп өнер белгісін қалдырды. Абайды жазба әдебиеттің – сырлы әдебиеттің басы дейтініміздің бір жағы осында» [2. 346].

Абайдың тілі туралы да әдебиетші нақтылай түседі: «Абайдың тілі бай, Абай – қазақ ұғымындағы сөздің сабазы. Тілге Абай құйған қор көп. Абайдың өлеңдеріндегі араб, орыс сөздерінің кірген кейбіреулерін алмағанда – Абайдың жалпы өлеңінің дені сау, тілі таза. Оның өлеңі таудан, тасыған бұлақтай сарқырап жатса, өлеңіндегі сөздері сол бұлақтың түрлі тасындай жарқырап жатады. Абай – өзінен тіл жасаған ақын емес, елдің тілін толық пайдаланған ақын. Абайдың ақындық қуаты, тілге шеберлігі оның сөзінің арасына қыл сыймайтындығы. Абай ақындықтың өнері – сөздің іші, сырты екеуі де жақсы, екеуі де көркем болсын деген. «Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы, Сонда да солардың бар таңдамасы. Іші алтын, сырты күміс, сөз жақсысын, Қазақтың келістірер қай баласы?» [2. 346].

Абайдың терең ұғымды қуат иесі екендігі туралы: «Сөзді осылай саптап өлеңге кіріскен Абайдың өлеңінің іші – өз мазмұнында алтын болып шығады. Оның аз сөзіне көп мағына сыйып кеткен, сөз шеберінің іші қалың қазына, өлең қауызының іші толған дән болады. Абай аз сөзбен, аз мұқаммен көп мазмұнды, көп мағынаны беріп тастайды. Абайдың «Болыс болдым» деген кішкентай өлеңі болыстың кейіптерін түгел береді. Сол сықылды аз сөзбен ірі мазмұнды айта қоятындығына тағы да бір мысал: «Желсіз түнде жарық ай», – дейтін өлеңінде ұзақ әңгіменің желісін аз сөзбен қайырып тастайды емес пе? Бұл – Абайдың ақындық қуатының күштілігіне дәлел» [2. 346].

Абай шығармаларының негізгі жанрлық түрі туралы: «Абайдың әдебиет түріндегі кестесі қалай?» – дегенге келсек, оның әдебиет түрі негізінде өлең. Абай – өлең түрін жасауға қызмет еткен жазушы. Абай бұрынғы қазақтағы ел өлең-жырларының өлшеуін, парсы шағатай, орыс өлеңдерінің үлгісін кіргізіп, үлгілерін кеңітудің үстіне, араб, қазқ әдебиетін жаңалаған адам. Сол түрлерге қазақша тәтті тілмен қызықты мазмұн салып, тыңнан тартқан өз үлгісімен де қазақ өлеңін байытқан ақын. Абайда ескілі-жаңалы он бір түрлі өлең өлшеуі бар. Мұның ішінде Абайдың соңғы ақындар әлі қолданып, үлгі қып жаймаған: «Сен мені не етесің», «Ақыл-байға», «Қатыны мен Масақбай» деген сияқты түрлері, өлшеулері бар. Жырдың бірінші, үшінші, екінші, төртінші жолы да ұйқасып отыратын көркемдікті қазақ әдебиетіне бастап кіргізген де Абай. Бұл – Европа, араб үлгісі. Сөйтіп, қазақтың әдебиетіне бірсыпыра жаңа өлең өлшемдері Абаймен келіп кіреді. Бізге өзге түрік елдерінің, Батыс елдерінің өлең үлгісін Абай тастап кетті. Абайдың қара сөздері ақыл, нақыл, үгіт сөздері, сындар. Абай сырлы әде-

биеттің күйсіз түріне, драма түріне еңбек еткен болса, Абайдың қалам қызметі бұдан да мол болатын еді» [2. 346-347]. Абайдың жаңа түр енгізгені, өлең өлшемін өзгерткені осылай айғақталған.

Илияс Жансүгіров Абайдың қара сөзін – публицистикаға жақын деп атайды: «Өйтсе де, Абайдың қара сөздерін, әлеумет пікірінің ортаға түсетін қара сөзінің де (публицистика) алғашқысы деп ұғынуымыз керек. Өйткені Абайдан бұрын қазақтың таза тілімен мақала, нақыл, үгіттер жазған адам, сірә, бола қойды ма екен? Тіпті таза қазақ тілімен хат жазуға да болды ма екен? Абайдың жырлары мына секілді сылдырлап шығады: «Жазды күн шілде болғанда, Көкорай шалғын, бәйшешек Ұзарып өсіп толғанда; Күркіреп жатқан өзенге Көшіп ауыл қонғанда...» [2. 347].

Әдебиетші Илияс Абай өлеңдерінің табиғатына мән берген. Абайдың өлеңінің өлшемі, әуені туралы: «Абай жыры ырғақ, музыка, дыбыс құралысы жағынан төгіліп кетеді.

Абайдың бұл өлеңіндегі ақынның бір өзгешелігі – ол өлең ұйқасындағы етістіктердің сайдың тасындай, ірі кимылды, қозғалысты көрсетуге жандылығы. Тегінде әдебиеті өрлеген өзге жұртта (әсіресе, Еуропа үлгілерінде) өлең ұйқасын етістіктен тізу ақынның нашарлығына жатады. Ал Абайдың «Жаз» деген өлеңіндегі етістіктен тізген өлеңдері қайта жырын жандандырып шығарған. Бұл – Абайдың тілінің тазалығы, ақындығының күштілігі деп білу керек.

Абай өлеңінің іші алтын болса, сыртының күміс болуына қатты күзет істейді. Оның өлеңдеріне қыл сыймайды. «Қарашада өмір тұр, Токтасаң, тоқсан көнер ме? Арттағы майда көңіл жүр, Жалынсаң, қайтып келер ме? Майдағы жұрттың іші қар, Бәйшешек қарға өнер ме? Ішінде кімнің оты бар, Қар жауса да, сөнер ме?» – сияқты сөздің қиюына қыл сыймайтын сұлу өлеңдер осындайлар. Абай өлеңдерінің көркем болуына, дыбыс сәйкестігі, дыбыс ұйқастығы өлеңнің көркемдігінің бір тұлғасы екендігіне көңілді ерекше бөлгендігін, әсіресе мына өлең айқындайды. Абай бұл өлеңді Оспан деген інісі өлгенде жазыпты: «Жайнаған туың жығылмай, Жасқанып жаудан тығылмай, Жасаулы жаудан бұрылмай, Жау жүрек жомарт құбылмай, Жаксы өмірің бұзылмай, Жас қуатың тозылмай, Жалын жүрек суынбай... Жаксы өліпсің, япырмай!».

Міне, осы жырдың бас дыбысы, бас буынының бәрі «ж» әрпімен келеді. Өлең жолының мұндай бірыңғай дыбыстан құрылуын аллитерация дейді. Бұл қазақтың ел әдебиетінде де көп кезігеді.

Абайдың бұл өңсеп «ж» дыбысынан бастап жасаған жырының бір көркемдігі – оның осы өлеңінің дыбыс құрғандағы білінбей еркін шыққандығы. Абай өлеңі мұнда тым еркін, «ж» дыбысы өзінен-өзі құралғандай, сөздің тігісін жатқызып, жымпитып кеткен. Жыр жыртылмай, жосылып жатыр. Бұл – Абайдың шеберлігі. Осы сықылды үлгі Абайдың әр сөзінде келіп отырады: «Самородный сары алтын, Саудасыз берсең, алмайды. Саудыраған жезіне

Саудырсыз сары қамқаны Садаға кеткір, сұрайды Самарқанның бөзіне» – дегендері сияқты. Мұнда жырдың іргесі «с» дыбысынан қаланып, сылдырлап келеді» [2. 347-348]. Бұл кәсіби әдебиеттанулық талдау болып табылады.

Абайдың шешендік шеберлігі былай айғақталған: «Абайдың кара сөздерінде де түрлер бар. Оның кара сөзінің бірсыпырасында бұрынғы ескі мақалдың өзегі жатады: «Күншілдің күні қараң, еңбексіздің дәмі арам», «Жаман дос көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың, басыңды бұлт алса, іздеп таба алмайсың» дегендері сияқты мақал сөздері – Абайдың ақындығының кара сөз түрін жасауға қызмет еткендігі. Тегінде мақалды да Абай сияқты кісілер шығарған емес пе? Абайдың шығарған мақалдары, – әрине, көпке таралып, сіңісіп кеткен мақалдар» [2. 349].

Алаш әдебиетшісі І.Жансүгіров Абай туралы пікірін былай қорытындылаған: «Абай – біздің көркем әдебиетімізге үлкен еңбек сіңірген, көп жаңалық кіргізген ақын. Ол бұрынғы қазақ өлеңінің арнасына тыңнан табыстар тауып, үлгілер қосты. Терең ойдың толғауы, мұнның, махаббаттың лирикасы, кестелі көркем суреттер, алдыңғы елдің ақындарының үлгілері, мысал, сықақ түрлері бізге Абаймен келіп кірді. Сонымен бірге Абай бұрынғы ескі сөз үлгісін де өлшеп, екшеп, өз дүкенінен жаңалап шығарды. Абайдың өзінен кейін көп ақынға үлгінің ұстасы болғаны содан» [2. 349]. Мақала 1934 жылы жарияланғанын ескерсек, қазақ әдебиеттануының кәсібилік деңгейі биік екеніне разы боласыз.

І.Жансүгіровтің «Асан туралы» мақаласы «Ақыр заман» деген атпен шыққан өлеңдер жинағына (Қызылорда, 1934) жазған алғысөзі. Асан кім? деген сауалға былай делінген: «Асанның өзінің кім екенін былай қоя тұрып, сөзін алғанда, Асан төңкерістің алдындағы заманға кезіккен ру-бектік қалыптағы ескі ауылдың тілі болған, өзінің айтуынша, «ақыр заман» ақыны. Мұның жазған өлеңінің басынан аяғына шейін түңілу, тоқырау, сары уайым! Асан сөзінше, баяғы елдің «өзбек заманын», «кең заман», «еркін заман» өзбектен кейін тар заман туып, зар заман басталады... Бұл – екінші Асан Қайғы» [1. 349]. Асан ақынның сөзінің табиғаты былай айғақталған: «Мұның неге бұлай екендігіне тоқтауды кейіндетіңкіреп, алдымен Асан сөзінің негізгі күйін (мотивін) байқасақ. Асан сөзінің бізге бағалы болып, тарихи құнды болатындығы – оның инесінен жібіне шейін әлеумет басындағы күйден, жұртшылық мұңынан шыққандығы. Асанның өзінің әлеумет басындағы жалпы ауыртпалықты, жұрттың қайғысын жырлауға тиісті ақынмын деп түсінгендігі. Осы ұғыныспен Асан өлең жазады. Жазған өлеңдерін шұбатып, керуендетіп жосыта бергенде Асан өлең жазған кездегі жүрген ортаның, өскен елдің жай-күйі, жанына батқан ауру, басына түскен ауырмалық тегіс ақ қылға тізіледі. Осы жиналған Асанның аз сөзінен де сол кездегі қазақ, қырғыз халқының

басындағы тарихи уақиғаны, күн көрісті, тап тартысын, әлеумет қатынасын зерттеуге, сынауға өте бай материал алуға болады. Асан сөзінің әдебиет үлгісі, мұрасы есебінде көркемдік не түр жағынан мақтарлық үлгі болмаса да Асан сөзінің маңызынан, ішіндегі келтірген толып жатқан сол заман бойындағы қайшылық, фактілерден Асан заманы туралы үлкен керекті қорытынды шығады» [2. 349-350]. Бұл негізгі әдебиеттің танымдық ерекшелігі.

І.Жансүгіров Асанды қорғай алмаса да оның өлеңдерінің қажет екенін осылай дәлелдеп шыққан. Асанның туған жері, өскен ортасы, заманы қандай дегенге былай делінген: «Асан өлеңінде көбінесе «албан», «бұғы» деп келеді. Бұлар – қазақ, қырғыздың қоныстас рулары. Албан қазақ та, бұғы – қырғыз. Бұл екі елдің төсекте басы, төскейде малы қосылған – жапсар ел. Жайылса өрісі бір, жырласа мұны бір, бергі ала таудың күнгей, теріскейін мекендеп жүрген елдер. Рулардың қоныстары осы күнге мекендеп жүрген Ыстықкөл айналасы, Сырт, Қарқара, Текес, Асы деген жерлер болды. Бұл елдердің орысқа қарауы 1850-60-ншы жылдардың шамасында. Одан бұрын ұлы жүз түгелімен Қоқан хандығының қол астына қарап келген.

Асан екі сөзінің бірінде «өзбек қайран заманым» деп отырады. Асанның ұғымынша «өзбек заман» Қоқан хандығы қырғыз, қазақты билеп тұрған заман. Асанша ол бейбіт заман, бірақ расында олай болмаған, орыстан сырылып, Қоқан қолтығына келген елді Қоқан ханы, оның алымшылары жегідей жеген. Бұл найман Жанкісі айтты деген мынадай сөзден көрінеді: «Ассалаумағалай-күм, Алдияр, тақсыр ханымыз! Алдына келді қарашаң Арызды қабыл алыңыз. Өтірік болса арызым, Мінекей, сізге жанымыз. Өзің қосқан зекетші, Біздің елде жүз бай бар. Жүз байдың жүрген жерінде Жылау менен ойбай бар. Және мұның жолдасы, Қара тамыр дадан бар Еріп жүрген соңында, Қырық, отыздай адам бар, Шоң мұрын деген молдасы бар, Төлеген деген жорғасы бар. Атына жемді салуға Алты еннен қылған дорбасы бар, Келі түбім деп алады, Кеусенім деп алады, Отыра зекет деп алады. Арқадан келген сор Найман Аң-таң болып қалады. Айтайын десе ұрады, Ұрмақ түгіл қырады. Амал-айла таба алмай, Қарайды да тұрады. Алдына салып айдайды, Ашуланса байлайды, Әкімі жоқ қазаққа, Тендік жоқ деп ойлайды. Алса малға тоймайды, Біз жыласақ ойнайды. Ел ішінде ажарлы Қыз-қатынды қоймайды. Жақсыларды сөгеді, Ат үстінен тебеді. Жүрексініп отырмын Айтар сөзім көп еді» – деген сықылды тарихи сөздерін Қоқан ханының, оның зекетшілерінің ел басына қандай күн туғызғаны, қара бұқараны қанай сорғаны анық көрінеді. Бірақ оның бәрі де Асан жырауға «кеңшілік» болып көксетеді, тарих «өзбек заманнан» кейінде туған болып табылады.

Асанның бұлай болуы оның өзінің таптық салт-санасы өзбек заманына жатқандығынан «өзбек заманды» дәл мәнісінде атасақ ол – рулық, бектік құрылыстағы еңбек жеуші бек билеген заман.

Әрине, Ресейдің сауда, кәсіп капиталы кернеп келген соң өзбек заман атанған бектердің билеп келген шаруашылық түрі, әлеумет қатынасы ыдырай бастады. Оған капитал тізе қылды. Өзіне жол ашты. Өз тәртібін орнатты. Елдің, қатынастың ордасы орда болмай, базар болды. Аяқ басқа теңеліп, бас аяқ болды. Бұл жаңа заманның нысанасы ескі заманның адамына, Асан сықылды ақынына «ақыр заман», «сұм заман» болып көрінді. Асанның уайымдап, болашақты құбыжықтап, өткенді қызықтап Асан Қайғы болатындығының түп тамыры – жаңа заманнан жеркену, ескі заманды алатына жал болып көрінуі. Асан – заман түрінен әбден шошынған, іші суынған торыққан ақын. Сондықтан оның өлеңінің басынан аяғына шейін үмітсіз, зар заман ақынға айналаның бәрі құбыжық. Асанды тыншытпай жанын жеген айналасындағы «азғындық» Асанды өлеңге қозғап қалам алдырады. Ақындыққа итереді» [2. 350-352]. Қоғамның әдебиетте бейнеленуі, оның адам санасына әсер етуі осылай анықталған.

Әдебиетші І.Жансүгіров Асан өлеңін былай талдаған: «Заманның түрін жазайын, Іштегі дертім қозғалсын Қайғы-қасырет мысалы Қыс кірсін де жаз қалсын. Қарғаларға жем болып, Қатарынан қаз қалсын? Күренсе, тарлау азайып, Доңыз өлең, саз қалсын. Жайлау шөбі кем болып, Мал жаймаған таз қалсын. Нашардың күні мұң болып, Ойын-күлкі наз қалсын. Жазайын, қағаз жазайын, Іштегі дертім аз қалсын. Замананың түрінен, Асан атты кәріден Кейінгіге сөз қалсын» – деп, заманды тарта, жерді құрта, «жақсыларға» арыз қыла, ішіндегі дертін азайтуға Асан жырын жазып кетеді. Міне, осылай сөз саптаған Асан қалам алып, өлеңге отырған соң өз тұсындағы заманның, өз айналасындағы қылықтардың барлығын жырға тізіп «Заман түрін» жазып тастайды».

І.Жансүгіров ақынның әлеумет өміріне тәуелді екенін, бірақ өз арының талғамымен өлең жазуға бет алғанын былай деп түсіндірген: «Асан өлеңінің әлеуметтік маңызы мол деп жоғарыда айттық. Расында, Асан құр жырау, құрғақ жылау емес, Асанның жырының басынан аяғына шейін қадап-қадап айтқан өзі жек көрген кемшіліктер. Асан сөзінің әлеуметтік тарихи бағасы – өз тұсындағы тарихи дәуірдің, екінші сөзбен айтсақ, Асанға құбыжық болған сұм заманның, біздің артымызда қалған патша отары, капитал билеген заманның барлық ірік-шірігін Асан ашып отырады. Асан өлеңінде болыс сайлау штат – әрекенің бір үлкені, іштен туған ел биінің орнына – ұлыққа пара берген қу билер, атасы төрге шықпаған құл билер отырған» [2. 352-353].

Келесі талдау совет заман әдебиеті тұрғысынан болса да оның түсініктері арқылы шындықты айту болып табылады: «Асан өзінің таптық тамырын тереңдетіп, капитал жүйесінің қырдағы ойнағына қарсы болғандығын, екі сөзінің бірінде ашық айтылып отырған «тиын сату», «Қарқара жәрмеңкесіне» «саудагерлік» сияқты

жүйеге ереуіл жасап отыратындығынан көрінеді. Асанша өзбек заманды, кешегі кең заманды, бейбіт заманды бүлдіріп тұрған базар, сату-алу болады: «Күші, сүті сатулы, Бай қайыры байланды. Тиінсіз нәрсе табылмай Заман тарға айналды. Ер көңілді азамат Түрмеге бәрі айдалды. Тағдыр күні біткен бе, Абақты да жайғалды. Жәрмеңкені тұрғызып, Тағы да алды пайданы. Іріскелет шығын деп, Кетірді ғой сайранды. Албан, Бұғы мұнан соң, Кетуге өрге ойланды. Жыртық үйдің ішінде, Самаурынды шай болды. Ащы боп шыққан сары су, Ішіп көңлі жай болды. Күнде түнде жәрмеңке Бір-бір шолақ тай болды, Жаз жайлауы, қыс қыстау, Бір белгілі сай болды. Күрпілдегіп піскен саба жоқ, Кілегейден май болды. Сары қоңыздай түйе жоқ, Тарылған заман кезінде, Айта-йын сізге қай күйді...» [2. 353-354].

Бұл мәтінді әдебиетші былай деп талдайды: «Асанның өлеңіндегі, әсіресе, қымбатты жері – оның өзі жүрген елдің жер қысымшылығын жырлап кеткендігі. Жетісуда жер мәселесі – отарлау заманда айрықша ауыр мәселе болғаны әйгілі. Бұл облыстағы алғаш жаулап алғандығы Сібірден көшіріліп орналастырылған қазақ орыс қалалары, Алатаудың алдындағы сулы жерден бауыр басқан. Оның үстіне, кейін Албан, Бұғы қоныстары, Қарқаралы жайлауы сияқты жерлер жайылыстан алынып қазналыққа, пәленге, түнгенге кесілген. Ел қоныссыз, мал өріссіз қалдырылған. Міне, Асан сөзінде елдің осы жер қысымшылығын көп жырлайды.

Асанның бұл айтып отырғандары Албан, Бұғы атанған қазақ, қырғыздың Қарқара, Тегіс көл (Ыстықкөл) деген қоныстарындағы отаршылдықтың, патша үкіметінің зорлығының ащы қақиғаттары. Осы жер мұңы Асан өлеңінде көп келеді. Асан сөзінен Жетісу өлкесінде жер мәселесінің төңкеріске шейінгі қалай шиеленісіп келгендігіне дәлел көп» [2. 353-354].

Асан акынның әлеуметшіл акын екендігі былай қарастырылған: «Асан – әлеумет мұңын көп жырлаған акын. Жер мұңы, ел билеу, қарым-қатысы, капитал жүйесінің ірік-шірігінің барлығы да Асан қаламына ілінген. Бірақ сонымен бірге Асан ескіні көксеп, ақсақалдық қылады, дінді жоқтап, сопылық та қылады. Билердің бәрін жоқтап күні кеткендігін, заман ақыр жеткендігін жырлап өлеңнің түпкі пікірін өзінің таптық арманынан шығарады.

Асан акындығын әлеумет басындағы күйді қанша айқындаса да, қанша бұқара тілегіне жанастырам деп жырласа да айналып келіп өзінің арғы заманының ескі көзі Асан Қайғыға әкеп тірей береді. Бұлай болуға орынды екенін жоғарыда түсіндірдік. Қайта айтсақ бұған себеп, бірінші – Асан өзі арғы дәуірдің бек билеген заманындағы феодалдық акын болса, екіншіден Асан жүрген өлкеде патша отарының қысымшылығы шексіз болғандығы. Осыдан келіп, Асан өлеңінен үміт кесіледі. Асан – Асан Қайғы болады» [2. 354-355].

Илияс Жансүгіров М.Әуезовтің концепциясын осы тұста дамы-

тып әкетеді: «Асан – зар заман ақын. Оның өлеңін жалпы қазақ әдебиетінің өткен күніне, өркендеу жолына таяп тексерсек – әдебиетте Асан тапқан жаңалық жоқ, бірақ мына Асанның тарихи бір қымбаттығы бар. Ол: біздің өлкені патша үкіметі алғаш отарлағанда қазақ даласында қым-қиғаш көпшілік көтеріліс (Исатай, Бекет, Сырым, басқалар) көп болған, ілгерілі-кейінді ел ауған қозғалыс, дүрбілең дәуір. Осы дәуірді көрсететін біздің әдебиетте азғана жырлар қалған. Со жырлардың ішіндегі ел әуезесінде өзі әулиеге, сөзі керемет данышпандыққа, мағына жөнінен ащы қақиқатқа айналған ертегі тұлғалы тарихи жырау – Асан Қайғы. Ол Асан Қайғының тарихи тұсын тепшілеп болған, болмаған адам екендігін аяқтаған кісі жоқ. Асан Қайғы әулие меңзеу, аты да, заты да берне, ел қиялындағы көлеңке сықылды. Егер Асан болған жырау болса оған «желмаяны», «сәугейлікті», тіпті түрлі отаршылыққа қарсы, жылау жырларды ел қиялы «Асан» атын «қайғы» қосып жасаған сияқты. Сондықтан кім болса ол болсын, бұрынғы әдебиетте Асан Қайғы бастаған жылауық, зар заман әдебиеті тұтасынан бір дәуірдің әдебиеті болып жатады. Бұл әдебиет отаршылық басталғаннан жарыққа шығып, Асанқайғы, Досқожа, Мұрат, Махамбет, Бекет, Шортанбай, Мәшһүр, басқаларды ішіне алады. Бұл қазақ даласының отаршылық дәуірі тарихи жағынан Октябрь төңкерісімен келіп біткен болса – Октябрь төңкерісінің алдындағы албан Асанмен келіп аяқтайды. Зар заманның әдебиетінің басы да Асан болса аяғы да Асан болып біткендей. Сондықтан бұл албан Асанды біз арғы Асаннан бағыт алған, Шортанбайдан үлгі көрген, зарзаман ақынының соңғысы екінші Асан Қайғы дейміз» [2. 355]. Қазақ әдебиеті тарихындағы албан Асанның орны осылай айғақталды.

Асанның үні Шортанбайда бар екені арнайы сөз болған: «Асанның мазмұны да, түрі де Шортанбай үлгісі. Бұл да Шортанбай сияқты шолақ молда, жырында әлеумет мұңы мол, бұқарамен ақсақалдың тілегін қосып жырлаған феодалдың жырауы, бірақ Асандағы әлеумет мұңы, Шортанбайдан әлде қайда кең, әлде қайда желілі жатыр. Асанда көбінесе Шортанбайда жоқ жер мұңы, базар қарсылығы, патша үкіметінің соңғы тәртібі, бұқараның басына туған соңғы «ақыр заман» қосылып жазылған. Асан өлеңдерінен Жетісудағы отар қысымшылығының, ол заманның жатқан іш мерездерін көруге болады» [2. 355-356].

Асан ақынның ата тегі, жері-мекені туралы да мәлімет нақты: «Ақын Асан Алматы облысы, Кеген ауданындағы (Жәркент уезі) албан руынан, 1916 жылы 50 жасында дүниеден қайтқан. Асанның қай жерде туып, қайда өлгендігі өзінің қара басының кім екендігі туралы қолымызға толық материал түсіре алмадық. Әйтсе де, Асаннан албан руының алжан деген рушаның ішіндегі молда сүрей адам болғандығы өлеңінен көрінеді. Және Асан туралы сол елдің адамдарының айтуынша – Асан, бір ат, бір бұзаулы

сиырдан дәулеті артылмаған жұқана, молда кісі, молдалығын бұлдап оны іске асыра да қоймаған адам. Тек бес намазды оқығанда оқып, оразаны қаза қылмай дінге ықыласты болып, ығы келсе әр бір ауылға қоңсы қонып төртті-бестілеген балаларға қой-серкеш хат оқытарлық молда болған. Асан туралы әзірше долбарлап бар білгеніміз де осы-ақ.

Асан сөзінен мына жинаққа кірген өлеңдерінің қалай, қайда жазылғандығы туралы қолымызда дерек болмады. Тек өлеңінің ішіндегі Асанның өз айтуына қарап, бір бөлегін доңыз жылы (1911), бір бөлегін қоян жылы (1915) жазғандығын анықтаймыз. Бұл өлеңді жаздым деген екі жылда көпке белгілі жылдар. Бірінші доңыз жылы – құрғақшылық болған, құйрықты жұлдыз көрінген жыл. Бұл жылы Арқада атақты жұт болған. «Күн тұтылып күзінде, Айдарлы жұлдыз көрінді. Доңыз жылы әлеумет, Қағазға жаздым бес күнді. Қысында үш, жазында бес, Сегіз түрлі әлеумет, Көрсен де көзі жұмылған. Көр заманға түс қалды» – дейді Асан» [1. 356]. Бұл өлеңдерден әдебиетші саяси тақырыпты бөліп алады: «Асанның екінші бөлек өлеңі қоян жылы (1915) жазылған. Бұл атақты 1916 жылдың алды. Жұрт күйзеушілігі шегінен шығып, патша отаршылығының қысымшылдығын әбден асқындағандығы Асан өлеңінен айқын көрінеді» [2. 356-357].

Ілияс Жансүгіров осы ретте 1916 жылғы көтерілістің бейнелеуін де келтірілген: «1916 жылдың көтерісінің күшті болған жері – Жетісу. Жетісудың қырғыз, қазағындағы әсіресе осы албан, бұғы көтерілісі. Көтерілістің бұл елдерде күшті болу себебі, жалғыз шекараға жатқандығы емес, көтеріліс алдындағы күйі. Көтеріліс алдында ел басында қандай күй еді, қандай ауырмалық, азғындық бар еді, Асан сөзінде жақсы айтылған.

1916 жылдың көтерілісін, әсіресе оның Жетісудағы болған түрін, себебін зерттеймін деген адам, албан Асан сөзін тепшілемей лажы жоқ. Үйткені Асан ақын көтерілістің алдындағы күйден ашық сурет көрсетеді.

Міне, Асан ақын өлеңдерінің тарихи қымбаттылығы осы жағында жатыр. Сүйтіп қорытып айтқанда, албан Асан сөзінің тарихи бағасы бар. Ол бағасы – өз дәуірінің кезін кескіндеп, көзін ашатын әлеумет басындағы күйді суреттеген өлең. Ескі ру-бекшіл құрылыс пен капитал құрылысының тартысы, осы тартыстағы салт-сана, патша отаршылығының қысымшылығы, қара бұқараның басына түскен күйзершілік, 1916 жылдың көтерілісінің себебін тексеруге кілт болатын керекті материалдар осы Асаннан табылады» [2. 357].

Асан ақын туралы мағлұматты әдебиетші осылай айқындап берген. Соңғы сөйлемдерде әдебиет пен тарихтың байланысы, асыл сөз – ел тарихының шежіресі екені айқындала түскен. Бұл Алаш әдебиеттануының басты ұстанымы еді.

«Жемісті жыл» мақаласында («Социалды Қазақстан», 1.І.1937) Ілияс Жансүгіров 1936 жылғы Мәскеуде өткен апталық туралы баяндаған. Бұл мәдениет мейрамына Күләш, Жамбыл, Сәкен қатысқандары айтылады: «Әсіресе, жасы жүзді алқымдаған, арғы, бергі заманның неше оқиғасын көзінен кешірген Жамбыл жырау қазақ халқының шежіресі сияқты, қазақ халқы тарихи тұлғасының көлеңкесі сияқты. Қазақ ақындарының бұл әкесі – қазақ халқының бұрыңғы қайғысының, бүгінгі қуанышының кәрі куәсі.

Халық қиялындағы Асан Қайғы, Қорқыттан бастап еліміздің ер көңілді, өткір тілді ұлдары – ескі заманда алыс арман, ащы зармен өткен. Оларды көрге тыққан, жерге байырқаптаған сұм заманнан қазақ халқын тек Октябрь революциясы ғана азат етті. Міне, сол бұрын тарихи өлімге байланған елдің көп ақындарының бірі Жамбылды жаңадан жасартқан, қайта туғызған Октябрь дәуірі, Елдің ескі ақындарының еңіреп өткен дәуірінен құтылып, олардың тарихының аяғын топқа ұластырып, бүгін жүз жастың табалдырығына таянғанда тілегіне жетіп отырған тек Жамбыл ғана. Жамбылдың ескі күнде есікте қалған басының бүгін тарихтың төріне шыққандығы – бұл қазақ елінің бақыт туына шығуының образы. Сондықтан қазақ халқының көңілі биыл орасан көтерілген жыл. Бұл жыл қазақтың жазушылары түгіл жалпақ елді ән, өлеңге қозғаған жыл» [2. 357-358].

Әдебиетші өзінің осы іске қосқан үлесі туралы былай деген: «Қазақ әдебиетінің осы жылғы үлкен табысының бірі – Пушкин аудармалары. Пушкин кітаптарын ұлт әдебиетіне кіргізуде биылғы істеген жұмысымыз өте маңызды, көлемді жұмыс. Пушкин шығармасын аудару 1936 жылды Советтер Одағы елдерінің жазушыларына әдебиетіне жарыс сияқты болды.

Осы табыстың ішінде менің де біраз еңбегім бар. Мен Пушкиннің «Евгений Онегин» атты атақты романның жуырда аударып бітірдім. Бұл романның қазақ тілінде шығуы қазақ әдебиетінің өсуінің үлкен айғағы.

Бұл жылда Пушкиннен басқа «Құлагер» атты поэма, «Отан» атты әңгіме жаздым. «Құлагер» «Социалды Қазақстанда» басылып тарады. Бұл поэма көпшіліктің көптен бір сүйіп оқыған шығармасы болды. «Отан» атты әңгімем бүгінгі колхоз өмірінен жазылған, колхоздың большевиктік, колхозшының ауқатты болуын суреттеу арқылы бағытты адамды көрсету, адамның бақыты бізде, колхоз өмірінде деген тақырыпта жазылған шығарма. Бұл әңгімем Октябрь революциясының 20 жылдығына арналып шығатын «Екі бесжылдықтың» «Отан» атты томында басылады. 36 жылы істеген еңбегім осылар. Өзім өзге жылдарда мұндай жемісті жұмыс істей алған емеспін. 1936 жылғы қазақ әдебиетінің тәжірибесіне, осы күнгі бет алысқа қарағанда алдымыздағы жыл мұнан да табысты, мұнан да маңызды болады деп білемін» [2. 358-359].

Мақала 1937 жылдың 1 қаңтарында жарияланған. Көп ұзамай әдебиетшінің өз басына қара бұлт үйірілгенін білеміз.

«Пушкин аудармасы қазақ әдебиетіне не берді» мақаласы «Қазақ әдебиетінде» (1937 10 ақпан) жарияланған.

Әдебиетші І.Жансүгіров компаративистика мәселесін көтеріп, Пушкинді таныту ісін Абай бастағанын сөз етеді: «Қазақ халқының бел баласы ақын Абайдың сол өз тұсында істеген мәдени қызметін бүгінгі Пушкин жүз жылдығында ерекше еске алмауымызға жөн жоқ. Біз бұл жағынан Пушкинді қазақ халқына ерте таныстырып, оны халықтық түрге айналдырған Абай қызметімен көршіміздегі туысқан елдердің көбінен бұрын мақтанамыз.

Сол заманда Абай шет-пұшпақтап аударған Пушкинді біз бүгін түгел аудармасак та, оның ең тәтті, ең таңдамалы шығармаларын қазақ тіліне аударып отырмыз. Бұл біздің, жоғары айтқандай, бүгінгі советтік қазақ әдебиетінің өркендеу өрісінен туып отыр» [2. 360].

Ілияс Жансүгіров осы мақалада аударма мәселесін де көтерген: «Қазақ әдебиетіндегі аударманың осы күнгі бет алысы аса маңызды, өте көлемді. Соңғы екі-үш жылдың ішінде біз көркем әдебиет аудармасы жөнінен аса маңызды жұмыс істедік» [2. 360].

Әдебиетші нақты Пушкин аудармасына қатысты былай деген: «Қазақ әдебиетінің өткен жылғы көрнекті жұмысы – Пушкин кітаптарының аудармасы. Пушкиннің тарихи юбилейіне дайындалу қазақ әдебиетіне: үлкен серпін берді, Қазақ көркем әдебиет баспасы, қазақ жазушылары Пушкин юбилейіне жақсы дайындалды. Ақынның негізгі шығармаларын 100 жылдыққа арнап қазақ тіліне шығардық. Пушкин юбилейіне ұлы ақынның жиынына үлкен шашу – үш том Пушкинмен барғалы отырмыз, Мұның ішінде ақынның ағатқы романы «Евгений Онегиннен» бастап поэмаларынан «Руслан-Людмила», «Жебірайыл-нама», «Полтава», «Кавказ тұтқыны», «Цыгандар», «Ағайынды қарақшылар», «Мыс салт атты», «Граф Нулин» тағы басқалар; әңгімелері «Дубровский», «Капитан қызы», «Белкин әңгімелері», «Боран» тағы басқалар; пьесаларынан: «Сараң сері», «Тас қонақ»; ертегілерінің бәрі; өлеңдерінен ең маңызды, көркем, тәтті, жұртқа әйгілі: «Сібірге хат», «Чадаевқа», «Анчар», «Арион», «Сезік», «Пайғамбар», «Дауыл», «Әзәзіл», «Элегия», «Ақын», «Ақынға», «Өшеді үнім», «Ескерткіш қойдым өзіме», «Өмір арбасы», «Кошкі», «Кавказ», «Жаңғырық» тағы сол сықылды лирика, сатираларынан елу шамалы ұсақ өлеңдері бар. Міне, осы айтылған аудармалардың жалпы сомасын алғанда ақынның ар жағынан танысуға, тексеруге қазақ оқушысына Пушкинді түгелге жақын көрсетеді» [2. 360].

Аударма не үшін қажет, бір әдебиет екіншіге қалай әсер етеді? Ол туралы алаш әдебиетшісі былай деген: «Пушкин шығармаларын аударғандағы қазақ әдебиетінің олжасын айтатын болсақ, алдымен біз әдебиетімізді Пушкинмен байыттық. Әлемге әйгілі,

асқан шебер, данышпан ақынның ең таңдамалы шығармаларын қазақ оқушысына бердік. Бұрын бізде үзіп-жұлқып қана аударылған Пушкинді енді том-томдап кіргіздік. Пушкиннің басылып шыққан үш томы тек жай ғана кітап емес, бұлар бүтін дүние әдебиетінің алтын қазынасына жататын шығармалар. Бұл қазақ әдебиетіне Александр Пушкин еңбегіне әр саласымен, түгел тұлғасымен кіріп, Пушкин қазақ ақыны болды деген сөз»[2. 361].

Өзінің аудармасы туралы әдебиетші кәсіби пікір білдірген: «Екінші, бұл аударма тәжірибесінде (әсіресе «Евгений Онегинде» Пушкиннің өз үлгісі кірді. Ақынның атақты романындағы өлең түрі, сөз үлгісі, шумақ айшығы, образ, теңеу, ұйқастары сияқты түрі де сақталады. Бұл – бұрын қазақ әдебиетіндегі аударма тәжірибесінде болмаған жаңа үлгі. Пушкинге артық сөз қоспай, кем қалдырмай, мүмкін қадары өз нұсқасын беруге тырысқанымыз – тарихи, әдіс жағынан дұрыс болумен бірге Пушкин үлгісінің біздің әдебиетке үлкен әсері тиетіндігі көзге көрінді. Аз сөзбен көп мағына беретін ұмытылмас образ, өткір өлеңдерімен бар халықтың жазушыларынан жоғары жатқан асқар шебердің үлгісі – бізге үлкен ұстаз. Пушкиннің мастерлігінде қазақ жазушыларына сабақ көп»[2. 361].

Әдебиетші өз талғамын нақтылай түседі: «Сондықтан бүгінгі қазақ әдебиетіне тек мазмұнымен ғана емес, ақындық шеберлігімен кірген Пушкин өз тұсында орыс әдебиетінде қандай дәуір туғызса, біздің әдебиетімізге де аз әсері тимейді» [2. 361].

Пушкиннің 100 жылдығына Илияс Жансүгіров осындай нақты әдебиеттанулық зерттеу қалдырған. Мақала соңында әдебиетші нақты әдебиеттанулық мақсаттар қойған: «Бірақ осы жұмыстың артынан талай міндеттер туады. Пушкин аудармасының тәжірибесінен бір белгі қорытынды жасауымыз керек. Аударылған нәрселерді жақсы талдап, жұртшылыққа жайып, Пушкинді біздің ел ішіне әбден сіңіру керек. Аудармалардың кемшілігін көрсетіп, қатасын ашып, зерттеп, алдыңғы ісімізге сабақ етуіміз керек. Әсіресе қазақ жазушылары Пушкинді оқуды, оның шеберлік, ақындық үлгісінен үйренуді, өз жазуына ұстаз қылуды тездету керек. Енді аз жылдың ішінде біздің әдебиетте Толстой, Шекспир, Фирдоуси, Гете, Гейнелермен қатар адамзаттың әдебиет қазынасындағы атақты «Иллиада», «Одиссея», «Энеида», «Ниболунгі», «Конан жыры», «Манас», «Калевала» сияқтылар, қазақ халқының қолына тиетін болсын. Мұны істеуге күшіміз жететіндігін Пушкин тәжірибесі көрсетті» [2. 362-363]. Мақаланың авторы келесі 1938 жылы ату жазасына ұшырады.

1933 жылғы Қызылордада шыққан Абайдың тұңғыш шығармалар жинағына алғысөз жазған – Илияс Жансүгіров. Мақалада бұл істің басында болған азаматтар туралы былай делінген: «Заман тапшылық уысында, керекті мүлік қолда жоқ. Кітап бастыру жұмысы инемен құдық қазғандай. Түркістан Қ.Қ. білім комиссиясы-

ның негізі құрылғалы екі-үш жылға айналып барады. Жалпы іс жүзінде білім комиссиясын алмаулап мұқтаждандырмау шарасына кіріскен ел жоқ. Бірақ мұның басында түрлі бөгет, тосқауылдарға көнбестігін көрсетіп, қажымай істеп келе жатқан Х.Досмұхамедовтың көзге көрінерлік еңбегінің біреуі болса, ол да Абай кітабы.

Заманның мұндай жеткіліксіз ауырында білімге аңсап, шөлдеп отырған халыққа тәртіптен, сүйкімді қылып Абайдың кітабын ұсынғанына жолдас Төреқұлов пен Халелдің «қарыз алғысы» халықтың мойнында» [3. 109].

Мақалада тұңғыш рет Абай шығармаларының текстологиясы көтерілген. Басылымда кеткен қателер корректор-түзетуші кінәсінен деп айыпталған. Осы ретте абайтанушы І.Жансүгіров әр сөзге нақты әдебиеттанулық түсініктеме берген:

«Мен бұл жерде баспа жаңылысын қоя тұрып, жорамалмен кеткен жаңсақтарынан мысал көрсетейін: 1. «Мал мен бастың кеселін ұят бұзар» – 26-бет, 6-жол. Бұл ұят бұзар емес, «ұя бұзар». Ынтымақ, бірлікте іріткі салатын шәрғездердің сын аты; 2. «Тиянақсыз, билеусіз байқұс құлын» – 28-бет, 12-жол. Құлын емес, «құлқын», құзғындық; 3. «Кірлі болып түскен соң» – 57-бет, 17-жол. Кірлі емес, «кәкірлі»: қылмысты, жазықты. Ұлықтан келетін жазаға «кәкір» дейді; 4. «Кіреден мойын кесілсе» (өзі туралы айтқанда). Кіреден емес, «керден»: кердең қылжак; 5. «Тәуекелмен батырады». Батырады емес, «батыр ой»; 6. «Алла деген сөз жеңіл, Аллаға ауыз жол емес. Ынталы жүрек, шын көңіл Өзгесі хаққа қол емес». Бұл екі жолдағы «қол» мен «жол» айырбасталып түскен. Абайдың бұл жыры кітаптың басындағы өмірінде дұрыс жазылған, ортасында түзетілмеген; 7. «Байқасаң дүние біткен ретімен». – 146-бет, 18-жол. Дүние емес, «дене» – тән; 8. «Қобыз бен домбыра алып түнде сарнап» – 15-бет, 172-жол. Түнде емес, «топта», жиында; 9. «Шалғаннан жүні қылтылдап» – 188-бет, 2-жол. Жүні емес, «жоны», жотасы; 10. «Сау болмаспын әлбетте» – 196-бет, 3-жол. Болмаспын емес, «болмас па ем»; 11. «Ұлы сусын төгілсін» – 212-бет, 16-жол. Ұлы емес, «улы»; 12. «Кез болсаң қойға жазарға». – 233-бет, 7-жол. Жазарға емес, «я зарға», мұңға; 13. «Лап бергіш, көп ойланғыш, қайта ойланғыш» – 218-бет, 22-жол. Көп ойланғыш емес, «көт айланғыш»; 14. «Биікке басты болар деме залым» – 223-бет, 18-жол. Биікке емес, «бейіске», ұшпаққа; 15. «Жылы жүзбен жұлдыздар желіп жүріп» – 223-бет, 7-жол. Жұлдыздар емес, «жұлдыздай»; 16. «Ие сені бітірген қиян дөңге» – 237-бет, 17-жол. «Ием» сені бітірген «иен дөңге», иен дала; 17. «Тым-ақ даусың күшті деген» – 250-бет, 5-жол. Көшті деген емес, «күштеген»; 18. «Жүгенде жөндеп ерттейді» – 257-бет, 12-жол. Жүк емес, «шом», қом бұл ескі баспасында «шомында» делінген еді. Жүкші ерттейді деу жаңылыс; 19. «Надандар сол заманда шырыш бұзған» – 227-бет, 15-жол. Шырыш емес, «шырық», қоғам,

бірлік, ұя. Мұны кітаптың аяғындағы түсінік сөздер айтады; 20. «Шапқан елдің бәрін де будам қылып». – 268-бет, 15-жол. Будам емес, «бодан», ауылдық ретімен бас идіру; 21. «8-бағынды өзіңнен кім сұрайды». – 275-бет, 16-жол. Бағынды емес, «бағанды», құнынды. Міне, бұлар жорамалмен кеткен жаңсақтар. Мұның ішінде кейбіреулерінің ұйқастық жағынан жақындығы бар болса да, мағына жағынан зор айырмалары бар. Мұны келесі басылатын кітаптарда ескеру керек» [3. 109-111].

Абайдың тілі туралы Алаш әдебиетшісі былай дейді: «Бұлай болғаны Семей мен Жетісу да тұтас жатқан арғын, найман қазақтың ішіндегі таза – «сара тілдісі» деуге болады. Абай, міне сол таза қазақтың баласы. Оның үстіне қазақтың ескі сөзді қара тілі, әдейі қысқарған жат тілдердің бірлі-жарымдысы болмаса, қазақтың қара халқының қара даңғыл сөзінен ауытқып сөйлеуді білмейді. Абай, мәселен «Аттың сынындағы» мүшелердің көбін осы күнгі біздің оқығандарымыздың көбі білмейді. Ел арасындағы мал баққан бір шалдан сұрасаң, Абайдан асырып айтып бере алады» [3. 112].

Абай өлеңінің, оның үйлесіп ұйқасуы туралы: «Тегінде Абай өлеңнің, жырдың ұйқасымына өте сақтық қылатын ақын. Өлең жырлардың иықтарында қыл симайтын қию бар. Басқалардай пікір үйлесетін жанамалау сөзді әкеле салмайды. Тізбегіне әдемі келетін ұнасымды сөзді, пікірдің ішіндегі ұйқасымды да қарамайды. Абайдың өлеңін дұрыстағанда бұл сарын да ескерілуі керек.

Екінші, Абай жазу ретінде сыпайыланып та отырмайды. Азалық, асықтық, қосылыс жырларында, өлеңдерінде көңілде өзі ұрлап отырғанының бетін жарқ еткізіп ашып жіберуге тақалады. Шындық тұсы жеңіл-желпі сөзден Абай именбейді. Мәселен, «көт» деген сөздің Абайдың өлеңінен кемінде бір онын табуға болады. Бұл біздің қара халықта көбірек қолданылатын сөз. Қазақ «соңы» дегенді көбінесе «көті» дейді. Мұндай сөздерден бір сыпайышылық жүзінен түзетсек, жазушыға қиянат қылған боламыз. Абай сол халықтың өз рухы тілімен сөйлеген ақыны» [3. 112].

Абайдан кейінгі ақындар не тындырды? Ол туралы былай делінген: «Абайдың алды артындағы ақындардан бір үздік артықтығы: өлең жырларын неше түрлі күй сымбалдарына салғандығы. Кейінгі жазушылардың көбі Абайдың күйін қолданып жүрсе де, Абайдан артық күй тапқан жоқ. Аспақ түгіл қайбір күйіне өлең өлшеп та жаза алған жоқ. Мәселен, «Сен мені не етесің». Абай қазақ әдебиетіне тіл жағынан үлгі болса, күй жағынан да үлгі» [3. 112-113]. Абайдың сөзіне мұқият болып, қиянат жасап алмас үшін әдебиетші келесі басылымдарға: «Абайды жете білетін Шәкәрім, Мұхтар, Мағжан, Әлихан, Ахмет сияқтыларды бұл жолға үндеу керек. Сөйтіп осы бастан қам қылып, асықпай бірнеше жылды мойынға алу керек», – дейді [3. 133].

«Себебі Абайдың күні бұрын қорқып, құдайға сыйынған сыншы-

сы салпаң құлақ Сәбит Абайды жуан жұдырық деп, қара тактай ұстап, бақырып отыр. «Демеймін мені мақтасын, Я жақсын, я жақпасын. Сүйтсе де сондай сыншыдан Құдайым мені сақтасын (Абай). Бірақ Қазақстанның жалпақ еңбекшілері кімнің қораз, кімнің бұлбұл екенін айыраар. Бір есектің бетімен кетпес. Түркістанның езілген еңбекшілерінің шөлдегені білім, аңсағаны ұсақ өсек емес, бірлік негізі. Сондықтан кім білім берсе, кім білім жағынан еңбегін жұмсаса, тілесе, кім болсын Түркістандағы еңбекшілердің әкесі де, ең қасиетті кісісі де осы» [3. 113-114].

Абайдың есімін қара тактаға жазғандарға осылай тойтарыс берген Алаш әдебиетшісі Ілияс Жансүгіровтің бұл зерттеулері тәуелсіз әдебиеттанудың төрінен орын алары да айқын.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Жансүгіров І. Шығармалар. I том. Өлендері. Қазақтың мемлекеттік Көркем әдебиет баспасы. – Алматы, 1960.
2. Жансүгіров І. V том. Пьесалар, фелъетондар, мақалалар. – Алматы: Жаушы, 1988.
3. Абайды оқы, таңырқа. – Алматы: Ана тілі, 1993.

ИСА БАЙЗАҚОВ – АЛАШ АҚЫНЫ

Иса Байзақов (1900-1946) туралы М.Әуезов былай деген: «...Иса желпініп, үзілмей соққан сар даланың желі сияқты, сол даладай кең, мол ақындықтың иесі. Европа Исаның ақындығындай суырыпсалма, желермен, тұтқиыл ақындығын, ақындық теңізі деп түсінер еді.

Осы күнгі Европаның сахна өнеріне мұндай сый жат болып, жоғалып кеткен. Бұл сахна өнеріндегі таза қазақ тумысы. Құмды, желді даланың жан жаралаған жайын төсті сыпырығысы сияқты молдан пішілген дала табиғатына үйлескен бір өнер. Бүгінгі қазақ сахнасында Иса әлденеше ғасырларды жиғандай, мәдениет тарихының әлденеше дәуірлерін бітімдестіргендей.

Мұның арты баяғы кәрі заманнан саналы толғау иесі жыраудан, ру бәсекесінде ат жарыстырғандай, сөз жарыстыратын айтыс ақындарынан келе жатқан суырыпсалма. Бүгінгі тұрған орны сахна. Айтылып қалған сөздері әдебиет туындысы. Иса сахнадан үгіт айтады, сын айтады. Өзі түсінген мөлшерде сұлулықты, жарастықты жырлайды. Өлең-жырмен әңгіме баяндайды. Табиғатты сипаттайды. Өлеңмен күлдіргі қалжың айтады. Жақсының сарынындай құбылып, бүктетіліп толқынған желдірменің

әніне қосылғанда шалқыған ақындық сөзін ту қып ұстап, заманды қазып келе жатқан өнер желмаясының шабысы елестегендей болады...» [1. 81].

Әдебиетші суырыпсалмалық дәстүрдің қисынын былай анықтап берген: «Тегінде жалпы суырыпсалма ақындық, әдебиет қорына, жалпы мағыналы ақындық қазынасына өте үлкен мағыналы бұйым қосуы қиын. Онысы өлең шығарған реттерінен, заңынан да көрінеді. Бірақ суырыпсалма өлең көп алдында ақынның өз аузынан сол арада ғана шығып, арнаулы сарынға түсіп, домбырамен бірге қанат қағып алып ұшып келе жатса, ең әуелі өте әсерлі жарастық, үлкен әсерлілік сол шабысының өзінде деп саналу керек. Әдебиет, музыка, сахна бәрінің бірдей бас қосқан жері осы. Адамдағы салтанатты, сымбатты өнердің өзгеге жат, бізге таныс бір алуан түрі, үлгісі осы.

Бұл әдеттегі қарындаш ұстап қағазға жазып, мағыналы болып түрленіп, үкілі маржанды болып шығамын дейтін ақындықтың анда-санда ойынға шығып бой жасағаны, балаша асыр салған ойнағы сияқты. Ұғар болсаң, бағалай білсең осы халінде, осы минутында бағала да, тамашала...

Сахнадағы пьеса – осындай жалынды, жанды сөздің иесі; бұл ғасырдың сахнасына жат болып кеткен кеннен шыққан өнердің иесі. Рас, бұл өнер театр тарихымен ұзақ жасай бермейді. Мұны қолдан жасап алмайсың. Әр дәуірдің сахнасында Исалар туып отырса, осы түр қазақ сахнасының бір ерекше қызығы болып дәурен сүреді. Исасы жоқ болған заманда, уақытта үзіледі. Тағы бір Исаның келуін күтеді, бірақ Иса болған заманда театрдан қол үзуге, айырылуға керек емес.

Мұның ісі арқылы қазақ сахнасына бір үлгілі жаңалық кірді. Сол салт традиция есебінде сақталу керек. Біз қазақ сахнасының Исасы бар заманын қызықты, қымбат сыйы есепті түсіндіруіміз керек. Қолдан жасалмайтын, оңайшылықпен қайта тумайтын сирек өнерді біз бүгінгі заманның адамдары мәдениетті елше қадірлей, бағалай білуіміз керек» [1. 82-83].

Айтпай Хангелдин Ташкентте болған оқиғаны былай деп еске алады: «Бұл 1924 жылдың күз айларының бірі болатын. Ташкент қаласындағы қазақтың халық ағарту институтына жасы 22-23 шамасындағы бір жас жігіт келді. Үстінде қара өткерме жағалы қаптал шапаны, басында жасыл масатымен тыстаған пұшпақ бөркі бар – осы ойнақы көз, ұшқыр мінезді, қараторы жас жігіт институт тіршілігіне тікелей байланысты болмаса да келген күннен бастап оқушылардың іші-баурына кіріп, өзін-өзі институт оқушысындай ұстап, институттың қоғам тіршілігіне араласа түсті.

Ол бір күні мектебіміздің ойын-сауық үйірмесінің жеті сайын беріп тұратын сауық кешіне өзінен-өзі шақырусыз келіп қалды. Ол сахнаға шығып, сол кезде Ташкенттегі қазақ жастарының арасына жаңадан жайылып жүрген «Қызыл бидай», «Екі жирен» әндерін домбыраға қосып, екпінді ырғақпен айтып берді. Онан кейін жанынан суыра «Қазақ жастарына» деген темаға тақпақтата жөнелді. Жұрт ду-ду қол шапалақтап жатты. Осыдан кейін өлеңді домбырамен де, домбырасыз да айтып концерт аяқталғанша қайта-қайта шығып араласып отырды.

Осыдан кейін бұл жігітпен біздер қатты араластық. Бұл марқұм Иса Байзақов еді. Бұл өзінің сырқатын емдету үшін Ташкентке келіп қазақ институтында істейтін өзінің бір таныс мұғалімінің үйіне түскен болатын. Ол осында жатып физиоинститутта емделді.

Иса институт оқушыларымен талай концертке араласты. Ол жұмысшылар факультеті мектебінде, сот қызметкерлерін дайындайтын курста, коммунистер университетінде талай-талай концерттерге қатысты. Ол кейде біздің институттың әдебиет сабағына келіп тыңдап та жүрді» [1. 97-98].

Иса Байзақовтың Абайды қорғағаны осы ретте келтірілген: «Әсіресе, бір есте қаларлық нәрсе: Абайдың ақындығы жөніндегі бір талас үстінде оның өлеңмен шығып сөйлегені болатын. Мен оның өлеңмен шығып сөйлеген сөзінің алғашқы алты жолын әлі жатқа білем. Ол Ташкенттегі қазақ жастары клубында, Абайдың ақындығы жайында болды. Бұл жиналысқа Ташкенттегі түрлі мектептерде оқитын қазақ жастарының көпшілігі қатысты. Баяндамашы Абайды байшыл-феодал ақын деп қорытты.

Міне, осы мәселе жөнінде үлкен талас болып, айтыс басталды. Жұрттың көбі баяндамашыны іремей сойып, жиналыстан қашып шыққандай етіп жатыр. Осының арасында баяндамашыны жақтап сөйлеушілер де табылып жатыр. Соның бірі ақын Ғұбайдулла Балақадыров еді. Ол сөзінің басынан бастап, аяғына дейін Абайды байдың, феодалдың ақыны деумен болды.

Балақадыров сөзін бітірісімен Иса орнынан ұшып түрегеліп, жиналысты басқарып отырғандардан сөз сұрады. Сөз Исаға берілді. Балақадыровтың сөзіне шыдамай, ашу кернеп отырған Иса қызара булығып сөзін салғаннан дәл осылай бастап еді: «Жаңада айтып кетті Балақадыр, Сөзіне мен отырмын етпей сабыр, Халқы сүйген Абайды феодал дейді, Сөз бар ма, ұлы ақынға бұдан жәбір. Алтын мен мысты байқап айырмайтын, Санасыз Балақадыр неткен пақыр. ...Бір шарықтап кетсе

Исаны тоқтата қою қиынға соғатын. Иса шұбыртып ала жөнелді. Клубтағы жұрт қыран-күлкі, мәз-мейрам болып жатыр. Иса онан сайын қыза түсіп, тіпті Балақадыровтың үстіне төне түсті. Жұрт әрең қойдырды» [100].

Иса туралы: «оның ыстық қанды, ұшқырлығы, ерекше тапқырлығы, өзгеше қызық, алғыр характері жайында толық мәліметтер жазу – әдебиетшілердің алдында тұрған үлкен міндеттің бірі» [100].

Сапарғали Бегалиннің «Ақын өмірінен» естелігінде ақынның өз аузынан естіген деректер келтірілген: «Өмірбаян туралы әңгімелескенде Иса былай дейді: «Мен 1900 жылы күз айларында туған екенмін. Менің туған жерім осы күнгі Павлодар облысы, Ертіс ауданы, Горьковский селсоветі, «Үлгілі» колхозы, қонысымыз «Жабысқан» деген жер. Әкем Байзақ шағын шаруалы еңбекпен күн көрген момын шаруа адам еді. Ескіше хат таныған, түркі сауаты бар, жасында ән салып, өз әлінше сауыққой кісі болып, бері келе өлең де жазатын әдеті де бар еді. Шешем Ғазиза, Шөппай деген кісінің қызы. Аса әнші, ойынан өлең шығаратын ашық көңілді, ер мінезді кісі болыпты. Байзақ пен Ғазизадан 9 ұл, 12 қыз туады. Соның 18-інші болып мен туыппын.

Үлкендерден сұрап білгенімде, біздің аталарымыз ерте күнде Ертіс өзенінің солтүстік бойына Есіл өзені жақтан көшіп келіп, қоныстанған екен. Біздің руымыз Қуандық, оның ішінде Алтай болады. Өзім жеті атама дейін ғана білем. Өз атым –Иса. Әкем аты – Байзақ. Оның әкесі – Өтеген, оның әкесі – Оразбай, оның әкесі – Меңдібай, оның әкесі – Сағым, оның әкесі – Тілеуберді. Одан арғысын анық білмеймін. Ал, білетін кісілердің айтуына қарағанда, Алтайдың бір қатынынан Әлке, Байдалы, одан Сары атты, Мұрат атты бала туған көрінеді. Ал бұлар бергі қалың Қуандықтан бөлініп, Атбасар жағына барып қоныстаныпты. Бұрынғы Қарақойын, Қашырлы болысына қараған Әлке, Байдалы деген елдер осы біздің арғы аталарымыз көрінеді. Қысқартып айтқанда, арғы руымыз – Қуандық. Менің шешем Ғазиза 9 жасында қайтыс болып, өзіммен бірге туған ағайым Мұсаның, әйелі Қатираның тәрбиесінде қалдым. Әке – бойдақ, мен – жетім, біріміз келін, біріміз жеңге қолына қарадық. Менің бала кезімде әкем мен Мұса, Арын деген ағаларымның кәсібі Омбы, Қызылжар қаласындағы саудагерлердің елден жиған малын бағып, Омбыға айдап баруға жалдану болатын. Мен ес білгеннен кейін сол ағаларыммен бірге саудагерге жалданып, мал табуды кәсіп еттім. Шешем өлгеннің келер жылында үлкен ағайымның қайны Нұртазаның қолына

барып, соның ауылындағы молдадан оқып, хат таныдым. Содан кейін 1914 жылы медресе «Ғалиядан» оқып қайтқан Құрлеуітұлы Құсайын деген мұғалімнен төрт ай оқыдым. Осы кейінгі оқығаным бұрынғы шала сауатымды жетілдіріп, қисса, өлең, кітаптарды өз бетіммен оқуыма жол ашты. Шешем өлгеннен кейін көбінесе нағашы шешем Жанбаланың қолында болдым. Нағашы шешем ер көңілді, сері, еркек мінезді, адуын кісі еді. Сауықты, өлеңді жақсы көретін, мені аса еркелетіп, бетімнен қақпай өсірді. Әсіресе, менің өлең айтқаным аса сүйсінетін еді.

Шешеммен бірге туған ағайым Рақмет те әнді жақсы айтатын, сауыққой жігіт еді. Бала күнімде «Сал торыат» деген әнді сол нағашымнан үйрендім» [88-89].

Иса өлеңді тіпті ерте бастаған, ол тоғыз жасар күнінде-ақ, бір күні өзінің «Зылиқа деген бірге туған апасына соқтығып, бір ауыз өлең айтыпты, сонда Зылиқа: «Басында жұлма-жұлма ескі бөрік, Ағаш ат астындағы жансыз көлік, Өн бойың құс түткендей түрің мынау, Қақсадың тумай жатып шешен өліп», – депті. Сонда Иса: «Кекілін кер бесті аттың түймедім бе, Тал шыбық бұрайын деп имедім бе, Несіне бөркімді айтып мазақтайсың, Бөркінді істеп берген кимедім бе?» – депті.

«Шешемнің «Құлагерді» айтқандағы әдемі дауысы әлі құлағыма келіп тұрғандай болады. Менің тіпті бала күнім. Шешем бір күні суға барғанда қасына ере бардым. Сонда Ертістің бір айрық жерінен су алып, шелегін қойып, ақырын өлеңдетіп: «Біз жүрміз «Жабысқанның» суын ішіп, Жазғанын бұл тағдырдың бастан кешіп, Қанаты қаршығаның бітсе маған, Өзім-ақ барар едім құстай ұшып», – [90] деп «Құлагер» әнімен айтты. Әрине, шешем онда аса жас емес еді, бірақ туып-өскен елін (төркінін) сағынып жас кезінде айтқаны болар деймін.

Менің аз нәрседен сергіп кететін, ақкөңіл, жомарт мінезім шешеме, тез ашуланатын кіді мінезім әкеме тартқан. Өзімнің кескінім де шешеме тартқан еді. Шешем Ғазизаның көп мінезі жоғарыда айтқан шешесі Жанбалаға тартқан еді. Жанбала ас есті, сауыққой сері мінезді кісі дедім. Шешемнің де көп мінезі осы шешесіне тартқан еді. Сол нағашы шешем 1916 жылдың аяғында өлді. Өле-өлгенше мені аса еркелетіп, өлең айтқаным сондай сүйсінетін еді. Осы кісі өлісімен-ақ аналық мейірімнен ажырап, қорғансыздыққа ұшырадым, бірақ есейіп те қалған едім. 1916 жылғы уақиғада менің жасыма толмаса да тізімде 21 жаста болып шығып, ағаларым: Мұса, Арын, әкем Байзақ төртеуіміз бірдей қара жұмысқа алынатын болдық. Көппен бірге майдан жұмысына жүруге әзірлендік.

Томск қаласының қасында бір көмір шахтасы бар екен, біз сонда жұмысқа бардық. Бір біздің ел ғана емес, сол атыраптағы елдің бәрінен де адамдар барған екен. Біз барған соң-ақ, әр елден келген адамдармен қоян-қолтық араласып кеттік. Әсіресе, менің өлең, ән айтқаныма сүйсініп, мені жеңіл жұмысқа қойды.

Осы жылдың өзінде-ақ ел арасына «бала ақын» атанып, атағым жайыла бастады. Сол жылы елге келгеннен кейін Бабабайық Жаныбекұлы деген ағайынымыз Қанжығалы ішінде Жұмабек деген нағашысына баратын болып, мені ертіп жүрді.

Жұмабектің ауылына келдік. Жұмабек, алдына ақын барып, өлең айтпаған, тәкаппар адам екен. Бабабайық маған «қорықпай айтып көр» деп сыбырлады. Ол кез өлеңді бастау дәстүрі де қиын кез, не дін, не ел әруағы, не адам шежіресінен бастап айту керек. Мен өлеңді адам шежіресінен бастап айттым. Жұмабек тыйым салмай тыңдап «бала, ақын екен» деп сараң ғана сөз айтты. Маған соның өзі үлкен сый болды.

Осы жолдан қайтқанда атым бұрынғысынан да жайыла түсті. «Жұмабекке өлең айтыпты...» деген алып қашты сөздер ел арасында тарап кетті. Сол 1918 жылдың бас кезінде: «Құдас Төбет» деген елдің ішіндегі Сағит деген ақынмен айтыстым. Тұңғыш айтысым осы. Сағит кексе, көпті көрген ақын, ол өлеңді ел руынан бастап айтты. Мен ол жағынан жеңе алмайтын болған соң жұмбақ айттым. «Бір шақырымда неше ине бар» деп сұрадым, Сағит біле алмады, тоқталып қалды. Оны өзім шешіп бердім. «24 000 иненің бойы бір шақырым болады» деп түсіндірдім. Сөйтіп, бәйгені мен алдым. Осы айтыстан кейін бұрынғыдан да өлеңге құмарлығым асып, айтыс іздедім, бірақ лайықты ақын кездеспеді.

1920 жылдың қысы, Совет өкіметі орнаған кез. Ел ішіне уәкілдер келді. Павлодардан келген қызметкерлер мені шақыртып алып, ертіп жүреді. Құдас деген елдің ішіндегі Бердалы Жылқыбаев дегеннің үйінде Құдайбергенмен айтыстық. Бұл айтыста да мен оны тоқтаттым.

1921 жылы Керекуде (Павлодар) автономия тойы болды. Осы тойға мені қалаға шақырды. Ұлы Октябрь революциясының халыққа берген бостандығы, қазақ елінің автономия алуы, халықтың рухын сондай көтерген еді, қаланың қыр жақ қабағына бірнеше жүз үй тігілген, жүздеген бәйге ат жаратылған. Адам дегенің жер қайыстырады. Мұндай топқа шығып өлең айтып көрмеген жас кезім болғанымен, жүрексінбей-ақ, өлең айтқым келіп, делебем қозып, шабыттана бастадым. Мені үкімет адамдары

шақырып, биік ағаштан жасалған сәкіге шығарып тема берді. Осы берілген тема бойынша өлең айтып шықтым.

Баян жағынан келген жігіттер шақырып, мен қырға шығып кеттім. Сол жолымда Жұман деген кісінің тойына кездестім. Қаладан қырға атым кең жайылған. Және автономия тойында көрген жұрт қатты құрмет етіп, бір ақ үйге түсірді. Ол үйде бұрыннан көп адамдар отыр екен. Өзге елден ерекше ақ камзол, ақ шапан, ақ такия киген біреу көзіме түсті. «Кім?» – деп сұрастырғанымда өзі жауап беріп:

— Мен Нұрғожа Мәшһүр болам, – деді, кеудесін түртіп. Бұрын ондай Мәшһүр деген кісіні естімеген едім. Оның үстіне, менің өлеңімді қағытып, орынсыз мінез көрсетті. Тағы да ақындықпен Мәшһүрмін дегендей өзін көкке көтеріп, менен ақыл сұрап айт дегендей кісілік те көрсетті. Мен оны көтере алмай: «Ақ киіп әуреленген қай Мәшһүрсің, Жамылған қой терісін қай қасқырсың, Естуім Жүсіп деген Мәшһүр біреу, Өзіңді өзің мүшкіл ғып қайдан жүрсің? – [92], деп ем, отырған ел күлісіп қалды. Көп ішінен біраз адамдар:

– Бұ да ақынмын деп кеудесін қағатын еді, қағыспай қала ма, – деген қыздыру сөздер айтты. Мәшһүрім айтысам деп қызып еді, мен өлеңді бастырмалатып, жер-жебіріне жете, алып кеттім. Үн шығара алмай қалды.

Сол жолы ел ішінде қызмет істеп жүрген Қаныш Сәтпаевқа жолықтым. Қасында болып, өлең айттым. Қаныш кешікпей Томскіге оқуға жүрмек болды. Бірақ әлденеше күн бірге болып, маған Семейге баруға ақыл берді: «Ел ішінде жүріп қалсаң надан ақынның бірі болып қаларсың, қалаға оқуға бар» – деп мені жақсы көрген ықыласпен ақыл берді. Сөйтіп, октябрь ішінде параходпен Семейге келдім.

Менің іздегенім керекулік бір мұғалімнің үйі еді. Оны тапқан соң мүлде еркіндеп алдым. Өзі бір татар үйінде пәтерде тұрады екен, мені Семей қаласының Ташкент көшесінде тұратын, Құсыке деген адамның үйіне әкеліп орналастырды. Құсыке де сауықшыл адам екен, үйір болып кеттік. Семейде ашылған жұмысшы факультеті бар екен, соған оқуға түстім. Күндіз оқу оқимын, кешкілікте Құсыке қымызға ертіп барады не оның үйіне кісілер келеді, әйтеуір өлеңсіз отырмаймын. Біраздан кейін қаланың қызметкерлері де мені тани бастады.

Небәрі 23 күн оқып, факультет жабылып қалды. Сонан кейін Семейдің клубтарында ойын қоятын қазақ жігіттерінен құрылған труппаға кіріп ойындарға қатынастым. Әміремен осы ойынға қатынасып жүргенде таныстым. Семейде шығатын газет, қаладағы сауықшыл жұртшылдық маған

үлкен ой сала бастады. Әсіресе, сонау Баян тауында болған аз уақытым ойымда өзекті өлең болып таралғандай, бір үлкен шығармаға үнемі жетектейді. Тіпті кейбір мәжілістерде, өлең, поэмаларымды жүгіртпелетіп айтып та жіберетін едім.

Сол жылдары параходпен Ертісті өрлеп Зайсанға дейін барып қайттық. Марқакөл, Алтай алабы, Қалба, Тарбағатай тауларын көрдім. Осы көрген жерлерім, сол елдерден естіген ертегі, аңыз, әңгімелер «Алтай ертегісі», «Құралай» тағы үлкен жырларымның әңгімесін туғызды. Жер жаралса, Алтай болып жаралсайшы», – деп, дем алды Иса [93].

«Екі күн өткеннен кейін тағы келдім. Иса бұрынғыдан гөрі бәсеңдеп қалған екен», – дейді Сапарғали Бегалин [94].

«Мен осы аурудан жазылсам, шіркін, Баянға барып тұрып, Жасыбай көлінің жағасында жатып, өлеңді өзен етіп ағытар едім. Бүгін жазам, ертең жазам деп жүрген талай темам бар еді. Әсіресе, «Рүстем-Зарап», «Назымбек», «Желбегей», «Қырмызы-Жанайдың» бітпей қалған ақыры», – деп бірсыпырасының атын айтты.

Бір ескерте кетерлік нәрсе, Иса жазамын деген темаларының ішіндегі «Назымбек» жыры бастап жазылған да сияқты. Өйткені, Исаның қолжазбаларының ішінен, «Назымбек» деп ат қойып бастаған бір шумақ өлең бар: «Тағы бар сауыр етік табанында, Ержігіт сөйлей білер заманында, Өтіпті ноғайлыда Асылбек бай, Кешегі Орманбет хан заманында...» – деп тоқтаған. Бұған қарағанда, «Назымбекті» бастаған.

«Мен «Желдірмені» бес-алты түрлі етіп айтам. Оның өзі – өлеңді бастау, тынымдау, желпіндіру, аяқтау сияқты түрлендіру.

Арқада Желбегей деген жүйрік болған екен. Екі жағымен кезек жүгіреді екен. Мысалы, не қамшылар жақ, не мінер жақ екі аяғын құлаштап, бір жағын тынымдатады екен. Сөйтіп барып, тағы бір жақ екі аяғын тынымдатып неше күндік жерден жіберсе де, бәйгенің алдынан келеді екен. Осы Желбегейді жазайын деп қызығып едім», – деп бір тоқталды. «Бірақ осы желдірмелердің бәрінің арғы түбі бір. Алғашқыда мен желдірменің өзім айтып жүрген үшінші түрін Құдайбергеннің сарынынан алдым.

Гәккудің «Қыз Жібек» операсындағы түрін ел аузынан естігенімнен өндеп, мен айтып бердім. «Қалқа» деген әнді халық ақыны Қалқа айтты дейді. Бұл сөз қате. Оның өлеңін мен жазғанмын. Әні халықтікі, оның ішінде тіпті Жетісудікі емес, мен есіткенде Арқадан есіттім. Бұл тексті жазуда үлкен сыр бар еді, енді айтайын» – деп Иса аз тынымдап дем алып, ол сырын айтты:

«Мен алғашқы әйелім Шәрбануды 1924 жылы алдым. Одан

бір жыл бұрын көріп танысып, көңілімізде айрықша сүйіскен уәде болды. Алғашқыда қыз үй ішінен батып менімен еріп кете алмады. Бір жыл ермей үйінде қалып қойды. Бұл өлең сол кезде айтылған еді. Бірақ кейіннен ғана ел ішіне таралды.

Екі баламның шешесі Шәрбану сондай жақсы адам еді. Бір-бірімізге дос едік. Ол 1937 жылы 28 апрельде қайтыс болды. Менің басыма кейбір жүдеушілік те осы жарымнан айырылған соң кездесті», – деп, сәл өңі бұзылып, қамығайын деді. «Мен елден ерте кеттім. Сонан ел ішіне барып тұрғаным жоқ. Әкем Байзақ 1933 жылы, үлкен ағам Мұса да 1932 жылы Қарағандыда қайтыс болған. Қазірде туысқанымнан тірісі бір қыз – Зылиқа, баскасы өлген», – деп әлі азайған сайын туыс деген сезім билегендей болды.

Ендігі келгенімде, бұрынғыдан да әлсіреп жүдеп қалған екен. Бұл кездесуде ол: «Енді осы аурудың шығатын кезі болды білем. Тәуір мұжыды ғой. Қалайда жазылуым керек. Бұдан артық аурудың менде не алмағы бар» – деп, азырақ күлімсірегендей болды:

– Менің көп қолжазбам әр жерде шашылып кетті. Мен оны сау күнімде құнттадым ба? Біразын өз қолымнан Академияның фондысына бергемін. Ал, біразы Тайырда болуға мүмкін. Қазір бәрі есімде жоқ. Орнымнан бір тұрсам бәрін жинап алар едім. Ертіс әлі жас, Мәкен – әйел бала ғой, олар тұрмыстан, өмірден жетімдік көрген жоқ, көрмейді де ғой» – деп екі баласы жөнінде маған арман тәрізді сырын айтты:

– Екі бала әлі жас. Әлі өмір сырын ұғатын жасқа келген де жоқ. Менің оларға қалдырған аталық еншім де, азды-көпті еңбегім ғой... Балаларым үшін емес, халқым үшін, Отаным үшін істеген еңбегімнің «біздің әкеміздің еңбегі дер иесі солар болсын» деп бір ескертіп кетті. «Менің шығармаларым құнтталып жинақталсын» деген тапсырманы өзінің ақырғы өтініші еткендей болды» [94-95].

Абайды қорғай алған Иса Байзақұлы Алаш әдебиеттануына осылай нақты үлес қосқан әдебиетші. Мәселе том-том кітаптарда емес. Бір ауыз өлеңмен Абайдың кім екенін таныту – әдебиетшінің азаматтық парызы екені осылай айғақталады.

М.О.ӘУЕЗОВТІҢ «ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ» – ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫНЫҢ ТЕМІРҚАЗЫҒЫ

ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеттануында М.О.Әуезовтің (1897-1961) «Әдебиет тарихы» кітабының (Ленинград, 1925 желтоқсан. Қызылорда, 1927) жөні ерекше. «Жазушыдан» атты алғысөзде М.Әуезов әдебиетті не үшін білу керек екенімен қатар бұл кітаптың жазылу себептерін де айтқан: «Әдебиет мектеп ішіндегі ақыл, сезім тәрбиелеп, қалыптап жетілуден басқа оқушыға қазақ деген елдің өткендегісі мен бүгіндегі пішінін танытуға керек. Белгілі заманның тарихи шарттары мен кәсіп дағдысынан туған салт-сана, сезім, тілек қандай еді? Елдің өнер туғызған қиялымен үлгілі сөз туғызған ақыл шалымы, ішкі дүние байлығы қандай еді? Қазақ тілінде әрбір заманда шыққан сырлы сөздердің үлгі түрі қандай, мағына, маңызы қандайлық? Бір-бірінің ортасындағы тарихи байлам, тіркестік қайсы, әрбір жұрнақты туғызған себеп не? Міне, осының бәрін бүгінгі мектеп ана тілінің шеңберіне сыйғызып, оқушыға білдірмекке талап етеді. Орта дәрежелі мектепте жүрген оқушылардың осы сияқты ақыл, сезім азығын тілеп, сұрап отырған жайы бар. «Қазақ әдебиетінің тарихы» деген кітапты шығартып отырған себептер – осы айтылғандар» [1. 9].

Қазақ әдебиеті деген ұғым нені қамтиды? Алғашқы басылым болғандықтан, автор қолданған әдісін, ұстанымын былай деп анықтаған. Ежелгі әдебиет пен Абайдан басталатын әдебиет арасы нақтыланған: «Ескі күннен бастап, Абай мезгіліне шейін қазақ тілінде шыққан сырлы сөздің түрлерін айырып, жік-жікке бөліп, әрбір дәуірден қадау-қадау белгі қойып, сол белгілер бойынша тарих шаңы басып жатқан ескіліктің желісін созып шығу болды. Баяғы заманнан бері қарай құмды, шөлді далада, шаң ішінде қоңыраулатып келе жатқан әдебиет көші қай кезең, қай асудан асты, соның ұлы сұрлеулерін тауып алуды мақсат қылдық. Сол себепті әрбір түр, әр бөлімнің ішіне әдебиет жұрнақтарының бәрі бірдей кірген жоқ, солардың әрқайсысының үлгі мысалдары ғана кірді» [1. 10].

Алаш әдебиетшісінің пікірінше кейбір бөлімдер толығымен ашылмаған, оның да себептері айтылған: «Сондай бөлімдер: ертегі, билер айтысы. Бұлар ел әдебиетінің ең бір мол саласы: олардың мысалдарын жиып алған соң ғана тексеруге болады. Біздің қолымызда сондай көп мысалы болмады» [1. 10].

М.Әуезов сонау 1920 жылдардағы әдеби айтысқа қатысушы ғана емес, өзі де сынға ұшыраған жазушы. Сондықтан да болар және сол кездегі жаңа заман талабы бойынша ескі діни әдебиет бұл кітапқа енгізілмеген. Ол туралы өзі былай дейді: «Көптің ішінде тағы бір көзге түсетін зор кетігі: қазақ әдебиетінде ХІХ ғасырдың аяқ кезінде үлкен ағым сияқты болған дін қыссалары кірген жоқ. Дін сарынымен айтылған үгіт-өсиет өлеңдері де тексерілген жоқ. Ол ағымға кіретін ақынның ешбірінің аты да аталған жоқ. Бұл түрдегі өлең жұрнақтары қазақ әдебиетінің тарихына кіру керек еді. Бірақ олардың бұл кітапқа кірмеген себебі: қазақ ескілігін тексерген тұңғыш қызметте, біздің көздеген мақсатымыз, әуелі қазақ елінің өз қанынан туып, өз сүтімен өскен ескіліктің ұлы денесін туғызып алмақшы болдық. Дін өлеңдерін, қыссаларды оқысақ, көбінің сарыны шеттікі болудан басқа, мазмұндар да түгелімен мұсылман ғаламынан келген көшпелі, қыдырма әңгімелер. Сондықтан оларды тексеріп, ұғынып түсіну үшін, жалғыз ғана қазақ топырағындағы көлеңкесіне қарап тон пішу керек емес, әрқайсысын туғызған жағдай мен себепті әуелі шыққан ұясынан бастап ұғыну керек, қазақтан бұрын парсы, оңтүстік түріктері, шағатай, татар әдебиеттерін шолып өту керек. Сондықтан бұл өлеңдерге бөлек бір қызмет арнамақ болып, мына кітаптың ішіне әдейі кіргізгіміз жоқ» [1. 10-11].

М.Әуезов діни сарындардағы шығармаларға арнайы зерттеу жұмысын, өкінішке орай, іске асыра алмады. Оған әрине атеистік заман кінә болды. Алаш ғалымы қазақ әдебиеті тарихы тікелей қазақ елі тарихымен байланысты екенін ашығынан көтерген. Әдеби құбылыс, әдеби факт, әдеби туынды белгілі тарихи контексте ғана туындайтынын ғалым негізгі ұстаным ретінде айғақтап алған. Әдебиет тарихы – ел тарихымен тығыз байланысты болуы ғылыми шарт ретінде айқындалған: «Әдебиет тарихының қазіргі заманда шығуы туралы айтатынымыз: тегінде бұл тарих қазақ елінің жалпы тарихы шыққан соң тізілуі лайық еді. Бұл күнде шалғай шығып қалды. Сондықтан барлық ескілікті қарастырған уақытта, қазақ тарихының ұлы аңғарына жанастыруға тырысып, әлеумет тіршілігінің ішкі-сыртқы қалпымен байланыстыруға талап етсек те, нағыз тарих сөзі мен бұның мөлшерінің арасында шалғайлық болып кетуге мүмкін. Ондайлық адасқан жері болса, кітаптың тарихсыз заманда шыққанын еске алуды тілейміз» [1. 11].

Әдебиеттану ғылымы ХХ ғасыр басында тарихтың да міндетін атқарғанын М.Әуезов осылай еске салады. Ғалым ХХ ғасыр басындағы әдебиеттану ғылымының ескі мұраға көзқарасын анықтаған: Өз заманының әдеби мұраға ежелгі әдебиетке көзқарасы былай берілген: «Онан соң кітапты тізудің

үстінде көзге көрінген айқын кемшілік: бізде бұл уақытқа шейін Абайдан арғы ақынның өмірі туралы жиналған мағлұмат жоқ. Бүгін де қазақ ескілігіне көз салып, жинастырып жүрген азаматтардың қатты ескеретін бір жұмысы осы болу керек сияқты. Ескі ақындардың өмірбаянын білсек, соның әрқайсысы өмір сүрген заманның тірі пішінді белгісін тауып алғандай боламыз. Әрбір дәуірдің сондайлық бір-бір белгісі болса, «темір таяқ тебендей» болатын көмескі, күңгірт, ертегі заманның ұзақ сапарында қадам басып, жылжи беруге болады. Сонда ертегі сапарындай алыс көрініп тұрған кәрі күннің өзі де жақындап келіп, ескі тұлғасын көрсетіп қалуына да болады» [1. 11].

Сөз басы тарауы келесі тақырыптардан құрылған: 1. Тағылық тұсындағы ортақшылдық дәуір; 2. Ана қожалығы жүрген дәуір; 3. Ата, ру қожалығы жүрген дәуір; 4. Дін таралуы; 5. Мемлекет негізі құрылған дәуір; 6. Әдебиет тарихының міндеті не? 7. Әдебиет тарихының қолданатын жолы; 8. Қазақ ескілігінен аз мағлұмат; 9. Қазақ әдебиетінің тарихы. Бұл дәуірлеу «Әдебиет танытқыштан» ерекше болғанымен негізгі тарихи реттілігі екеуіне де ортақ. Әдебиет тарихы деп нені айтамыз? Ауызша мен жазба әдебиет қалай сипатталады? Соңғысы туралы былай делінген: «Қазақ әдебиеті барлық жұрттың әдебиеті сияқты екіге бөлінеді: біріншісі – ауызша әдебиет, ел ақындығы. Екіншісі – жазба әдебиеті. Ел ақындығы не ауызша әдебиет: елдің жазу өнерін білмей жүрген кезінде шыққан сөздер. Жазу өнері болмаған соң, ол елде ғылым, мәдениет те тумаған болады. Ондай елдің өнер, білімі бір ауыздан екінші ауызға көшіп, сонымен сақталады. Жалпы білім деген нәрсені, алдыңғының артқыға тастап келе жатқан ата мұрасы сияқты, ауызша әгімелерінен құралады. Сол ретпен ескіліктен қалған сөзді, өнер иесі болған арнаулы жалғыз адам ғана біліп қоймайтын, жалпақ ел болып үйреніп, түгелімен есінде сақтайды» [1. 20].

Салт өлең не? Батырлар өлеңі қандай? Шығарушы ақын өз кара басының сезімін білдіреді ме, әлде жалпы бір ұлттың көзқарасымен көңіл-күйін бейнелейді ме? Салт өлең мен батырлар өлеңі туралы былай делінген: «Жалпақ ел болып отырып шығарған сөздер емес, оның жеке шығарушылары бар. Бірақ бұл шығарушы ақындар сол сөздердің ішінде жалғыз өзінің көзқарасын, жалғыз өзінің ғана ұғымын айтпайды, олардың өлең, жыр ішінде айтатыны – түгелімен жалпақ елдің ұғымы мен жалпақ елдің көзқарасы. Айтатыны – көптің қарадай айтып жүрген сөзі, сондықтан өлең қылушылар ауызша әдебиеттің құр ғана жақсы айтушысы, құр ғана әңгімешісі болады» [1. 20-21].

Ауыз әдебиетін кім шығарады? Ол қандай түрлерді қамтиды? Ол туралы нақты мағлұмат бар: «Ел ақындығын жасаушылар

солар деп санауға болмайды. Сондықтан: 1) Ауызша әдебиеттің шығарушысы жалпақ ел дейміз. Ауызша әдебиет жұрнақтарының арнаулы шығарушысы жоқ; 2) Ауызша әдебиеттің барлық жұрнақтары күйге өлшеніп, арнаулы әнмен айтылады. Сол себепті оның сыртқы түрінде жазбадан айырмасы бар. Ол желпініп айтылады; 3) Ауызша әдебиетте бір жаққа қарай беттеген арнаулы бағыт болмайды. Оны елдің дін нанымы, елдің белгілі салты, әдеті туғызады. Сондықтан ауызша әдебиет бірнеше түрге бөлінеді. *Ауызша әдебиет түрлері*: 1. Сыршылдық салт өлеңдері; 2. Әңгімелі өлеңдер (батырлар әңгімесі, ел поэмасы, тарихи өлеңдер); 3. Айтыс-такпак; 4. Ертегі, мақал-мәтел, жұмбақ» [1. 21]. «Әдебиет тарихы» келесі 7 бөлімнен тұрады: Сыршылдық салт өлеңдері; Батырлар әңгімесі; Ел поэмалары; Тарихи өлеңдер; Ертегі; Айтыс өлеңдер; Билер айтысы; Зар заман ақындары. Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі. Сыршылдық өлеңдер 3 түрге бөлініп қарастырылған: «1) Жалпақ елдің салтымен байланысқан шер өлеңдері; 2) Дін салты мен ұғымынан туатын өлеңдер; 3) Қыз ұзату үстіндегі салт өлеңдері» [1. 22]. Байқасақ, М.Әуезов жазба, ауызша деп екі әдебиет арасын алшақтатпайды. Бар әдебиетті сол күйінде сөз етеді. Асыл сөз түрлері әдеби-тарихи негізінде реттеліп келтірілген. Ел салтындағы шер өлеңдер: жоқтау, естірту, қоштасу, көңіл айту. Жоқтау мысалы Абылай әл үстінде жатқанда Бұқар жыраудың жоқтағаны; көп қайғысын ақынның жоқтауымен білдіргені, Нарманбеттің заманды жоқтаған өлеңімен көркейген. Жоқтаудың түрлері деп Әйтекенің жоқтауы, Шеген би өлгенде келінінің жоқтауы; күйеуі өлгенде Бопы төренің қарындасының жоқтауы.

Естірту өлеңдері деген не? Оның басты шарты туралы былай делінген: «ескі қазақ салтында, көп елді күйзелтетін қайғыны арнаулы өлең естіртетін әдет болған». Хан өлгенде естірту, ардақты азамат өлгенде жанкүйеріне естірту өлең ескі қазақтың өмірінде қуанышын ұлғайтып, қайғысын кемітетін жұбанышты бесігі болған. Дүниеге келгенде өлеңмен қарсы алып, дүниеден көшкенде өлеңмен жөнелтетін. Жалпақ қазақ тіршілігінде сұлу сөз, кімнің де болса, сүйеуі болатын», – дейді автор [1. 27].

Естірту өлеңдері кейде күймен айтылатын болған деп М.Әуезов Ақмет ханның баласын желіккен құлан өлтіріп кеткенде күйші домбырамен естірткені келтірілген. Қоштасу өлеңдері дегеніміз қандай? Жанрлық анықталған қоштасу мотиві, қалай іске асырылған?: «Сыршылдық өлеңдерінің бір түрі – қоштасу. Мұнда ел басынан кешкен күндердің қайғысы білінеді. Көп елдің күйзелген уайым, шері айтылады. Қазақтың ақыны, әр алуан жақсылары өлім үстінде қалжың айтып, кейде ән мен өлең шығаратын болған. Қайғыда сөзді жұбаныш қылу,

күйініштің үстінде өлеңмен шерін тарқату ескіліктің сүйген түрі. Сол сияқты жастықпен қоштасу, кәрілікті өлең қылу бар. Бұл қазақ мінезіндегі ашықтықты көрсетеді. Әркімнің өз ішіне жиналатын шері, өз жүрегінің түбінде сақталып жүретін қайғы жүдеулікті топқа салу, қалың әңгімесіне, ермегіне арнап беру қазақ мінезінің бір үлкен айырмасы. Қоштасу өлеңдері: а) жерге қоштасу, елге қоштасу; ә) өмірдің өткен шағына қоштасу; б) өтіп бара жатқан заманға қоштасу» [1. 28-29].

Жерге қоштасудың мысалы деп Ай, Таңсық өлеңдері келтірілген. Бұл өлең жолдары былай талданған: «Бұл қоштасудың ішіндегі үлкен мағына: Сарыарқаның туып-өскен еліне, қаншалықты қымбатты екенін көрсетеді. Сарыарқа – ел бесігі. Қазақ жұртының жүрегімен бір туысқан қымбатты жері – Сарыарқа, қазақ байлығының құтты берекесі. Арқадан басқа жерде изенді, мық жусанды, бетегелі жер жоқ. Өзге жерде екпе, жиде, көлеңке ағаш жоқ. Өзгенің желі де Арқаның желіндей еспейді. Арқаның қоңыр желі, Арқаны жайлаған елдің ғана желі. Қазақ елі табиғат баласы. Ен жайлауының табиғатымен жүрегі туысқан. Арқада еріккенде ермек табылады. Тілесө малына құт-береке табылады. Жарастығын толтыратын бақалы, балдырғанды көлі де бар. Екі қыздың ауызымен Сарыарқаның қазақ баласына қаншалық қадірлі екені білінеді. Өзгеден сезімі артық, жүрегі нәзік әйел тілімен Сарыарқаға қоштасу айтылады» [1. 30].

Қоштасудың екінші түрі туралы былай делінген: «Өлерде артта қалып бара жатқан туған-туысқаны мен туып-өскен елге арнап айтатын сөздер. Мысалы, Кемпірбайдың Әсетке айтқан өлеңі, Сабырбай ақынның Қуандық деген қызына сөздері. Кейде өлердегі қоштасу өлеңі сол арада шығарған арнаулы әнмен айтылады» [1. 31]. Осыған орай Алаш әдебиетшісі өлеңінің тарихи негізі: оның тура осылай шығуына нақты себептер болғанын анықтайды. Кемпірбайға Әсеттің айтқаны, Кемпірбайдың жауабы осы кітапта өзгерусіз сақталғанымен де құнды. Кемпірбайдың жауабын талдаған М.Әуезов былай деген: «Кемпірбайдың сыры: оны бес жасынан Дәуіт иектеген екен. Сол күнде кеудесіне көкала үйрек болып кәрі жолдас өлең қонған екен. Бұл өлең барлық ақынға ақындық өнері шеттен келіп даритын қасиет деп түсінгенді білдіреді. Бұрынғы ескі наным бойынша, ақындықтың да иесі бар. Ол иесі Дәуіттей пайғамбар, соның жіберген сыйы. Өзінің бөлек жан, бөлек денесі бар: көкала үйрек пішінінде. Осы сырды ақын сырласына ашудан бірге, Кемпірбай дүниеден көшкелі жатып өз өмірінің арманын айтады. Ол арманы – сол қадірлі, қасиетті сыйы бұның ұрпағына қалмайтын сияқты. Руға бөлінген салттың баласы Кемпірбай, артында өзінен ұрпақ қалып, ол ұрпақ бұған біткен өнерге ие болуын тілейді. Атадан балаға ру жолдасы

сияқтанып ақындық өнері сақталуын тілейді. Кемпірбайдың өз тіршілігінен кейін, әлде болса, тілейтін тілеуі бар. Онысы – артында із қалып, тіршіліктегі қасиеті сақталып қалуы, бірақ көкала үйрек айналсоқтап қимай отырып, артынан «қош» деп ұшып кетеді. Ол: өлең кейінгі ұрпағына қонбайтынын білдіргені. Өлең Кемпірбайдан кетеді. Көкала үйрек кеткен соң ақынның тіл ауызы да тыйылады. Жалғыз-ақ арман қалды: «Осы өлең Серкебайға қонбас білем» дейді. Міне, қоштасқан жерде жүректегі сыр мен көңілде кетіп бара жатқан арманды айтқан жері» [1. 33].

Қоштасудың үшінші түрі өтіп кеткен дәуренді айтып, соны еске түсіру делінген. Мысал ретінде Қаратоқай Есет бидің қартайғанда айтқан өлеңі берілген. Бұл өлең түрі бүкіл өмірге, өткенге берілген талдау екені анықталған. Ел өмірінің салтымен тығыз байланыста туған көңіл айту өлеңдерінің классикалық үлгісі қандай? Оларда қандай белгілі тарихи деректер бар? Көңіл айту өлеңдері ретінде Сүйіндік Едіге бидің Жәңгір ханға айтқан сөзі берілген.

А.Байтұрсынұлы айтқан діндәр дәуірі өлеңдер арқылы айғақталған. Ісләм дініне дейінгі наурызға қатысты және діни, тікелей дінмен қатысты ғибратты. Мысалдар тек біріншісіне берілген, дінге байланысты келтірілмеген. Дінмен байланысты өлеңдер туралы былай делінген: «Салтпен байланысқан өлеңдердің бір алуаны дін салты, дін танымымен байланысқан өлеңдер. Қазақта бұл өлең екі жікке бөлінеді: 1. Ескі діннің сарқыты болған өлең; 2. Ісләм дініне байланысқан өлеңдер. Алғашқы жікке кіретін наурыз жайындағы сөздер мен бақсылардың сарыны» [1. 36]. Осы ретте Наурызға қатысты ғылыми мағлұмат берілген. Сол күні құшақтасып көрісу туралы: «Амансыз ба, ұлыс оң болсын! Ақ мол болсын, қайда барса жол болсын!» Кейбірі: «Ұлыс бақты болсын, Төрт түлігі ақты болсын!» Кейбірі: «Ұлыс береке берсін, Бәле-жала жерге енсін!» [1. 38].

Бақсылар сарыны деген жанр несімен ерекшеленеді? Оған былай деген: «ескі дін, ескі нанымның сарқыты болған өлеңдердің бірі» делінген. Мысалы Жамансарт бақсының сарыны. Бақсылық деген не? Оны ұстанушылар оған қалай қызмет еткен? Бұлар дін өлеңдеріне дейінгілер деп реттелген. Дін өлеңдері туралы: «Дін өлеңдерінің ендігі бір түрі – ісләм дінімен байланысқан өлеңдер. Қазақта мұндай өлеңдердің түрі көп емес, бірен-саран аз ғана. Мысалы, жарамазан, бата беру өлеңдері сияқты» [1. 42]. Осы ретте жарамазан мысалы келтіріліп, оның салт бойынша ораза күндерінде айтылатыны анықталған: «Қазақ ішінде де кей жерлерде әдейі ел қыдырып жүріп, үй басына жарамазан айтып, оразаның садақасын алып жүретін жарамазаншылар болады.

Жарамазан өлеңі мұсылмандық дінінің қадірін көтерген өлең, діншілік өлеңі» [1. 44].

Бата сөзі қайдан шыққаны, оның қазақ арасында пайда болуы тікелей дін исламмен байланысты екені айғақталған. Қазақтың арабша тілекті жыр ғып есте қалу үшін ыңғайланып алынған түр екенін ғалым осы тұста теориялық негізде анықтаған. Оның негізгі жанрлық түрлері, тақырыптық аймағы да айтылған. Бата жанры туралы келесі ғылыми мағлұмат бар: «Мұсылманшылық дінмен байланысы бар өлең сөздің тағы бір түрі бата беру өлеңдері. Бірақ бұл өлеңдердің туысын ғана мұсылманшылық негізінен шықты деу керек. Дін салтындағы тілек, дұға сияқты сөздерге ұқсасады. Арабша айтатын дұғалардың орнына елдің өзі шығарған, тақпақтаған өлең, жыр болады. Дін сөздерімен негізін ұқсастыратын осы жері. Осыдан басқа өлеңнің қалған сөздері мен мағына жағын білдіретін тілектерін алсақ оның барлығы да қазақтың өз заңына үйлесіп, өз тіршілігінің қалпынан шығады. Бата өлең-тақпақта батагөй қария не адамшылық, не болмаса абұйыр атақты тілейді. Кейде байлықты, бас амандықты тілейді. Егер бір сапарға аттанушыға берілетін бата болса жол оңғарылып, олжалы қайтуын тілейді». [1. 45]. Мысалдарды келтірген М.Әуезов былай деген: «Бұған қарағанда батаның түрі ғана діннен алынған, бірақ мағынасы мен мақсаты, барлық сөздері ел әдебиеті мен ел тіршілігінің өз туындысы болады» [1. 46].

Қыз ұзату үстіндегі салт өлеңі туралы Алаш әдебиетшісі былай деген: «Қыз ұзатардағы өлеңнің бірі танысу, сыңсу болса, ол қыздың көз жасымен айтылатын шын шері, сондықтан ол жаттама болмайды, жаннан шығарылады» [1. 46]. Бұл өлеңдер келесі ретімен қарастырылған: жар-жар, қоштасу-танысу, беташар. «Батырлар әңгімесі» атты бөлімінде батырлар туралы әңгіме қашаннан басталғаны, елдің сүйеніші кім? деген сауалдарға жауап берілген. М.Әуезов қазақ батырларын 2 жікке бөліп қарастырған: «Алғашқы жікке кіретін ұлы батырлар: туысы бөлек, орны басқа, ел қиялындағы баға жоғары болған, ер орудың басшысы, әрі ел іргесін бермейтін елдің ұлы қамқоры, ханы қатарлы болғандар. Бұдан кейін жікке кіретін – кіші батырлар. Бұлар қазақтың тіршілігі тыныштық дәуіріне қарай ауысып, асау ханның жуасыған кезінде шыққан батырлары. Бұл кездің батыры азғындаған батыр. Бұлардың тұсында әншейін жабайы адамнан бөлек жаттық жоқ.

Бұрынғы Едіге, Қобыландылар бір жағы періден, бір жағы керемет иесі – әулиеден туса, кейбірі көп тілеумен әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтқан күнде, алпыстағы Аналық, тоқсандағы Токтарбайдан туса, болмаса Ер Сайын сияқты пірдің батасы, тілеуімен туып, пірдің қорғауымен тіршілік ететін

болса, соңғы батырлар әншейін қоңыр қазақша туады. Екінші үлкен айырмасы: бұлардың ісі мен күшінің бәрі де қазақтың өз ортасындағы араздық, жаулыққа жұмсалады. Болмаса үй іші туыстың ғана жоғын жоқтайды. Мысалы Алпамыс» [1. 57]. Мысал ретінде «Едігенің», «Қобыланды батырдың», «Ер Тарғынның», «Ер Сайынның», «Нәрікұлы Шора батырдың» қысқаша әңгімелері деп әрқайсысына арнайы мазмұннан кейін кәсіби әдеби талдау берілген.

«Кіші батырлар» тараушасында былай делінген: «Бұл күнге шейін біз қарастырған 4-5 батырдың әңгімесі қазақ ескілігінде сақталып, ескі күннен сарқылып қалған ұлы батырлар әңгімелері. Сол әңгімелермен қазақ ішінде қалған ұлы батырлардың әңгімесі бітеді. Ол – батырларды ұлы батыр ретінде қосатын, әуелі, тарихи мезгіл дегеніміз. Екінші, олардың өзге жабайы адамнан гөрі жатырақ болып ерекше туатын туысы. Онан соң, оларды ұлы батыр ретіне қосатын елге істеген еңбектері. Бұл айтылған белгілерден басқа, ол замандағы батырлардың әңгімесі жалғыз батыр басының әңгімесі емес, жалғыз ғана бір адамның өмірі емес, солардың өмірімен бірге бір батырдың айналасына жиылған ел өмірі, тұтасқан ру өмірі көрінетін. Әрбір батыр әңгімесі әрбір рудың күшті болған кезі мен басынан әртүрлі қылып кешірген тарихи уақиғаларын білдіретін. Сондықтан ондағы әңгімелерде бір адамның өмірімен тұтас елдің өмірін көрсеткен, тұтас елдің тілеуі мен үмітін көрсеткендей, кең аудандылық болатын. Бір елдің барлық ішкі өмірі, сезім-қиялы бір» [1. 95].

Кіші батырлар туралы келесі мағлұмат бар: «Кіші батырлар, бұрынғы түрік батырларының ізі жоғалып, әрбір ру отырған жер ыңғайына қарап, бөлек-бөлек елдік жасап кеткен кезінде шыққан батырлар. Бұлардың көпшілігі бергі жерде жасалған жаңа елдің, жаңа бірліктердің батыры. Бірақ ол бірліктер ірі елдер емес, тарих жолында үлкен орын алып, кең майданда көрінген ел емес. Көпшілігі тозып, азғындап кеткен, бұрынғыдан ұсақталып қалған ел болады [1. 96].

Бұлар ұлы батырлардан несімен ерекшеленеді? Оған былай делінген: «Қазіргі кіші батырлар заманында бұрынғы ұсақ рулар ескі бірлікті бір жолата ұмытқандай кез болған. Біріне бірі жат болған, сондықтан бұл кездің батыры да бұрынғы пішінінен айырылғандай болады. Батырлық бұрынғы дәрежеден төмен түскендей, батыр бұрынғыша түгел ел емес, не бір таптың, не бір кәсіптің батыры сияқты. Осы бетімен батыр аты сиреп, батыр пішіні ел қиялында жүдей береді. Бұл замандардың батыры бұрынғыша елдің тұтас елдігін білдіретін, не болмаса елдің ескі өмірі үміт, қиял, тілегін түгел білдіретін батыр емес. Кірген сезім, қиял жартылап, әлсіреп келіп кірген сияқтанады.

Не болмаса бұрынғы батырлар әңгімелерінің қайталамасы сияқтанып кетеді» [1. 96-97]. Мысал ретінде «Қамбар батыр» мен «Алпамыс батырдың» қысқаша әңгімесімен олардың мәнісі, талдауы берілген.

«Ел поэмалары» деген III бөлімде «Қозы Көрпеш-Баян» мен «Қыз Жібек» талданған. Олар туралы: «Қазіргі жиналған ел әдебиетінің ішінде қазақ жұртының ел поэмасына қосылатын екі үлкен әңгіме, бес өлең бар. Біреуі – «Қозы Көрпеш-Баян», екіншісі – «Қыз Жібек». Ел поэмасы деп қандай түрдегі әңгімелі өлеңді айтатынымызды осы екеуінің мағынасы мен үлгісін қарастырған уақытта анықтап айтпақшымыз» [1. 106]. Алаш әдебиетшісі қысқаша әңгімесімен оның мәнісін ретімен берген. IV бөлім «Тарихи өлеңдер» деп аталған. Оның жанрлық түрі былай анықталған: «Ел ескілігінің бір алуаны тарихи өлеңдер. Бұл уақытқа шейін біз қарастырған әдебиет жұрнақтарынан тарихи өлеңдердің бөлінетін бір үлкен айырмасы бар: бұдан бұрынғы ескілік кейде әңгімелі өлең туғызса, кейде ел салты мен ел сезімінің әртүрлі ауыр-жеңіл күйлерін шығарса, барлығында белгілі орынға байланбаған еркіндік барда. Даланың желіндей, кезіне қарай шалқып есіп, кейде ілгері, кейде кейін кететін, ел өмірінің арнаулы мезгілімен нық байланудың орнына тарихтың ұлы шебер, көмескі дәуірінен болымсыз ғана белгі беретін. Ол өлеңдерді меңгеріп, билейтін көңіл күйі, ақындық қиялы болатын. Оларға қарағанда, тарихи өлең ел әдебиетінің жаңа бір ағымы, жаңа түрі сияқты» [1. 140].

Тарихи өлеңдердің мазмұны қандай? Оның кейіпкері кім? Тарихилығы қандай? Бұл туралы да мағлұмат бар: «Тарих өлеңдері ең алдымен ел тіршілігінде анық болып өткен тарихи оқиғадан туады. Пәлен жыл мен пәлен жылдың арасында болған тарихи дәуірдің жыры. Сол дәуірде арнаулы оқиғаның қақ ортасында болған атақты адамдардың басынан кешкен өмір, қолымен істелген істің жыры болады. Тарихи өлеңдердің ішіндегі адамдар жалпақ елге аты белгілі, жалпақ елге қадірлі сүйікті адамдар. Сол адамдардың істеген ісі, беттеген мақсаты, көптің өміріне қозғау салған әсері, көптің аузында неше алуан әңгіме болып қалады. Бұл әңгімелердің көбі сол оқиғалардың ішінде болған, көзі көргеннің әңгімесі. Сондықтан сөзі мен суреттерінің шындығы көбінесе даусыз» [1. 140-141]. Тарихи өлең жанры осылай айғақталған. Тарихи өлеңдер Абылай заманынан басталады деп санаған М.Әуезов мысал ретінде Абылайдың жорығын баяндаған, Сырым қозғалысы, Кенесары, Исатай, Бекет өлеңдері келтірілген. Тарихи өлеңдердің кезеңін М.Әуезов екіге бөледі: «Тарихта бұл екі дәуірдің жапсары Әбілқайыр, Тәуке, Қайып, Абылай хандардың заманына келеді. Бұл дәуірдің басы 1723 жылғы Ақтабан шұбырынды.

Екінші сатысы: орыс сияқты шет жұртқа бағынуға айналып, елдің алдында «темір нокта мен қайыс ноктаның» таңдауы шыққан заман. Ақыры: орысқа бағынып, ноктаға бас иіп, асаудың жуасып, алыптың басылған уақыты болады» [1. 142]. Бұл тақырыпты жан-жақты меңгеру үшін М.Әуезов «Х.Досмұхаммедұлының «Исатай-Махамбет» жырының басына жазған баяншысы мен Қошмұхамбет Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан» еңбектерін қарап өтсін дейміз», – деген [1. 143]. Тарихи өлең жанрының ерекшелігі мен міндеті айғақталып берілген. Әдебиет пен тарих – ұлт өмірінің айнасы екені, ел мұңы мен жоғын жоқтаушысы, барын мадақ етуші делінген. Тарихи өлең туралы былай делінген: «Қалың қазақтың наразылығын қолына ту қылып ұстап, көптің жоқшысы болған ел қаһармандары қазақ даласының қай бұрышынан болса да шығып бой көрсетті. XIX ғасырда 60 жыл бойында қазақ даласының бір жері болмаса екінші жерінде іспен қарсылық көрсету деген мақсат өшпестен келеді. Бірақ қазақ даласы жайылған ұшан-теңіз үлкен. Сондықтан бірі мен бірінің желісі қосыла алмай шыққан өрт сияқты болып, өз бетімен шығып, өз бетімен басылып отырды. Осы қалыпты болған көтерілістің басы: кіші жүз Сырым батырдың Нұралы ханға қарсы шыққан қозғалысы. Онан соң Жәңгір ханға қарсы жасаған Исатай, Махамбет қозғалысы. Осымен заманы бір болған оқиға орта жүзден шыққан Кенесары, Наурызбай қозғалысы. Бұлардан соң тарих пен әдебиетте орын алған бір көтеріліс Есет пен Бекеттің көтерілісі» [1. 146]. Осы тарауда «Кенесары-Наурызбай» жырының мазмұны мен оның талдау-мәнісі берілген. Нысанбай жыраудың тарихты асыл сөзбен бейнелегені өмір қажеттілігінен туылған кәсіп екені айғақталған. Нысанбай жыраудың авторлық ұстанымы да талдауға негіз берген: «Кенесары қалың қазақтың үміті. Бір қырғызға аттанған жорығы емес, одан көп арғы жерден Кенесары арқылы қалың қазақ жақсылық күтетін, Кенесарының түп мақсатымен беттеген беті жалғыз Нысанбай емес, кейінгі жалпақ елдің үмітін артқан беті еді. Кенесары ірі іске ұзақ күнге белгіленген үміті еді, сондықтан жақын жерде шұғылынан қаза тапқаны алыстан тоят іздеп ұшқан ақ сұңқарды қанатынан қайырғандай, ақынның қабырғасын сындырғандай болады. Бұл Нысанбай жүрегіннің түкпірінде зіл қара тастай қайғы қалады. Соны ойлағанда Нысанбай жырмен тақылдап, қайғылы сапарды баяндап отыра алмайды. Оны шын қайғы жеңіп, шын зар басады. Қайғымен іші егіліп жылап, өртенген жүрек өлеңдетіп, шырақтық қылуға жарамайды. Жарық жұлдыздай ағып өткен қырандары Нысанбайды таусылмастай арманға батырады. Сондықтан оқиғаның қайғымен, жылаумен бітетін жерін айтып біте алмай, әлсіреп, жылап тоқтайды. Дәл

қайғылы қабардың үстіне келгенде әңгімесін үзіп, жоқтау, жылаумен қалған халды баян етеді. Бұл жоқтау Кенесарының бар қызығын бірге көріп, соның жорығы мен жүрісін өмір қылып кеткен Нысанбайға мінсіз жарасады. Нысанбайға осылай айтудан басқа жол сияқты. Аламаншыл ақыннан бұдан арғыны тілеуге болмайды. Сондықтан сағынып-сарғайып қайғылы қаралы көңілімен «Көп сарғайып келместей Кене хан саған не болды...» деп, «Кенекемді қалдырып көк бурыл саған не болды...» деп тоқтайды» [1. 154-155]. Бұл қалың қазақ елінің өзінің ханын жоқтауы, оған деген сағынышы мен сүйіспеншілігі. М.Әуезов жырдың стиліне де ерекше назар аударған: «Кенесары жырындағы өлең тілі ерекше сұлу кестелі тіл, оқушыға ұғымды, артынан лепілдеп ертіп отыратын құрыш қайратты қызу бар. Ақынның жанын салған қызумен шын сезімін білдірген, міні жоқ. Ұзақ қайғы өлеңі болып шығады. Өлең тілі құр ғана ұйқасы мен қызуын қуған сөз емес, сол заманның кестелі сұлу, шешен түрлерінен құрылған сом алтындай жұмыр келетін кесек тіл. Өлеңдері ерекше отты келетін соғыс суреттері мен айтыс, талас сөздер. Соғыста еске алатын үлкен оқиғаның бірі қалмай тізілген, ақынның ірі суретшілдігін білдіретін өзгеше шеберліктер бір емес, әлденеше жерде келеді» [1. 155]. Қазақ тарихы асыл сөзбен осылай ел жадында сақталғаны және оның ел өміріндегі орны осылай анықталған.

Тура осы жобамен «Исатай-Махамбет» жыры мен «Бекет батыр» талданған. V-бөлім – «Ертегі». Мұнда М.Әуезов ертегінің шығу себебін, жанрдың басты тақырыптарын айғақтаған: «Ертегінің жері де, мезгілі де белгісіз болады. Баяғы тағы заманда болған оқиға. Белгісіз от дариясы, жын, пері мекені, алтын сарай, күміс бәйтерек, аспанда салынған үйлермен келеді. Осы сияқты жай өмірден жат болып жасалатын істер ертегінің дағдысы деп саналады. Ертегілі сөздердің белгісіз болады, бірақ барлық ертегі сөзін түгелімен ойдан шыққан деп есептеуге келмейді. Оның ішінде белгілі шындық болған. Кейбір ертегілер ескілікті дүниені түсінуін білдіретін болып сол ескі замандағы ұғымның белгісін сақтап қалғаны бар. Ондай ертегілерді, ескілік әңгімесін – әуезе дейді.

Екінші бір түрі: сол ескілікті ұғымды білдірумен бірге елдің ескі салт әдетін де білдіретін болады. Белгілі үлгі өсиет шығаратын да ертегілер бар. Бұларды салт ертегісі яки үлгілі ертегі дейді. Қазақтағы «Құла мерген» сондай салт пен үлгі ертегісі деп саналуға болады» [1. 168-169].

Әдебиетші кейде тарихи өлең кейіпкерлері (Наурызбай, Ағыбай) туралы да ертегі пайда болғанын да сөз еткен. Бұлардан өтірік әңгімелер бөлініп қарастырылған: Алдар Көсе, Жиренше шешен, Қожанасыр туралы. «Айтыс өлеңдер»

тарауында айтыстың тегі, түрлері, айтыскерлер туралы ғылыми мағлұмат берілген: «Елдің айтыс өленді қатты қадірлегеннен айтыс ақындары: Шөже, Кемпірбай, Жанақ, Сабырбай, Мұрат, Тоғжан, Біржан, Сара сияқтылардың атағы қазақ ішіне тегіс жайылған. Барған елінің барлығында бағалы, қадірлі болып қайда барса да сый, құрмет, қызық, сауық болатындықтан, айтыс ақындары сол жүрісін біржолата салт қылып әкеткен» [1. 174]. Қазақтың айтыс ақындарының биге ұқсастығы да осы ретте айтылған: «Айтыс өлеңдердің ішінде мұң менен зар айтылмайды. Мұның ішінде елге бүгінгі мінін айтып, пәлендей жолға түсіп, түзел деген өсиет сөздер жоқ. Мұндағы сөздердің барлығы екі кісінің тартыс-таласы. Бұл өлең түрімен айтылған сөз күресі, сөз жекпе-жегі ішкі мағынасына қарағанда, мұндай айтыстар бұрынғы елдің сауығы, желігі үшін айтылатын айт пен той, ойын, жиынның өлеңдері» [1. 176-177]. Ол екеуіне де ортақ мәселе – ру жігіне қатысты еді: «Қазақтың ақыны мен биінің біріне-бірі ұқсайтын жері осы арада. Әрқайсысы әр алуан жолда, әр алуан сөз сөйлейтін болса да, сол өздері шыққан рулардың күреске түскен палуаны есепті болғандықтан, екеуінің айтысында жалпы әдебиетте бір-ақ түрлі өнер есебінде болуға лайық» [1. 177-178]. Мысал ретінде Біржан мен Сара, Мұрат пен Жантолы, Кемпірбай мен Шөже, Сабырбай мен Тосыбай айтыстарынан үзінділер келтірілген.

«Билер айтысы» тараушасында бұл жанрлық түр жалпы айтыстана жыратылып қарастырылған. Оның келесі анықтамасы берілген: «Билік айтыстары: бірінші, дау мен билікті қоса айтып, ру жігінің бетімен сөйлейтіндері болады. Мысалы, Бұқар жыраудың Керейге айтқан тақпағы: *«Керей қайда барасың, Сырдың бойын көбелеп. Сен қашсаң да мен қойман, арғымағым жебелеп. Енді алдыңнан шығайын, жауған күндей себелеп. Ақ мырзамды өлтірдің, ақ сойылмен төбелеп, мен арғын деген арыспын. Азуы кере қарыспын»*. Екінші, екі билік әділ билікке таласып айтқан талас сөздері. Мысалы, Ақтайлақ пен Солтабай билігі. *Ақтайлақ: «Бай қонысын сұрасаң, батпақ сулы даласы. Қой қонысын сұрасаң, кекірелі Жантық шорашы. Құйса-дағы таусылмас, қыдырлы байдың сабасы. Сірә да ұшапқа көрер-ау, осыны тапқан анасы»*. Үшінші, арбасып, ырғасып жұмбақпен, тұспалмен айтысатын талас, билік, мысалы Қараменде мен Кеңгірбай билігі. Дадан руы Бокты деген кісінің бір ағайынынан, тобықтының мырза деген руы бір қысырақ ұрлап, қырып алыпты. Қуғыншы келгенде мырза танып, әлденеше жерде сөз болып, аяғы Қабекең мен Қарамендеге барып, біріне-бірі сөзін айтып, арасына қайта-қайта кісі жүріпті. Сонда Қараменде айтар: «Бұл Қаракеңнің күмән ал дегені ме, не басқа жүзден келген дау емес. Тым болмаса өзге орта жүз дауы емес.

Қараменде мен Кеңгірбай тобықтының бес тайын таба алмай, күмәнға салыныпты дегенге жанның бәрі күлмей ме? Онан да Қабекем өзі қақында, не бар, не жоқ қылсын, мен сөзімді сол кісіге билеттім» дер. Сонда сен ойланғансып отыр да: «Япырай, бұрын да шатасқан антұрған дау еді. Енді екеуінің араңда жүріп, осы бес тай үшін өміріміз өте ме?» [1. 188-189].

Билер айтысының төртінші түрі туралы: «Төртінші, дау мен билік тұсында, не жамандап, не мақтап айтатын сөздер. Мысалы Сабырбайдың Солтабай төреге айтқан өлеңі» [1. 191].

Билер сөздерінің ортақ жанрлық сипаты да айқындалған: «Бұл айтыстарда екі жақтың бірдей айтуы шарт емес, затында дау мен талас, тартыс үстінде шыққан сөздер болғандықтан жалғыз бір-ақ жақтың сөздері өлеңмен айтылған болса да, билер айтысының мысалына аламыз» [1. 191].

V бөлім – «Зар заман ақындары». Бұл атаудың авторы М.Әуезов былай деген: «Зар заман деген XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгергі, соңғы ірі ақындардың барлық күй, сарынын бір араға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «зар заман» ақындары деген ат қойдық. Бұл ақындардың дәуірі жоғарыда айтқан тарихи дәуірді туғызған дәуір. Зар заман ақындарының алғашқы буыны Абылай заманынан басталса, арты Абайға келіп тіреледі. Сондықтан қазақтың тарихымен салыстырсақ, зар заман дәуірі толық жүз жылға созылады» [1. 192].

Әдебиеттің міндеті елдің көңілі – оның қайғысы мен қазасын да сөз етуі осылай айтылған. Әдебиетші ел тарихының «қайғыны да, қазаны да» көргенін айтады: «Сол ауыр күндері ел ортасынан екі алуан адамды шығарды дегенбіз. Біреуі тарихи өлеңдерде саналған ел қаһармандары, екінші тілегін айтып, зар, мұңын сөзбен шығарған ойшыл қария, өлеңші ақын, жырау болатын. Қазіргі қарастырылғалы отырған зар заман ақындары: сол ел қамын сөзбен жоқтаған жоқшылар. Бұлардың туысы мен бағыт сарыны ел басына келген тарихи дәуірден туғандықтан, барлық ақынды тарихи көлемінде қарастыру керек. Бұларды ұғу үшін соларды туғызған ел мен шартты тарих бетінен ұғыну керек» [1. 192-193].

Зар заман деген бағыт қашан, кімнен басталады, немен бітеді? Ақындары кім? Бұрынғыларға карағанда қандай жаңалық бар? Өздерінен кейін қандай сөз қалдырады? Әдебиетте қандай орын алды? Бұл осы бөлімнің басты мәселелері. М.Әуезов бұл туралы былай деген: «Зар заман өлеңдерінің өзге барлық өлеңнен ерекше бір айырмасы барлығынан. Біздің білуімізше, зар заман ақындарынан бастап біздің әдебиет екінші жікке қарай

ауысады. Бұдан бұрын қарастырған әдебиет жұрнақтарының барлығын ауызша әдебиет десек, мыналарды жазба әдебиеттің басы деу керек. Не болмаса қазақ топырағында ең алғашқы жазба әдебиетті туғызған анасы осылар деу керек» [1. 193].

Алаш әдебиетшісі сонымен қоса ауызша және жазба әдебиет айырмашылықтары туралы мәселе көтерген: «Елдің әдебиетін ауызша мен жазбаға айыру үшін қолданылатын ең оңай, ең сыртқы белгі осы». Біз күні бүгін тек сыртқы белгісіне қарап ажыратып жүрген әдебиет түрлерін М.Әуезов нақтылап берген. Оны тысқарғы емес, ішкері ғаламынан табуды меңзейді. Әуезов «Әдебиет танытқыштағыдай» мәселенің ішкі сырын түсіндіруді талап етеді. Жазу кіргеннен соң шыққан әдебиет туралы былай деген: «Жаңағы зар заман ақындарына осы белгінің жалғыз өзін алып қарасақ алғашқы ақындар жазып айтпаса да, орта буыннан бастап, соңғыларының барлығы да жазып сөйлейтін болған. Бірақ ауызша әдебиет пен жазбаны айырудың жалғыз белгісі бұл болмауға керек. Бұл ғана емес. Біз осы кітаптың бас кезінде, екі түрлі әдебиеттің айырмасын айтқанда, жаңағы белгіден басқа тағы бір белгіні көрсеткенбіз. Ол белгі: ел әдебиеті жалпақ елдің сөйлеп, әңгімелеп, өзінше қалыптап жүрген жұрнақтарынан туады. Оның ішінде елдің өз ұғымына, өз пікіріне жат нәрсе болмайды. Не жаңалық, не ескілік болса, барлығы да елдің өзінікі. Өлең қылушы ақын болса, ол құр ғана жақсы айтушы, әншейін ғана шешен әңгімеші. Өз жанынан елден бөлек ұғым, наным, пікір, ой туғыза алмайды дегенбіз.

Онан соң ескі әдебиет жұрнақтарының барлығында бір бетте бір мақсатқа қарай тартқан бағыт жоқ. Елді үйретіп, түзеп тастаймын, мұңын жоқтаймын деген тілек жоқ. Бұл жұрнақтардың әрқайсысы өздігімен туып, өз бетімен бөлек өмір сүреді. Барлық ескіліктің басын бір жерге қосатын тамыр жоқ. Бұған қарағанда жазба әдебиетті туғызатын, ең алдымен, жалғыз ақындар» [1. 193-194].

Жазба әдебиет қашаннан басталады? Ауыз әдебиеті мен екеуінің айырмашылығы тек жазылу түрінде ме? Бұл сауалдарға кәсіби жауап берілген. Сонымен қатар М.Әуезов бұдан басқаша ақындарды бөліп қарайды. Олар: «Әрине, бұл ақындар да ел тіршілігі мен ел ұғымына тіпті жат шырқап кетпейді, бірақ елмен кейде ұғысса, кейде ұғыспайды. Елді кейде мақтаса, кейде сынап, сөгеді. Кейде елмен бірге қуанса, үміт қылса, кей уақытта көптен жалғыз шығып, бөлініп алып, жылайды. Қамығады. Қайғырады. Не қылса да бұл ақын елден гөрі бойы озған, ой, сезім, білім шалымы көптен гөрі ілгерілеп, асып кеткен адам болады. Сондықтан бұлар кейде көптің сыншысы болса, кейде сол көпке ақыл, өсиет айтатын басшысы, ақылшысы болады» [1. 194]. Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті өкілдерінің

негізгі айырмашылығы туралы былай делінген: «Осындай ақыл шығып, көптің жайылып жүрген бетінен бөлек бір жаңа беттер тауып, қалың елге жаңа өріс, жаңа жайылыс табамыз деген ниеттер туған соң, бұл елдің әдебиетінде ең алғашқы бағыт, мақсат деген нәрселер туады. Жаксылыққа бастасын, теріске, жаңылысқа жаманға бастасын, қайда тартса да, әйтеуір ел халқының бұрынғы халіне қанағаттанбай жаңалықты іздеп, «бастаймын, түзеймін, қазіргі күйге қанағаттанбаймын» деген күй бірлік, алғашқы рет тұтасқан ой құралып, әдебиет жүзінде елдің, әлеуметтің тіршілігі сөз бола бастаған соң, жазба әдебиет дәуірі туа бастады деп есептеу керек. Ауызша мен жазба әдебиеттің арасын бөлетін белес, кезең осы» [1. 194].

Зар заман жазба әдебиеті «әлеумет халін ұғып, ел камын жоқтауға кіріседі. «Өлең бұрынғыша қызық, сауық сияқты ермек емес, қауым қызметін атқара бастайды. Елдің саяси пікірі мен тілек, мақсат мұң, зар сияқты сезімдерінің басын қосып, жаңадан ой негізін, салт санасын құрай бастайды. Бұл уақытқа шейін болмаған әлеуметшілдік сарыны, азаматтық нысанасы шығады» [1. 194-195]. Аталған зар заман дәуірі ақындары кімдер? Бұларға қандай күй ортақ? Олар нені меңзеп, нені жырлаған? Әдебиетші бұл сауалдарға жауап берген: «Зар заман ақындарының көпшілігі ХІХ ғасырдың орта кезінен бері қарай, Исатай, Махамбет, Кенесарылар қозғалысының артынан шығады. Қалың қазақтың ұйытқысын шайқап шыққандай болып, орта жүзді, кіші жүзді түгел оятқан Исатай, Кенесары қозғалыстары қайғылы халмен біткен соң, елдің тауы шағылып, иығы түскен, бұрын болымсыз үміт болса, белгісіз келешектен күткен азғана сәуле болса, барлығы да жаңағы ерлердің жолсыз жорығынан соң суалып біткендей болады. Сондықтан ХІХ ғасырдың орта кезінен кейін зар заман күйі қалың елге түгел жайылады. Өкінішті қазаның артынан қара жамылған елдің жүрегінен қайғыдан басқа еш нәрсе шықпайтын сияқтанады. Сол қазалы күй осы заманның қайғышыл ақындарын туғызып, зар заманшыл уайымшылдардың санын көбейтті. Бұған қарағанда зар заман ақынының қалың шоғыры өткен ғасырдың орта кезінде шықты деу керек» [1. 195].

Алаш әдебиетшісі қойылған мәселені тарихи тұрғыда зерттейді. Заманның ауыртпалығы алдыңғы кезден шыққанын осылай еске салады: «Бірақ қазақ тарихында Кенесары дәуірінің ауырлығы жалғыз Кенесарының өз тұсында туған жоқ. Ауыртпалық арғы жерден, Абылай заманынан басталды дегенбіз. Қазақ елі қайда барып, қайда тұратыны туралы, басына келе жатқан ықтиярсыздыққа қарсы не шара қолдану туралы ең алғашқы рет қатты толғанып, ойланғаны Абылай тұсында болатын. Сол Абылай тұсында ілгергі күннің талай жұмбағына шешу айтылған сияқты

болып, саяси бет, негізгі пікір сол кезде белгіленіп, қалыптаса бастаған. Сол күнде-ақ, мүмкін болса, патша үкіметіне бағынбай, елдің өз іргесін өз бетімен бөлек сақтау түбегейлі ниет сияқты нық байланған болатын. Орысқа қараған күнде ел басына құлдық, зорлық, ауыртпалық келетіні ел басшысының барлығына белгілі болатын.

Сондықтан кейінгі заманда Кенесары, Исатай көтерілістері болса, барлығы да Абылай заманынан суат алады. Солардың тұсында нығайған пікір, қалыптанған бет кейінгі заманда ел батырларының көтерілістерін туғызды дегенбіз. Тарих жүзінде әлеумет тіршілігінде, Кенесары мен Абылай заманының арасында осындай байланыс болса, әдебиетте, Кенесары жорығының артынан шыққан зар заман ақындары мен Абылай дәуірінде болған ақындардың арасында сондайлық үзілмейтін жалғастық бар. Абылайдың ұясынан ұшқан балапаны Кенесары болса, кейінгі замандағы ақындардың ой, бағытын баулыған аналары да сол Абылай заманында тіршілік еткен. Ел тарихынан осы сияқты қадау-қадау белгі тұрғызып алған соң әдебиет тарихының да күш асуы анығырақ ұғылып, анығырақ көрінетін болар дейміз» [1. 195-196].

Әдебиет ел тарихының көркем шежіресі, екеуі бірін-бірі толықтыратын ұлт тарихының көркем шежіресі екені осылай айқындалған. Әдебиетші Абылай тұсындағы әдебиетті, ол кездегі зар заман ақынын арнайы сөз етеді: «Абылай дәуірінде зар заман ақыны екі алуан болған. Мұның бірі, елге келер күннің жұмбағын шешіп беріп, үлгі өсиет сөйлейтін, болжап айтқан қария; екіншісі толғау айтқан жырау. Екеуі де кейінгі заман ақындары сияқты, өлеңшілдікті салт қылып қазақтың ақындық өнерін дағды қылған адамдар емес. Екеуінің де көпке айтқан сөздері өлең күйінде айтылып, тақпақ, толғау болып кетсе, ол қазақтың баяғыдан шешендік үлгісін өлең күйінде бағалап, өлең түрінде жақсы ұғынып, жақсы тыңдайтындығынан туған. Сол себепті ескінің биі, батыры барымташысы болсын, даугер жауапкері болсын барлығы да қара сөздің арасына тақылдаған тақпақ, желдірген өлең қоспаса сөзі сұйық болып, дәлелсіз болатындай көрген. Абылай тұсында болған жаңағы екі алуан жақсының көп сөзі өлеңге айналып кеткен себебі де сол» [1. 196].

Тарих бүгінгідей арнайы жазылмай, тек осы асыл сөздерде бейнеленгені осылай айғақталған. Ата-баба сөзін қорғаған ақын екені, оның қоғамдағы басты міндеті де арнайы сөз етілген: «Анығында өсиетшіл қария, толғаушыл жыраудың негізгі міндеті өлеңшілдік емес, елге басшылық істеп, бас алқа айту болатын. Бұның екеуі де ең алдымен елдің ақылшы кемеңгері, заманның сыншысы, қырағысы болатын. Сондықтан әрқайсысы өз елі, өз табының не биі, не батагөйі болады. Екеуі де жалғыз ел ақылшысы

емес, елді меңгерген хан мен бектің ақылшысы, уәзірі есебінде болған. Хан шеше алмаған ауыр түйін, қиын жұмбақ, көмескі келешек болса, барлығына да шешу сөзді солар айтатын» [1. 196-197]. Жазба әдебиет айырылып қалған асыл сөздің негізгі әлеуметтік міндеті осылай тағы бір еске түсіріледі. Әдебиет том-том жазу үшін емес, елдің қажетіне керек рухани ақыл ретінде қолданылған.

Ақын сөзінің қоғамдық мәні, оның негізгі орны туралы да М.Әуезов нақты тұжырым берген: «Бұлар хан қасына қалың елдің ішінен қосылған қариялар кеңесі сияқты. Сондықтан хан аузынан шыққан ұшқары сөз болса, жөнге салатын да осылар. Көп елге хан жарлығын орнату керек болса, айтқан сөзі ем болатын дуалы ауыз да осылар. Кей кезде қалың ел ханнан да осылардың аузынан шыққан сөзді толымдырақ көретін. Ел тіршілігінің барлық ауыр істері осылардың қабылдауымен іске асатын. Қауым тіршілігінде бұлардың саяси салмағы сондайлық зор болғандықтан, аузынан шыққан сөзде олқы болмауға керек. «Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс» болатын жақсылардың сөзі көптің көзінде мінсіз, толық болуы шарт. Көлденең кісі мін таба алмайтындай, қорғасындай ауыр, оқтай жұмыр, өтімді болуы керек. Сол себепті бұлардың сөзі асыл өлең өлшемімен шығуы шарт болған. Айтылған сөз: тақпақ, толғау сияқты болса ғана ел көзіне мінсіз, асыл болып көрінетін. Ел билеген жақсы туралы заманның сыны мен ұғымы сондайлық болғандықтан, әрбір хан өз қасында ақылшы болатын биді таңдағанда, ең алдымен сөз тапқыш өткір деген суырылған шешеннен, судырлаған ақыннан алатын. Осы салтқа Абылай да бағынған. Сондықтан таңдап алған ақылшыларының ішінде Бұқардай жырау, Жәнібектей шешендер болады. Бұл адамдар ең алдымен ел меңгеру жолындағы саясат адамдары болғандықтан, көпке айтқан сөздерінің барлығы ел мұңына, ел қамына арналған сөздер болады. Бұлар өз заманындағы қазақтың жоғарғы табынан: билер, басшылар ортасынан шыққан, өздері әкім. Сондықтан ел тізгінін ұстаудың бір шарты көптің қамын жеу болғандықтан, артына қалған сөздерінің барлығы әлеуметшілдік сарынымен айтылады» [1. 197-198].

Ата-баба даласында өмір сүрудің өзі осылай рухани билік арқылы іске асқанын М.Әуезов әдебиетті талдау арқылы алдымызға тартады. М.Әуезов Абай қайдан пайда болды? «арғы ата-бабасы кім екенін» «қазақ елінің жазба әдебиеті алғашқы дәуірінде ел өмірінің осы сияқты қайнар бұлағынан, жуан тамырынан шыққандығын» білу қажет деп санайды. Абылай тұсындағы екі алуан ақын болғаны туралы: «Біреуі ақылшы би, қария, екіншісі толғаушыл жырау» [1. 198]. Біреуі Асан Қайғы, екіншісі – Бұқар жырау. Әдебиетші осы екі тұлға туралы тарихи мағлұмат береді: Асан Қайғы Әз Жәнібек тұстасы болғаны,

Абылай заманы алдында аз-ақ бұрын өмір сүргенін айтады. Асан Қайғы өлеңдері туралы былай делінген: «Осы өлеңдеріндегі: орыс, қытайдың арасында отырған қазақ, Ертісті өрлеп жүрген орыс, бодан болғалы отырған ел, жат жұртқа құл болмау үшін ауа көшуді ем көрген басшылар, барлығы да Абылай дәуірінің суреті емес пе?! Абылай дәл өз заманы, болмаса соның алдындағы 30-40 жылдай бұрын болған хандардың анық белгісі емес пе? Сондықтан Асан өмір сүрген заманды Абылай дәуірінің айналасынан іздеу керек деп білеміз. Асанның мезгілі турасындағы сөзді осымен доғарып, енді жаңағы өлеңдердегі негізгі пікір мен сарынға келсек: Асанның аузынан шыққан сөз Абылай заманындағы барлық кемеңгер қария мен кемел бидің жүрегінде жатқан дерті, аузынан шыққан жалыны болатын. «Қилы-қилы заман болып, қарағай басын шортан шалғанда», «ұлы, қызы орысқа бодан болғанда, қайран ел есіл жүріп не болады», «не болады?» деген ауыр сұрақ, ащы жұмбақ сол заманның барлық жақсысына тағдыр түйіндей кеселді түйін болған. Қалың қазақтың ішінен: «Не болады?» деген сұрақты ең алдымен өзіне қойған Асан. Содан кейінгі заманда шыққан жақсының барлығы да сол сұрақты мың қайтарып айтқан, бірақ ешбірі жауап беріп, шешу айта алмаған.

Әуел басы Асаннан басталып, барлық зар заман ақындары осы сұрақтың алдында не дерін білмей, қайғылы қара жамылып тұрып, амалы құрығандықтан, күрсініп жылап, күңіреніп өткен. Бүгінгі күні – қайғы күні толып жатқан жара сияқты, ауыр дерт, ащы азап күні. Бірақ алда не болады? Қай жарға апарып соғады? Шығар жол, көрер сәуле бар ма? Оны ешкім білмейді. Сол жолды білмегендіктен, ел қамын ойлаған ойшылдың барлығы да тығырыққа қамап алған сияқты. Шығар есік табылмаған соң, зар менен шер жеңеді. Сол сұрақ сол жұмбақ, жүз жыл бойында қазақтың есі кірген әдебиеті ылғи бір-ақ сарын, бір-ақ бағытпен өтеді. Ол бағыты зар заман» [1. 200-201]. Осы зар заман сарыны Асаннан басталғанын әдебиетші айқындап берген. Асан өлеңдерінің жазылу сыры, стилі туралы: «Жырау құр ғана тақылдақ өлең айтпайды: бұл заман сыншысы, сөйлесе шешілмеген жұмбақ, түйіні шатасқан сөздерді ғана сөйлейді. Өзі тұрған заманның белгілеріне қарап, келешек заманы не айтатынын болжайды. Сөзінің бәрі терең ой, терең мағынамен сөйлейді. Сыртқы түрі құбажондатқан толғау, салыстырған суреттермен ұқсатқан нобай, жағалатқан белгімен келеді. Айтқан жайларын ашып, ұғымды қылып, анықтап бермейді. Әдейі көмескілеу жұмбақ қылып айтады. Ұғарлық кісі сол жұмбақтан ұғыну керек. Жыраудың сөзі, мақсаты айтылмайды. Не айтса да, көптің мұңы мен қамы, көптің жәйі туралы: не көпке арнаған ақыл, өсиет есебінде айтылады» [1. 201]. Осыған Бұқар жырау не қосты? Зар заман сарыны қалай жалғасты?

Ең алдымен әдебиетші М.Әуезов Бұқардың қоғамдағы орнын анықтап берген: «Бұқар жырау Абылайдың жанындағы уәзірі, заман күйін сынға салып, қорытынды айтып, бет нұсқайтын кемел ақылшысы. Абылайдай ханмен бірге қалың елге де өсиет айтады. Айтатын сөзінің барлығы да күнде қазақ елінің басына келіп тұрған саяси хал, тарихи дәуірге арналады. Ел билеген ұлықтың ішінен шыққан болғандықтан, ақылының көбі елді бастап, билеп жүрген басшыларға, артынан ерген елге арналады. Қарашаны қалай билеп, қалай бастау керек екендігі туралы сөйлейді. Жыраудың міндеті осы жайлардың барлығын көпке тарайтын, көпке естілетін құрыш сөзбен айту. Сондықтан ең алдымен өлеңмен айтады. Екінші, өз алдында болған ойшыл жаксылар қазақ қамынан не сөз айтқан, нені тілеп, нені арман қылған, соның бәрін білу керек. Кейінгі көпке солар айтқан сөздің шешуін айту керек. Сондықтан Бұқардың ірі толғауы жоғарыда Асан қайғы айтқан көмескі жұмбақты шешуге арналады. Асан қайғы қойған сұрақтың мағынасы қайсы? Дерті немене? Соны ұғындырады сөзбен Асанның қайғысын, жалғыз Абылайға емес, қалың елге де ашып береді» [1. 202].

Ол заманның саяси халі қандай еді? Саяси, әлеумет әсері әдебиетте қалай көрінеді? Әдебиеттің негізгі міндеті жалпы елдің мұны мен жоғын жоқтау емес пе? деген сауалдарға М.Әуезов жауап іздейді. Толғаулардың зар болуына қандай себептер әсер етті деген сауалға былай делінген: «Бұқардың заманы – ел басына ауыртпалық туған заман. Саяси хал, қазақ елінің басына құлдық ноктасын кигізгелі қабағын түйіп, ауырлап келе жатқан. Сондықтан Бұқардың толғауында екі түрлі күй, сарын бар. Біреуі, жоғарыда айтқан шарт, әлеумет қамын сөйлеу, екінші, сол жайды сөйлегенде мұң-зармен, арманмен сөйлеу. Қайғылы пішін, қаралы көңілмен күңіреніп сөйлеу. Бұл сарын көрер көзге бола қолдан жасап алған сарыны емес. Сол заманның дерті улатқан ақынның жүрегінен қайнап шыққан шын жалын, шын қайғы. Сөйлесе жүрегінен қайғы ғана шығатын болғандықтан Асанның сөзін айтпастан бұрын «Осы қайғыны көпке жайғанша айтпасам қайтеді» деп жыраудың өзі де киналады. Сондықтан Абылай Асан сөзінің шешуін айт деп сұрағанда. *«Ханға жауап бермесем, ханның көңілі қайтады. Қайтара жауап сөйлесем, халқым не деп айтады. Хан Абылай-Абылай. Мұндай жаман хабарды сұрамасаң не етеді...»* – деп тілек етеді. Бірақ бұл сөзді көпке ұғындыру жыраудың міндеті. Жырау жасырғанмен заман өз пішінін жасырып тұрған жоқ. Асан айтқан ауыр күн тақап келіп қалды, енді ел жыласа да, күніренсе де қандай заманға келгенін ақылшы, ойшылдарының аузынан естуі керек» [1. 202]. Әдебиетші Бұқардың өз заманының қайғы-шерін Асан заманының қайғысымен жалғастырғанын осылай айқындап береді. Кейінгі зар заман

ақындары да осы сарынды ұстанып, жалғастырғанын дәлелдей түседі.

Абылай заманын осы Бұқар жырауларынан тануға болатынын әдебиетші осылай айқындап береді. Алаш ғалымы «Бірінші тілек тілеңіз» толғауын талдап, келесі тұжырым жасаған: «Бұл толғауды туғызған да жаңағы сарын. Келешек қандай күйлер әкеледі? Не сыбаға тартады? Зәлімнің тіліне еріп, ел аза ма? Алпыс басты ақ орда жатқа жем бола ма? Жер қайысқан қол келіп, ел саса ма? Тар құрсағын кеңітіп, тас емшегін жібіткен аналар аңырап қала ма? Барлығы да келе жатқан кер заманда болуға мүмкін. Соны сезгендіктен, ақын зарлайды. Соның ызғары өткендіктен, жыраудың жүрегін қаралы қайғы басады. Бұл толғауы сол замандағы саяси халдің бетін ашып айтқан ашық белгі. «Қарағай басын шалғалы жүрген шортанның» кім екенін түсіндіргені.

Жыраудың бұлардан соңғы кейбір толғауы саяси халдің дәл өзіне арналмаса да терең ой, терең өсиетпен: заман азып, заң тозып, тіршілікті уақыт өзгерісі билейтіні туралы тұспал айтады. Бұның мысалы: «Айналасын жер тұтқан» деген толғауында «Тіршілік бір қалпында тұрмайды. Өмірді уақыт билейді» [1. 204].

Бұқардың авторлық поэзиясы мен ұстанымы туралы М.Әуезов былай деген: «Мұның бәрі қалың елге кемеңгер жыраудың толғанып айтқан ақыл өсиеті. Өмір даналығы. *Өлең сөздің міндеті елдің ақыл ойын тәрбиелеу, білім үйретіп, басшылық ету, ой түсіріп, көзін ашу, көңілін ояту.* Сондықтан өмір ақиқатын теңіздей тереңнен толқытып әкеледі» [1. 204] (курсив – А.І). Осы орайда ғалым жалпы жыраулардың қоғамдағы орнын да айқындап берген: «Бұқар жырау заман сыншысы, бірақ жоғарыда айтқан бір сөзде жыраулар жалғыз ғана ел ақылшысы, ел сыншысы емес. Ханға да ақыл айтып, ханды да сынайды. Кемшілігін мінейді дегенбіз. Хан байлаған істің барлығына ел үндемей көне бермейді. Елдің ырза, наразылығын хан қасындағы жырау мен ақылшы би сөйлейді. Ханның байлауы солармен ұғысқан уақытта ғана байлау болады. Сондықтан ел басына келген соғыс, бітім сияқты мәселелер болса барлығында байлау сөзді ел уәкілдері, жыраулар, билер айтады дегенбіз» [1. 204-205]. Әрине бүгінгі ақындарға бұл міндет тән емес. Өкінішке орай. Жырау «құр ғана өлеңші, құр ғана ақылшы емес, керекті кезінде ханның да, қараның да қатты сыншысы, қатал тезі болатынын білдіреді. Ақылшы өсиетшіден шығып, кей кезде саяси салмағы бар, зор қуат иесі болатынын сездіреді. Сондайлық салмағы болып, айтқан сөзі кімге де болса ем болатындықтан, жырау кей уақытта бөлініп жарылған елдің бітімші биі де болып кететін» [1. 205].

Жыраулар поэзиясы туралы әдебиетші өз бағасын да былай берген: «Асан мен жыраудың өлеңдерін түр жағынан қарасақ, ылғи құба жондатқан жұмбақ пен жарыстырған ой, қатарластырған көп үлкен суретпен келеді. Барлық сөзі терең ой мен ақыл, өсиетке айналады. Кейінгі ақындарға тастаған үлгісінің бірі де осы. Болжалшыл қария, толғаушыл жыраудың сөздерін осы белгімен сынасақ, бұлар біздің әдетте өз бетімен туған салтанатты әдебиет белгісін көрсетеді. Қазақ топырағының өзінен, қазақтың тарихы дәуірінен туған үлгілі әдебиет дәуір сияқты болады» [1. 207].

Бұлардан кейін кімдер бар? Осы ретте Абылай заманынан кейінгі Сырым, Исатай, Кенесары кездері айтылған. Бұлардың алдында Абылай заманы тұрғаны былай келтірілген: «Абылай заманында негізделген саяси бағыт Сырым, Исатай, Кенесары тұсында іс жүзіне шығып, қалың ел өмірін асты-үстіне келтіреді. Сол заманның пікір жолындағы басшысы, табалдырығы Абылай заманы болатұғын. Соңғы заман адамы ой суатын, саяси бағытын артқы дәуірден алды. Сондықтан бір заманда толғау айтқан қария кейінгінің ақыны мен ақылшы басшысына қадірлі аруақ, қасиетті ұран сияқты болады. Ел билеген би болса батагөй ақсақал, қария болса, заман халін Асан қайғыша қайғырып, Асанша жоқтап, күңіренетін болды. Өмір қажытып, қайғы жеңген басшысының барлығы Асанды үлгі қылып: «Қилы-қилы заман болар, қарағай басын шортан шалар» дейтін болды. Осы күйі Асан қайғы мен Бұқар жыраудан кейінгінің ақынында да күшті. Сондықтан жоғарыда айтылған жүз жылдық дәуірдің ақыны түгелімен осы күй, осы сарынды үлгі қылып, Абай заманына жетті. Кейде сол сарынның арты Абаймен тұстас болған ақындардан да жоғалмағаны бар» [1. 207].

Абаймен тұстас дәуірдің зар заман ақындары кімдер? Оған М.Әуезов былай деген: «Бізше бұл ағымға XIX ғасырда болған ақындардың бәрі кіреді. Бұл ғасырда қазақ ақындары екі алуан болған. Біреуі: есі кірген ойлы ақындар, нағыз зар заманның өз ақындары, екіншісі: елдің қызық-сауығын салт қылған айтыс ақындары. Жоғарғы айтқан ағымға айтыс ақындарының кіретін себебі: бұлардың барлығы бірдей ылғи айтыспен өткен емес. Көпшілігі айтыспен айт пен тойды қызықтап жүріп, сонымен бірге анда-санда ел басына келген ауыр күндерді де өлең қылатын. Орыс зорлығымен жерден ауған ел, елден қуылған ер болса, соның барлығына айтыс ақындары да қылаған, жоқтау өлеңдерін айта білген» [1. 207-208]. Зар заман ақындары кімдер? Оған былай делінген: «Бұқар жыраудан соң XIX ғасырдағы зар заман ақындарының басы Махамбет. Одан кейінгілері: Шортанбай, Мұрат, Алтынсарыұлы, бұлардан соңғы буыны Абаймен тұстас ақындар.

Әзірше бұлардың мысалына алатынымыз Нарманбет, айтыс ақындарынан кейбір өлеңдерімен осы жікке кіретін Шернияз, Досқожа, Күдері қожа сияқтылар. Онан соң зар заманның күйі сарынымен әңгімелі өлең айтқан ақындар жоғарыда тарихи өлеңнің ішінде айтылған Нысанбай, Ығылман сияқтылар. Енді жаңағы саналған ақындарды жеке-жеке қарастырып көрейік. Абылай тұсынан кейін зар заман ақындарының санын көбейтіп, сарынын күшейткен Кенесары, Исатайлар дәуірі дедік» [1. 208].

Әдебиетші енді осы тізімдегі Махамбеттен бастап шығармашылық талдау берген. Ол жай ақын емес, Исатай қозғалысының батыры екені анықталған: «Исатай, Кенесарылар қазақ елінің ақырғы рет патша үкіметіне қарсы тұяқ серіпкен қимылын көрсетсе, Махамбет осылардың жолын түгелімен қабылдап, өзіне иман қылған адам. *Жырау өсиет пен билік соңындағы адам болса*, Махамбет солардың үлгісімен жаңа заманда, тар заманда шыққандықтан, үгіт пен істің соңына түскен адам. Сондықтан қалың елді артынан ертіп жүріп, үкіметке қара қайратпен қарсылық етеді. Көтеріліс жасайды. Соғысады. Сөз сөйлесе жалпы қазақтың қанын қыздырып, желіктіріп, осы жолға ертпекші болады. Өлеңіне қарасақ өздері істеген істің алғашқы кезіндегі Махамбет, осы пішінімен айқын көрінеді.

Бұның заманы Абылай заманынан да бұзылып кеткен. Бұл күнде бұрынғыша толғау айтып, алыстан қозғап, ой түсіремін деп отыруға болмайды, енді іс қана қалған. Жүрек тоқтатып, бекініп, қолға найза алып аттану ғана қалды. Не өлу, не тірілу керек. Тыныс бітіп, тығырыққа қамалған жердегі жалғыз асу осы. Сондықтан қызулы үгіт сөзбен қалың қазақтың қайраты бар ерлеріне ұран салады. Көтеріліс жалауын сермеп, «Алақаны мұздамаған» ұл болса, соларға арнап: «*Ереуіл атқа ер салмай, егеулі найза қолға алмай, егіндікті жер шалмай, қоңыр салқын төске алмай, тебінгі терге шірімей, терлігі майдай ірімей, алты малта ас болмай өзіңнен туған жас бала, сақалы шығып, жат болмай, арып-ашып, ел көрмей, ...Түн қатып жүріп, түс қаппай, тебінгі теріс тағынбай, темір қазық жастанбай құ толағай бастанбай ерлердің ісі бітер ме?*», – дейді» [1. 209]. Істері «Иманмен басталса да, тез уақытта бастарына қаза келеді», – деп мұңдасады М.Әуезов. Енді ақын «Нәлет оқиды. Ақын көңілінен жаңағы өлеңмен шыққан осы күй, қарсылық ақын көңілінен ешуақытта кеткен жоқ. Исатай толқыны өтті. Ел жығылып жеңілді, жаңа заманға зорлықпен болса да бас иіді. Жаңа өмірге ырза болған қанағатшылдар да шықты. Жаңалықтан рақат алатын «жақсылар» туды. Заман өзгермеген сияқты болып, бұрынғыша жұбаныш, қызық тапқандар болды. Бірақ ақын көңілі бұның біріне де қанағаттанған жоқ. Өзгеге

жақсы көрінген өмір бұған тозақ есебінде көрінеді. Тұтқын төбет болғанына мәз болған жігерсіз, отсыздың ырзалығы. Шынында бүгінгі күн қаралы күн емес пе? Қаралы болатын себебі: *«Желкілдеген ала ту, жиырылып ойға түскен күн. Жез қарғылы құба арлан жез қарғыдан айырылып, қорашыл төбет болған күн. Аса шапқан құла атиша зымырандай болған күн. Арқауылдың бойынан теріскей дауыл соққан күн. Сағағы болат қылыштың балдағынан сынған күн. Жас бәйтерек жығылып, жығылғаны естіліп, алыстағы дұшпандар қуанып, көңілі тынған күн»*.

Заман осы болған соң, ақылды қанаттандыратын жұбаныш жоқ. Сондықтан бұның аузынан шыққан сөздің барлығында жаңағы бір заман күйі арылмастай қайғылы сарын болып, білініп отырады» [1. 211]. Зар заман акындары Махамбеттен кейінгілері өлеңді жазып айта бастады: «Бұлардың алдындағы тарихи дәуір Исатай Кенесарының жолсыз жорығымен байланысқан, жүдеулік қайғы күндері болады. Ол уақыттағы елдің өміріне қандай жаңалық, өзгерістер, ауырлықтар кіріскенін бұрынғы акындардың тұсында айтқанбыз. Енді сол тарихи оқиға мен патша саясатынан басқа тағы қосымша жаңалықтар болды ма? Болса, не жаңалық? Бұрыннан келе жатқан күй сарынын өзгертпесе де бояуын жаңылтып жаңа иіс кіргізгені бар ма?» [1. 211]. Заман өзгергенін М.Әуезов былай деп көрсеткен: «Бұқар жырау заманынан келе жатқан бұрынғы әлеуметшілдік, ойшылдық сарынына Махамбет заманында ісшілдік қосылса, кейінгі акындардың тұсында жаңа әсер сияқты болып дін мен мәдениет иісі кіре бастайды.

Зар заманның орта буынынан бері қарай дін сарыны біздің әдебиетте жылдан жыл өткен сайын үлкенірек орын алады. Басы Шортанбайдан басталған діншілдік, XIX ғасырдың аяғына келгенде толып жатқан дін қиссаларына келіп соғады» [1. 211-212].

«Зар заман өкілдерінің тағы бір ерекшелігі – діншілдік сарыны» дейді М.Әуезов. Тағы бірі мәдениет ісі, ол тек Ы.Алтынсариннің ісінен аңғарылған. Келесі ерекшелік әдебиетшінің ойынша басты болып табылады: «Зар заманның орта буынындағы бір жаңалық діншілдік сарыны делік. Екінші – жоғарыда айтылған мәдениет ісі, бірақ бұл дәуірде соңғы жаңалық оншалық айқын болып, толық күйінде білінбейді. Білінсе жалғыз Алтынсариннің ғана сөздерінде білінеді. Сондықтан мұны бір үлкен жаңалық демей, ісі деп қана атадық. Бұл айтылған жаңалықтардан басқа зар заман күйінде болған тағы бір өзгеріс: Махамбеттен соңғы акындар, бұрынғы Бұқар жырау тұсында өлең сөзді ойға әкеліп түсірді. Бұлардың тұсында өлең ел өмірінің ұсақ салаларын тарауға айналды.

Бұрынғы ақын қазақ өмірінің ұлы құрсауын, үлкен ауданын сөз қылса, бұлардың сөздері, күндегі өмірдің ұсақтаған жамаушысы сияқты болып, жеке-жеке дертке арналатын болды.

Жырау жырлағанда ел басына келе жатқан жаңа заманның ұлы денесін, нобай суретін сөз қылатын, содан қорқып, толғанатын. Олар қазақ жайлаған сахараның бір шетінен шыққан шоқтай кара бұлтты көріп, соның белгісінен шошып, содан келетін бәле қандай екенін болжап, тұспал қылып айтатын.

Соңғы ақындардың заманында сол бұлт бір есептен қазақ даласының үстінен соғып өтті. Сондықтан бұл күннің ақындары баяғыдай шыққан бұлтты сөз қылмай, содан түскен бұршақты, үй жыққан дауылды, мал ықтырған сокқынды сөз қылды. Дала жайлаған елдің өмірінде бұлттан түскен қаза менен дерт қандай болды, соларды айтып, күңіренетін болды. Сол қаза мен дерттер қайсы. Дерт көп» [1. 212-213]. Жырау мен ақын сөздерінің айырмашылығы, өлеңнің жанрлық түрлерінің өзгеруі осылай анықталған. Жыраулар болжап, тұспалдап айтса, ақындар нақтылыққа жүгінген, дерт пен уайымның негізгі себептерін сөз еткен. Ол қандай дерт? Ол елден береке, бірлік кеткені, байлық кетіп, кедей болғаны. Ел жайлауын орыс алып, жер тарылған, зорлық көргені. Бұрынғы кең өрісті жоқтау. Үшіншісі діннен айырылғаны: «Біреуі, елді орыс ұлығы билегенін арман қылады. Ел мінезінің бұзылып бірлік, берекеден айырылғанын айтады. Байлық кетіп, кедей болғанына қайғырады. Екіншісі, ел жайлауын орыс алып, жер тарылғанын, зорлық көргенін айтады. Бұрынғы кең қоныс, кең өрісін жоқтайды. Үшіншісі, дін жоғалып, қарындастық қадір тозып, ру тіршілігінің шырқы бұзылғанын сөйлейді. Кейбіреулер өзгеріп тұрған заманның ауыртпалығын айтып келіп, өткен күнге жоқтау айтады. Осының бәрін санаумен бірге тығырыққа қамалып, сенделген елдің қайғылы хандары кей-кейде ем айтқысы да келеді. Бірақ мұның ешқайсысыда алдыңғы заман неге соғатынын білмейді. Өткен күннен қалған ұлы жұмбақты шеше алмайды. Сондықтан әрқайсысының демі де әртүрлі. Кейбірінікі дін, кейбірінікі таза адамшылық, тағы бірінікі шала күйде айтатын оқу-өнер. Бұлардың сөз қылған жайлары басқа-басқа сияқты болып, атаған емдері де әртүрлі болғанмен, барлығының басын қосатын ортақ жері бар. Ол ортақ жері: заман халінің қайсысынан туатын өкініш, зар өткендей ойлап, күрсініп, сағынып, қазірден қажып, торуғу, алдыңғыдан шошынып, қорқу, сондықтан ыңыранып, зарығу, Жылауына зорлау» [1. 213]. Осы анықтамадан кейін ғалым аталғандар ақындардың өлеңдерін «сөз мысалдарынан» деп тексереді. Осы тұста Алаш әдебиетшісі бұл қоғамдық әдеби сарынға ат қояды: «Соңғы заман өлеңдеріне зар заман деген ат қойдық. Бұл аттың иесі Шортанбай. Бұл ақын «Зар

заман» деген өлеңінде өзі көріп тұрған қазақ өмірінің барлық суретін айтады» [1. 213]. Шортанбай ең бірінші болып заманға сипат берген дейді М.Әуезов: «Шортанбайдың әуелі бұрыннан көп сөйленіп келе жатқан «Заманға» қай заман екенін атап, ат қояды. *«Мынау ақыр заманда алуан-алуан жсан шықты, арам, араз хан шықты, қайыры жоқ бай шықты. Сауып ішер сүті жоқ, мініп көрер күші жоқ, ақша деген мал шықты»*.

Баяғыдан құбылып, бұзылып келе жатқан заман, өзге заман... екен. Бұл арада дін ұғымы мен ескі қазақ көзқарасы бір араға қосылғандай болады. Сондықтан «ақша деген мал шығып, қайыры жоқ бай шыққаны» ақыр заманның белгісі. Заманның осы сияқты жаман белгісі «Зар заманның» ішінде көп айтылады. Ел өмірінде бұрынғыдан өзгерген жаңалық, жаттық болса, барлығы да ақыр заман нысанасы сияқты көрінеді. *«Мұның өзі зар заман зарлығыңның белгісі ұлы сыйламас атасын. Арам сідік болған соң, атасы бермес батасын. Қазы, болыс, хан қойды некесіз туған шатасын. Сол заманның кезінде қыз сыйламас шешесін, ержеттім деп, шаштасып»*.

Заманның бұзылған белгісі жалғыз адам да емес, табиғат та өзгереді. О да жұттай, жүдеп келеді: *«Асылы азған замандай, шөп сұйылды жердегі, құс таусылды көлдегі бай таусылды елдегі»*. Бұның бәрі заман бұзылғанының белгілері. Енді осы заманды бұзған кім? Қандай іс, қандай қулық, қай өзгерістен соң бұрынғы заман бұзылуға айналады? Бұған ақынның беретін жауабы: *«Заман қайтып оңалсын. Адам қайтып қуансын. Майыр болды сыпайың. Арылмастай дерт болды нашарға қылған зорлығың. Кінәзді көрдің піріңдей, тілмәшті көрдің биіңдей, дуаңды көрдің үйіңдей абақты тұр қасыңда, қазылып қойған көріңдей, байлар ұрлық қылады, көзіне мал көрінбей билер жейді параны, сақтап қойған сүріңдей»*.

Сол себепті: *«Заманның түрі бұзылды текеметтің түріндей»*. Мінеки, басында заман жайын ел өмірінің ұсақ белгісінен бастаса да, аяғында келіп тірелетіні баяғы ескі түйін. Заманның зарын айтып, күңіреніп келгенде, сол қайғыға салып отырған себепті іздесек, ол: орыс үкіметінің билігі болып шығады» [1. 214-215]. Бұл тек бір зар заман сипаты ғана емес. Алаш әдебиетшісінің әдеби процесті анықтау үшін ұсынған осы моделі күні бүгін маңызын жойған емес. Әдебиет ел өмірі, оның саясаты, оның тіршілік демі мен ойындағы мұңы, көңіл-күйімен, арман үміттерімен тікелей байланысты екенін М.Әуезов бізге осылай айқындап берген.

Ақынның өз уақытынан қандай үміті бар? Ол туралы М.Әуезов кесіп айтқан: «Үміті жоқ. Жалғыз жұбаныш: бүгінгі заманның бәрі осы күнгі ісінің жазасын ақыретте тартады деп сенеді. Сондықтан осы тез құрылатын заманның болуын

тілегендей: *«Келе жатыр жақындап ай мен күннің арасы. Таңда мақшар болғанда, таразыны аударар, залымның қылған күнәсі, әкімнің қылған зинасы»*, – дейді.

Зар заман ақындарының ішінде қауым тіршілігін, әлеуметтің қайғысын дін бояуымен бояп айтқан осы Шортанбай» [1. 215]. Осы тұста әдебиет елдің көңіл-күйі, мұңы, үміті болса, ол оның діни білімімен тікелей байланысты екені де айқындалған. Мұсылман қазақтың дүниетанымы осы Шортанбай өлеңдерінде әлеуметті қабылдау арқылы берілгенімен ерекшеленеді.

Зар заманның келесі өкілі Мұрат туралы М.Әуезов: *«Мұрат зар заман ақындарының ішінде патша саясатының бір тарауына көп көңіл бөлген ақын. Ол тарауы қазақтың жері алынуы болатын. Сондықтан бұл ақын көп жырында қоныс пен өрістің жоқшысы болады. Жер тарылып, заң бұзылып, ел сасқан соң, бұрынғы ұйтқысы бұзылмаған ру тіршілігі көркінен айырылып, құбылып, қуарып бара жатқан сияктанады. Бұзылған заман мұның да өлең сөзінің бар күшін әлеумет қамына жұмсатады. Мұрат зар заман ішіндегі ірі ақынның бірі. Бұның сөз үлгісі баяғының толғауы сияктанып, қарсыға шапқан жүйріктей көсіліп, құлашын керіп келеді. Елдің жайлауы мен қонысын жоқтағанда жалғыз өз заманынан бастамайды. Қазақтың қайғылы күйі алыстап, ескіден келе жатқанын айтып: «Еділді тартып алғаны етекке қолды салғаны. Жайықты тартып алғаны жазаға қолды салғаны. Ойылды тартып алғаны ойдағысы болғаны... Мал мен басты есептеп, баланың санын алғаны. Аңғарсаңыз, жігіттер. Замананы тағы да бір қырсықтың шалғаны» [1. 215-216]*, – дейді. Қазақтың әдеби сөзі тарихты бейнелеуші сөз екені осылай айғақталынады. Қазақтың басына түскен қайғылы күйдің саяси, әлеуметтік себептері бар екені де осылай нақтыланады. Мұрат өлеңдері Шортанбаймен салыстырылып талданған: *«Шешуі Шортанбайша табиғат бұзылғандықтан, дін жоғынан емес. Табиғат бұрынғы қалпында, заманды бұзған қазақтың өз қауымы: «Бәйіт еттім бұл сөзді. Қайғы шегіп заманнан. Заман азып не қылсын. Ай орнынан туады, күн орнынан шығады, бұның бәрі адамнан...»*. Осыдан кейінгі сөздерде адамның бұзылуының белгісі қайсы екенін айтады. Белгілері: бұрынғылар айтқан берекесіздік, арамдық, жат бауыр болып қарындастан айырылғандықтан. Қауымды бұзған себеп: *«Қатпа болған түйедей, киеңкі болған биедей, ел биледі бір сымпыс екі бұты таралған»*, – дейді.

Заманды аздырған себептің бірі осы болса, екіншісі күшті дұшпан иыққа шығып, қырандай қадалып, бағып тұр. Мойнын бұрғызбайды. Сондықтан ақын: *«Душпан тазы, біз тұлкі, қашсақ ерікке қоймайды, інге кірсек суырып құлғанадай қадалып, қазынасы кең құдайым. Сақтағайсың сәлаMAT»*, –

дейді. Отарлау орыстандыру арқылы іске асқанын Алаш ғалымы осылай ашығынан айтқан. Қазақтың жерін ғана алу емес, оның санасын өзгерту, қолдан келгенше оны бұзу. Ол туралы былай делінген: «Мықты дұшпан ақын жүрегін шошытып, жаратқан иесінен тілек тілетеді. Тыныс бітіп қажыған соң әлі құрыған зарлының арғы тірегі Құдай. Сондықтан «сақтай көр» деп соған жалбарынады. Қайғы мен үмітсіздік жеңген ақын алдыңғы заманнан да шошиды, алдыңғы заман ел сұрқын бүгінгіден де жаман бұзатын сияқты. Көмескі келешек тағы да талай бұзық белгіні сездіріп тұрған сияқты. Өмір ұйытқысының бұзылуы ақын заманындағы жамандықпен тоқтайды. Жақында тағы қауіп бар. Ол қауіп: *«Ұстай ма деп білегін, нығая ма деп жүрегін, кейінгі туған баланың шашын, мұртын қойдырып, ащы суға тойдырып, бұза ма деп реңін, адыра қалғыр заманның жаратпаймын сүреңін»*. Бұл сөзде жақындап келе жатқан заманның ақынды күпті қылған жұмбағы бар. Ол жұмбақ патша үкіметінің қазақ елін «орыс қылмақ саясаты» [1. 216]. Бұл талдау таза әдеби емес, әлеуметтіктің саяси анық сипатын көрсеткен және олар тығыз байланыста екенін айғақтап тұр.

Мұраттың «Сарыарқа» толғауы ел қайғысының үлгісі ретінде талданған: «Мұнда жерден ауған елдің арып-ашқан күйлерін, бұрынғы дәуренін айтады. Мұнда да күшті сарыны заман қайғысы. Бұзылған, азған заманның жыры. Сонымен бірге қазақ қоныс қылған жердің құтсыздық, сорлылығын айтады. *«Кірін жуып, кіндігін кескен жерден, қысылмай, ер кете ме еркіменен. Бұрында адыра қалғыр құтсыз еді, егескен ердің бәрі жер тіреген»*, – дейді.

Жер үшін талай ел өмірін сарп қылып, еңбек еткен, бірақ ежелден баяғы батыр мен жауынгер елдің ешбіріне пайызды қоныс болмаған құтсыз жер. Сондықтан басшысынан айырылған қара халықта қарсы тұрарлық шара жоқ» [1. 217].

Көркем әдебиет заман тынысын бейнелеуі қажет екені осылай нақтылана түскен. Зар заман ақындарының заман қайғысын түсінуі, оны жүрекпен сезініп, ел үшін қамығуы бұл ағымның басты ерекшелігі ретінде айғақталған. Бірақ әр ақын өзінше сезініп, өзіне ғана жақын қырынан заманды бейнелегені де осы ретте айтылған.

М.Әуезов зар заман ағымына «өлеңнің кейбір сарынымен қосылатын ақын Ыбырай Алтынсарин» деген. Өзгелерден бөлектігі – «бұл мәдениетті ақын» делінген: «Сондықтан кейбір өлеңдері оқымысты, үлгілі ақындардың салтымен жазылған. Ондай үлгінің мысалы: *«Сәуірде көтерілер рахмет туы»* деп даланың жазғы түрін суреттеп айтқан өлеңі. Алтынсариннен ең алғаш рет қазақ әдебиетіндегі сипаттау өлеңі басталады. Европа ақындарының үлгісімен, қыр тұрмысының көркін

суреттейді. Бұл өлеңінде әлеуметшілдік сарыны, ел қамы жоқ қазақ әдебиетінде алғашқы шыққан жаңа үлгі болғандықтан, сол жаңалық мысалының есебінде атап отырмыз» [1. 218]. Ақынның әлеумет күйін бейнелеуі оны зар заман ақындарымен жақындастырады. Әлеумет қамы туралы өлеңдері осы тұрғыда талданған: «Бұл да елге үлгі, өсиет айтады. Жүдеген елді жұбатқысы келеді, ел түгелімен көңілі кірбең, ғарып сияқты, сондықтан жұмсақ қолмен ұстап, жылы сөзбен келіп, көңіліне қонатын ұғымдай ақыл айтпақшы. Елдің басына келген күн көп сөйлеген, көп айтылған. Сондықтан ендігі сөзді Алтынсарин заманды жоқтап, заман зарын айтуға арнамайды. Заманның кайғы-шерін қалың елдің өзі сезіп, біліп, көріп тұр. Оның орнына, мүмкін болғанша, ем айтқысы келеді. Бірақ мұның айтқан емінде бір бағыттық, анықтап бастаған екпін, ағын жоқ. Елдің әр алуанына әртүрлі ем айтады. Елдің үміт, сүйенішін жас буынға артқандай болады. Сондықтан балаларды оқуға шақырып, бата береді» [1. 218].

Сонымен қатар М.Әуезов Ы.Алтынсарин өсиеті «көмескі» дейді, себебі ол оқымаған көпшілікке ешбір үміт арта алмайтын сияқты: «Сондықтан қалың елге кейде таза адамшылықты ем қылады. Кейде дін өсиетін үлгі қылып ұстайды. Зар заман ақындарының ішінде дін сарынын шығарып, дін мейманалығын көп ұсынатын ақын Алтынсарин. Таза адамшылық жолында елге айтатын ақылы: *«Араз бол, кедей болсаң, ұрлықпенен. Өліп кет, басың кетсе шындықпенен, Алланың рахметінен күдер үзбе, телмірме еш адамға мұңдықпенен, мақтанба бай болдым деп, бағыңызға, қартаймақ, о да қиын тағыңызда. Дөң аспай бақ дәулеттің кетуі оңай, басыңнаан бақыт тайған шағыңызда»*, – деген сияқты жалпы адамшылық үгітімен келеді» [1. 218-219].

Ыбырай Алтынсарин өлеңдері адамдықты үлгі етуімен ғибратты екенінен дейді М.Әуезов. Бұл өлеңдердің ерекшелігі де – осы басты діни түсініктерді меңгергендіктен. Бұл өлеңдерде діни сарын басым екені, оның ғибратты айырмашылықтары туралы былай делінген: «Дін сарынының келетін өсиеті, тәкаппар болмау, сабырлы болу, әділдікпен иесінен ұялу, иман байлығын жиюға тырысу. Осы үлгінің барлығын дін жақсыларының өміріндегі мысалдарымен айтады» [1. 219].

М.Әуезов нақты өлеңдерді талдай келе: «Мұның барлығы жоғарыда айтылған дін мейманалығы. Жуасып, жүдеген елге ақырғы тыныштық, жұбаныш осыдан табылмас па екен, ендігі өмірдің емі бой сұнып, сабырмен шыдап, дінмен тірек іздеу болмас па екен дейді. Әр заманда әр елдің тарихында, үміт кемесі су астындағы жартасқа соғылып, талқан болған шақта, әрбір жан өз жарасымен ыңырануға айналғанда, осындай

момындыққа түсіп, мұңға батып, дін бесігін іздейді. Тағдырына бас иіп, үміт, тілекке қош айтып, жарық сәулені ол дүниеден күтеді. Өлеңнің мағынасы мен үлгісі өзгелерден жат болса да, Алтынсариннің өзге зар заман ақындарымен жалғасатын желісі бар. Ол желісі жаңағы айтқан көңіл күйінде, түпкі сарынында, зар заман ағымының бір саласы осы бетпен, осы күймен кеткен» [1. 219-220].

Алаш әдебиетшісі зар заман өкілдеріне тән стильдік ерекшеліктерді осылай нақты айырып берген. Сарын ортақ болғанымен сөздерінің реңі, күйі біріне-бірі ұқсамауы осылай аңғарылған. Бұл әдебиетші М.Әуезовтің сөз өнеріне үңіліп, оны жүрекпен сезінуді кәсібилік ретінде ұсынған ұстаным үлгісі. Келесі ақын Нарманбет туралы былай делінген: «Зар заманның артқы ақыны XIX ғасыр мен XX ғасырдың жапсарында өмір сүріп, сол кезде өлең айтқан Нарманбет. Заман зарының ең ақырғы күйін шертіп, тоқтаған осы ақын. Осының заманымен, осыдан кейінгі дәуірде зар, күй қазақ әдебиетінен бітеді. Нарманбет мезгілінде зар күйінің басын шертіп, алғашқы толқынын шығарған толғаушыл.

Қалың елдің қамын тұтас ойлап, тұтас жоқтайтын қамқордың бәрі біткен. Заманның өзгерісі мезгіл сайын құбыла келіп, аяғында танымастық болып басқарған. Енді кәрі күйді жоқтаудың өзі де ескірген сарын болып, ол жайлы сөз қылатын алжыған шал сияқты бірен-саран ғана болып қалған. Елдің жақсы деген кісісінен Абылай заманының күйін күйлеу түгіл, Кенесары, Исатайдың да ісі мен мақсатын білетіндер де бірен-саран-ақ болған. Қалың ел, бұрынғы көп тілекті кемітіп, бой ұсынып болып, жаңа заман жетегіне жүруге ынтық бола бастаған, құлдыққа, қорлыққа, таршылық пен зорлыққа елдің еті үйреніп, денесі уланып, өліп кеткен. Енді зар заманды Махамбетше айтып, жаңалыққа қарсы болса, ақынды елдің өзі де тыңдамайтын, ұқпайтын сияқты болған». М.Әуезов заман өзгергенін оның әдебиетті қабылдауымен тікелей байланыстырып берген. Жаңа заманның құлдыққа дайын болуы зар заман сарынына жаңаша көзқарас тудырады. Мұндай ақынды түсінбейтін ел пайда болғаны осылай анықтала түседі [1. 220]. Нарманбет сөзінің алдыңғылардан айырмашылығы да сөз етілген: «Нарманбет осы дәуірдің ішінде туған ақын болған соң, зар заманның барлық бағыт мақсатын ұғып отырса да, солар айтқан күйді қайта шертудің мезгілі өтіп кеткенін сезген. Бірақ ақын жүрегі бұл күнге солардай ырза емес, соларша құсаланып, қайғырып, шерленеді. Қиялы солардың заманында, көңілінің күйі солармен туыстырады. Бірақ олардың үлгісі өтіп кеткенін күндегі өмір мен күндегі тіршілік мақсаттары көп дәлелмен миландырып, ұқтырып отыр. Сондықтан бар зар

заман дәуірінде «Сарыарқа» деген өлеңмен қош-қош айтады. Зар күйінің ақырғы толғау мен ақырғы ырғағы осы өлеңмен келіп бітеді», – деп тебіренеді Алаш әдебиетшісі М.Әуезов [1. 220-221]. Нарманбеттің «Сарыарқа» өлеңі әдеби талдауға түскен: «Сарыарқаның» басы зар заманшылардың ескі құлақ күйінен басталады. Ақын алдыңғы сөзде заман бұзылған соң табиғат та бұзылып, бұрынғы көркінен, бұрынғы жарқын қызығынан айырылады дейді: *«Сарыарқа, сарқыраған суың қайда? Түнде шық, күндіз мұнар, буың қайда? Найзағай жарқ-жұрқ етіп нөсер құйған, көк-жасыл, кемпірқосақ туың қайда?»* деген сөздер бүгінгі күннің табиғатына да наразы болған көңілді білдіреді. Зар заман Нарманбетке келгенде жоқтау болып кеткен, ескі күнгі қош айтумен бірге сол ескінің қасиетін айтып, жоқтау араластырады. Бұнда бұрынғылардай ем айтып, ел дертінен шығарлық жол іздеу жоқ, өзінің мақсаты ескіні жоқтау болғандықтан, сол үлгіден ауыспай отырып: *«Бай бар ма баяғыдай барқылдаған асы мол, аты тегін тартылмаған? Алдыңнан атыңды ұстап құрмет еткен, жайдары жеңген бар ма жарқылдаған. Пайдалы балығы көп дарияң бар ма? Сыбырсыз сыр айтатын жарияң бар ма? Аузынан ая толым қақырық тастап, батагөйі басалқы айтқан қарияң бар ма?»*, – дейді.

Зар заманның артқы ақыны бұрынғы зарлы мұңның бәріне ақырғы күмбезді тұрғызып, әдебиеттің бір ғасырлық дәуірін осы жоқтаумен тындырады. Біз зар заман дәуірін осы саналған ақындармен бітіреміз. Бұл дәуірге аты белгілі ақындардан кіретін көп болуға керек еді. Өйткені арғы заманның Сыпыра жырауы, Қазтуғаны, бергінің Алаша Байтоқ жырауы, Базар жырауы, Досқожасы болсын – барлығы да зар заман дәуірінен үлкен орын алатын ақындар» [1. 221-222].

Зар заман әдебиетінен кейінгі әдебиет қандай? Оның не жаңашылдығы бар? Ол туралы былай деген: «Қазақ әдебиетінің тарихи зар заман дәуірінен соң Абайға келіп тіреледі. Сол себепті енді Абайға көшеміз» [1. 222].

Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі (тарихи-әдеби сын) 1922 жылы «Шолпан» журналында (№ 4, 5) жарияланған. Әдебиеттің басты міндеті заманын бейнелеуі, оны көңілі мен күйін көріп, сезіне білу. М.О.Әуезов ұсынған қазақ әдебиетін дәуірлеу мәселесі осылай аңғарылған. Бұл әдебиетті қазақша танытудың үлгісі ғана емес. М.Әуезов әдеби сөзді нақты талдау арқылы сөздің ішкі мазмұны мен шерін сезініп заманды бейнелеуді көре білуді осылай үлгі етіп көрсетіп береді. Бұл бөлімде ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің хал-ахуалы сөз етілген. Орыс жазушылары айтуы бойынша, – дейді М.Әуезов қазақ ауыз әдебиеті «бай, өрнекті, түрі, тарауы көп кестелі, қысқасынан

айтқанда, қазақтың даласы секілді кең, келешегі көрікті үлкен, жалпы түрік әдебиетінің ішінде үлкен өріс алатын әдебиет секілді көрінеді. Бірақ осы жазушылардың айтуына қарағанда, жазба әдебиетіміз әлі іргесі нығаймаған, беті анықталып ашылмаған, белгілі түрге түсіп қалыптанбаған майысқақ, сынғақ әдебиет деп саналғандай» [1. 223]. Осы мәселеге қазақ әдебиетшілері қалай қарайды деген сауал көтереді М.Әуезов. Ескіден қалған мұраға жаңа әдебиеттану қалай қарайды?

Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет қалай ажыратылады? Ескі әдебиетке қалай қарау жөн? Осыған орай былай делінген: «Бірақ өткен күннің әдебиетін еске түсіргенде, ескіліктен сол белгіні қалдырып кеткен адамды ойлағанда, айтылған өлең, жыр, таппақ, мәтелдердің ауыздан шыққан кезін ойлағанда, бәріміз де өткен күннің өнеріне ішімізден бас игендей боламыз, сөзі қалған кісінің атын құрметпен атағандай боламыз.

Сөзінен туатын мағынасын, ішіндегі қайратты рухы, сыртындағы кестесі мен келісімі өзін еріксіз елестеткендей болды. Біз ескі әдебиетімізді сүйеміз, сүюіміз дәлелсіз емес. Құрметтейміз, құрметіміз орынсыз емес, себебі әдебиетімізге өзге көп жұрттың ауызша әдебиетінде жоқ нәрселер табылып отыр. Ауызша әдебиет бір заманда тәртіпті жазба әдебиеттің қызметін атқарғандығы білініп отыр. Сол міндетін ұққандықтан ауызша әдебиет өз өрісін кеңейтіп әкеткенін көріп отырмыз. Сол ескі сөздің ішінде ескі қазақ өмірінің әрбір дәуірі, әрбір мезгілі және әрбір жеке-жеке суреттері де айтылған. Мұның үстіне жазба әдебиетте классические произведениелерде кездесетін үлгілі мінездер – типтер, ел ішінде айрықша таптардың өзгеше психологиясы да дәл айтылған жерлері бар. Бұл бәрі құрғақ сөз болмас үшін төмендегіше дәлелдерді көрсетпекшімін» [1. 223-224].

М.Әуезовтің осы үзіндіде келтірілген әдеби түсініктері бүгінгі әдебиеттанудың басты іргелі категориялары.

М.Әуезов «Қазақ өміріндегі» бақташылық салтты көрсететін атақты «Қозы Көрпеш-Баян» өлеңін талдаған. Онда былай делінген: «Мұнда бақташылықтан (отрицательная черта) «тоқсан мың жылқы айдаған бай болса да, үйінде сілкіп салар сырмағы жоқ» Қарабайдың мінезінен көрінеді. Қарабайдың мінезі, әдеті, өміріндегі максаты өлеңнен бастан-аяқ көрінеді. Қарабай – Пушкиннің Скупой Рыцарының қазақтағы айқын тұрған типі. Бұған қарсы қойылған сол өлеңдегі байдың үлгілісі, мінездісі – Сарыбай. Бұл да өлеңде бүтін адам болып көрінеді» [1. 224]. Әдебиетші текті мен тексіздің аражігін осылай ажыратып берген. Және олар біріне бірі қарсы қойылуымен ерекшеленеді.

Қазақ әдебиетінің арнайы түрі ретінде батырлар өлеңі сөз болған. Олар әдебиетте қалай бейнеленген? Несімен ерекше?

«Қазақ батырлары бәрі бір қалыпқа соққандай барған жерін қырып келіп, жойып келетін, үнемі жолы болып отыратын, хазірет Әли Сейітбатталша батыр емес. Бұларда қазақ мінезі бар деуге болады. Қазақ батырларындағы мақсат – алдыменен қаншыл болу. Бұның мысалы: Қобыланды, Ер Тарғын. Қобыланды – атаны, руды, туысты бел қылған батыр...

...Екінші, мұның қарсысындағы – Ер Тарғын. Бұл – қазақтың бірлігі кетіп, азған заманының батыры. Арысы мұсылман, берісі қазақ ішінен жау тауып, ұйтқы бұзған, шепті жарып, шеңбер бұзған батыр. Сондықтан мұның жолы болмайды. Қазақтың жай шылбыр мінезді салғырт батыры: *«Атадан кескекті туған аюмын, кескілеспей басылман! Кілегей қара бұлытпын, кенет жаумай ашылман. Түтедей сүйегім қалғаныша, дұспаным, саған бас ұрман! Балуан сұлтан, батыр хан қыларың болса, қылып қал. Күндердің күні болғанда. Бас кесермін жасасырман!..»*. Әуелі туысынан бастап сөйлейтін тәкаппар, нағыз қазақ бұл сөзінен көрінеді. Қазақ батырының барлығының жайынан айтатын сөз. Бәрі де өзге батырлығынан бұрын әуелі рухын батырлыққа айналдырған салқынқанды, дене қайратынан да жан қайратын артық бағалаған батырлар» [1. 224-225].

Күні бүгін үтір арқылы айтылып келе жатқан батырлар тұлғасы осылай анықталып берілген. Батырлық деген ұғым қандай сипаттардан тұрады? Қара білек күші ғана емес, ерекше парасаттылықты қажет ететін кәсіп осылай анықталған. «Рухын батырлыққа айналдырған, дене қайратынан да жан қайраты артық» болған қазақ батырының текті тұлғасын Алаш әдебиетшісі осылай сұрыптап берген.

Қазақ әдебиетінің ірі, текті екенін М.Әуезов осы ретте анықтап берген: «Біздің әдебиеттің бізге сүйкімді жерлері осындай ірі жерлерінде, ірі қалпымен, өзге жұрттікіне ұқсамай, таза қазақтікі болып шығатындығында. Біздің ауызша әдебиеттің бұдан басқа түрлеріне, ұсақ тарауларына келгенде, алдымыздан көзді қуантып, жайнап шығатын асыл тас сияқты қымбатты бұйымдары басқа жерде де бар. Сол ауызша әдебиетте қара сөзбен айтылатын аңқаулықтың иісі аңқыған қарапайым ертегімен қатар Сарыарқаның «ақ көде малға шүйгін шөбі, кір жуып, кіндік кескен жері, көлеңкелі ағашы, қоңыр желіне» шейін шеберліктің орамына кіргенін көреміз: *«Тайлақтың енді аман бол, қалған елі! Арқаның сен де аман бол, қоңыр желі...»*.

Нәзік сезімді әйел заты Ай, Таңсықтың аузына туған елі, өскен жерімен қоштасарда, ел қиялының салған сөзі – осылар. Қазақ даласында ақындықтың тәтті сұлулығынан қой баққан қотыр тайлы тазша бала, жар басында жарты лашықтаған сақау қатынға шейін құр қалмағандықтан, ел еркесі батыр да, жұрт тұрғысы бір төре де құр болмаған. Сондықтан өлеңмен айтқан

билік, жырмен айтқан өсиет, тақпақпен айтқан дау бір кезде «татуды араз, жақынды жат қылуға» жараса, бір кезде іріген елді біріктіріп, іріткішінің шіріген сөзін саф қылуға жараған. Хан, қара, би, төре, аламаншыл батыр, жетекшіл қарашы – бәрі де айырмасыз кестелі, сырлы сөздің қадірін білімге ұстартып, зейіні ашылған еуропеецтен кем білмеген». «Ел еркесі батыр» қандай істерімен танылған? Неге қазақ өлеңмен айтқан билікке тоқтаған? Ата-бабамыз өсиетті неге жырмен айтқан? Дауды қалай тоқтата білген? Дала мәдениеті «кестелі, сырлы сөздің қадірін білімге қалай ұстартқан?» Осының бәрін М.Әуезов айғақтап берген.

Әдебиеттің, өлеңнің адам өміріндегі орны да қазақша нақтыланған: «Ескі қазақ баласы, шынында, туған жерде өлеңмен қарсы алынып, өлеңмен шығарып салынатын болған. Бұл қазақ рухына анық сіңген мінез еді. Сондықтан қазақтан шыққан ту ұстар адамдардың бәрі де өмірінде кез келген ірі істердің бәрінің жанынан ақын рухы мінген тұлпары өлеңменен желдіртіп өткенге ұқсайды.

Ол замандағы қазақтың өміріндегі кез келетін қиын асу, тар кезеңде жорыққа аттанып, жасанған жаудың қарсысына бару болса, Абылайдың үлкен соғысының біріне бара жатып, керей Жәнібектің өзіне берген батасы мынау: *«Құрулы мылтыққа жолықтыр, құрсаулы жауға жолықтыр, ел сасқандай, етек басқандай Абылайдың сарт... ашқандай күнге жолықтыр»*, – деген. Бұл асау қанды батыр, тайғақ кешу, тар жолда еліне еңбек сіңіруді қиял қылған елшіл аламан сөзі» [1. 226]. Осы ретте М.Әуезов Абылайдың Бұқар жырлаған бейнесін талдаған: «Абылай өлім халінде жатқанда айтқан Бұқар жырау сөзі мынау: *«Қалыңсыз қатын құштырған, ханым-ай! Қайырусыз жылқы бақтырған, ханым-ай! Үш жүздің баласынан үш кісі айтсам, қалар да ма екен, жаның-ай!»* Осы бір ауыз өлеңдегі мағына қанша? Мұнда – Абылайдың жауынгерлігі, жолы болып, кезенген жауын көп жеңгендігі, ел билеуге шеберлігі, тентек бұзықты тыя білгендігі, ел ішіне тыныштық орнатқандығы; сол үшін үш жүздің баласының оған деген тілегі, құрметі түгел көрінбей ме? Аз сөзде көп мағына осыдан артық бола ма?

Әр адамның өз басына кез келетін қиын күн – өлім күні болса, оны да өлеңмен қарсы алып және өлім халіне лайықты зарлы сарынмен ән шығарып кеткен адамдар біреу ғана емес» [1. 226-227]. Өткенге өзіміз үшін қарау – мәдениет пен тектілік белгісі екені де ерекше аңғарылған: «Рас, өткен күннің әдебиеті біздің сүюімізді тілемейді. Сүюімізбен семірмейді де түрленбейді. Жек көруімізбен жоғалып та кетпейді. Ескі әдебиеттің түрлерін білу, бетін ұғу, ағымына түсіну – біздің өзіміз үшін керек. Бүгінгі әдебиетке белгілі жол салып, дұрыс бағыт береміз дегенде, жалпы

қазақ әдебиетінің өткен күнін, бүгінгі қалпын һәм келешегін де түгел түсіну керек. Сонда ғана әрбір жазушы хақиқатқа жақын сөйлеуі де мүмкін». Яғни хақиқатты таныту – әдебиеттің басты міндеті. Бұл туралы Байтұрсыновша айтылған [1. 227].

Қазақ жазба әдебиеті туралы да арнайы ғылыми сараптама берілген. Осы ретте жазба әдебиет тек Абайдан басталады деген дұрыс түсінік емес екенін ашық айтқан: «Бұл пікір суретті художественная литература ретінде қарағанда дұрыс болса да, әдебиет тарихының ретімен қарасақ, үлкен адасқандық болады. Қазақта жазба әдебиет Абайдан көп бұрын басталған. Бүлесепке, көбінесе, дін мақсұтымен жазылған қиссаларды кіргізбесек те, айтыс өлеңдерді кіргізбеуге болмайды. Наурызбай мен Тілеуқабактың қызының айтысуы, Біржан мен Сараның айтысуы, бір жағынан, ауызша әдебиетке кірсе, бір жағынан, жартылап келіп жазба әдебиетке кіреді. Тегінде, қазақтағы айтыс өлеңдер – өзге жұрттың әдебиетінде кез келмейтін, біздің әдебиеттің байлығына дәлел болған айрықша бір түр.

Айтыс өлеңдердің ерте күндегілері ауызша әдебиетке кірсе де, бергі замандағы айтыстың ішінен ұзақ әңгіме тудыратын Наурызбай мен Біржан – Сара сияқтылары жазба әдебиетке кіреді. Екі кісінің айтысуынан, немесе екі кісінің жайынан туатын әңгімелер ертерек уақытта ағылшын әдебиетінде Грандисон, Ричардсон, Достоевскийдің уақыттарында туылған. Орыстардың «Бедные люди» деген кітабында бар. Мұндай әңгімелерді *эпистолярный* роман деп атаған. Біздің айтыстардың көбі – *эпистолярный* роман түріндегі өлеңдер. Сондықтан жазба әдебиеттің әуелгі басына бұл өлеңдер кіруі тиіс. Одан беріде жазба әдебиеттің өз міндетін ұға бастап, қазақ тұрмысындағы кем-кетікті қолға ала бастағаны да Абайдан бұрын басталады. Бұл жағынан қарағанда, Абайдың алдындағы адамдар деп Шортанбай, Алтынсарин, Мәшһүр Жүсіп, һәм Нарманбеттерді алу керек» [1. 228].

Көшпелі дәуір қазақ тұрмысында қандай әлеуметтік мәселелерді қойды? Дала эстетикасы деген ұғым нені қамтиды? Қазақтың діні мен тілі қандай халге түсті? Ол туралы: «Қазақты патша саясаты билеп алған, қол-аяғын байлап, бағындырып алған, жерін алып өзінің төрелерін қазаққа ұлық қыла бастаған отаршылдық әрекетін күшейте бастаған, дінінен айыра бастаған уақытына келеді.

Сыртқы өмірдің осы сияқты себептерінен қазақтың ойына уайым араласқан, көңілі жабығып, қайғы басқан, сөзінен, өлеңінен, әнінен бұрынғы билік, еркелік, еркіндіктің бәрі де арыла бастап, оның орнын арман, зар-шер, қайғы басқан. Сондықтан әдебиеттегі көшпелі дәуір де осындай мұңды күйден құралған. Осы ретпен қарағанда Шортанбай жазған

«Зар заман» – әдебиеттегі, тарихтағы көшпелі дәуірдің зор айнасы. Бұл өлеңнің ішінде қазақ тұрмысына жанасқан кемшіліктің айтылмағаны жоқ деуге болады. Патша ұлығынан бастап, қазақтың өз ішіндегі берекесіздігі, бұрынғы мінезден айырылып бара жатқандығы, дінін жоғалтып, жастарының азып бара жатқандығы, – барлығы да зарлы сарынмен айтылып өтеді...» [1. 228-229]. Сыртқы саясаттың қазақтың ішкі өмірінің сынын сындырғаны, оның тектілі дәстүрден айырылуы осылай анықталған. Дінінен күшпен айырылған елдің мұңы асыл сөзде бейнеленген», – дейді М.Әуезов.

Ыбырай Алтынсарин өлеңдері де осы тұрғыдан талданған. Оның басқалардан ерекшелігі: «Бірақ мұнда алдыңғылар сияқты шексіз уайым болса, сонымен араласқан жалпы дертке ем іздеудің талабы да бар. Аурудың емі мынау деп, ашып айтып, бір нәрсені шешіп бермесе де, бірде дінді, бірде оқуды, бірде таза адамшылықты ем қылып ұсына бастаған Алтынсарин» [1. 229]. Бұл әдебиеттің басты сипаты былай тұжырымдалған: «Көшпелі дәуірдегі ақындардың бәрінің жайынан айтатын сөз – бұлар өз заманының бел баласы. Олардың заманы – қараңғыда сипалап сенделудің, қиналудың заманы. Ел дертіне не нәрсенің ем екенін білмей, бірі дінді, бірі ескілікті жақтап, бірі орыс ұлығын жамандап, бірі қазақты жамандап, түпкі дертті таба алмай жалпақ адасқан заман» [1. 229]. Осыған орай айтылған М.Әуезовтың «религиозный мистицизм деуі де заман талабына берілген қолдаушылық. Қазақтың көшпелі дәуірі осылай бейнеленген. «Бірақ ол дәуірдің ақындары жазба әдебиеттің басы екендігі даусыз. Себебі бұлардың өлеңінде ел тұрмысының бұрынғы айтылып жүрген жалғыз қызығы мен желігінен басқа, тұрмыстағы негізгі дерт, негізгі себептер айтыла бастаған. Ел күндегі өмірі, күндегі сезімі, күндегі ойыменен әдебиет шеңберінің ішіне кіре бастаған» [1. 229]. Осы еңбекте Абай шығармашылығы туралы да нақты ғылыми тұжырым берілген: «Абайды әдебиеттің басшысы дегенде, осындай кейінгі дәуірде еске алып айтамыз. Қазақ әдебиетіне Абай кіргізген жаңалық көп. Абай – қазақтағы суретті, сұлу сөздің атасы; тереңге сырлы, кең мағыналы кестелі өлеңнің атасы. Қазақ өлеңіне үлгі, өрнек берген, түрін көбейтіп, қалыбын молайтқан – Абай. Ол қазақтың ішінен оқушы тапқан.

Әдебиетке, өлең-жырға бұрыннан орнаған теріс пікір, теріс ұғымның бәрін жоғалтып, жұрттың ойын тәрбиелеген. Бұдан соңғы бір үлкен қызметі – қырдағы қалың қазаққа Европа мәдениетінің есігін ашқан. Орыстың Пушкин, Лермонтов, Крыловтарын қазаққа таныстырушы – Абай.

Мәдениеттің жұрттың ысылған тілімен айтқан тәтті күй, нәзік сезімдерін Абай қазақтың дүкен көрмеген жалпақ тілмен

өзіндей тәтті қылып, сезімді қылып айтып берген. Сондықтан Абай қазақ оқушысының ойымен қатар сезімін де тәрбиелеген (А.І). Қазақтың тіліне Абайдың сіңірген еңбегінің арқасында бұл тілдің барлық байлығы, орамдылығы, өрнектілігі табылған.

Абайдың барлық өлеңі – қазақтың сол күшті тілінің ішінен туған асыл құрыш; қырдағы қалың қазақтың осы күнге шейін сөйлеп жүрген жалпақ тілінің жемісі, соның сыры мен сымбатын көрсететін айнасы. Бұл – Абайдың қазақ тіліне істеген қызметі» [1. 229-230]. Классик ақынның әдеби тілді дамытып, классикалық өнегелі жазу түрін – стилін қалыптастырғаны осылай бағаланған. Себебі Абай қазақ «өлеңіне үлгі, өрнек берген, түрін көбейткен, қалыбын молайтқан» жанр мен стильді дамытқан.

Абай өлеңінің ерекше мазмұны туралы Алаш әдебиетшісі былай дейді: «Абайдың өлеңін ішіндегі мағынасы мен беттеген бағыты жағынан қарағанда, көшпелі дәуірдің өлеңдерінен айырылатын жері – мұнда сүлдері құрыған зар да, әлі құрыған уайым да жоқ, оның орнында қазақ өмірінің кем-кетігін түсінген көзі ашықтық бар, дәлдеп ауруын тауып, емін айтқан ширақтық бар. Бұрынғыдай әр нәрсені ем көрген далбасалықтың орнына, Абай қазақтың жасына білім жарығына ұмтыл дейді, кәрісіне малды дұрыстап бақ дейді, атқа мінген жақсыларына елді іріткіге салмай, адал еңбек қыл, қарызынды атқар дейді. Қазақтың өміріндегі кемшіліктің қайсысынан болса да, Абай өз емін айтып кеткен» [1. 230]. Бұл Абайдың басты тақырыптары.

Әдебиеттің міндеті қандай деген сауалға да Абаймен жауап берілген: «Әдебиеттің зор міндетінің бірі – елдің мінезін түзеу деп білгендіктен, Абай ел ішіндегі көпшіліктің мінезін өлеңменен суреттеп, белгілі типтерді де көрсеткен. «Мәз болады болысың», «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ», «Болыс болдым, мінеки» деген өлеңінің бәрінде де қырдағы әрбір таптың адамдарының мінезін сипаттаған. Абай өлеңінде кездесетін мұң мен зар болса, ол бұрынғы зардың сарқыты емес, өз жүрегіндегі сырын айтқан сыршылдықтың сарыны. Бұл да – Абай өлеңіндегі жаңа түрдің бірі» [1. 230-231]. Абай сөзінің алдыңғылардан ерекшелігі стиль дәрежесінде осылай анық аңғарылған.

Абай реализм өкілі екені, ол жаңа бағыт ашқаны сөз етіледі: «Сондықтан өлеңді бастағанда, ескіліктің ақындарымен арбасудан бастайды. Рас, олармен ұрысу Абайдың қатасы шығар, өзін тапқан енесін тепкенге ұқсар-ақ. Бірақ ол ұрысу – ескіліктің бетіне қанағаттанбай жаңадан бет іздеудің белгісі болатын. Сондықтан ол қатасы Абайға кешіріледі.

Абайдан басталған сол реализмнің сарыны қазақ әдебиетіне осы күнге шейін жол болып келе жатыр. Рас, бұл жолда кейде

бір ағым күшейіп, кейде жалпақ жарысқа ұқсап, бытырандылық күшейіп жүрген мезгілдер бар. Бірақ негізгі сарынға келгенде, қазақ өміріне тез боламын деген әдісіне, аяласына келгенде, қазақ әдебиеті Абай салған жолдан көп ұзап, өзгеріп кете қойған жоқ» [1. 230]. Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабай пен Жүсіпбек Аймауытұлы айтқан Абай ғасырын Әуезов те қолдаған.

М.Әуезов Абайдан кейінгі құбылыс ретінде «Қазақ» газеті туралы мағлұмат берген: «Қазақ» газетінің мезгілі әдебиетке ұлтшылдық туын көтерген мезгілмен тұтас. Ол уақыт қазақ жұрты 1905 жылдың өзгерісін өткізіп, ел дертінің себебін ұғып, емін біліп, енді қазақты оятып, күшін бір жерге жиып, патша саясатына қарсылық ойлап, құрғақ уайымнан да, бос сөзден де іске қарай аяқ басамыз деп, талап қыла бастаған уақытына келеді. Сондықтан бұл уақыттағы іс пен сөзде тығыз қамның, асығудың ретінде бұдан өзгенің бәрін қоя тұрып, бір саясат әңгімесіне жұмылудың, жалғыз соған ғана үңілудің қалпында өтті...» [1. 231]. «Қазақ» газетінің бетіндегі саяси бағыт пенен тұтынған жол да осы ретпен жүрді. Жазылған ұсақ өлеңдер, әңгімелер, барлық мақалалардың бәрі де қазақты ұйқыдан ояту, сергіту, күшін біріктіру, оқығандарын түзу жолға салу, соларға басшы болу, қазақ ісіне көз-құлақ болуға арналған. Бұл тұтанған жолда «Қазақ» газеті өз міндетін атқарады. Бірақ таза әдебиет көзімен қарағанда, «Қазақ» газетінің заманында қазақ әдебиеті бөлекше түр тауып, өркендеп кетіп еді деп айтуға болмайды. Затында тарихпен салыстырғанда, әдебиет саясат жүзіндегі бір беткей жұмылудың заманында көп жаңа түр тауып кете алмайды. Жаңа түр өзге жұрттың ізіне қарағанда, тұрмыс жүзіндегі қиық-жиқылықтың, броженияның мезгілінде көп туады. Сондықтан ол күндегі өте жас әдебиетте жаңа түрлерді іздеу де болған жоқ» [1. 232], – дейді М.Әуезов.

«Абай» журналы да осы тұрғыдан сипатталған. Өз замана әдебиеті туралы былай делінген: «Бірақ бұл жылдардың жаңалығы – әдебиеттің беті өзгермесе де, түрі көбейе бастады. Қазақ тілінде пьесалар, әңгімелер жазыла бастады. Аз уақыт шығып тұрса да ғылыми, әдеби журнал болып, «Абай» журналы азын-аулақ түр шығарды. Өзгерістің алғашқы жылдарындағы әдебиет қалпы осы болды. Жазба әдебиеттің Абайдан бергі дәуірін алғанда, жолын өзгертетін жаңалық соңғы жылдарда туып келеді» [1. 232]. Жаңа әдебиет, жаңа сапа туралы да нақты мағлұмат берілген: «Ол жаңалық – жаңа басталып келе жатқан сезімшілдік, сыршылдық (романтизм) дәуірі. Бұрынғы ауызша әдебиеттен, одан бергі Абай заманынан бері қарай келе жатқан реализм сарыны көбінесе құрғақ ой, жадағай сөз (рассуждение) күйі осы күнде терең сезім, нәзік сыр күйіне айналып келеді...

Бұдан басқа сезім жағына көбірек көз салған бірен-саран пьесаларда, соңғы жылдардың кішілеу әңгімелерінде бар. *Жаңа басталып келе жатқан әдебиет дәуірінің бұл сияқты жұлдарында, көбінесе құлаққа ілінетін күй – сезім күйі. Бұлардың ішінде тіршіліктің суреті, әңгімесі аз болса да, ішкі өмірдің сыры көп, адамды өз ішіне үңілтетін мұң мен шердің сарыны бар* – (А.І). Сыршылдық дәуірі, қай жұрттың болса да әуелгі кезде ескі ертегідегі жын, пері, жалмауыз, жез тырнақ сияқты жаратылысы тұманды, қараңғы заттарды жыр қылумен басталған. Қазақта да осының белгісі көрініп отыр.

Қазақ әдебиетінің бұл күнге шейін жүріп келген жолына карағанда жаңа дәуір, жаңа үлгінің туатын кезі жеткендей. Жазба әдебиеттің жаңадан түбір тауып, ауданын кеңейтіп, келесі өрнекті дәуірге қарай аяқ басуы осы белгілерден басталса керек.

Қазақ әдебиетінің бұл дәуірі буыны бекіп, қатарға кірерлік әдебиет болғандығын көрсететін сыршылдық-романтизм дәуірі болады. Бұл арада біздің әдебиеттің өткен күні туралы айтылатын бір сөз: Абайдан бергі дәуірді орыстың реализм дәуіріндей, толық реализм дәуірі деп айтпаймыз. Ол уақыт қазақ әдебиетінің аяғын апыл-тапыл басып келе жатқан кезі болғандықтан, толық реализм шартын көрсеткен жоқ» [1. 232-233]. Әдебиетті сөз еткенде оның кәсіби тілімен сөйлеуді яғни нақты сипаттарын анықтауды М.Әуезов осылай бізге үлгі етіп берген.

Жаңа әдебиетке де М.Әуезов нақты ескертпе берген: «Біздің ескі әдебиеттен қалған көп сарын, кең ауданның бәрі де жазба әдебиетке келіп, тартылып, азайып отыр. Жазба әдебиет бір беткейліктен арылса, жаңа арылайын деп, жаңа ғана қайтадан тарауланып, ауданын кеңейтейін деп отыр.

Болмаса ауызша әдебиет жасаған күлдіргі тип – Қодарды, қайғылы (трагический) геройлардың типі – Қозы Көрпеш-Баянды, елдің зар-мұңының тілшісі – Асан қайғыны, еркелік-серкеліктің типі – Ақан серіні жазба әдебиет жасады ма? Әлі жасаған жоқ. Бұларды айрықша жан деп (тип деп) ұға білген қазақ кейінгіні де ұға алады, ұқпақ түгіл өміріне үлгі қылып еліктеуге жарайды.

Ел ішіндегі бозбала Біржанның ақындығы мен салдығына, Ақанның серілігіне еліктесе, батагөй қария Асан қайғының қайғысына еліктесе, далада еркін өскен қыз Сараның салдығы мен айтыс құмарлығына еліктесе, бұл еліктеудің Чайльд-Гарольдке, Печоринге еліктеген орыс жастарының мінезінен қай жері кем? Әдебиеттің қазақ мінезін түзеп, басшы болуына мүмкін екендігі осы белгілерден білінбей ме?» [1. 233-234]. Әдебиеттің «мінез түзейтін» басты мінедеті осылай ескертілген. Әдебиет өзі үшін емес, елдің пейілін, қамын, көңіл-күйін түзеуге арналған сала екені осылай айғақтала түседі. Осы мақала

соңында М.Әуезов бүгін де қажетті ғылыми ойды алға тартқан: «Қазақ әдебиетінің ішіне қазақ өмірін түгел суретімен алып кіру – әдебиеттің ендігі міндеті. Бұл күнге шейін біз саяз жүзіп жүрміз. Қазақ әдебиеті өмірінің бетіндегі қаймағын жалап жүр. Бұрынғы әдебиеттің ішіне тазша бала менен жалшы сақау қатын да кірген болса, бүгінгі әдебиетке қалпақ киген, оқығаннан бастап, қой жайып жүрген қойшыға шейін кіруге тиіс. Әдебиет сол күнде ғана өмір айнасы, өмір тезі болуға мүмкін» [1. 234]. Әдебиет «өмір айнасы, өмір тезі» екені осылай айқындалған.

М.О.Әуезовтің әдебиетті танытатын бұл ойлары ХХ ғасырда толығымен іске асты деу қиын, себебі бұл «Әдебиет тарихы» да саяси тыйым салынған кітаптар тізімінде болған. М.О.Әуезов бұл кітаппен ғана шектеліп қалмаған. Оның әдебиеттанулық еңбектері туралы М.Мырзахметұлы былай деген: «М.Әуезов «Әдебиет тарихы» жайлы жалпы қазақ әдебиеті тарихының алғашқы соқпағын салған оқулығын жазумен тоқталып қалған жоқ. Артынша осы мақсатқа орай «Жеткіншек» (1930), «Новый аул» (1929), «ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы» (1933), «Әдебиет хрестоматиясы» (1937) және бұларды оқыту туралы методикалық нұсқау хаттарын жариялады» [1. 238].

«Әдебиет тарихы» тек 1991 жылы ғана қайта басылған. Бұл еңбек тұңғыш оқулық қана емес, қазақ әдебиеті тарихы туралы кәсіби ғылыми маңызды құнды зерттеу. М.О.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» тәуелсіз әдебиеттанудың Темірқазығы болып табылуының сыры да осыдан. Олай болса, Алаш ғалымына Алаш ұраны мен ерекше ұлтжандылық сезіммен жазылған әдеби танулық еңбектері үшін Аллаһ елшісі Мұхаммед (с.а.с) Пайғамбарымыздың шапағаты болғай.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.

АБАЙ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ: ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНҰЛЫ

Қайым (Ғабдулқайым) Мұхамедханұлы (1916-2004) ұстазы М.О.Әуезовтің қолдауымен 1939 жылдан бастап бүкіл ғұмырын Абай мұрасын, Абай мектебін, Абай шығармаларының текстологиясын зерттеуге арнаған ғалым. Оны келесі еңбектерінен көруге болады: «Қазақ әдебиеті тарихындағы абайтану ғылымының келелі мәселелері: Абайдың әдеби мектебі, акын шығармаларының текстологиясы, шығармаларына түсінік беру және Абайдың жаңадан табылған өлеңдері»; «Абайдың әдеби мектебі» (Семей облыстық «Екпінді» газетінің 1940 жылғы № 233-239 сандары), Ақылбайдың «Дағыстан», «Зұлыс», Мағауияның «Медғат-Қасым», «Еңлік-Кебек», Әубәкір мен Әріптің шығармашылық өмірлеріне арналған мақалалары. Ғалымның мерзімді баспасөз беттерінде жарық көрген әдебиеттің жалпы мәселелері, әдеби процесс пен әдебиетті танытушылар, әдебиеттер байланысы туралы ой-пікірлерді қамтитын зерттеу мақалалары: Қазақ әдебиеті тарихына арналған зерттеу мақалалары (Ш.Уәлиханов, Бұхар жырау, М.Әуезов, М.Өтемісов, Ы.Алтынсарин, С.Торайғыров, С.Дөнентаев, М.Сералин, Ы.Шөреков, Ы.Мұстамбаев, И.Қазанғаров, т.б.); Жазба әдебиет пен ауыз әдебиетінің байланысы, өнер иелеріне байланысты сын-зерттеулері («Жүсіп-Зылиха» поэмасы, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры, айтыс ақындары: Орынбай, Кемпірбай, Шөже, Сәдір, Сапарғали; әншілер: Әміре, Майра, т.б. туралы дерек мақалалары); Ел тарихына байланысты зерттеулері: С.Ғаббасов, А.Көшкінбаева, Б.Байғаранова, А.Ермұхаметов, У.Жәнібеков, т.б.); Шет елдер әдебиеті жөніндегі ғылыми пікірлері (А.С.Пушкин, И.А.Крылов, М.Ю.Лермонтов, Ф.М.Достоевский, сондай-ақ татар әдебиеті өкілдері: Ғ.Токтай, Қ.Насыри, Ш.Камал, т.б.). Қ.Мұхамедханұлы әзірбайжан драматургы У.Ғаджибековтің «Аршын мал алан» (1941), татар жазушысы Ш.Камалдың «Қажы әпенді үйленеді» (1967) пьесаларын қазақ тіліне аударған.

Көркем шығармалары мен әдеби мұра қалдырып, акын дәстүрін жалғастырушылар қатарына зерттеуші Абайдың акын шәкірттерінен тұңғыш рет Ақылбай Абайұлы Құнанбаев, Мағауия Абайұлы Құнанбаев, Әсет Найманбаев, Әріп Тәңірбергенов, Көкбай Жанатаевтарды ал, Абайға шәкірт болған, бірақ артына шығармашылық мұра қалдырмаған әнші шәкірттері қатарына төмендегілерді жатқызады: Халиолла Өскенбаев, Кәкітай Ысқақұлы, Мұхамеджан Майбасаров (1852-1917), Бейсембай Жәнібеков (1858-1917), Баймағамбет Мырзаханов, Мұқа Әділханов (1857-1927), Әубәкір, Әлмағамбет Сексенбаевтарды (1869-1930) енгізді.

Зерттеуші Абайдың шәкірттерін төмендегідей екі топқа бөле қарайды: 1. Әдеби мұрасын қалдырып, ақын дәстүрін дамытушылар; 2. Абайға шәкірт болған, бірақ артына шығармашылық мұра қалдырмағандар.

Қ.Мұхамедханұлы Абайдың бұрын белгісіз болып келген 6 өлеңін тауып, 1945 жылғы жинаққа енгізген. 1951 жылы Қайым Мұхамедханұлы «Абайдың ақын шәкірттері» атты кандидаттық диссертация қорғады. Ғылыми жетекшісі М.О.Әуезов болды.

Зерттеушінің бұл еңбектері кесірлі саясаттың құрбаны болды. Қазақ ССР Ғылым академиясы мен Қазақстан Жазушылар Одағы Президиумының «Қазақ әдебиетінің классигі А.Құнанбаевтың өмірі мен шығармашылығын ғылыми жолмен зерттеу жөніндегі айтыстың қорытындысы туралы» біріккен қаулысында ұлтшылдық сипатта жазылған деген тұжырымға келеді. Қайым Мұхамедханұлы Абай мұражай директорылығы (1947-1956) қызметінен босайды. Қазақ ССР ҒА Президиумы мәжілісінің 28-тамыз 1951 жылғы № 28 хаттамасында мұражай басшылығы (директор Қ.Мұхамедханұлын; ғылыми хатшы Аккерман) мұражай жұмысында маркстік көзқарастан алшақтап, ұлтшылдық-буржуазиялық концепцияны көздегендігі айтыла келіп, қызметінен босату туралы қаулы шығарады.

1951 жылы алғы сөзін М.О.Әуезов жазған Қ.Мұхамедханұлының «Абайдың шәкірттері» кітабы баспадан шықпай жатып жойылады. НКВД-нің Семей облыстық басқармасы Қ.Мұхамедханұлына 1951 жылы желтоқсанның бірінде «антисоветтік ұлтшылдық қызметі» үшін тұтқынға алады.

Жоғарыда аталған кітабына «ұлтшыл ақындарды» енгізгені үшін ғалым 25 жылға сотталады. Кейін Сталин өліміне байланысты 1954 жылдың 9 желтоқсанында Қазақ ССР Жоғары Сотының Қаулысы бойынша Қ.Мұхамедханұлына қатысты 1952 жылдың 29-31 мамырындағы КСРО Жоғарғы Сотының үкімі күшін жойды, бірақ «тұтқынды» босатуға асыға қоймады. Ол тек 1955 жылы ғана түрмеден босап, еліне қайтып оралады.

Қ.Мұхамедханұлы 1958 жылы «Абай төңірегіндегі ақындар» деген тақырыпта екінші рет кандидаттық диссертация қорғайды. Осы кезде «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» (1959), «Мағауия Абайұлы Құнанбаев» (1959) атты еңбектері жарық көрді.

Семей педагогикалық институтында оқытушылығын 1952 жылы қайта жалғастырған Қ.Мұхамедханұлы Абай шығармаларының текстологиясы жайында ғылыми еңбек жазуға кіріседі. 1959 жылы басылып шыққан «Абай шығармаларының текстологиясы» еңбегі күні бүгін абайтанудағы сирек кітаптардың бірі.

Текстолог аталған зерттеуінде нысанаға алған 1954 жылғы және 1909 жылғы жинақты, Мүрсейіт, О.Уақбаев, Р.Жандыбаевтардың қолжазбаларымен салыстырып, соңғы басылымда ақын шығар-

маларына енген, бұрмаланған «бөтен сөздерді» нақты деректер арқылы дәлелдейді. Негізгі мазмұны, көркемдігі астасып жатқан ақын шығармаларының әртүрлі нұсқада басылуы оны мазмұн жағынан да, өлеңдік қисын жағынан да ойсыратып тұрғанын дәлелдейді. Қ.Мұхамедханұлының ақын шығармаларындағы текстологиялық мәселелерге арналған зерттеуі абайтанудағы күні бүгінге дейін құнын жоймаған еңбек болып табылады. Ғалым айғақты деректерімен Абай өлеңдерінің бұрмаланып берілген тұстарын, арасына енгізілген сөздерін осылай айқындап берді.

Абай мұрасы жөнінде табылған тың деректердің бірі – ақынның жаңадан табылған өлеңдері. Бұл өлеңдер Абай мұрасын толықтыруда, кей жақтарын тереңірек танып-білуге сүбелі мәні бар құнды деректер. Қ.Мұхамедханұлы тарапынан табылған 80 жол өлеңі немесе 1961 жылы шыққан Абайдың бір томдығына тыңнан тағы да алты өлең қосылуы, ақын шығармаларын толықтырып, ақын өмірінің кей жақтарын айқындауға жаңа мүмкіндік берді.

Абай өлеңдері деп ел аузында жатталып қалған өлеңдерді Қ.Мұхамедханұлы «Қазақстан мұғалімі» газетінде (1955, 12 мамыр) және «Әдебиет және искусство» (1956, № 9) журналында жариялап, жұртшылық талқысына ұсынады. Советтік идеологияның құрбаны болған «Абайдың ақын шәкірттері» атты зерттеу тек 1993 жылы ғана төрт кітап болып шықты.

Тәуелсіздік кезінде ғана ақын шәкірттері араға 42 жыл салып оқырмандарымен қайта қауышты. «Абайдың ақын шәкірттері» атты бұл төрт кітап Абайдың өз тәрбиесінде болған, оның өсиеттерін өз аузынан естіп, тағылым алған, ұлы ұстаз ақынның алдын көрген ақын шәкірттерінің өмірі мен шығармашылық еңбектеріне арналған.

1-кітапқа Абайдың ақын балалары Ақылбай, Мағауия және Тұрағұл; 2-кітапқа Кәкітай, Көкбай, Уәйс; 3-кітапқа Әріп, Әсет, Мұқа, Әубәкір; 4-кітапқа Тайыр Жомартбаев, Баймағамбет Айтқожаұлы, Иманбазар Қазанғапұлы, Әрхам Кәкітайұлы есімдері енді.

Жарты ғасырдан артық Абайдың ақын шәкірттерінің мұрасын зерттеген Қайым Мұхамедханұлы бұл зерттеуінде ақынның шәкірттері қатарын Уәйс Шондыбаев, Тайыр Жомартбаев, Әрхам Кәкітайұлы, Иманбазар Қазанғапұлы, т.б. сынды жаңа есімдерімен толықтырады.

«Абайдың ақын шәкірттері» еңбегінің ғылыми негізі ерекше: «...Ол кезде Көкбайдың, Мағауияның қай кезде, қайда оқығаны жөнінде де нақтылы тарихи мағлұмат жоқ болатын. Ақылбайдың «Зұлыс» поэмасының кейінгі табылған бір тарауын Мұхтар көре алмады. Қазір Көкбайдың бірталай шығармалары жиналып, зерттелді. Көкбай мен Мағауияның өмірбаяны жайында архивтен нақты деректер табылды. Абайдың басқа да шәкірттерінің шығармалары жиналып, өмір тарихтары туралы архив материалдары

мағлұм болып отыр». Бұл пікір қазіргі абайтануға қосылған үлес болып табылады. Қ.Мұхамедханұлының зерттеуі арқасында Тұрағұл, Ақылбай, Мағауия, Көкбай, Өріп бастаған ақындар «Абайдың мектебінің» өкілдері ретінде қазақ әдебиетіне қайта оралды.

Ғалымның «Абай мұрагерлері» 1995 деп аталатын кітабына Алаш қайраткерлерінің жолында болған, Шәкәрім бастаған Абай шәкірттері: Кәкітай, Тұрағұл, Көкбай және Абай мұрагерлері ретінде Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабай және Жүсіпбек Аймауытұлы кірді. Бұл М.Дулатұлының XX ғасырдың қазақ әдебиеті «Абай дәуірін» бастан кешеді деген тұжырымының айғақталуы болып табылды.

Сонымен қатар С.Қорабай айтқандай: «Қ.Мұхамедхановтың ғылыми ізденісінің бір арнасы – халық шығармашылығы, әлі де әдебиет тарихында сүрлеуге салынбаған ақын мұрасын зерттеп, оны архив деректерімен дәлелдеу. Осы мақсаттың жемісіндей зерттеуші Ақылбек Сабаловтың 48800 өлең жолы бар түпнұсқа қолжазбасын, Мәжит Дәулетбаевтың 1100 жол қолжазбасын, Ілияс Молдажановтың белгісіз болып келген поэмаларын, тарихи поэма «Бөгенбай батырдың» 1896 жолы бар жаңа нұсқасын, «Қазақ шежіресінің» (80 бет) қолжазба тізімін анықтап, Қаракерей Қабанбай батыр жыры туралы тарихи мәліметтерге ғылыми түсініктер жазды».

1988 жылы ақталып, қазақ әдебиетіне қайта оралған Алаш әдебиеттанушылары Абай шәкірттері ретінде осылай айқындалды.

Алаш абайтануына совет кезінде тыйым салынды, бірақ Алаш абайтануының негізгі ұстанымдарын сол кезде ұстазы М.О.Әуезовтің қолдауымен іске асырған Қайым Мұхамедханұлы болды. Кезінде М.О.Әуезов анықтаған Абайдың ақындық мектебі деген ұғымды Қ.Мұхамедханұлы нақтылады. Сондай-ақ, ғалым совет кезінде М.Әуезовтің жетекшілігімен берілген тақырыпқа қоса Абай шығармаларының текстологиясын тиянақты зерттеген бірегей әдебиетші. Тілі мен қолы байлаулы болған М.Әуезов шәкірті Қ.Мұхамедханұлы арқылы Алаш абайтануының совет кезінде дамуына осылай нақты үлес қосты.

Абайтанулық зерттеулері үшін Қ.Мұхамедханұлы ұстазымен бірге қуғынға да ұшырады. 1959 жылы жойылған «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» зерттеуін автор тек тәуелсіздік кезде жалғастыруға мүмкіншілік алды. Тәуелсіздік кезеңінде ғана абайтанушы Қ.Мұхамедханұлы совет кезінде репрессияға ұшыраған зерттеулерін аяқтауға еркіндік алды.

Қ.Мұхамедханұлы совет кезіндегі «Абайдың ақындық мектебі» мен «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» атты зерттеулері үшін репрессияға ұшыраған әдебиеттанушы ғалым. Түрмеде отырып Карлагтың зардабын шекті, бірақ одан оралғаннан кейін де басқа тақырыпқа бармай Абайдың мектебі мен әдеби айналасы, поэзиясының текстологиясын зерттеуді жалғастыра түсті. Басқалары

сол кезде атақ алуға ыңғайлы тақырыптарды алып жатқанда ғалым о бастағы ісіне адалдық танытты.

1995 жылы жарық көрген Абай шығармаларының екі томдық жаңа басылымының дайындалуына байланысты Қ.Мұхамедханұлы Семейден Алматыға арнайы шақыртылып, осы істің басында болуы да тегін емес еді. Өзінің ұстазы М.Әуезов берген ғылыми тақырыпты тыңғылықты іске асырған Қ.Мұхамедханұлы ғылымда үлгі боларлық тұлға.

1995, (2002) жылдары қайта жарияланған Абай шығармаларының 2 томдығындағы ақынның өлеңдері мен поэмаларына қатысты ғылыми түсініктерді Қ.Мұхамедханұлы жазыпты. I-томдағы ғылыми түсініктер 175-287, II-том 172-282 дейінгі беттерді камтиды. Бұл ғылыми мәтіндер кітаптың жартысын алып тұр.

1995 жылы жарық көрген Абайдың екі томдық шығармалар жинағындағы ақын өлеңдеріне қатысты түсініктерді Қ.Мұхамедханұлы жазған деген мәлімет бар [1, 5]. Ал поэмаларға қатысты оның есімі түсініксіз себептермен аталмаған.

Ұсынылып отырған басылымда Қ.Мұхамедханұлының Абай өлеңдері мен поэмаларына берілген түсініктемесінің толық нұсқасы тұңғыш рет жарияланды. Салыстыру негізінде айқындалған-дай Қ.Мұхамедханұлының мәтіні көп өзгеріске ұшыраған.

Қазіргі тәуелсіздік кезіндегі әдебиеттанудың негізгі мақсатының бірі – Абай текстологиясын айқындап алу болып табылады, сондықтан бүкіл ғұмырын осыған арнаған Қ.Мұхамедханұлының өз қолжазбасын сол қалпында жариялау қажетті ғылыми мәселе.

Қ.Мұхамедханұлының түсініктерінің толық нұсқасын салыстыру нәтижесінде 1-2 томға енген өлеңге қатысты түсініктемелердің ішінде академик Зәки Ахметовке қатыстысы да анықталады. Бұлар Қ.Мұхамедханұлы түсініктемесінде жоқ мәтіндер. Стилі бойынша З.Ахметовтің Лермонтовқа қатысты зерттеуіне тиесілі. Келешекте З.Ахметовтің бұл түсініктемелерін академиктің 1995 жылғы жинаққа жазған авторлық Алғысөзімен бірге қайта шығару қазіргі әдебиеттануға қажет.

Қ.Мұхамедханұлы түсініктері түпнұсқа қолжазбасымен салыстырғанда 1995 жылғы 2 томдық жинаққа толық кірмей қалған. Негізгі ғылыми мәтін сол қалпында сақталған. «Түсініктемелер жайында біраз сөз» атты Қ.Мұхамедханұлының алғысөзін сол бетінде беруді жөн санадық, себебі негізгі мәтін көп өзгеріске ұшыраған. Бұл алғысөзде Абай текстологы Қ.Мұхамедханұлының негізгі ұстанымдары айқындалған. Олар келесі: «Абай шығармаларының екі томдық толық жинағының соңғы рет 1977 жылы «Ғылым» баспасынан басылып шыққаны мәлім. Осы басылымның I-томының басында: «Қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаев шығармаларының екі томдығын баспаға дайындау үстінде бұрынғы басылымдарындағы жетістіктері мен кемшіліктер түгелдей ескеріле отырып, тыңнан текстологиялық тексерулер

жүргізілді, түсіндірме сөздер толықтырылып, түзетілді. Сондай-ақ, Абай шығармаларының текстологиясы жөнінде бұрын-соңды айтылып келген орынды пікір мен ұтымды ұсыныстар қабылданды», – делінген, бірақ бұл айтылғандар іс жүзінде орындалмаған. Орындалмағанын жинақтың «Түсініктер» бөлімінен көреміз. «Түсіндірме сөздер толықтырылып, түзетілді» десе, толықтырудың орнына, бұрынғы жинақтарда (1933, 1939, 1945) Абай өлеңдеріне берілген толық түсініктемелер мүлдем қысқартылған. Мысалы, «Кім екен деп келіп ем, түйе қуған» деген өлеңге 1933 жылғы және 1939, 1945 жылғы жинақтарда берілген түсініктемеде: өлеңнің айтылған уақытын (1855), айтылуына себеп болған уақиғаны көрсетіп, Тұрағұл Абайұлы мен Мұхтар Әуезов толық баяндап берген болса, осы берілген дүние және толық түсініктеме 1977 жылғы жинақта қабылданбаған. Оның орнына берілген түсініктемеде: «Кім екен деп келіп ем, түйе қуған». Ел ауызынан алынып, 1933 жылғы жинақта тұңғыш рет жарияланған ...» (353-бет), – деген ғана өлең туралы нақтылы түсінік бере алмайтын жалпақ сөздермен шектелген.

Сол сияқты 1977 жылғы жинақта: «Йузи – рәушан, көзі – гәуһәр», «Әлиф би», «Абыралыға» дейтін өлеңдерге берілген түсініктемелерде де, бұрынғы жинақтарда (1939, 1945) толық берілген түсініктемелер ескертілмеген. Әсіресе «Әлиф би» сияқты толық түсініктеме беруді қажет ететін өлең туралы: «Өлең алғаш 1933 жылғы жинаққа енген» деген хабардан басқа ештеңе де айтылмаған. Қысқасы, 1977 жылғы жинақтағы Абай өлеңдеріне берілген түсініктемелер осылай үстірт, тиянақсыз.

«Тыңнан текстологиялық тексерулер жүргізілді» деген мәселеге келетін болсақ, текстологиялық тексеруде сүйенген ең негізгі дерек Мүрсейіт қолжазбалары болғанын көреміз. 1977 жылғы жинақтың «Алғы сөзінде»: «Ең алдымен ... Мүрсейіт Бікейұлының үш көшірмесін (1905, 1907, 1910) негізгі дерек ретінде атаған дұрыс» (6-бет), – деп айтылған. Абай өлеңдерін көшіріп жазуда Мүрсейіт еңбегінің зор екені белгілі, бірақ, ақын өлеңдерін көшіріп жазған жалғыз Мүрсейіт қана болмағанын да естен шығармау керек».

Бұдан кейінгі түсініктің үзіндісі 1995 жылғы жинаққа енген, бірақ келесі маңыздылауы енбей қалған: «Мұхтар Әуезов былай дейді: «... жұртшылығымыз үшін бірнеше тарихтық дәл деректер, мәліметтер айтайық. Мүрсейіттің өзі жасы жағынан алғанда Абайдан 10-15 жас кіші адам болған. Өмірі Абайдың өз қасында өткен емес, Абай ағайындарының бірнеше ауылдарында кезектеп бала оқытып жүрген. Ал, Абай жинағы тек 1896 жылы ғана қағазға топталып жиналатын болған. Ол істі істеген Мүрсейіт емес, Мағауия, Ақылбай, Кәкітай, Көкбайлар. Бұлар алғашқы істі Абайдың өзінің тапсыруымен сол 1896 жылы бастайды. Сонда 1896 жылға шейін Абай өлеңдері қайда кеткен? Ондағы Абайдың қарындашпен жеке

қағазға жазған өлеңдері Абай маңындағы жас ақын, өнерпаз хат таныған ақын шәкірттердің, жастардың қолды-қолына тарап кетіп отырған. Кейін 1896 жылы көшірілгенде сол тарап кеткен өлеңдері жиналған, бірақ, бәрі түгел жиналып үлгермеген» (жоғарыда аталған кітап, 281-бет)».

Осыдан кейінгі жарты бет мағлұмат 1995 жылғы жинаққа енген. Өкінішке орай Қ.Мұхамедханұлының келесі іргелі мәтіні қалып қойған. Мүрсейіт Абай шығармаларын ақын қайтыс болғаннан кейін 1905 жылдан бері көшірген деген Кәкітайдың пікірі: «Сөйтіп, Мүрсейіт Абай шығармаларын ақын қайтыс болғаннан кейін, 1905 жылдан бастап көшіріп жаза бастаған және «асыл түпнұскадан тікелей» көшірмеген. Сондықтан Абай шығармаларындағы әртүрлі жазылып, басылып жүрген сөздердің дәлдігін анықтау үшін текстологиялық талдау жасау ісінде Мүрсейіт жазбаларын негізгі дерек деп біліп, бір ғана Мүрсейітке сүйену жеткіліксіз және біржақтылық болады.

Біреу ғана мысал келтірейік. «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да» өлеңнің алтыншы шумағының соңғы жолы 1909 жылғы жинақта: *Ала жылан, аш бақа күнілдектер, Кісі екен деп ұлықтан ұялмай жүр*, – деп дұрыс басылған. Ал, 1977 жылғы жинақта осы өлең жолына берілген түсініктемеде: «Алтыншы шумақтың соңғы жолы Мүрсейіт қолжазбаларына сүйеніп:

Кісі екен деп үлкеннен ұялмай жүр, – деп қалдырылды. Бұл жол 1909 жылғы жинақта: *Кісі екен деп ұлықтан ұялмай жүр*, – делініпті», – дейді (1-том, 362-б). Сөйтіп, Мүрсейітке шексіз сенудің салдарынан 1909 жылғы кітапта дұрыс басылған Абай сөзі, 1977 жылғы жинақта өрескел бұрмаланған. Өлеңнің ең соңғы шумағының бастапқы екі жолын оқып көрейік:

Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр,

Сұрамсақтар нәпсісін тыя алмай жүр, –

дейді ғой Абай. Бұл арада біз Мүрсейітке емес, Абайдың өзіне сүйендік.

«Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол» деген өлеңнің үшінші шумағының соңғы жолы 1909 жылғы жинақта (32-б): *Биде тақпақ, мақал бар, ойлап қара*, – деп дұрыс басылған. Ал, 1977 жылғы жинақта, Абайдың «ойлап қара» деген терең мағыналы сөзі, тағы Мүрсейітке сүйеніп, өзгертіліп берілген түсініктемеде: «...үшінші шумақтың соңғы жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде: *Биде тақпақ, мақал бар, байқап қара*, – деп алынды. Бұл жол 1909 жылғы жинақта: *Биде тақпақ, мақал бар, ойлап қара*, – деп басылыпты» депті (371-б). Сөйтіп, Абайдың асыл сөзі тағы да өрескел бұрмаланған.

«Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас» деген өлеңнің екінші шумағының үшінші жолы 1909 жылғы жинақтан бастап, 1957 жылғы жинаққа дейінгі, барлық нұсқаларда: *Ар мен ұят сенбесе, өзге қылық, Арын, алқын – бұл күннің мәртебесі*, – деп дұрыс ба-

сылып келген болса, 1957 жылғы және 1977 жылғы, соңғы екі жинақта, өз орнында дұрыс тұрған «сенбесе» деген Абай сөзі, тағы да Мүрсейітке сүйеніп, орынсыз өзгертіліп:

Ар мен ұят сынбаса (?!) өзге қылық, – деп мүлдем бұрмаланып басылып, мағынасы жойылған.

1977 жылғы жинақтың 427-бетінде былай деген: «... Екінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақ бойынша: *Ар мен ұят сенбесе, өзге қылық*, – деп басылып келеді.

Бұл жолы 1905, 1907 жылдардағы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде: *Ар мен ұят сынбаса, өзге қылық*, – деп алынды» деген, ақылға қонбайтын түсініктеме берілген.

Енді бір мысал келтірейік. Әбдірахман науқастанып жатқанда жазған: «Я Құдай, бере көр!» деп басталатын өлең алғаш рет 1933 жылғы жинақта жарияланған.

Өлеңнің бастапқы шумағының төртінші жолы 1933 жылғы жинақта: *Қорқытпай орнықтыр, Шошынған жүректі*, – деп дұрыс басылған. Сол сияқты өлеңнің он төртінші шумағының үшінші жолы да: *Сақайып сау болсаң, Сағынған өзіңіз*, – деп дұрыс басылған. Ал, 1977 жылғы жинақта тағы да Мүрсейітке жүгініп, 1933 жылғы жинақта дұрыс берілген Абай сөздерін өзгертіп басып: «Алғашқы шумақтың соңғы жолы Мүрсейіт қолжазбалары бойынша: *Шошынған жүректі*, – деп берілді. Бұл жол 1933 жылғы басылуында: *Шошынған жүректі*, – делініпті.

Он төртінші шумақтың үшінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде: *Қатайып (?!) сауықсаң*, – деп қалдырылды. Бұл жол 1933 жылғы жинақта: *Сақайып сауықсаң*, – деп көрсетілген», – деп түсініктеме берілген (407-408 бб).

Мүрсейіт «сақаю» деген сөздің мағынасын түсінбей барып, «қатайып» деп өзінше өзгертіп жазып қателескен болуы керек.

Сақаю – аурудан жазылу, тәуір болу, сауығу деген мағынада айтылатын, қазақтың ежелгі байырғы сөзі екені мәлім. Ал, катаю деген сауығу мағынасын аулақ тұрған, басқа мағынадағы сөз екені беп-белгілі.

Алғашқы жинақтарда (1909, 1922, 1933) дұрыс басылған Абай сөздерін, Мүрсейітке ғана сүйеніп, өзгертудің дұрыс еместігін осы келтірілген мысалдардан-ақ көре аламыз. Сондықтан бұндай жағдайда: ұлы ақынды тұңғыш рет баспа жүзінде танытуда тарихи зор еңбек сіңірген, Абай өзі тәрбиелеп өсірген мұрагерлері, Кәкітай мен Тұрағұлдың еңбегіне ерекше көңіл бөлуіміз керек...».

Бұл Абай текстологы Қ.Мұхамедханұлының негізгі теориялық ұстанымдары. Өкінішке орай 1995 жылғы жинақта бұлар қысқартылып кеткен. Қалып қойған келесі ғылыми түсініктеме ерекше құнды: «Оразке қолжазбасында Абай өлеңдерінің дұрыс көшіріліп жазылғандығын дәлелдейтін бір ғана мысал келтірейік. Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деген өлеңінің он бес, он алтыншы жолдары, 1909 жылы жинақтан бастап, бар-

лық жинақтарда: *Өздеріңді түзелер дей алмаймын, Өз қолыңнан кетпесе енді өз ырқың*, – деп қате басылып келе жатқан Абай сөзі, тек Оразке қолжазбасында ғана: *Өздеріңді түзелер дей алмаймын, Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың*, – деп дұрыс көшіріліп жазылғанын көреміз» [2. 1-10, 13].

1995 жылғы жинақтағы алғысөзде З.Ахметов, С.Қирабаев М.Мырзахметов ойлары басым болғанға ұқсайды.

Қ.Мұхамедханұлының түпнұсқасы абайтанушы ғалымның ғылыми түсініктемеге деген теориялық тұжырымдарынан басталып, нақты басылымдарда кеткен кемшіліктерді айқындаумен ерекшеленген. Бұл ғылыми түпнұсқаның құндылығы да осында.

Нақты өлеңдерге берілген түсініктемелерде де қысқартылып кеткен мәтіндер бар. Бұл үзінділер тұңғыш рет түпнұсқа-қолжазба бойынша толық беріліп отыр. Себебі қазіргі абайтануға қосылған нақты ғылыми мәні зор ғылыми дерек. Бұл мәтіндер де курсивпен берілді.

«Әлифби» өлеңінің бізге қайдан жеткені туралы дерек жоқ екені сияқты құнды ойлар айтылған. Қ.Мұхамедханұлының келесі сөздері де түсіп қалған: «Абайдың шығыс поэзиясын еліктеп жазған өлеңінің ең көлемдісі де, соңғысы да «Әлифби» өлеңі. Бұл өлеңнің бірінші рет 1933 жылғы жинақта жарияланғаны белгілі. Бірақ өлеңнің қайда сақталып, қай жолмен бізге жеткені еш жерде айтылмайды» [2. 5].

Осы өлеңдегі «ғибрат» сөзі 1995 жылғы жинақта қате «ғыйбат» болып басылған (І-т., 183-б.). түсініктемедегі «бәляи газыйм» сөзі де «сәләи» (184), «ғибрат – ғыйбат» (184) деп қате кеткен.

«Қансонарда бүркітші шығады аңға» (1882). Бұл өлеңге тиесілі қалып қойған түсініктеме: «Қансонарда аңға шығатын бүркітші – Абайдың өзі... Аңшылықты жасында істеген» [2. 13]. Бұл мәлімет аталған өлеңдерді түсіндіруге өте қажет. Неліктен түсіп қалғаны белгісіз.

1995 жылғы жинақта осы өлеңге дейінгі Қ.Мұхамедханұлының түсініктемелері сол қалпында берілген. Тек «дұрыс», «бұрмаланған», «мүлдем бұрмаланған», «дұрысталып» деген Қ.Мұхамедханұлының пікірі қалып қойған.

«Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» (1886) өлеңіне қатысты ғылыми түсініктеме де өзгеріске ұшырап, осыған тиесілі келесі талдау қалып қойған: «Өлеңнің бастапқы екінші шумағының екінші жолы, 1909 жылғы жинақта: «...*Тағдыр жоқ өткен адам қайта келмек*», – деп дұрыс басылған болса (2-бет), 1977 жылғы жинақта: «...*Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек*», – деп басылып, «адам» деген сөздің орнына «өмір» деген сөз орынсыз берілген.

Осы өлеңнің оныншы шумағы барлық жинақтарда:

Ел бұзылса табады шайтан өрнек,

Періште төменшіктеп, қайғы жемек.

Өзімнің иттігімнен болды демей,

Жеңді зой деп шайтанға болар көмек, –

деп басылып келеді. Өлеңнің мағына-мазмұны бірінші жолдағы сөздерге байланысты. Олай болса: Ел бұзылса табады шайтан өрнек, – деген өлең қандай ұғым беріп тұр? Біздің түсінігімізше: ел бұзылатын болса, шайтан өрнек яғни үлгі табады (алады) деген болады. Абай олай демесе керек: Өлеңнің осы шумағы Оразке және Сәдуақас жазбасында:

Ел бұзылса құрады шайтан өрмек,

Періште төменііктеп, қайғы жемек.

Өзімнің иттігімнен болды демей,

Жеңдің зой деп шайтанға берер көмек, –

деп, Абай сөзі дұрыс берілген деп білеміз» [2. 22], – дейді Қ.Мұхамедханұлы.

«Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» өлеңіне қатысты қалып қойған түсінік: «Ел ұғымына қонымды «құлақкүй» сияқты сәл сарыннан бастайды. Бұрынғы ақылшының көбі – кәріден, атадан, ақсақалдан шығады деп түсініп қалған көпшілікке өзін де солайша етіп, тоқтаған, ой түскен, ел мұңшысы есебінде танытпақ боп әдейі солайша бастайды...» [2. 24].

Келесі мәтін де қалып қойған: «Рас, сол жүрек халық жайын ойлағанда, біресе ызаменен толқыса, бір кезде сол халық үшін қамырық мұңға да толады» [2. 24-25].

Өте құнды болып табылатын Қ.Мұхамедханұлының келесі сөздері де түсіп қалған: «М.Әуезов Абай өлеңін осылайша талдап, түсініктеме береді» [2. 24-25].

Келесі қалып қойған ғылыми дерек те ерекше: «Сол сияқты, жетінші шумақтың төртінші жолы да, 1977 жылғы жинақта:

«*Мен қапсам бір жеріңді бөксерем деп*», – болып басылса, 1909 жылғы жинақта: «*Мен қапсам тап бір жерің бөксерем деп*», – басылып, ақын сөзі дұрыс берілген» [2. 25].

«Тоғызыншы шумақтың үшінші жолы: *...Бар ма екен жай жүрген жұрт қанағатпен*, – деп, 1909 жылы дұрыс басылса, 1977 жылғы басылымда «жұрт» деген сөзді өзгертіп: «жан» деген.

Оныншы шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы кітапта:

«*Жанын сатқан мал үшін антұрғанның*, – деп, дұрыс басылса (жан беруді, ант ішуді айтып отыр), 1977 жылғы жинақта: «Арын сатқан» деп өзгертілген. Осы сияқты орынсыз өзгертілген сөздер түзетілді.

Сөз болып отырған осы екі өлең де: «*Қартайдық қайғы ойладық...*», – деп басталады, ал Сәдуақас жазбасында екінші өлең: «Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман» – деп берілген. Осылай айтылуы дұрыс болар дейміз. «Қайғы ойладық» деген сөзді Абай екі рет қолданбаса керек», – дейді Қ.Мұхамедханұлы [2. 26]. Бұл да 1995 жылғы жинақта ескерілмеген мәлімет.

«Қыран бүркіт не алмайды салса баптап» (1886) атты өлеңге

тиесілі Қ.Мұхамедханұлының келесі құнды дерегі де қысқартылып кеткен екен: «Бұл өлеңінен «мыңмен жалғыз алысқан» Абайдың өзін көреміз» [2. 27].

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» (1886) өлеңіне қатысты қалып қойған құнды деректер келесі: «Абай шығармаларының, 1909 жылдан бастап, барлық басылымын мұқият қарап шықтық. 1909 жылғы тұңғыш жинағында да: «Өз қолыңнан кетпесе», (осы тұста бұл сөздің арабша нұсқасы келтірілген – А.Ісімақова) – деп басылыпты (6-бет). Сонан кейінгі 1922 жылғы Қазан, Ташкент басылымдарынан бастап, ең соңғы 1977 жылға шейін:

«Өз қолыңнан кетпесе, енді өз ырқың», – деп басылған. Абай өлеңдерін көшіріп жазған адамдардың қолжазбаларын қарап шыққанымызда, тек Оразке қолжазбасында ғана:

«Өздеріңді түзелер дей алмаймын,

Өз қолыңнан кеткен соң, енді өз ырқың», –

деп жазылған. (Оразке қолжазбасы. Абай музейінің қолжазбалар қорында сақталады). Абайдың өсы өлеңін бұрмаламай, нағыз дұрыс көшіріп жазған Оразке деп білеміз» деп қорытынды жасайды Қ.Мұхамедханұлы.

Абайды текстологының осы өлеңге қатысты қалып қойған келесі пікірі де аса құнды: «Абайдың ең басты, ең әйгілі өлеңдерінің бірі – «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңінің идеялық мазмұнына нұқсан келтіріп тұрған «өз қолыңнан кетпесе», – деп қате жазылып, қате басылып кеткен, сөздің 70 бойы (1909-1977) түзетілмей басылып келуін не деуге болады?!

Біз осы мәселені 1956 жылы жазып, 1959 жылы жарыққа шыққан: «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» атты кітабымызда жариялаған едік (35-40 бет), одан кейінгі Абай басылымдарында, ешкім елеп-ескерген жоқ, *«Өзің қолыңнан кетпесе, енді өз ырқың»,* – деп, қате басылып келген сөзді: «Өз қолыңнан кеткен соң» деп түзетуіміздің дұрыстығын дәлелдейтін тағы бір мысал келтіре кетейік» [2. 30]. Осыған орай С.Липкин аудармасына қатысты қолдау пікірін білдіріп абайтанушы былай дейді: «Абай өлеңнің идеялық мазмұнын дұрыс берген. Бұл басылымда: *...Өздеріңді түзелер дей алмаймын, Өз қолыңнан кеткен соң, енді өз ырқың,* – деп, түзетіп басуды дұрыс көрдік.

Абайдың осы өлеңінің бастапқы жолы жинақтардың бәрінде:

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», – деп басылып, сөз ретінің орны ауыстырылып берілуі, өлеңнің ырғағын (ритм) бұзып, екпінін баяулатып, әсерін әлсіретіп тұрғаны анық байқалады. Ал, Оразке және Сәдуақас қолжазбаларында: *«Қазағым, қалың елім, қайран жұртым»,* – деп, өлең сөздері Оразке қолжазбасында өз ретімен дұрыс жазылған. Абай бұл өлеңін өзінің қазағына арнап жазған соң, ең алдымен «Қазағым!» деп жар салып бастайды. Сондықтан өлеңді: *«Қазағым, қалың елім, қайран жұртым»,* – деп оқысақ, өлеңнің бастапқы «қазағым» деген бір ғана сөзінің

екпінді әсері адамды селт еткізіп, сезімін қозғап, көңілін аударарды (1995 жылғы басылымда. 49 бет: «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп кеткен – А.І.).

Тегінде Абай сөздері орын ретімен дұрыс берілмесе, тыныс белгілері дұрыс қойылмаса, сол сияқты не бір сөзден, не бір әріптен мүлт кетпей кемшіліктер кездессе, ақынның асыл сөзінің мағынасы жойылып, көркем сөзінің көркі кетіп, шырқы бұзылады» деген Қ.Мұхамедханұлы сөздері 1995 жылғы жинақта түсіп қалған [2. 29] [І.А.].

Осыншама ғылыми дерек тәуелсіздік кездегі абайтануға қосылған сүбелі үлес болып табылады. Кезінде Ахмет Байтұрсынұлы айтқан Абай өлеңдерінің ырғағына қатысты дерекке абайтанушы Қ.Мұхамедханұлы осылай жауап бере кеткен екеніне енді көзіміз жетті.

«Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да» (1886) өлеңіне қатысты түсіп қалған деректердің ғылыми мәні зор екені де айқын: «1977 жылғы жинақта, өлеңнің бірнеше сөзі бұрмаланып, қате басылған. Бастапқы екінші шумақтың үшінші жолы, 1909 жылғы кітапта: «...*Мұнан менің қай жаным ардақты деп*», – делініп, дұрыс басылған (8-бет). Ал, 1977 жылғы жинақта, «жаным» деген сөз өзгертіліп, «жерім» деп басылған.

Төртінші шумақтың соңғы жолы, 1909 жылғы кітапта: «...*Ызаменен ыржайып күле алмай жүр*», – деп, дұрыс басылса, 1977 жылғы жинақта, «ыржайып» деген сөз – «ыржиып» болып кеткен» [2. 33].

«Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ» (1886) өлеңіне тиесілі келесі аса құнды мағлұмат та қалып қойған: «Қазақтың көшпелі ауылында болған жалқаулық, еңбексізді ең алғаш өлеңмен суреттеп, арамтамақтық, кісінің асына көз сүзгіштіктің өзі де жатып-шерліктің бір түрі деп танытады. Әсіресе бай ауылды жағалап жүрген, жатып ішерлік әдетке салынған жастарды ызамен айыптайды», дейді Қ.Мұхамедханұлы [2. 36]. Келесі мәтін де түсіп қалған: «Үшінші шумақтың бастапқы екі жолы, 1977 жылғы жинақта:

Жазды күні ақ бөркі бүктелмейді-ақ

Қолында бір сабау бар о дағы аппақ, – деп басылған.

Дұрысы:

Жазды күні ақ бөркі бүктелмейді,

Қолында бір сабауы о дағы аппақ. (1909 жылғы кітап, 10-бет).

Өлеңнің ақырғы шумағының соңғы жолы: *Сәлемдеспей алыстан ыржың қақпақ*, – деп басылған.

1933 жылғы «Толық жинақта» (82-бет) және Мүрсейіт, Оразке жазбаларында: *Сәлемдеспей жатып-ақ ыржың қақпақ*, – деп, дұрыс жазылған. Осындай бұрмаланған сөздер түзетіліп берілді» [2. 36-37].

Абай өлеңдерінің әр сөзінің мәніне осындай ғылыми түсінік-

теме беру деңгейіне жеткен абайтанушының азалы екенін ескергеніміз жөн. Бүкіл ғылыми ғұмырын Абайдың текстологиясын зерттеуге арнаған ғалымның бізге әр сөзінің құнды екенін ескере отырып қолжазбасындағы мәтіндерді салыстыра отырып, қайта жариялау қазіргі әдебиеттанудың негізгі міндеттерінің бірі болып табылуы да осындайдан.

«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» (1886) өлеңіне қатысты келесі мәтінде қалып қойған: «Өлеңнің бастапқы үшінші шумағының төртінші жолындағы бір сөз 1977 жылғы жинақта дұрыс берілмеген:

Қырмызы қызыл жібек бозбалалар,

Оңғақ бұлдай былғайды бір дым тисе, –

деп басылған. 1909 жылғы кітапта: *Оңғақ болса былғайды бір дым тисе, –* деп, ақын сөзі дұрыс берілген» [2. 38].

Келесі мәтін де қалып қойған: «Оныншы шумақтың бірінші жолындағы тағы бір сөз бұрмаланып: *Көп жүрмес жеңсік қойлық әлі-ақ тозар, –* деп берілген. 1909 жылғы кітапта: *Көп жүрмес жеңсік қойлық тез-ақ тозар», –* деп дұрыс басылған» [2. 38-39]. Қалып қойған келесі түсінік те аса құнды: «Сол сияқты он жетінші шумақтағы «Сызданбасын» деп қате басылған сөз 1909 жылғы жинақ бойынша «сазданбасын» деп түзетілді» [2. 39]. 1995 жылғы басылымда осы беттен басталатын ғылыми түсініктемедегі араб сөздерінің арабша жазылуы мүлдем түсіп қалған. Олар қолжазбада жазылған күйінде тұңғыш рет беріліп отыр.

«Интернатта оқып жүр» өлеңіне қатысты қалып қойған мәтіндер: «Бар талабы прошение жазу, жала әкуншік, шалағай төрешік болу, соның нәтижесінде халыққа залалды адам боп шығатынын шенеп айта келіп, өлең қазіргі басылып жүрген нұсқасында» [2. 43], – деп келеді.

Осы өлеңге тиесілі келесі түсініктеме де қалып қойған: «Интернатта оқып жүр» өлеңінің 1909 жылғы жинақта дұрыс басылған кейбір сөздері, 1977 жылғы басылым да өзгертілген. Мысалы, 1909 жылғы кітапта:

«Аят, хәдис емес қой,

Кәпір болдық демес қой», –

деп басылса (52-бет), 1977 жылғы жинақта «кәпір» деген сөз өзгертіліп, «Күпір» деп басылған.

1909 жылғы кітапта: «Көп орында, көріне айтпа» деген өлең жолындағы «орында» сөзі өзгертіліп, 1977 жылғы жинақта «көзіне» деп берілген.

1909 жылғы кітапта:

«Тура сөзін айта алмай,

Қыйқ етуге бата алмай (52-бет), –

деп басылса, 1977 жылғы жинақта: *...Қим етуге бата алмай, –* деп берілген. Сол сияқты дұрыс басылмаған кейбір сөздер түзетілді» [2. 44-45].

«Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» (1886) өлеңіне қатысты қалып қойған ғылыми деректе Қ.Мұхамедханұлы Көкбайға сүйеніп Наурызбайдың Ақауыз атына қатысты Абай: «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» деген белгілі ат сынын шығарды. «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» өлеңінің жазылу тарихы осы», – деп тұжырымдайды Қ.Мұхамедханұлы [2. 45-46].

Осы өлеңге тиесілі келесі ғылыми дерек түсіп қалған: «1909 жылғы жинақтан бастап, одан соңғы барлық басылымдарда, ақынның осы тамаша көркем шығармасының шырқын бұзып тұрған «бөтен сөздер» бар екені анық байқалады. Бұл мәселе жөнінде Мұхтар Әуезов: «Жалпы алғанда көптеген шығармалардағы Абай текстінің дәлдігі қолда бар ауызша, жазбаша нұсқалардың бәрін тұтас алып, текстологиялық талдаулар жасау жолымен анықталмақ», – дейді. Мұхтар айтқан осы қағида бойынша, Абай өлеңіндегі сөздердің дәлдігін анықтап көруіміз керек. Өлеңнің бастапқы шумағының соңғы жолы 1909 жылдан бастап, барлық басылымда:

...Ой желке үңірейген болса сағақ, –деп басылып келеді. «Үңірейген сағақ» деген көңілге қонбайтын сөз. Абай сағақты сипаттау үшін үңірейген деген сөзді қолданбаса керек. Абай өлеңін, ақынның көзі тірісінде (1897) көшіріп жазған Сәдуақас: *«Ойдық желке, жіңішке келсе сағақ»*, – депті және 1897 жылы Қазанда басылып шыққан «Князь бенен Загифа өлеңі» деген кітапшада Абайдың осы өлеңінің бір нұсқасы жарияланыпты. Сонда біз сөз етіп отырған өлең жолы: *«...Үзіліп, ойдық желке, тұрса сағақ»*, – деп басылған.

Ал, Ақан сері Құлагеріне арнап айтқан өлеңінде:

«Атығай, Қарауылға олжа салған,

Бота тірсек, қыз сағақ сандал керім», –

дейді ғой. Мұхтар көрсеткен жолмен текстологиялық талдау жасағанда, Абай сөзінің дәлдігі анықталады. Сондықтан Абай өлеңін дұрыс көшіріп жазған адам – Сәдуақас деуімізге болады» [2. 47], – деп анықтайды Қ.Мұхамедханұлы. Бұл да өте құнды ғылыми дерек.

Осы өлеңге қатысты келесі мәтін де қалып қойған: «Өрескел бұрмаланып, Абай өлеңінің шырқын бұзып, бүлдіріп тұрған бір сөз... (жоталы – дұрысы жотасы – А.І.). Абай сөзі өрескел бұрмаланған дейтініміз осы» [2. 48]. Келесі мәтін де қалып қойған: «Алтыншы шумақтың соңғы төртінші жолы, 1909 жылғы кітапта: *«...Белдеуде тыныш тұрысын байлап көрсек»*, – деп дұрыс басылған. Онан кейінгі жинақтарда да (1922, 1933), 1909 жылғы жинақ бойынша дұрыс басылған. Ал, 1939 жылғы жинақта (I-том, 63-бет) «тұрысын» деген сөз орынсыз өзгертіліп: *«...Белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек»*, – деп бұрмаланып басылған. Осыдан бастап, барлық жинақтарда (1945-1977) сол бұрмаланған күйі басылып келеді», – дейді Қ.Мұхамедханұлы. Осы ретте абайтанушының келесі пікірі де қалып қойған: «Сүржекей» әнінің өлеңіндегі:

Сүржекей әсем басып, елендейсің... деген сөздер Абай сөзін Сәдуақас дұрыс көшіріп жазған деуімізге, тағы бір дәлел бола алады ғой дейміз» [2. 45-49].

«Көжекбайға». «Бөтен елде бар болса, ежеттесің, сыйласың» (1887) өлеңі 1995 жылғы жинақта «Бөтен елде бар болса» деп қана берілген. Өсы өлеңге қатысты қалып қойған мәтін: «Бұл патшалық әкімшілігінің қазақ арасына орнатып отырған аппараты. Пәле басы әкімшілік құрылыста, қоғамдық жаманшылықта екенін аша түседі. Жауыздық, жаманшылықпен алысуда, акын бұрынғыдан да құлшына түсіп, үдей бастағанын анық байқаймыз» [2. 56].

«Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы» (1887) өлеңіне қатысты түсіп қалған мәтін: «Бұл өлең «Абай тудырған биік тұрғы есебіндегі даңқты өлең» [2. 57] және: «Асыл сөздің басы: ең әуелі аят – Құран сөзі және хәдіс – Пайғамбар (с.а.с.) сөзі, одан кейін – бәйіт мысал яғни өнегелі мысал өлең – дейді.

Алланың өзі, Пайғамбары (с.а.с.), мұсылмандарға ұстаздық етуші әулие ғұламасы – бәрі де өленді қадірлейтінін айта келіп, Абай өзінің эстетикалық жаңа қағидасын жариялайды» [2. 58].

Келесі құнды мағлұмат та қалып қойған: «Төртінші шумақтың екінші жолы: «...Мүнәжәт уәлилердің зар наласы», – деп 1933 жылғы «Толық жинақтан» бастап, барлық жинақтарда басылып келеді. Ал, 1909 жылғы жинақта (31-бет), 1922 жылғы жинақтарда, Қазан (61-бет), Ташкент (150-бет): «...Мүнәжәт ғалымдардың зар наласы», – деп басылған. «Ғалымдардың» деген сөздің – «уәлилердің» деп өзгертілу себебі белгісіз, ешбір түсінік берілмеген» [2. 58-59].

«Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол» (1888) өлеңіне қатысты түсіп қалған мәтіндер: «Өленде ең әуелі адам басындағы қайғы-қасіретті, қуаныш-шаттықты, әдет-салтқа байланысты туған өлең-жырды және халық даналығын танытатын мақал, нақылдың баршасын да түгелімен мақұлдап, құптап өтеді» [2. 62].

«Осы өлеңнің үшінші шумағының соңғы жолы 1977 жылғы жинақта: «...Биде тақпақ, мақал бар байқап қара», – деп басылған, ал 1909 жылғы кітапта (32-бет): «...Биде тақпақ, мақал бар ойлап қара», – деп дұрыс басылған» [2. 61-62]. (1995 жылғы жинақта: «Биде тақпақ, мақал бар, байқап қара» деп берілген (1-том, 75-бет.) – А.І.).

«Қараша желтоқсан мен сол бір-екі ай» (1889) өлеңіне қатысты келесі ғылыми дерек қалып қойған: «Сегізінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы кітапта:

«Жас балаға от та жоқ тұрған маздап,

Талтайып қақтана алмай өле-жаздап.

Кемпір-шалы бар болса, қандай қиын,

Бір жағынан қысқанда о да азнап», –

деп басылып (68-бет) акын сөздері орын-орнымен дұрыс берілген.

Сегізінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы кітапта: «...Байда бейіл, жалшыда мейір де жоқ», – деп, акын сөзі өз орнымен

беріліп, дұрыс басылса (69-бет), 1977 жылғы жинақта: «...*Байда мейір, жалшыда бейіл де жоқ*», – деп, Абай сөздерінің дәл тұрған орны ауыстырылып берілген. Шынында: бейілі тар, сараң байға жалшы да мейірімсіз болмақ керек.

Осындай қате басылып, бұрмаланып берілгені айқын тұрған сөздер, 1909 жылғы кітап бойынша түзетіліп, дұрысталып берілді» [2. 66] (1995 жылғы жинақта: «Байда мейір, жалшыда пейіл де жоқ» деп берілген (I-том, 78-бет – А.І.).

«Қыс». «Ақ киімді, денелі, ақ сақалды» (1888) өлеңіне тиесілі қалып қойған түсінік: «Ақын бұл өлеңінде қыстың өзін зор тұлғалы, тірі жанды бейне етіп сипаттайды. Бұл тапжылмай тұрған қимылсыз бейне емес, «басқан жері сықырлап», омыраулап келе жатқан кесек әрекет жасайтын, «түсі суық» жанды тұлға. Абайдан бұрынғы қазақ әдебиетінде қысты дәл осылай сипаттау болған емес» дейді Қ.Мұхамедханұлы [2. 67]. Келесі пікір де өте құнды: «Сол сияқты, өлеңнің он сегізінші жолы; 1909 жылғы кітапта (70-б): «...*Титығы құруына тез тақалды*», – деп, дұрыс басылып, одан кейінгі 1933 жылғы жинақта сәл өзгертіліп: «тез айналды» (!) деп басылған. Осыдан кейінгі жинақтарда: 1939, 83-бет, 1945, 59-бет, 1954, 66-бет: «...*Титығы құруына тез тақалды*», – деп, 1909 жылғы кітап бойынша, дұрыс басылып келсе, 1957 жылғы жинақта (I-том, 74-бет) тағы өзгертіліп: «...*Титығы құруына аз-ақ қалды*», – деп басылған. 1977 жылғы жинақта да: «аз-ақ қалды» деп берілген» [2. 67-68].

Бұл Абай сөздерінің бұрмалау тарихы туралы мағлұмат 1995 жылғы жинақтан түсіп қалған (1995 жылғы жинақта «Титығы құруына аз-ақ қалды». I-том, 78-бет – А.І.).

Қ.Мұхамедханұлы түсініктемелерінің ішінде ғылыми стильдегі ақ өлең ретінде жазылған жерлері баршылық. «Желсіз түнде жарық ай» (1888) өлеңіне қатысты ғылыми дерек абайтанушы Қ.Мұхамедханұлының үлгілі лирикаға жазылған үлгілі лирикалық ғылыми түсініктеме болып көрінеді: «Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (4-бөлік. Ғашықтық туралы, 42-бет). Ұлы ақын, осы жиырма-ақ жол, шағын өлеңінде көшпелі қазақ ауылының жазғы жайлаудағы бір түнгі тіршілік көрінісін асқан ақындық шеберлікпен көркем суреттеп берген. Жарық айдың сәулесі суға түсіп, дірілдеп тұрған жанды бейнесі, терең сайды қуалап, таскындап ағып жатқан өзен, қалың ағаштың сыбырласқан жасыл жапырақтары, жер жүзін құлпыртып тұрған көкорай шалғын – табиғаттың сан алуан суреті, көз алдына келіп, көңіліңе қона кетеді.

Ауыл ұйқыға кеткен. Дүниенің жым-жырт тыныштығын андасанда үрген ит пен түнгі күзетшінің айтағы, оған қосыла кеткен, тау жаңғырығы, ауық-ауық бұзып тұрғандай. Осындай түнде: бірін-бірі аңсап, ынтыққан екі жастың кездескен сәтін көріп, олардың жүрек дүрсілін естіп тұрғандай боласың...

Абайдың таңғажайып тамаша лирикасының қадір-қасиетін

тілмен айтып жеткізу мүмкін емес. Тек өзің оқыған шақта ғана, сүйсініп, терең сезінесің, ләззат аласың» [2. 71]. Ж.Аймауытұлының «Қартқожа» романындағы бас кейіпкердің ғашықтарды аңдыған түні осы ретте еріксіз еске түседі.

«Әсетке» өлеңіне қатысты келесі мәтін қалып қойған: «Өлеңнің төртінші шумағының екінші, үшінші жолы, 1977 жылғы жинақта:

«...Ісі жоқ ... теріс пе, оң ба.

Тіленіп, телміріп ізденер», –

деп басылған. 1909 жылғы кітапта (23-бет):

«...Ісі жоқ ісі теріс пе, оң ба.

Тіленіп, телміріп ізденіп», –

деп, акын сөзі дұрыс берілген.

Бесінші шумақтың соңғы жолы 1977 жылғы жинақта: «...*Не қылсын өнер ізденіп*», – деп басылған.

1909 жылғы кітапта (23-бет): «...*Не білсін өнер ізденіп*», – деп басылған» [2. 74]. Өте құнды деректер.

«Сегіз аяқ» (1889) өлеңіне қатысты келесі құнды ғылыми мәліметтер қалып қойған. «Тұңғыш рет жарияланып отырған түсініктемелер келесі: «Сегіз аяқ» өлеңінің кейбір сөздерінің жинақтарда дұрыс басылмай келе жатқаны байқалады. Төртінші шумақтың бесінші жолы, барлық жинақта: «...*Қайраттан, беркін*», – деп басылған. Оразке қолжазбасында өлеңнің осы жолы: «...*Қайраттан, бекін*», – деп жазылған. Өлеңнің алтыншы шумағының бесінші жолындағы: «...*Табытын қаққан*», – деген сөздердің мән-мағынасын, көпшілік оқушы, түсіне бермесе керек. Абайдың ауыспалы мағынада қолданған осы сөзіне түсінік беруді жөн көрдік.

Жетінші шумағының үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (60-бет): «...*Жан аяма, кәсіп қыл*», – деп дұрыс басылса, 1977 жылғы жинақта: «...*Жан аямай кәсіп қыл*», – деп өзгертіліп басылған» [2. 76].

1995 жылғы жинақта «...Жан аямай кәсіп қыл», – деп кеткен (I-том, 89-бет). Қ.Мұхамедханұлының келесі ғылыми мағлұматы да аса құнды: «Он бесінші шумақтың сегізінші жолы барлық жинақта: «...*Алқағанын зор қылмақ*», – деп басылып келеді. «Алқағанын» деген көңілге қона қоятын сөз емес сияқты. «Алқағанын» деген сөздің орнына «алғағанын» деген сөзді қолданып, өлеңнің соңғы жолын қосып:

Қарғағанын жер қылмақ

Алғағанын зор қылмақ», –

деп оқысақ, дұрыс болса керек. Қарғанып сөзінің түбірі – қарғыс, алғанғанның сөзі түбірі – алғыс екені белгілі» [2. 77]. Бұл тек Қ.Мұхамедханұлына тән ғылыми дерек. 1995 жылғы жинақта «Алқағаның зор қылмақ» болып кеткен (I-т., 90-б.).

Келесі ғылыми дерек те қалып қойған: «Он тоғызыншы шумақтың екінші жолы 1909 жылғы кітапта (62-бет):

Білгенге жол бос,

Болсашы қол бос, –

деп дұрыс басылса, 1977 жылғы жинақта:

«...Болсайшы қол бос, – деп, өзгертіліп басылған (1995 жылғы жинақта: «Болсайшы қол қос» I-т., 9-б. – А.І.). Сол сияқты, жиырма бірінші шумақтың төртінші жолы 1909 жылғы кітапта (62-бет), 1933 жылғы жинақта (116-бет) және 1945 жылғы жинақта (74-бет): «...Естіп үнін», – деп дұрыс басылса, 1977 жылғы жинақта: «...Естісем үнін», – деп орынсыз өзгертілген. Осындай ешбір себепсіз, дәлелсіз өзгертіліп, бұрмаланып басылған акын сөздері түзетілді» деп тұжырымдайды Қ.Мұхамедханұлы [2. 76-78] (1995 жылғы жинақта «Естісем үнін» I-т., 92-бет – А.І.).

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» (1889) өлеңіне тиісті келесі ғылыми құнды мағлұмат түсіп қалған: «Үшінші шумақтың үшінші жолы 1977 жылғы жинақта: «...Кәрілікті жамандап, өлім тілеп», – деп басылған. Ал, 1909 жылғы кітапта (33-бет) және Мүрсейіт қолжазбасында: «...Елде кәрі жамандап, өлім тілеп», – деп берілген. Осылай басылғаны дұрыс болар. Өйткені Шаһкәрімнің:

Алпыстан ары бармаңыз,

Байқамай шал болып қалмаңыз», –

деген өлеңіне орай айтылған ғой» [2. 80] (1995 жылғы жинақта «Кәрілікті жамандап, өлім тілеп» I-т., 94-бет – А.І.).

«Ғашықтық, құмарлық пен ол – екі жол» (1889) өлеңіне қатысты келесі ғылыми мәтін түсіп қалған: «1909 жылдан бастап, барлық жинақтарда бірақ өлең ретінде басылып келген өлеңді, 1954 жылғы жинақта екіге бөліп, екі өлең етіп басқан. Бөлу себебі айтылмаған. 1954 жылғы жинақтың «Түсініктер» бөлімінде: «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңінің тексі 1909 жылғы және Мүрсейіт қолжазбалары бойынша (?) басылды» (278-бет), деп жалған түсінік берілген.

1957 және 1977 жылғы жинақта, 1954 жылғы жинақ бойынша басылып келе жатыр» [2. 82]. (1995 жылғы жинақта I-том, 95-бет бөлек өлең ретінде берілген – А.І.).

«Сен мені не егесің?» (1889). Бұл өлеңге қатысты абайтанушы Қ.Мұхамедханұлының өте құнды дерегі қалып қойған. Бұл мәлімет абайтануға қосылған негізгі жаңалық болып табылады. Абай өлеңінің құрылымын анықтайтын бұл ғылыми мәліметтің мәні ерекше: «Әр шумағы жеті жолдан қайырылып отыратын бұл өлеңді «жеті аяқ» деп атауға болатын сияқты. Өлеңнің тағы бір түр ерекшелігі, шумақтың әр жолындағы сөздердің саны, буын өлшеуі күрт өзгеріп отырады» [2. 83]. Бұл тұңғыш рет айқындалған дерек.

Өкінішке орай бұл теориялық дерек 1995 жылғы жинақта жоқ.

«Айттым сәлем, қаламқас» (1889) өлеңіне қатысты қалып қойған ғылыми мәтін: «Өлеңнің жетінші шумағының үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (44-б): «...Бой шымырлап, тән еріп», – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта орынсыз өзгертіліп: «...Тән шымырлап, бой еріп», – деп басылған. (1995 жылғы жинақта

«Тән шымырлап, бой еріп» (І-том, 99-бет) – А.І.).

Соңғы оныншы шумақтың екінші жолы 1909 жылғы кітапта (44-б) және 1933 жылғы «Толық жинақта» (122-б): «...*Аш бетінді, бір қарат*», – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: «...*Аш бетінді, бер қарат*», – деп қате басылған», – деп анықтайды Қ.Мұхамедханұлы. [2:85]. (1995 жылғы жинақта «Аш бетінді, бері қарат» І-том, 99-бет – А.І.).

«Қиыстырып мақтайсыз» (1889) өлеңіне қатысты келесі мәтін түсіп қалған: «Өлеңнің төртінші шумағының үшінші жолы, 1909 жылғы кітапта (44-бет) және 1933 жылғы жинақта (123-бет): «...*Ит қор адам бола ма*», – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: «*Ит қор адам болар ма*», – деп бұрмаланып басылған» [2:84-85]. (1995 жылғы жинақта «Ит қор адам болар ма?» І-том, 100,бет – А.І.).

«Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» өлеңіне тиісті келесі мәтін қалып қойған: «Екі өлең етілуі туралы түсінік берілмеген. 1957 жылғы жинақта, 1954 жылғы жинақ бойынша екі өлең болып басылған (111-112 беттер), «Мүрсейіт қолжазбалары бойынша басылды» (318-бет) деп түсінік берілген. 1977 жылғы жинақта да 1957 жылғы жинақ бойынша басылған...».

Келесі дерек те ерекше: «Табылса да» деген сөз өлеңнің бірінші шумағының соңғы жолында: «*Саған жар менен артық табылса да*», – деп өз орнында жазылған. Келесі екінші шумақта, тағы «табылса да» деп, бір сөзді екінші рет қайталаудың қисыны да, орны да жоқ» [2. 89-90]. Бұл пікір де қалып қойған.

«Бай сейілді» (1890) өлеңінде жоғарыда аталған Абай өлеңіне қатысты теориялық мағлұмат орын алған: «Өлеңнің әрбір шумағы алты жолдан қайырылып отырады. «Алтын аяқ» деп атауға болады. – (Қ.М.) делінген [2. 91].

«Жетінші шумақтың соңғы жолы 1909 жылғы кітапта (23-бет): «... *Тайса аяғың кім көмек*», – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: «...*Тайса аяғың кім көмбек*», – деп қате басылған» [2:91-92]. (1995 жылғы жинақта: «...*Тайса аяғың кім көмбек?*», – деп берілген (І-т., 116-бет – А.І.).

«Жазғытұры» (1890) өлеңіне қатысты жазылған түсініктемеде Қ.Мұхамедханұлының: «жер жүзін безендірген шебер тәңірінің» дүниеге төгілген «мейірбандық нұры» деген сөздерінің 1995 жылғы жинақтан түсіп қалуы ғалымның мұсылмандығының айғағын ескермеу болып табылады. Осы өлеңге қатысты қалып қойған сөздер курсивпен берілді. Оның ішінде көлемдісі келесі: «Тоғызыншы шумақтың төртінші жолы 1909 жылғы кітапта (65-бет): «...*Адамзаттың көңілі күр көтерілер*», – деп ақын сөзі дәл басылған болса, 1977 жылғы жинақта: «...*Адамзаттың көңілі өсіп көтерілер*», – деп басылған. Абайдың өзі қолданған, қазақтың «күр» деген байырғы сөзін «өсіп» деп өзгерту дұрыс болмаса керек» (1995 жылғы жинақта «...Адамзаттың көңілі өсіп көтерілер» деп беріл-

ген (І-т., 121-б – А.І.).

«Он бірінші шумақтың төртінші жолы 1909 жылғы кітапта:

«...Таң атқан соң шығарын күннің біліп,

Өңі қашар бола алмас бұрынғыдай», –

деп дұрыс басылған. 1977 жылғы жинақта: «...Өңі қашып, бола алмас бұрынғыдай», – деп бұрмаланып басылған» (1995 жылғы жинақта соңғы нұсқа берілген І-т., 121-бет) – А.І.).

«Он үшінші шумақтың екінші жолы 1909 жылғы кітапта (66-бет): «...жан-жануар қуанар тойға еліріп», – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: «...жан-жануар қуанар тойға елеріп», – деп бұрмаланып басылған. (1995 жылғы жинақта соңғы нұсқа берілген І-т., 122-бет – А.І.).

«Ендігі үлкен мәселе осы «Жазғытұры» өлеңінің композициясы, өлең құрылысының реті жайында», – деп тұжырымдаған М.Мұхамедханұлы [2:98-99].

Абайдың осы өлеңіне қатысты ғылыми түсініктемелердің соңғы сөздері келешек абайтанушыларға арналған ескертпе: «Абайдың бұл өлеңі арнайы зерттеуді қажет етеді» [2. 104]. Абайдың текстологиясына бүкіл ғұмырын арнаған Қ.Мұхамедханұлы бізге осындай аманат қалдырғанын есте сақтауымыз керек.

«Тайға міндік, тойға шаптық» («жылы белгісіз») өлеңіне қатысты қалып қойған дерек келесі: «Сол сияқты «Ақылбайға» деген 1890 жылы жазылған өлеңге берілген түсініктеме: «Бұл Абайдың өзінің тұңғыш баласы Ақылбайға, інісі Оспан өлгенде айтқан сөзі», – деген. Ал Оспанның 1891 жылы өлгені белгілі. Және әлгі түсініктің соңында: «Мүрсейіт жазбасында бұл өлеңнің аяғына осы өлшеумен жазылған: *Тайға міндік, Тойға шаптық*», – деген өлең келген екен. Онысы бөлек жіберілді», – дейді. (1945 жылғы жинақта, 429-бет). «Ақылбайға» деген өлең 1890 жылы жазылған десек, сол өлеңнің жалғасы ретінде Мүрсейіт жазбасында жазылған «Тайға міндік» өлеңі де 1890 жылы жазылған болады. Олай болса, бұл өлеңді, 1895 жылы өлген Әбдірахман өліміне байланыстырудың тіпті қисыны жоқ» [2. 107].

«Заманақыр жастары» (1891) өлеңіне тиесілі келесі түсініктемеде қалып қойған: «Өлеңнің бастапқы шумағының екінші жолы 1909 жылғы кітапта (23-бет): «...Қосылмас еш бастары», – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: «Қосылмас ешбір бастары», – деп өзгертіліп басылған» [2. 108] (1995 жылғы жинақта соңғы нұсқа берілген І-т., 126-бет – А.І.).

«Қызарып, сұрланып» (1891). Түсіп қалған мәтін: «Сәті түскен бір кеште алғаш кездескен екі жастың, бар ақыл-ойын бір ғана махаббат сезімі билеп алған күйдегі бейнесін суреттейді... Көркем табиғат аясында табысып, «үндемей сүйісіп», махаббат ләззәтына «мас болған», жалындаған жас жүректерді көреміз.

Өлеңнің алғашқы шумағының екінші жолы 1909 жылғы кітапта (45-бет), 1922 жылғы жинақтарда (Қазан, 93-бет, Ташкент, 170-

бет) және 1933 жылғы «Толық жинақта» (148-бет): «...Дүпілдеп жүрегі», – деп дұрыс басылған. 1977 жылғы жинақта: «...Лүпілдеп жүрегі», – деп бұрмаланып басылған.

Қатты қуаныш немесе қатты қорқыныш сезімінің әсерінен жүрек жеңіл ғана лүпілдемейді, күштірек соғады, дүпілдейді. «Бо-лыс болдым мінеки» өлеңінде де Абай «дүпілдеп» деген сөзді қолданып:

«Сасып қалдым, күн тығыз,

Жүрек кетті дүпілдеп», –

дейді ғой», – дейді Қ.Мұхамедханұлы [2. 111]. (1995 жылғы жинақта: «лүпілдеп жүрегі» I-т., 128-б. – А.І.).

Келесі мәтіннің де мәні зор: «Сегізінші шумақтың бірінші жолы 1909 жылғы кітапта (45-бет), 1922 жылғы жинақтарда (Қазан, 93-бет, Ташкент, 171-бет): «Көкірек елжіреп», – деп дұрыс басылып келген болса, 1933 жылғы жинақтан бастап, одан кейінгі барлық жинақтарда: «Жүрегі елжіреп», – деп өзгертіліп басылып келеді (1995 жылғы жинақта: «Жүрегі елжіреп» I-т., 129-б. – А.І.).

Өлеңнің бастапқы шумағында: «Дүпілдеп жүрегі» деп, үшінші шумағында: «Жүрекпен алысып» деп, «жүрек» деген сөз қисыны келген жерде екі рет айтылған. Абай бір сөзді бір өлеңінде орынсыз қайталамаса керек. Сондықтан бастапқы үш жинақта (1909, 1922): «Көкірек елжіреп» деп, Абай сөзі дәл берілген дей аламыз» (1995 жылғы жинақта: «Лүпілдеп жүрегі» «Жүрекпен алысқан» I-т., 128-129-бб. – А.І.).

Тағы бір ойландыратын мәселе: «Иығы тиісіп» деп басылып жүрген өлең жолы, 1909 жылғы кітапта: «Иығы түйісіп» деп басылған. Өлең шумағын тұтас оқығанда, «Иығы түйісіп» деген нанымдырақ екені байқалады. Бұл арада ғашықтардың иықтары жай ғана жақындасып тиіскені айтылып отырған жоқ, түйіскені яғни құшырыланып құшақтасқаны суреттелгенін көреміз:

Иығы түйісіп,

Тұмандап көздері.

Үндемей сүйісіп,

Мас болып өздері», –

деп оқысақ, Абай сөзі дәл орнына келетініне сенеміз» [2. 110-112], – деп қорытындылайды Қ.Мұхамедханұлы (1995 жылғы жинақта: «Иығы тиісіп» I-том. 129-бет – А.І.).

«Көзімнің қарасы» (1891) өлеңіне тиесілі келесі құнды түсінік-теме тұңғыш рет жарияланып отыр: «Абай сөзі бұрмаланған то-ғызыншы шумақтың алғашқы жолы 1909 жылғы басылымы және Мүрсейіт қолжазбалары негізінде: *Кең маңдай, қалың шаш*, – деп түзетіліп берілді. Бұрынғы жинақтарында: *Кең маңдай, қолаң шаш*, – деп басылып келген», деп байыбына бармай, үстірт түсінік берілген (398-бет). «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңінде сұлудың шашын: «Қолаң қара шашы бар жібек талды», – деп сифаттайтынын еске алсақ та жеткілікті шығар» [2. 114-115], – деп тұ-

жырымдаған Қ.Мұхамедханұлы (1995 жылғы жинақта: «Кең мандай, қолаң шаш» І-т., 130-бет – А.І.).

«Менсімбеуші ем наданды» (1891) өлеңіне қатысты қалып қойған мәтін: «Өлеңнің алтыншы шумағының екінші жолы 1909 жылғы кітапта (58-бет) және 1933 жылғы жинақта (153-бет):

Жарлы емеспін, зарлымын,

Мұны ойла толғанып, –

деп басылған болса, 1977 жылғы жинақта: «...Оны да ойла толғанып», – деп өзгертіліп басылған» [2. 115] (1995 жылғы жинақта: «Оны да ойла толғанып» І-т., 133-бет – А.І.).

«Не іздейсің, көңілім, не іздейсің» (1892). Бұл өлеңге тиесілі келесі құнды дерек түсіп қалған: «Өлеңнің жетінші шумағының үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (37-бет), 1933 жылғы жинақта (157-бет) және 1945 жылғы жинақта (136-бет): ...*Антұрған көп бұл емес*, – деп дұрыс басылған болса, 1877 жылғы жинақта: ...*Антұрған көп пұл емес*, – деп, мүлдем бұрмаланып басылған» [2:116-117-66.] (1995 жылғы жинақта «Антұрған көп пұл емес» (І-т., 135-бет) – А.І.).

«Қайғы шығар ілімнен» (1892). Түсіп қалған мәтін: «Өлеңнің жиырма алтыншы жолы 1909 жылғы кітапта (24-бет):

Қызық пенен тыныштыққа

Қазақ тұрмақ торықтап, –

деп дұрыс басылса, 1977 жылғы жинақта: ...*Қазақ тұрмас тұрықтап*, – деп бұрмаланып басылған» [2. 118] (1995 жылғы жинақта соңғы нұсқасы берілген І-т., 136-бет – А.І.).

«Оспанға» (1892) атты өлеңге жазылған ғылыми мәтін ақ өлеңмен жазылғандай. Бұл өлеңге тиесілі Қ.Мұхамедханұлының Абай өлең құрылымына қажет дерек түсіп қалған: «Сегіз аяқ» өлеңіне ұқсас. Осы өлең түрін «Алты аяқ» деп атауға болады. ...«Гүл» деген дәл осы өлең үшін «бөтен сөз» екені өзінен-өзі айқын көрініп тұр» [2. 120] (1995 жылғы жинақта «Жеке тартқан кетті ер» деп деп Қ.Мұхамедханұлының пікірі ескерілген І-т., 138-бет – А.І.).

«Бойы былған, сөзі жылмаң» (1893) өлеңіне тиесілі түсіп қалған мәтін: «Өлеңнің екінші шумағының үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (24-бет): ...*Еш міні жоқ бендесін*, – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: ...*Бір міні жоқ бендесін*, – деп орынсыз өзгертіліп басылған» [2. 122] (1995 жылғы жинақта соңғы нұсқасы берілген (І-т., 141-бет) – А.І.).

«Жас өспірім замандас қапа қылды» (1894) өлеңіне тиесілі қалып қойған дерек: «Өлеңнің екінші шумағының бастапқы жолы 1909 жылғы кітапта (26-бет), 1933 жылғы жинақта (166-бет): *Жамандық, жақсылықпен оған бір бас*, – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: *Жамандық, жақсылықпен – оған бір бәс*, – деп бұрмаланып басылған» [2. 127].

«1933 жылғы жинақта (166-бет), 1939 жылғы жинақта (156-бет), 1945–151-152 бет, 154–180 бет, 1957 жылғы жинақта – 161-

бет» [2:127-128]. (1995 жылғы жинақта соңғы нұсқасы берілген І-т. 149-бет – А.І.). Осы өлеңге қатысты қосылған шумақ туралы Қ.Мұхамедханұлы былай деп өз ойын анық білдірген. «Тура шынын айтсақ, Абайға жасалған көрнеу қиянат» [2:129]. Бұл да түсіп қалған дерек.

«Әсемпаз болма әр неге» (1894). Түсіп қалған мәтіннің жөні ерекше: «Ақынның бұл терең мағыналы, шебер жазылған көркем өлеңі, қазақ жастарының әр буынына, өшпейтін үлгі, өлмейтін өнеге ретінде тарай бермек» [2. 129].

«Әбдірахман науқастанып жатқанда» (1894) өлеңіне тиесілі және Қ.Мұхамедханұлының ғылыми түсініктемесі қолжазбасында кездесетін Құдай, Алла, Пайғамбар сөздері үлкен әріппен жазылған. Өкінішке орай 1995 және соңғы басылымдарда кіші әріппен кеткен. Аталған өлеңге тиесілі қалып қойған мәтін: «Өлеңнің он төртінші шумағының үшінші жолы 1933 жылғы жинақта (170-бет):

...Сақайып сау болсаң,
Сағынған өзіңіз, –

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

...Қатайып (?) сауықсаң, – деп бұрмалып, қате басылған. Және: «Он төртінші шумақтың үшінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде: ...Қатайып сауықсаң, – деп қалдырылды. Бұл жол 1933 жылғы жинақта: ...Сақайып сауықсаң (?), – деп көрсетілген» (407-408-бет) – деген түсінік берілген.

1933 жылғы толық жинақта Абай сөзінің дұрыс берілгеніне сенбей, Мүрсейітке жүгінетініміз қалай? Мүрсейіт сақайып деген сөздің мағынасын түсінбей барып, қатайып деп өзінше өзгертіп жазып қателескен.

Сақаю – ауырудан жазылу, тәуір болу, сауығу деген мағынада айтылатын, қазақтың ежелгі, байырғы сөзі екені белгілі. Ал қатаю деген, сауығу мағынасынан аулақ тұрған, басқа мағынадағы сөз екені беп-белгілі» [2. 133-134] (1995 жылғы жинақта: «Қатайып сауықсаң сағынған өзіңіз» І-т., 152-бет – А.І.).

«Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей» (1895) өлеңіне тиесілі 1995 жылы басылымда да үлкен қате кеткен. 1995 жылы басылымның ғылыми түсініктемесінде «Тәуелсіз, талапсыз мал табылмайды» делінген (І-том, 274-бет) өлеңде: «Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмас» (І-т., 159-бет). Түпнұсқада дұрыс мағынасы былай берілген екен: «Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмайды» (2. 139). Осы өлеңдегі «антұрғанға қосылма, кетсін қаңғып» (1995, 275) түпнұсқада: «антұрғанға қосылмай кетсін қаңғып» деп берілген [2. 139]. Осы өлеңге тиесілі Қ.Мұхамедханұлы Х.Досмұхамедұлының еңбегіне қатысты дерегі өкінішке орай 1995 жылы жинақта түсіп қалған. Оны қолжазба қалпында беруді жөн санадық: «Ал, 1922 жылы Ташкентте шыққан жинақты баспаға әзірлеп, дұрыстаушылар (Халел Досмұхамедов, Уәлихан Омаров), өлеңнің осы

жолындағы бір сөздің 1909 жылғы кітапта қате басылып кеткенін және сол қате басылған сөздің өлең мазмұнына нұқсан келтіріп тұрғанын байқап, тоғызыншы шумақтың төртінші жолын: «...*Ант ұрғанға қосылма, кетсін қаңғып*», – деп дұрыстап бастырған (82-бет).

1933 жылғы толық жинақта (175-бет): «*Антұрғанға қосылмай кел, кет қаңғып*», – деп басылып, өлеңнің мазмұны мүлдем бұзылған...» [2. 140].

Қ.Мұхамедханұлының қалып қойған келесі мәліметі де құнды: «Бұндай негізі жоқ түсініктен еш нәрсе түсінуге болмайды. 1909, 1922 және 1939 жылы дұрыс басылған Абай сөзін ешқандай себепсіз бұрмалап, өзгертіп: «Бұл жолы: «Кезегенге қосылмай кел, кет қаңғып» болып басылды» дегенді қалай түсінуге болады? Бұлай болып басылудың себебі не? Дәлелі қайда?» [2. 140, 142].

Осы ретте Абай текстологы Қ.Мұхамедханұлының келесі дерегі де тұңғыш рет беріліп отыр: «1909 жылғы кітапта өлең жолының бір сөзі ғана сәл қате басылып кеткен: «Қосылма» деген сөз «Қосылмай» болып басылып, «Бір құмалақ, бір қарын майды шірітеді» дегендей, «й» деген жалғыз әріп, өлеңнің мазмұнына нұқсан келтіріп тұр. Осы мүлт кеткен қатені көре білген, 1922 жылғы Ташкентте басылған жинақты әзірлеп, дұрыстаушылар Халел Досмұхамедов пен Уәлихан Омаров түзетіп:

...*Бұраңдап жылы жүзін асқа сатқан*

Антұрғанға қосылма, кетсін қаңғып, –

деп дұрыстап бастырған. Түзетулері нанымды болғандықтан, дау туғызбайды деп, түсінік беріп жатуды артық көрген.

1933 жылдан бастап, Абай өлеңінің жолы, әр басылымда әр түрлі саққа жүгіртіліп басылып келіп, ең соңғы 1977 жылғы «Ғылым» баспасынан шыққан жинақта: «Бұл басылымда өлеңнің мағынасына қарап, ...екі нұсқасын біріктіріп: *Антұрғанға қосылмай, кел, кет қаңғып*, – деп қалдырылды» деген (I-том, 410-бет).

Сөйтіп, Абай «кел, кет қаңғып» деген ауыр сөзді, «антұрғанға» емес, жазығы жоқ оқырмандарына арнап айтқан болып шыққан» [2. 144-145], – дейді Қ.Мұхамедханұлы. Бұл өте дәлелді және құнды текстологиялық мәлімет (1995 жылғы жинақта: «Антұрғанға қосылмай кетсін қаңғып», – деп берілген I-т., 159-бет – А.І.).

«Болашақ өлді, білдің бе?» (1895) өлеңіне тиесілі қалып қойған дерек: «Өлеңнің бесінші жолы 1909 жылғы кітапта (27-бет): ...*Кім біледі байғұстар*, – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: ...*Кім біледі сен кәпір*, – деп бұрмаланып басылған (1995 жылғы жинақта «Кім біледі, сен кәпір» I-т., 159-бет – А.І.).

Өлеңнің тоғызыншы жолы 1909 жылғы кітапта: ...*Боталы түйе сияқты*, – деп басылса, 1977 жылғы жинақта: ...*Боталы түйе секілді*, – деп басылған» [2. 146] (1995 жылғы жинақта соңғы нұсқасы берілген I-т., 159-бет – А.І.).

«Лай суға май бітпес қой өткенге» (1895) өлеңіндегі түсінікте-

меде қалып қойған сөздер маңызды болып табылады: «Терең ой-шыл... мұсылманшылдық дінге тоқтайды» [2. 146]. Бұл сөздердің 1995 жылғы түсіп қалуы әрине Қ.Мұхамедханұлының кінәсі емес. Осы өлеңге қатысты 1995 жылғы жинақтың түсініктемесінде: «Оймен білген нәрсенің бәрі – дәрі» (I-том, 278-б.); Жинақта: Оймен білген нәрсенің бәрі – дәһри» деп дұрыс берілген. Осы өлеңге қатысты қалып қойған келесі ғылыми мәтіннің де мәні зор: «Бұған дейін: «...ақынның мұсылманшылдығын шартты түрдегі мұсылманшылды-лық деп білеміз» деуге мәжбүр болғанымыз рас.

Өлеңнің үшінші шумағының соңғы екі жолы 1977 жылғы жинақта:

«Халыққа мақлұқ ақылы жете алмайды,

Оймен білген нәрсенің бәрі – дәһри», –

деп басылса, 1909 жылғы кітапта (47-бет): «Оймен білген нәрсеміз бәрі дәһри», – деп дұрыс басылған.

1977 жылғы жинақта (223-бет) халық деген сөзге – жаратушы, дәһри сөзіне – дінсіз деп қана түсінік берілген. Бұл сөздердің қай халықтың тілінен кіргені айтылмаған. Дәһри деген араб сөзінің үш түрлі мағынасы бар. Соның бірі – ахиретке сенбеуші, құдайсыз, дінсіз.

Оймен білген нәрсеміз бәрі дәһри, – деген өлең жолындағы дәһри сөзіне «дінсіз» деп, тура мағынасы бойынша түсінік берілсе (солай беріліп келеді), онда: «Оймен білген нәрсенің – бәрі дінсіз» деген ұғым тудырады, нәрсе дінсіз болып шығады. Сөйтіп ақын сөзінің мағынасы жойылады. Абай дәһри сөзін «дінсіз» деген тура мағынасында қолданбаған. Ақыл жете алмай, құр оймен ойлап білген нәрсенің бәрі сенімсіз, екі ұшты, күдікті, тиянақсыз, күмәнді деген ойды айту үшін «дәһри» сөзін ауыспалы мағынада қолданғанын таратып айтып, түсінік беру дұрыс болады» [2. 148-149].

Бұл мәтін тәуелсіздік кезеңіндегі абайтануға қосылған сүбелі үлес. Неліктен 1995 жылғы жинаққа енгені де түсініксіз.

«Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» (1895). Қалып қойған мәтін: «Яғни адамның өзі өлсе де, оның ақыл-ойы – рухани қазынасы өлмейді деген нанымды айқындап аңғартады» [2. 149].

«Көз жұмғанша дүниеден иманын айтып кеткені-ай» өлеңіне тиесілі қалып қойған мәтіндер: «Ғылым» баспасынан шыққан 1977 жылғы ең соңғы жинақта: «Баласы өлген анаға Абай шығарып берген жоқтау» деп аталып басылған (I-том, 246-247-бет). Абайдың бұл өлеңіне ешбір дәлелсіз ат қойып, айдар тағып: «Баласы өлген анаға Абай шығарып берген жоқтау» деген ақылға қонбайтын, ой жорта айтылған, негізсіз жайдақ сөз. Баласы өлген белгісіз бір әйелге Абай жоқтау жыр шығарып берген деген дәлелі жоқ бос сөз ешкімді де иландыра алмайды...» [2. 157].

Осы өлеңге тиесілі келесі ғылыми дерек те қалып қойған: «Ешнәрсе түсініп болмайтын «түсінік» берілген. Өлеңге: «Баласы өлген анаға Абай шығарып берген жоқтау» деп тақырып берудің

себебі қайсы, дәлелі қайда? Осы мәселеге түсінік берілуі керек емес пе?! Сөйтіп, Абайдың «Көз жұмғанша дүниеден иманын айтып кеткені-ай» деп басталатын, көлемі 40 жол, жоқтау өлеңінің жазылу тарихы неше саққа жүгіртіліп келіп, ақыры Абай баласы өлген әйелге жоқтау шығарып беретін, жыршы болып шыққан. Мұхтар Әуезовтің: «Тегінде Абай шығармаларының аздығынан кенде боп жүргеніміз жоқ. Барын барша бажайына барғыза алмаудан, зерттей алмаудан кендеміз», – дейтіні Абай шығармаларын зерттеу ісінде осындай шалағайлықтың, ойланбай айтылған өрескелдіктің, жауапсыздықтың салдары», – дейді Қ.Мұхамедханұлы [2. 159-160].

Келесі дерек 1995 жылғы жинақтағы түсініктемеде қалып қойған: «Абайдың өз інісінің өліміне арнап жазған жоқтау өлеңін, 1957 және 1977 жылдардағы жинақтарда: «Баласы өлген анаға Абай шығарып берген жоқтау» деп беруді шектен шыққан өрескелдік демегенде, не дейміз?!»

«Көз жұмғанша дүниеден....» өлеңін, 1925 жылы «Таң» журналында жарияланғанда, Мұхтар: «Бір немере інісі өлгенде айтқан» деп қана қысқаша түсінік беріп, ол інісі кім, кімнің баласы екенін атамаған... Сөйтіп, өлеңнің 1933, 1939, 1945 жылдардағы жинақтардағы: «Әкімбай өлгенде» деп аталуы және 1957, 1977 жылғы жинақтарда: «Баласы өлген анаға Абай шығарып берген жоқтау» деп аталып басылуы мүлдем дұрыс емес.

Абай бұл өлеңді өзінің ағасы Тәңірбердінің (Тәкежанның) Мақұлбай деген баласының өліміне арнап жазған», – деп анықтап береді Қ.Мұхамедханұлы [2. 156-157, 159-160/1,2/161]. Бұл ғылыми түсініктемелер аса құнды дерек.

«Туғызған ата, ана жоқ, Туғызарлық бала жоқ» (1896) өлеңіне тиесілі қалып қойған мәтін: «Өлеңнің екінші шумағының бірінші жолы 1909 жылғы кітапта (28-бет), 1939 жылғы жинақта (182-бет) және 1945 жылғы жинақта (178-бет):

...Толайын десе шара жоқ», – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

..Тулайын десе шара жоқ», – дей бұрмаланып басылған» [2. 167] (1995 жылғы жинақта: «Тулайын десе шара жоқ» II-том, 3-бет – А.І.).

«Бір сұлу қыз туралы хан қолында» (1896) өлеңіне қатысты қалып қойған түсінік: «Өлеңнің сегізінші шумағының төртінші жолы 1909 жылғы кітапта (29-бет) және 1945 жылғы жинақта (180-бет):

...Дастарқанның байлығын мақтан көрсең, – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: ...Дастарқан мен қатынды мақтан көрсең, – деп мүлдем бұрмалып басылған. Ақынның дұрыс тұрған сөзін бұрмалау себебі айтылмаған» [2. 168] (1995 жылғы жинақта соңғы нұсқасы берілген II-том. 4-бет – А.І.).

«Сағаттың шықылдағы емес ермек» (1896). Қалып қойған мәтін: «Өлеңнің екінші шумағының үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (48-бет): ...Махаббат жоқ, тұрлау жоқ, келді, кетті, – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: ...Тиянақ (?) жоқ, тұрлау

жоқ, келді, кетті, – деп, бұрмаланып басылып, өлең мазмұнына нұқсан келтірілген. Абайдың «махаббат» деген сөзін алып тастап, оның орнына «тиянақ» деген сөзді әкеліп қоюдың себебін дәлелдейтін түсінік берілмеген. Өлең жолында тиянақ мағынасын беретін, «тұрлау» деген сөз тұрғанда, ақынның «махаббат» деген сөзін өзгертіп, «тиянақ» деу ақылға қонбаса керек (1995 жылғы жинақта «тиянақ» деп кеткен II-т., 5-бет – А.І.).

«Сол сияқты өлеңнің үшінші жолының бастапқы жолы, 1909 жылғы кітапта: *Өткен өмір хабары – осы сыбдыр*, – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: *Өткен өмір белгісі (?) – осы сыбдыр*, – деп бұрмаланып басылған. Сөйтіп өлең мазмұны тағы бұзылған (1995 жылғы жинақта: «өткен өмір белгісі – осы сыбдыр» II-т., 56-бет – А.І.).

Абай сағаттың сыбдырын құлаққа естілетін «хабар» деп дәл суреттеп берген болса, оны орынсыз өзгертіп, «хабарды» алып тастап, оның орнына «белгі» деген сөзді әкеліп қою яғни сағаттың құлаққа естілетін сыбдырын (дыбысын) көзге көрінетін нәрсеге айналдырып: «белгі» деп беру ешқандай ақылға қонбайды» [2. 169-170].

«Адамның кейбір кездері» (1896) өлеңіне тиесілі өте құнды деректер де қалып қойған: «Жайшылықта көптің бірі болып жүретін ақынның шын шабыты келген кезде шарқ ұрып, шығандап кететін шақтағы ерекше бір құдіретті тұлғасын сипаттайды. Шабыт үстіндегі көрегендігін бүркіттің қырағылығына теңеп:

*...Қыранша қарап Қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға
Шиыршық атар, толғанар, –*

дейді. Надандыққа, зұлымдыққа барлық жаманшылыққа қыранша шүйіліп, тайсалмай, жалтармай аяусыз әшкерелеп, өз үкімін айтады.

Қазақ әдебиетінде Абайдан бұрын, ақынға немесе ақындық өнерге арнап өлең жазған адам болған емес...» [2. 172].

Абайтанушы Қ.Мұхамедханұлы соңғы сөйлемінде Абайдың әдебиеттануға қосқан үлесін айғақтап берген. Бұл 1995 жылғы басылымда қалып қойған келесі пікірде жалғаса түседі: «Үшінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (38-бет) және 1939 жылғы жинақта (183-бет):

*...Қуаттан, ойдан бас құрап
Еркеленіп шығар сөз, –*

деп дұрыс басылған. Ақын бұл арада сөздің екі нәрседен: қуаттан, ойдан құралып шығатынын айтып отыр. Абай ақындық өнерді: «Қуат – Құдайдың сыйы» деп атаған (Толық жинақ, 1933, 388-б).

1977 жылғы жинақта: *...Қуатты ойдан (?) бас құрап...*, – деп басылған. Өлеңнің мазмұны мүлдем бұрмаланып, бұзылған» [2. 172-173] (1995 жылғы жинақта: «Қуатты ойдан бас құрап, Еркеленіп шығар сөз» II-т., 7-бет – А.І.).

«Қатыны мен Масақбай» (1896) өлеңіне тиесілі келесі ғылыми түсініктеме қалып қойған: «Өлеңнің бастапқы шумағының соңғы жолы 1933 жылғы жинақта (189-бет) және 1939 жылғы жинақта (190-бет): ...*Бүксітіп, бықсытып, қоқсытып келтірді*, – деп басылған.

1977 жылғы жинақта:

*Бүксітіп,
Бықсытып,
Қоқсытып келтірді, –*

деп басылған. Түсінік берілмеген.

Үшінші шумақтың төртінші жолы 1933 жылғы жинақта:

*Ас қылып бергенге
Шыдамсыз, сабырсыз, –*

деп дұрыс басылса, 1977 жылғы жинақта: ...*Шыдамас сабырсыз*, – деп басылып, бұрмаланған» [2. 174-175] (1995 жылғы жинақта:

*Бүксітіп,
Бықсытып,
Қоқсытып келтірді, –*

және «Шыдамас сабырсыз» II-т., 8-бет – А.І.).

«Көк тұман алдындағы келер заман» (1897) өлеңіне қатысты қалып қойған ғылыми мәтіндер: «1922 жылғы (Қазан) жинақта (113-бет) және 1922 жылғы (Ташкент) жинақта (130-бет); 1909 жылғы кітап бойынша ...*Ой жолдасың қабірден әрі өткенде*, – деп басылған». Бұл өте күрделі түсініктеме.

Қ.Мұхамедханұлының тұңғыш рет жариялап отырған келесі тұжырымдары да құнды болып табылады: «Ақын бұл арада үйдегі (тірі кездегі) жолдас болатын нәрсе туралы айтып отырған жоқ».

«Өлеңнің алтыншы шумағының төртінші жолы 1909 жылғы кітапта (55-бет):

*Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Соны ойла, болады не сенікі? –*

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: ...*Сонда (?) ойла, болады не сенікі?* – деп, бұрмаланып басылған, яғни «Сонда ойла» – өлгеннен кейін ойла деген мағынасыздыққа айналған» [2. 179-181] (1995 жылғы жинақта соңғы нұсқасы берілген. II-т., 12-бет – А.І.).

«Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап» (1897). Түпнұсқада келесі мәтін тұңғыш рет беріліп отыр: «Бұл өлеңнің бастапқы жолы Лермонтовтың «Не верь хвалам и уверениям» деп басталатын өлеңіне ұқсайды, бірақ онда ғашықтық жайы сөйленсе, Абай жалпы адамгершілік, әділет жайында сөйлейді. Аударма емес» (1945 жылғы жинақ, 444-бет)» [2. 182]. 1995 жылғы жинақта келесі қысқа мәлімет берілген: «Өлең 1909 жылы басылған жинақта (5-бөлік. Насихат туралы. 55-бет). Мүрсейіт қолжазбаларында да бар» (II-т., 182-б.). Осы орайда аталған өлең Абайдың төл туындысы деген пікірді орнықтырған Қ.Мұхамедханұлының пікірі аса құнды болып табылады.

«Алла деген сөз жеңіл». Қалып қойған мәтін: «Осы өлең шумағының екінші және төртінші жолы 1977 жылғы жинақта және одан бұрынғы жинақтарда:

...Аллаға ауыз жол (?) емес,

...Өзгесі хаққа қол (?) емес, –

деп дұрыс басылмаған» [2. 185].

«Өлеңнің үшінші шумағының төртінші жолы 1977 жылғы жинақта: ...Неге мәужүт ол куә – деп дұрыс басылмай, бұрмаланған.

Дұрысы: ...Неге мәужүд ол куә, – болады. Сол сияқты төртінші шумақтың бастапқы екі жолы:

Ақыл мен хауас барлығын

Білмейдүр жүрек, (?) сезедүр, –

деп тыныс белгісі дұрыс қойылмай басылғандықтан, өлең мазмұны мүлдем бұзылған. Тыныс белгісі «білмейдүр» дегеннен кейін, «жүректің» алдында қойылуы керек еді» [2. 185-186] (1995 жылғы жинақта:

Аллаға ауыз қол емес.

...

Өзгесі хаққа жол емес.

...

Неге мәужүт ол куә

...

Ақыл мен хауас барлығын

Білмейдүр, жүрек сезедүр.

(II- т., 14-бет – А.І.).

«Ғабидоллаға» (1897) өлеңіне қатысты келесі ғылыми түсінік те қалып қойған: «...Күз келген соң тамырын үсік шалып, – деп басылған» [2. 189] (1995 жылғы жинақта осы сақталған. II-том, 15-бет – А.І.).

«Ерекше естен кетпес қызық қайда?» (1897) өлеңіне тиесілі қалып қойған: «Берілген түсініктегі: «...1957 жылғы жинақ бойынша берілді» (420-бет) – деген сөздері дұрыс емес» [2. 191].

«Болды да партия, ел іші бұзылды» (1898) өлеңіне тиесілі қалып қойған: «Сол үшінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы кітапта: ...Япырмай, неңді алдым, – деп басылса, 1977 жылғы жинақта: ...Япырмау неңді алдым, – деп өзгертіліп басылған» [2. 193] (1995 жылғы жинақта: «Япырым-ау, неңді алдым?» II-т., 20-бет – А.І.).

«Қуаты оттай бұркырап» (1898): «Бұл өлеңі акындық өнерге арналған. Ерекше көркем, кең ойлы, терең мағыналы өлеңінде ақын сөзінің өзіне тән, өзгеше құдіретті қуатын сипаттап, толғайды» [2. 193].

«Сұм дүние тонап жатыр ісің бар ма?» (1898) өлеңіне тиесілі қалып қойған: «Өлеңнің бірінші шумағының төртінші жолы 1909 жылғы кітапта (39-бет): ...Желікпен жерге тықпас кісің бар ма, –деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: ...Желігін (?) жерге тықпас кісің бар ма, – деп бұрмаланып, өлең мазмұны

мүлдем бұзылып басылған. Және 1909 жылғы басылымы туралы: «Бірінші шумақтың соңғы жолы 1909 жылғы жинақ негізінде: *Желіккен жерге тықпас кісің бар ма?!* – деп басылып келген еді» (420-бет), – деп шындыққа жатпайтын, жалған түсінік берілген.

1909 жылғы кітапта: *Желікпен жерге тықпас кісің бар ма?* – деп араб әрпімен анық басылған. Одан кейінгі жинақтардың бәрінде, 1909 жылғы кітап бойынша: *Желікпен жерге тықпас кісің бар ма?* – деп басылған: Қазан, 1922 жылғы жинақ 78-бет; Ташкент, 1922 жылғы жинақ 114-бет; 1933 жылғы жинақ 198-бет; 1939 жылғы жинақ 205-бет; 1945 жылғы жинақ 204-бет; 1954 жылғы жинақ (II-том), 43-бет.

Сөйтіп, 1909 жылдан бастап 1954 жылға шейін, 45 жыл бойы дұрыс басылып келген Абай сөзі, 1957 және 1977 жылғы жинақта: *...Желігін (!) жерге тықпас кісің бар ма?* – деп мүлдем бұрмаланып басылып, өлеңнің мағына, мазмұны жойылған» [2. 194-195]. Бұл да өте құнды түсініктеме болып табылады. Абай өлеңдерінің барлық басылымдарын осыншама ыждаһаттықпен талдау – бір ғұмырды қажет ететін іс екеніне осылай көзіміз жетеді. 1995 жылғы жинақта: «Желігін жерге тықпас кісің бар ма?» (II-т., 21-бет).

«Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?» (1898) өлеңіне тиесілі келесі өте құнды ғылыми түсініктеме қалып қойған: «Ақын сөзінің не себептен өзгертілгені туралы түсінік берілмеген. 1909 жылдан кейінгі барлық жинақтарда да: *Жүрегіңнің түбіне терең бойла*, – деп дұрыс басылған. Мысалы, 1933 жылғы жинақта (199-бет); 1939 жылғы жинақта (206-бет); 1945 жылғы жинақта (206-бет); 1954 жылғы жинақта (II-том, 44-бет) (1995 жылғы жинақта соңғы нұсқа берілген. II-том, 22-бет – А.І.)

«Жүректе қайрат болмаса» (1898) өлеңіне қатысты келесі ғылыми түсініктеме қалып қойған: «Өлеңінің ең соңғы шумағы ақын жинақтарында:

Атымды адам қойған соң,

Қайтып надан болайын.

Халқым надан болған соң,

Қайда барып оңайын, –

деп басылып келеді. Осы өлеңнің екінші жолындағы бір сөз, Оразке жазбасында басқаша беріліп:

Атымды адам қойған соң,

Қайтып хайуан болайын, –

деп жазылған.

Абай осы арада «надан» деген сөзді қолдаған ба, жоқ әлде «хайуан» деген сөзді қолданған ба? Осы сөздің басын ашып алу керек.

Біз өлеңді бастан аяқ қайталап оқып шығып: Абай «хайуан» деген сөзді ауыспалы мағынада қолданған деп түсіндік. Өлеңнің бастапқы шумағының соңғы екі жолын оқып көрейік:

...Ақылға сәуле қонбаса,

Хайуанша жүріп күнелтпек, –

дейді. Енді ең соңғы шумағының алдындағы өлеңді келтірейік:

*Малда да бар жан мен тән,
Ақыл, сезім болмаса.
Тіршіліктің несі сән,
Тереңге бет қоймаса, –*

деп келеді де, өлең былайша қорытылып аякталады:

*Атымды адам қойған соң,
Қайтып хайуан болайын.
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын, –*

Сөйтіп «хайуан» деген сөз ауыспалы мағынада қолданылғанына көзіміз жетеді. Және Абай бір ауыз өлеңінде мағынасы бірдей бір сөзді яғни «надан» деген сөзді қайталап, екі рет жазбайды. Сондықтан Оразке қолжазбасында Абай сөзі дұрыс берілген.

Абай өлеңдерін көшіруші басқа бір адам «хайуан» деген сөзді өз ойынша оғаш көріп, ол сөздің орнына, өлеңнің өзінде тұрған «надан» деген сөзді жаза салуы да мүмкін» [2:197] (1995 жылғы жинақта:

*Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?!*

II-том, 23-бет – А.І.)

Қ.Мұхамедханұлының келесі түсініктемесі де өте құнды болып табылады: «Абай жинақтарында ақынның әйгілі бір өлеңінің бастапқы жолы: «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», – деп басылып жүр. Оразке қолжазбасында: «Қазағым, қалың елім, қайран жұртым», – деп жазылған. Ал жинақтарда: «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», – деп басылып, сөздің орны ауыстырылып берілуі, өлеңнің ырғағын (ритм) бұзып, екпінін баяулатып, әсерін әлсіретіп тұр» [2. 196-197/1,2,3/,197] (1995 жылғы жинақта: «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» – I-том, 49-бет – А.І.)

«Күн артынан күн туар» (1898) өлеңіне тиесілі келесі ғылыми түсініктеме қалып қойған: «Өлең 1933 жылғы жинақта:

*Күн артынан күн туар
Бір күн дамыл еткізбес
Ой артынан ой туар,
Желге мінсең жеткізбес, –*

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта өлеңнің үшінші жолы орынсыз өзгертіліп: ...*Ой артынан ой қуар* (!), – деп басылған» [2. 197] (1995 жылғы жинақта: «Ой артынан ой қуар» II-т., 23-бет – А.І.).

«Ауру жүрек ақырын соғады жай» (1898): «1945 жылғы жинақта «Ауру жүрек ақырын соғады жай» деп тақырып беріліп басылған (235-236-бет). ...

«Есінде бар ма жас күнің» (1899). Қалып қойған мәтін: «Өлеңнің

екінші шумағының үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (40-бет): ...*Үміті жақын көңіл ақ*, – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: ... *Үміт жақын, көңіл ақ*, – деп бұрмаланып, орынсыз тыныс белгісі қойылып басылған» [2. 199] (1995 жылғы жинақта: «Үміт жақын, көңіл ақ» II-т., 45-бет – А.І.)

1909 жылғы кітапта (40-бет): «Қасиет кетті, дос кетті» деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: ...*Махаббат кетті, дос кетті*, – деп бұрмаланып басылған. «Қасиет» деген өз орнында тұрған сөз «махаббат» деген сөзбен ауыстырылған (1995 жылғы жинақта: «Махаббат кетті, дос кетті» II-т., 45-бет – А.І.)

1933 жылғы жинақта, 219-бет, 1939 жылғы жинақта, 210-бет және 1945 жылғы жинақта, 237-бет, 1909 жылғы кітап бойынша: ...*Қасиет кетті, дос кетті*, – деп дұрыс басылған. Абай өзінен «махаббат кетті» демейтін шығар. Абайдың:

Махаббатсыз дүние бос –

Хайуанға оны қосыңдар, –

дегенін еске алсақ та жеткілікті» [2. 198-200].

«Жүрегім менің қырық жамау» (1899). Қалып қойған ғылыми түсініктеме: «Өлеңнің соңғы төртінші шумағының бастапқы жолы 1909 жылғы кітапта (40-бет): *Қан жүрек те қайғылы-ау*, – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: *Қан жүректі (?) қайғылы-ау*, – деп басылып, өлеңнің мазмұны бұзылған» [2. 201] (1995 жылғы жинақта: «Қан жүректі қайғылы-ау» II-т., 46-бет деп берілген – А.І.).

«Адам бір боқ көтерген – боқтың қабы» (1899): «Өлеңнің екінші шумағының екінші, үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (56-бет):

...Көз жетті бір қалыпты тұра алмасқа.

Адамды сүй, Алланың хикмәтін сүй, –

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

...Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа.

Адамды сүй, Алланың хикметін сез (?), –

деп өзгертіліп, бұрмаланып басылған» [2. 201-202].

(1995 жылғы жинақта:

«Кез жетті бір қалыпта тұра алмасқа,

Адамды сүй, Алланың хикметін сез» –

II-том, 46-бет – А.І.).

«Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен» (1899) қалып қойған мәтін: «Біз 1909 жылғы кітаптағы басылуын дұрыс деп білеміз.

Үшінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (85-бет): ...*Дәні толық, басы ауыр егіндей-ақ*, – деп дұрыс басылған. Одан кейінгі жинақтардың бәрінде (1922-1954) 1909 жылғы кітап бойынша дұрыс басылған.

Ал, 1977 жылғы жинақта орынсыз өзгертіліп: ...*Дәні толық, басы үлкен (?) егіндей-ақ*, – деп басылған.

Бұл арада ақын: дәні толық егіннің басы ауыр яғни салмақты болатынын айтып отырғаны түсінікті болатын шығар» [2. 205-206]

(1995 жылғы жинақта: «Дәні толық, басы үлкен егіндей-ақ» II-т., 47-бет – А.І.).

1995 жылғы жинақтың түсініктемесінде: «Өлеңнің басында «Лермонтов» деген» (II-т., 226-б.) түсінік берілген. Бұл Қ.Мұхамедханұлының пікірі емес екені анық.

«Көлеңке басын ұзартып» (1895) өлеңіне тиесілі қалып қойған ғылыми түсініктеме: «Өлеңнің екінші шумағының екінші жолы 1909 жылғы кітапта (38-бет): ...*Сұрқыл тартқан бейуаққа*, – деп басылған болса, 1977 жылғы жинақта: ...*Сұрғылт тартқан бейуаққа*, – деп өзгертіліп басылған. Өзгерту себебі айтылып, дәлелденбеген» [2. 207]. (Өте құнды пікір. 1995 жылғы жинақта: «*Сұрғылт тартқан бейуаққа*» II-т., 51-бет – А.І.).

«Ұяламын дегені көңіл үшін» (1901) қалып қойған ғылыми түсініктеме: «Отаршыл орыс патшалығының зұлымдық саясатына, қазақты біріне-бірін айдап салған әрекеті елдің береке бірлігін келтіріп, аздырып-тоздырғанына жаны күйіп... «Ар мен ұят ойламай тәнін асырап», – деп басылып, өлеңнің шыркы бұзылған» [2. 208] (1995 жылғы жинақта: «*Ар мен ұят ойланбай, тән асырап*» II-т., 53-бет – А.І.).

«Жапырағы қуарған ескі үмітпен» (1901) қалып қойған ғылыми түсініктеме: «1909, 1957 жылғы жинақта қалай басылғаны жоғарыда көрсетілді.

Сөйтіп, тек 1954, 1977 жылғы жинақта ғана: Ол дәурен өмір емес, бір көрген түс, – деп басылған» [2. 211].

«Қуанбандар жастыққа» (1901) өлеңіне тиесілі келесі ғылыми түсініктеме қалып қойған: «Өлеңнің бастапқы екінші жолы 1909 жылғы кітапта (56-бет): ...*Елірме күлкі, мастыққа* – деп басылса, 1977 жинақта: ...*Елерме күлкі, мастыққа* – деп бұрмаланып басылған» [2. 212].

«Он екінші жолы 1909 жылғы кітапта: ...*Даңғойланып қақтықпа*, – деп дұрыс басылған. 1977 жылғы жинақта: ...*Даңғойланып қаптықпа*, – деп тағы бұрмаланып басылған.

Арсыз құмар болғандар

Опыр-топыр, шақ-шұққа, –

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

Арыз (?) құмар болғандар, – деп мүлдем бұрмаланып басылып, өлеңнің мазмұны бұзылған» [2. 212-213] бұл да өте құнды мәлімет болып табылады.

(1995 жылғы жинақта:

«Елерме күлкі, мастыққа»

...

Даңғойланып қақтықпа.

II-том, 53-бет – А.І.).

«Осы қымыз қазаққа мақтаның ба, асың ба?» (1901) деген өлең атауы 1995 жылғы жинақта қысқартылып «Осы қымыз қазаққа» деп берілген. (II-т., 54-б., 237-б). Өлең «Бойына сіңіп, уерд болған,

Қызба бастық жасында» деп берілген. (II-т., 54-237-бб.) ғылыми түсініктемеде де «уерд» деп берілген. Ал Қ.Мұхамедханұлының қолжазбасында қалып қойған ғылыми мәтін: «Бойына сіңіп үрт болған» деп берілген. Ол араб сөзі деген түсінік берілген. Қ.Мұхамедханұлының келесі сөздері де түсіп қалған: «Өлең ең соңғы жолы 1909 жығы кітапта (57-бет):

Қойныңда ақша, қолда қой

Күзетке оңай, шошыма, –

деп дұрыс басылса, 1977 жылғы жинақта: *...Күзетке оңай, шошынба, –* деп басылған» [2. 214], – деген анықтама берілген. (1995 жылғы жинақта: *...Күзетке оңай, шошынба», –* деп берілген (II-т., 54-бет) – А.І.).

«Алланың өзі де рас, сөзі де рас» (1902) өлеңінің түсініктемесінде қалып қалған сөйлемдер де өте маңызды: «Бұл шығарма Абайдың дінге арнаған өлеңдерінің ең соңғысы және анық діншіл ақын екендігін айқын көрсететін өлеңі. ...Аллаға шексіз сенетінін әйгілеп, ашықтан ашық, анық аңғартады» [2. 215]. Осы өлеңге қатысты қалып қойған араб әрпіндегі мәтін бар. Ол курсивпен берілді.

Қалып қойған келесі ғылыми түсініктеменің де мәні өте зор: «Біз «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» деген 1959 жылы басылған кітабымызда сөз болып отырған өлең жолына 1909 жылғы басылым бойынша текстологиялық талдау жасай келіп, мынадай қорытынды пікірімізді жазған едік: «Абай бұл арада: «Алла өзгермес адамзат күнде өзгер» дей келіп: «жарлықпен ол сіздерге сызды өлер ме», – деп отыр. 1909 жылғы басылған өлең жолын осылай сәл түзеп оқысақ түсінікті болар деп ойладық. Яғни: «жарлықпен ол (Алла) сіздерге сызды (жазды) өлер ме» деп Алладан келген кітаптарды айтқан деп білеміз.

1922 жылғы (Қазан) жинақта және 1933, 1939, 1945, 1954, 1957, 1977 жылғы жинақтарда ақын сөзі дұрыс басылмай, мағынасы мүлдем жойылған» [2. 222].

Қ.Мұхамедханұлы осыған орай І.Жансүгірұлы мен Х.Досмұхамедұлының түсініктемелерін сөз етіп былай дейді: «Өлеңнің төртінші шумағының бастапқы сөзі 1909 жылғы кітапта (49-бет) және 1922 жылғы жинақтарда (Қазан, 103-бет, Ташкент, 146-бет):

Күллі махлұқ өзгерер, Алла өзгермес,

Әһлі кітап бұл сөзді бекер демес, –

деп дұрыс басылған. Сол сияқты 1933 жылғы жинақта (228-бет), 1945 жылғы жинақта (252-бет) және 1954 жылғы жинақтарда (109-бет): *Әһлі кітап бұл сөзді бекер демес, –* деп дұрыс басылған (1995 жылғы жинақта: *Күллі махлұқ өзгерер, Алла өзгермес.*

Әһлі кітап бұл сөзді бекер демес. II-том, 57-бет – А.І.)

Әһлі кітап (арабша) – Діни кітаптардың (Тәурат, Інжіл, Құран) біреуіне сеніп дін тұтушылар деген мағынада.

Ал 1939 жылғы жинақта (226-бет), 1957 жылғы жинақта (244-бет) және 1977 жылғы жинақта «осы үш жинақта: «Әһлі кітап...»,

– деп қате басылған. «Әһли» сөзінің мағынасы мүлдем басқа. «Әһли» (арабша) – қолға иленген, қолға үйренген (ручной, прирученный, домашний) деген мағынадағы сөз» [2. 224].

Келесі құнды дерек те 1995 жылғы жинақтан түсіп қалған: «Өлеңнің төртінші жолының қате басылып келе жатқаны туралы пікірімізді келтірейік» деген мәлімет те түсіп қалған. Оның келесі анықтамасы да өте құнды болып табылады: «Түзетуіміздің дұрыстығын Мұхтар Әуезовтің 1988 жылы жарияланған «Абайтанудан жарияланбаған материалдар» деген кітабындағы «Поэтическое окружение Абая» атты мақаласындағы «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінің бесінші шумағының төртінші жолын біз айтқандай, түзетіп келтірген.

Біздің осылай түзетуіміздің дұрыс екендігін Мұхтар Әуезовтің 1934 жылғы жарияланған «Абай ақындығының айналасы» деген мақаласы да дәлелдей түседі. Мақаласында Мұхтар Абайдың қате басылып келе жатқан өлең жолын түзетіп жазып, келтіріпті» [2. 222-225]. Қалып қойған келесі сөйлемнің де абайтанушы М.Әуезов үшін құнды екені айқын: «Мұхтар былай жазыпты: «Абай показывает себя одним из рядовых мусульманинов, верующих, но вместе с этим:

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,

Және сүй хақ жолы деп әділетті.

Далее заключает:

Осы үш сүю болады имани гүл,

Иманның асылы үш деп сен тәхқыйқ біл»

(62-бет)» [2. 226].

(1995 жылғы жинақта:

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,

Және хақ жолы осы деп әділетті.

II-том, 57-бет – А.І.)

Қ.Мұхамедханұлының қалып қойған түсініктемелері абайтанушының иман түсінігіне деген пікірін де аңғартып тұр: «Ал, 1954 жылғы жинақта оныншы шумақ бірінші жол (110-бет): *Адамдар ғибадаттан сөз қозғаған*, – деп басылған. Біз өлең жолының 1909 жылғы, 1922 жылғы жинақтарда: *Адамдар ғибадаттан сөз қозғаған*, – деп басылуы дұрыс деп білеміз. (Имамдар ғибадаттан сөз қозғаған емес дейді Қ.Мұхамедханұлы – А.І.). Олай дейтініміз: Аллаға ғибадат ету яғни табыну, құлшылық ету тек имамдарға ғана емес, барлық мұсылман адамға тән нәрсе» [2. 227] (1995 жылғы жинақта: «Имамдар ғибадаттан сөз қозғаған». II-том, 58-бет – А.І.).

Қ.Мұхамедханұлының қалып қойған келесі түсініктемесі де өте құнды: «Өлеңнің он үшінші шумағының бірінші жолы 1909 жылғы кітапта (50-бет) және 1922 жылғы жинақтарда Қазан, 104-бет; Ташкент, (148-бет):

Мұсылман болсаң, әуел иманды ойла, – деп дұрыс басылған. 1945 жылғы жинақта (254 бет) және 1954 жылғы жинақта да (111-бет):

«Мұсылман болсаң, әуелі иманды ойла» деп дұрыс басылған. Тек «әуел» деген сөзге бір әріп «і» әрпі артық қосылып кеткен.

Ал 1933 жылғы жинақтан бастап (229-бет), одан кейінгі жинақтарда (1939, 1957, 1977) «мұсылман» деген сөз өзгертіліп: *Мұмин болсаң, әуелі иманды ойла*, – деп басылған. Бұлай өзгерту дұрыс емес. Абай «мұмин» деген сөзді өлеңнің он бірінші шумағының екінші жолында және ең соңғы он төртінші шумағының үшінші жолында яғни екі рет қолданған.

Сондықтан өлеңнің он үшінші шумағының бастапқы бірінші жолын 1909 жылғы жинақ бойынша: *«Мұсылман болсаң, әуел иманды ойла»*, – деп дұрыстап оқуымыз керек» [2. 227-229] (1995 жылғы жинақта: *«Мұмин болсаң, әуелі иманды ойла»* II-том, 58-бет – А.І.)

«Жүрек теңіз, қызықтың бәрі асыл тас» (1902) өлеңіне тиесілі келесі ғылыми құнды мағлұмат қалып қойған: «1909 жылғы жинақтан бастап, 1957 жылғы жинаққа дейінгі барлық жинақтарда: *«Ар мен ұят сенбесе өзге қылық...»* – деп дұрыс басылып келсе, 1957 жылғы және 1977 жылғы соңғы екі жинақта, өз орнында дұрыс тұрған «сенбесе» деген сөз орынсыз өзгертіліп: *«Ар мен ұят сынбаса (?!) өзге қылық...»*, – деп мүлдем бұрмаланып басылған» [2. 30].

Келесі түсініктеме де құнды: «Біз өлеңнің бұл жолының нағыз түпнұсқасы 1909 жылғы жинақта дұрыс басылған деп білеміз және Мүрсейітке емес, Кәкітай мен Тұрағұлға сенеміз» [2. 229-230]. Соңғы түсініктемеде Қ.Мұхамедханұлы Кәкітай мен Тұрағұл мәтіндерінің құндылығын осылай айғақтап береді.

«Жалын мен оттан жаралып» (1903). Қалып қойған ғылыми түсініктеме: *«Несі өмір, несі жұрт, Өңшең қыртбас қаңғырт»* [2. 232], – деп абайтанушы ақынның ақырғы жазған шығармасын аяқтайды. Осы өлеңге қатысты «Рәгид» сөзінің арабша нұсқасы Қ.Мұхамедханұлының қолжазбасы бойынша беріліп отыр. 1995 жылғы жинақта түсіп қалған.

«Түбінде баянды еңбек егін салған» өлеңге тиесілі келесі ғылыми түсініктеме қалып қойған: «Өлең бұл жинаққа (1945 жылғы) тұңғыш рет басылып отыр», – деп дұрыс және оны жазып алушы Қ.Мұхамедханұлы деп толық айтылған.

1977, 1945 жылғы жинақта берілген толық түсінікті орынсыз қысқартып және бұрмалап: «Түбінде баянды еңбек егін салған». Ең алғаш 1945 жылғы жинаққа енген. 1940 жылы Ташмухамбет дегеннің (Семей) ауызынан жазылып алынған. Бұл өлеңді Абай елінен Белағашқа (Семей облысы) көшіп келіп, егін салып кәсіп еткен Ташмухамбет Бәшібаевқа айтқан көрінеді (Толық жинақ, 458-бет), – деп қате түсінік берілген» [2. 236]. Жазып алушы Қ.Мұхамедханұлы екені қалып қойған.

«Әйелің Медет қызы, аты Ырым». Қалып қойған дерек: «1945 жылғы жинақта дұрыс берілген түсінікті, 1977 жылғы жинақта берілген түсінікте тағы да өзгертіп, бұрмалаған (429-бет)» [2. 237].

Бұл жерде де «Жазып алушы Қайым Мұхамедханов» деген сөздер түсіп қалған.

«*Бөстегім, құтылдың ба Көтібақтан*». Бұл өлеңге де қатысты құнды дерек түсіп қалған: «Ал, 1977 жылғы жинақта берілген түсінікте, 1945 жылғы жинақта дұрыс және толық берілген түсінік өзгертіліп: «*Бөстегім, құтылдың ба Көтібақтан*». Ең алғаш 1945 жылғы жинаққа кіргізілген. Бұл өлең де ел аузынан жазылып алынған. Абай Көтібақ дегеннің «Бөстек» дейтін бүркітін сұратып алған екен, соған шығарыпты. (Толық жинақ, 458-бет), – деп бұрмаланып берілген (429-бет)» [2. 237-238] «Жазып алушы Қайым Мұхамедханов» деген сөздер түсіп қалғаны айтылған.

«*Мен боламын демеңдер*. Қалып қойған мәтін: «1977 жылғы жинақта, 1945 жылғы жинақта берілген толық түсінік өзгертіліп, бұрмаланып берілген (428-бет)» [2. 239] «Жазып алушы Қайым Мұхамедханов» деген сөздер түсіп қалған (Жазып алушылар Қайым мен Архам – А.І.)

«*Ойға түстім, толғандым*». Қалып қойған мәтін: «1945 жылғы жинақта осы өлең туралы берілген толық және дұрыс түсінік 1977 жылғы жинақта мүлдем қысқартылып: «*Ойға түстім толғандым*». Бұл өлең алғаш 1945 жылғы жинаққа кіргізілген. Өлең тексі Жұмағазы Кенжебаев (Абай ауданы) дегеннің айтуынша жазылып алынған» (428-бет), – деп өзгертіліп, бұрмаланып берілген» [2. 240-241]. Анығында бұл және жоғарыда аталған 6 өлеңді Қ.Мұхамедханұлы 1944 жылы Ғылым Академиясына әкеліп тапсырған.

1995, 2002 жылғы жинақтардың алғысөзінде Қ.Мұхамедханұлы тек өлеңдерге түсініктер жазған делінген. Біз жариялап отырған қолжазбадан аңғарғанымыздай 1995 жылғы жинаққа Қ.Мұхамедханұлының Абайдың поэмаларына қатысты көлемді түсініктері сол бетінде енген. Белгісіз себептермен поэмаларға түсінікті С.Қасқабасов пен Қ.Салғарин ғана жазды деп көрсетілген (І-т., 5-б. 1995, 2002). Анығында өлеңдерге қатысты ғылыми түсініктерде Лермонтов аудармаларына қатысты байланысты академик З.Ахметовтің де түсініктемелері бар екен. Олай дейтін себебіміз, бұл орыс мәтіндеріне қатысты дерек Қ.Мұхамедханұлының қолжазбасында жоқ, екіншіден бұл академик З.Ахметовтің соңғы кітабына енген салыстыру-талдаулар болып табылады.

Сонымен қатар 1995, 2002 жылғы жарияланған Қ.Мұхамедханұлының мәтіні ішіндегі кәсіби түсініктері мысалы («дұрысы: Ырысайұлы- Қ.Мұхамедханұлы») деген сияқты ескертпелері «редактордан» деп өрескел өзгертілген. Түпнұсқада анықталғандай Қ.Мұхамедханұлының ескертпесін қайдағы бір редактор өз атынан жібергені де түпнұсқаға жасалған қиянат. Ғалымның түсініктеріне неліктен біреу ие болу керек?

Қ.Мұхамедханұлының «Масфұтқа» қатысты ғылыми түсініктемесі сол бетінде өзгеріссіз 1995, 2002 жылғы жинақтарға енген.

1995, 2002 жылғы жинақтарда И.С.Тургеневтің «Восточная ле-

генда» әңгімесімен үндес екенін және Мүрсейіттің 1907 жылғы қолжазбасында «Масғұт» тұсында «Тургеневтен» деген жазу бар екенін ескерген З.Ахметов Абай Тургеневте жоқ «Масғұттың» екінші бөлімін шығыс фольклорынан (бирма ертегісінен) алған деген пікір берген. Тургенев әңгімесі мен бирма ертегісінің сюжеттері келтірілген (II-том, 269-270-бб.). Бұл деректен басқасы түгелімен Қ.Мұхамедханұлының мәтіні болып табылды.

«Ескендірге» қатысты ғылыми түсініктеме де сол қалпында берілген. Қалып қойған мәтін: «Ең соңғы шумақтың екінші жолы 1909 жылғы кітапта: ...*Бойыңа өлшеп айтсаң, нең құрайды*, – деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта: ...*Бойыңа өлшеп сөйле-сең, нең құрайды*, – деп бұрмаланып басылған» [2. 94].

«Әзім әңгімесіне» қатысты ғылыми түсініктеменің алғашқы жолдары түсіп қалған: «Әзім әңгімесі». Бұл дастан ең алғаш 1933 жылғы толық жинақта: «Әзім әңгімесі» өлең, «Мың бір түн» ертегісінен» деп аталып басылған (245-257-бет), соңында «1896 жыл» деп көрсетілген, ешқандай түсініктеме берілмеген» [2. 94].

1995, 2002 жылғы басылымдарда Қ.Мұхамедханұлының ғылыми түсініктемесі алдында поэманың сюжеті сөз болып (II-том, 276-бет) С.Қасқабасовтың «Қазақ фольклористикасының тарихы» кітабындағы «Абай Құнанбаев» еңбегіне сілтеме берілген. 1995 жылғы жинақта кеткен қате сөз Қ.Мұхамедханұлының қолжазбасы бойынша жөнделуі тиіс. «Әзім» поэмасына тиесілі 1995, 2002 жылғы жинақтарда: «Шетік (мәсі)» аяқ киімнің аты және «темір шетік» деген шетік болмайды» (II-т., 280-бет) деген сөздер келесі басылымдарда Қ.Мұхамедханұлының қолжазбасы бойынша «шеттік» деп жөнделуі тиіс [2. 18-19].

1995, 2002 жылғы жинақтардағы түсініктеме «Әзім әңгімесінің» көркемдік деңгейі төмен деген өрескел пікір берілген (II-т., 278-б) және 1927 жылы осы «поэманы табыс еткен Ырысайдың Ысқағы өз жанынан төлеу салып аламыштап жіберген сияқты» делінген (II-т., 278-бет). Бұл пікір Абай текстологы Қ.Мұхамедханұлыныкі емес екендігін білуіміз қажет. 1995, 2002 жылғы түсініктемеде «бұл поэма жөніндегі түсінік жоғарыдағы айтылған жайлармен аяқтаймыз» деп қысқа қайырылған. Керісінше, Қ.Мұхамедханұлы бұл мәтіннің текстологиялық талдауын берген, бірақ ол автор ретінде көрсетілмеген. Абайтанушы Қ.Мұхамедханұлы Абай сөзіне пенделік баға беру не болмаса оны біреу қосты деген күпірлікпен таза екенін осы ретте аңғардық.

1995, 2002 жылдардағы жинақтың түсініктемесінде «Вадимға» қатысты қысқа түсінік авторы академик З.Ахметов екені анық. «Масғұтқа» қатысты Қ.Мұхамедханұлы түсініктемесінен бөлек З.Ахметовтің 1970 жылғы зерттеулеріндегі «Масғұттың» Тургеневте жоқ сюжеттің екінші бөлігін «бирма халқының ертегісінен тауып, оны Абай шығармасымен салыстырып, екеуінің жақындығын анықтады» деген дерек бар (II-т., 269-б.) З.Ахметовтің бұл

ойын іске асырған С.Қасқабасов еңбегі (II-т., 270-бет) де көрсетілген. Түсінікте З.Ахметов пен С.Қасқабасов еңбектеріне сілтеме берілген.

«Қара сөздерге» қатысты дерек М.Мырзахметовтікі деп көрсетілген. Қ.Мұхамедханұлының түсініктемелерінің соңғы сөздері: «Өзім» поэмасына бірде-бір басылымда текстологиялық зерттеу жасалмаған (II-т., 280-бет) делінген.

Бұл бүкіл ғұмырын Абайдың әр сөзінің мәніне үңіліп, оны түсіндіріп танытуға арнаған ғұлама абайтанушы Қ.Мұхамедханұлы тәуелсіздік кезеңіндегі жас абайтанушыларға айтқан аманаты екенін есте сақтау қажет. Қ.Мұхамедханұлы қазіргі араб, парсы тілін меңгерген шығыстанушы әдебиетшілерге Абай поэмаларының сюжеті тек Талмұд, не айдаладағы бирма ертегісінің сюжетіне ғана қатысты деген пікірдің жеткіліксіз екенін аңғартқандай. Олай болса, бұл сюжеттер шынайы зерттеушілерін күтуде.

Алаш әдебиеттанушылардың Абайтануын совет кезінде ұстазы Мұхтар Әуезовтен тапсырма алып жалғастырып, бүкіл ғұмырын Абайдың әр сөзінің ғұламалық екенін дәлелдеуге арнаған абайтанушы ғалым Қайым Мұхамедханұлына Алланың разылығы, Пайғамбарымыздың (с.а.с.) шапағаты болғай!

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының 2 томдық толық жинағы. I, II т. – Алматы, 1995.
2. Қайым Мұхамедханов. Абай шығармаларына ғылыми түсініктер. Қолжазба. 1990. – 300 б.

МАЗМҰН

Алаш зиялылары және ғылым.....	3
Алаш зиялыларының діни көзқарастары.....	12
Қазақ терминдері – ұлттық ұғымдар жүйесі.....	18
Ахмет Байтұрсынұлы және әдебиет теориясы.....	26
Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» және қазіргі әдебиеттану.....	33
«Әдебиет танытқыштағы» халық ауыз әдебиеті.....	46
Қазақ билерінің шешендік сөз өнерінің теориялық негіздері.....	49
Әлихан Бөкейхан: Алаш ғылымы және Тәуелсіздік.....	53
Алаш азаматы Жаһанша Досмұхамедұлы.....	78
Алаш әдебиеттанушысы Міржақып Дулатұлы және Тәуелсіздік идеясы.....	83
Алаш ғалымы Халел Досмұхамедұлы	102
Жүсіпбек Аймауытұлы – әдебиетші.....	124
Мағжан Жұмабай – әдебиеттанушы.....	127
Смағұл Сәдуақасұлы зерттеулеріндегі қазақ әдебиеті мен мәдениеті.....	147
Тәуелсіздік сұңқары Сәкеннің «асаумен алысып жүріп» қалды- рған мұрасының бүгінгі қажеттілігі.....	172
Ілияс Жансүгіров – абайтанушы ақын.....	179
Иса Байзақов – Алаш ақыны.....	199
М.О.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» – Тәуелсіз қазақ әдебиеттануы- ның темірқазығы.....	208
Абай текстологиясы: Қайым Мұхамедханұлы.....	247

Айгүл ІСІМАҚОВА

Тәуелсіздік және Алаш ғылымы
(Қазақ тілінде)

«Каратау КБ» ЖШС, «Дәстүр» баспасының директоры –
Қасымхан БЕГМАНОВ

Редакторы: *Асан Қарамырза*
Техникалық редакторы: *Талғат Әлімжанұлы*
Безендірген: *Мейрамбек Еңсеппай*

Басуға 06.04.2015ж.қол қойылды
Қаріп түрі «Times New Roman». Офсетті басылым.
Пішімі 84x108 1\32. Шартты баспа табағы 15
Таралымы 2000+150 дана.
Тапсырыс №

«Каратау КБ» ЖШС, «Дәстүр» баспасы
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы,
Абай даңғылы, 143. офис 400
Тел.: +7(727)3944293, Ұялы тел.: 87772119934.
Эл.пошта: dastur_09@mail.ru

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан басылып шықты.

ISBN 978-601-7505-06-6

9

7 8 6 0 1 7 5 0 5 0 6 6